Mekânları tüketmek

John Urry

İngilizceden çeviren: Rahmi G. Öğdül

AYRINTI

Ayrıntı: 266
İnceleme dizisi: 146

Mekânları Tüketmek
John Urry

İngilizceden çeviren
Rahmi G. Öğdül

Yayıma hazırlayan
Sedef Özge

Kitabın özgün adı
Consuming Places

Routledge/1995
basımından çevrilmiştir.

© Routledge

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak illüstrasyonu
Sevinç Altan

Kapak düzeni
Arslan Kahraman

Düzelti
S. Asaf Taneri

Baskı ve cilt
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti. Tel: (0 212) 212 03 39-40

Birinci basım *1999*

ISBN 975-539-207-6

AYRINTI YAYINLARI
Dizdariye Çeşmesi Sk. No: 23/1 34400 Çemberlitaş-İstanbul Tel: (0 212) 518 76 19 Faks: (0 212) 516 45 77

İ N C E L E M E D İ Z İ S İ

ŞENLİKLİ TOPLUM/*I. Illich* ◢ YEŞİL POLİTİKA/*J. Porritt* ◢ MARKS, FREUD VE GÜNLÜK HAYATIN ELEŞTİRİSİ/*B. Brown* ◢ KADINLIK ARZULARI/*R. Coward* ◢ FREUD'DAN LACAN'A PSİKANALİZ/*S. M. Tura* ◢ NASIL SOSYALİZM? HANGİ YEŞİL? NİÇİN TİNSELLİK?/*R. Bahro* ◢ ANTROPOLOJİK AÇIDAN ŞİDDET/*Der: D. Riches* ◢ ELEŞTİREL AİLE KURAMI/*M. Poster* ◢ İKİBİN'E DOĞRU/*R. Williams* ◢ DEMOKRASİ ARAYIŞINDA KENT/*K. Bumin* ◢ YARIN/*R. Havemann* ◢ DEVLETE KARŞI TOPLUM/*P. Clastres* ◢ RUSYA'DA SOVYETLER (1905-1921)/*O. Anweiler* ◢ BOLŞEVİKLER VE İŞÇİ DENETİMİ/*M. Brinton* ◢ EDEBİYAT KURAMI/*T. Eagleton* ◢ İKİ FARKLI SİYASET/*L. Köker* ◢ ÖZGÜR EĞİTİM/*J. Spring* ◢ EZİLENLERİN PEDAGOJİSİ/*P. Freire* ◢ SANAYİ SONRASI ÜTOPYALAR/*B. Frankel* ◢ İŞKENCEYİ DURDURUN!/*T. Akçam* ◢ ZORUNLU EĞİTİME HAYIR!/*C. Baker* ◢ SESSİZ YIĞINLARIN GÖLGESİNDE YA DA TOPLUMSALIN SONU/*J. Baudrillard* ◢ ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM/*P. Feyerabend* ◢ VAHŞİ SAVAŞÇININ MUTSUZLUĞU/*P. Clastres* ◢ CEHENNEME ÖVGÜ/*G. Vassaf* ◢ GÖSTERİ TOPLUMU VE YORUMLARI/*G. Debord* ◢ AĞIR ÇEKİM/*L. Segal* ◢ CİNSEL ŞİDDET/*A. Godenzi* ◢ ALTERNATİF TEKNOLOJİ/*D. Dickson* ◢ ATEŞ VE GÜNEŞ/*I. Murdoch* ◢ OTORİTE/*R. Sennett* ◢ TOTALİTARİZM/*S. Tormey* ◢ İSLAM'IN BİLİNÇALTINDA KADIN/*F. Ayt Sabbah* ◢ MEDYA VE DEMOKRASİ/*J. Keane* ◢ ÇOCUK HAKLARI/*Der: B. Franklin* ◢ ÇÖKÜŞTEN SONRA/*Der: R. Blackburn* ◢ DÜNYANIN BATILILAŞMASI/*S. Latouche* ◢ TÜRKİYE'NİN BATILILAŞTIRILMASI/*C. Aktar* ◢ SINIRLARI YIKMAK/*M. Mellor* ◢ KAPİTALİZM, SOSYALİZM, EKOLOJİ/*A. Gorz* ◢ AVRUPAMERKEZCİLİK/*S. Amin* ◢ AHLÂK VE MODERNLİK/*R. Poole* ◢ GÜNDELİK HAYAT KILAVUZU/*S. Willis* ◢ SİVİL TOPLUM VE DEVLET/*Der: J. Keane* ◢ TELEVİZYON: ÖLDÜREN EĞLENCE/*N. Postman* ◢ MODERNLİĞİN SONUÇLARI/*A. Giddens* ◢ DAHA AZ DEVLET DAHA ÇOK TOPLUM/*R. Cantzen* ◢ GELECEĞE BAKMAK/*M. Albert - R. Hahnel* ◢ MEDYA, DEVLET VE ULUS/*P. Schlesinger* ◢ MAHREMİYETİN DÖNÜŞÜMÜ/*A. Giddens* ◢ TARİH VE TİN/*J. Kovel* ◢ ÖZGÜRLÜĞÜN EKOLOJİSİ/*M. Bookchin* ◢ DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM/*J. Keane* ◢ ŞU HAİN KALPLERİMİZ/*R. Coward* ◢ AKLA VEDA/*P. Feyerabend* ◢ BEYİN İGFAL ŞEBEKESİ/*A. Mattelart* ◢ İKTİSADİ AKLIN ELEŞTİRİSİ/ *A. Gorz* ◢ MODERNLİĞİN SIKINTILARI/*C. Taylor* ◢ GÜÇLÜ DEMOKRASİ/*B. Barber* ◢ ÇEKİRGE/*B. Suits* ◢ KÖTÜLÜĞÜN ŞEFFAFLIĞI/*J. Baudrillard* ◢ ENTELEKTÜEL/*E. Said* ◢ TUHAF HAVA/*A.Ross* ◢ YENİ ZAMANLAR/*S. Hall-M. Jacques* ◢ TAHAKKÜM VE DİRENİŞ SANATLARI/*J.C. Scott* ◢ SAĞLIĞIN GASPI/*I. Illich* ◢ SEVGİNİN BİLGELİĞİ/*A. Finkielkraut* ◢ KİMLİK VE FARKLILIK/*W. Connolly* ◢ ANTİPOLİTİK ÇAĞDA POLİTİKA/*G. Mulgan* ◢ YENİ BİR SOL ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*h. Wainwright* ◢ DEMOKRASİ VE KAPİTALİZM/*S. Bowles-H. Gintis* ◢ OLUMSALLIK, İRONİ VE DAYANIŞMA/*R. Rorty* ◢ OTOMOBİLİN EKOLOJİSİ/*P. Freund-G. Martin* ◢ ÖPÜŞME, GIDIKLANMA VE SIKILMA ÜZERİNE/*A. Phillips* ◢ İMKÂNSIZIN POLİTİKASI/*J.M. Besnier* ◢ GENÇLER İÇİN HAYAT BİLGİSİ EL KİTABI/*R. Vaneigem* ◢ CENNETİN DİBİ/*G. Vassaf* ◢ EKOLOJİK BİR TOPLUMA DOĞRU/*M. Bookchin* ◢ İDEOLOJİ/*T. Eagleton* ◢ DÜZEN VE KALKINMA KISKACINDA TÜRKİYE/*A. İnsel* ◢ AMERİKA/*J. Baudrillard* ◢ POSTMODERNİZM VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ/*M. Featherstone* ◢ ERKEK AKIL/*G. Lloyd* ◢ BARBARLIK/*M. Henry* ◢ KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ/*R. Sennett* ◢ POPÜLER KÜLTÜRLER/*D. Rowe* ◢ BELLEĞİNİ YİTİREN TOPLUM/*R.Jacoby* ◢ GÜLME/*H. Bergson* ◢ ÖLÜME KARŞI HAYAT/*N. O. Brown* ◢ SİVİL İTAATSİZLİK/*Der.: Y. Coşar* ◢ AHLÂK ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*J. Nuttall* ◢ TÜKETİM TOPLUMU/*J. Baudrillard* ◢ EDEBİYAT VE KÖTÜLÜK/*G. Bataille* ◢ ÖLÜMCÜL HASTALIK UMUTSUZLUK/*S. Kierkegaard* ◢ ORTAK BİR ŞEYLERİ OLMAYANLARIN ORTAKLIĞI/*A. Lingis* ◢ VAKİT ÖLDÜRMEK/*P. Feyerabend* ◢ VATAN AŞKI/*M. Viroli* ◢ KİMLİK MEKÂNLARI/*D. Morley-K. Robins* ◢ DOSTLUK ÜZERİNE/*S. Lynch* ◢ KİŞİSEL İLİŞKİLER/*H. LaFollette* ◢ KADINLAR NEDEN YAZDIKLARI HER MEKTUBU GÖNDERMEZLER?/*D. Leader* ◢ DOKUNMA/*G. Josipovici* ◢ İTİRAF EDİLEMEYEN CEMAAT/*M. Blanchot* ◢ FLÖRT ÜZERİNE/*A. Phillips* ◢ FELSEFEYİ YAŞAMAK/*R. Billington* ◢ POLİTİK KAMERA/*M. Ryan-D. Kellner* ◢ CUMHURİYETÇİLİK/*P. Pettit* ◢ POSTMODERN TEORİ/*S. Best-D. Kellner* ◢ MARKSİZM VE AHLÂK/*S. Lukes* ◢ VAHŞETİ KAVRAMAK/*J.P. Reemtsma* ◢ SOSYOLOJİK DÜŞÜNMEK/*Z. Bauman* ◢ POSTMODERN ETİK/*Z.Bauman* ◢ TOPLUMSAL CİNSİYET VE İKTİDAR/*R.W. Connel* ◢ ÇOKKÜLTÜRLÜ YURTTAŞLIK/*W. Kymlicka* ◢ KARŞIDEVRİM VE İSYAN/*H. Marcuse* ◢ KUSURSUZ CİNAYET/*J. Baudrillard* ◢ TOPLUMUN McDONALDLAŞTIRILMASI/*G. Ritzer* ◢ KUSURSUZ NİHİLİST/ *K.A. Pearson* ◢ HOŞGÖRÜ ÜZERİNE/*M. Walzer* ◢ 21. YÜZYIL ANARŞİZMİ/*Der.: J. Purkis & J. Bowen* ◢ MARX'IN ÖZGÜRLÜK ETİĞİ/*G. G. Brenkert* ◢ MEDYA VE GAZETECİLİKTE ETİK SORUNLARI/*Der.: A. Bolsey & R. Chadwick* ◢ HAYATIN DEĞERİ/*J. Harris* ◢ POSTMODERNİZMİN YANILSAMALARI/*T. Eagleton* ◢ DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK ÜZERİNE/*M. Löwy* ◢ ÖKÜZÜN A'SI/*B. Sanders* ◢ TAHAYYÜL GÜCÜNÜ YENİDEN DÜŞÜNMEK/*Der.: G. Robinson & J. Rundell* ◢ TUTKULU SOSYOLOJİ/*A. Game & A. Netcalfe* ◢ EDEPSİZLİK, ANARŞİ VE GERÇEKLİK/*G. Sartwell* ◢ KENTSİZ KENTLEŞME/*M. Bookchin* ◢ YÖNTEME KARŞI/*P. Feyerabend* ◢ HAKİKAT OYUNLARI/*J. Forrester* ◢ TOPLUMLAR NASIL ANİMSAR?/*P. Connerton* ◢ ÖLME HAKKI/*S. İnceoğlu* ◢ ANARŞİZMİN BUGÜNÜ/*Der.: Hans-Jürgen Degen* ◢ MELANKOLİ KADINDIR/*D. Binkert* ◢ SİYAH 'AN'LAR I-II/*J. Baudrillard* ◢ MODERNİZM, EVRENSELLİK VE BİREY/*Ş. Benhabib* ◢ KÜLTÜREL EMPERYALİZM/*J. Tomlinson* ◢ GÖZÜN VİCDANI/*R. Sennett* ◢ KÜRESELLEŞME/*Z. Bauman* ◢ ETİĞE GİRİŞ/*A. Pieper* ◢ MEKÂNLARI TÜKETMEK/*J. Urry*

H A Z I R L A N A N K İ T A P L A R

YAŞAMA SANATI/*G. Sartwell* ◢ SEVGİNİN HALLERİ/*S. Dowrick* ◢ KOLONYALİZM POSTKOLONYALİZM/*A. Loomba* ◢ ARZU ÇAĞI/*J. Kovel* ◢ MARKSİZM VE DİL FELSEFESİ/*V. N. Volçinov* ◢ GENEL ETİK/*A. Heller*

İçindekiler

— ÖNSÖZ 9

I. YER TÜKETİMİNDE ZAMAN VE MEKÂN 11
A. Giriş 11
B. Zaman ve mekânın kısa tarihi 14
C. 1970'lerin eleştirisi 24
D. Zaman-mekân toplumsal çözümlemesi 33

Birinci Bölüm

Toplum ve mekân

II. BİR ASALAK OLARAK SOSYOLOJİ:
Kimi kusurları ve erdemleri 53
A. Giriş 53
B. Sosyoloji ve devlet 56
C. Sosyolojik söylemin örgütlenmesi 60
D. Bir asalak olmanın erdemleri 65

III. KOLEKTİF EYLEMİN YENİ MARKSİZMİ:
Eleştirel bir çözümleme 71
A. Giriş 71
– İşlev ve yönelim 73
– Olson ve tutuklunun ikilemi 75
B. Oyun-Kuramsal Marksizmde izlekler 78
– Elster ve temel tezi 78
– Offe, Wiesenthal ve güçsüz tez 82
C. Bir eleştiriye yönelik notlar 85
D. Sonuç 92

IV. TOPLUM, MEKÂN VE YERELLİK 93
A. Giriş 93
B. Mekân ve toplum 94
C. Toplumsal nesneler ve mekân 98
D. Yerellikler 103

İkinci Bölüm

Yeniden yapılanma ve hizmetler

V. KIRSALIN YENİDEN YAPILANMASI 111
A. Kır sosyolojisindeki sorunlar 112
B. Sermaye, emek gücü ve 'kırsal' 117
C. Yerel tabakalaşma yapıları 124
D. Sonuç 127

VI. KAPİTALİST ÜRETİM, BİLİMSEL YÖNETİM VE HİZMET SINIFI 128
A. Giriş 128
B. Yönetim, hizmet sınıfı ve Amerikan toplumu 130
C. Britanya ve bilimsel 'yönetim hareketi' 141

VII. BRİTANYA İLK 'POST-ENDÜSTRİYEL TOPLUM' MUDUR? 157

Üçüncü Bölüm

Tüketim, yer ve kimlik

VIII. TURİZM TÜKETİMİ 177
A. Giriş 177
B. Turizmin toplumsal sınırları 183
C. Sonuç 191

IX. TURİZM, SEYAHAT VE MODERN ÖZNE 193
A. Giriş 193
B. Seyahatin toplumsal örgütlenmesi 194
C. Estetik düşünüm ve 'yorumcu' 198
D. Post-fordist tüketim ve 'turizmin sonu' 201
E. Sonuç 206

X. YEREL KÜLTÜRÜ YENİDEN YORUMLAMAK 208
A. Küresel ve yerel 208
B. Tarihin ve kültürün dönüştürülmesi 211
C. Lancashire 215
D. Sonuç 221

XI. TURİZM, AVRUPA VE KİMLİK 223

Dördüncü Bölüm

Doğanın tüketilmesi

XII. TURİST BAKIŞI VE ÇEVRE 237
A. Giriş 237
B. Turizm ve çevre bilinci 245
C. Turizm ve çevresel zarar 251
1. Tıkanıklık ve altyapısal zorlanma 252
2. Çiftçilik örüntülerindeki ve ortaya çıkan peyzajın görünümündeki değişimler 253
3. Çevresel açıdan duyarlı alanlarda büyük turizm gelişimlerinin yerleşmesi 253
D. Turizm ve çevrenin görsel tüketimi 256

XIII. GÖLLER BÖLGESİNİN OLUŞTURULMASI 263
XIV. TOPLUMSAL KİMLİK, BOŞ ZAMAN VE KIRSAL ALAN 286
A. Giriş 286
B. Kimlik ve postmodernizm 291
C. Kimlik ve kırsal alan 298
D. Sonuç 308

— Kaynakça 310
— Dizin 331

— Tablolar
IX.1 Kapitalizm, turizm ve seyahat 201
IX.2 Post-Fordist tüketime doğru değişim 206
XI.1 Estetik kozmopolitanizm 229
XII.1 Turist bakışı biçimleri 260
XIII.1 Kuzey ve güney 280

Önsöz

Bu kitap Lancaster Üniversitesi'ndeki pek çok meslektaşımın özellikle son on-on beş yıldır büyük desteği olmasaydı ortaya çıkmayabilirdi. Bu destek, kısmen Lancaster Bölgeselcilik Grubu, Kültürel Değerleri Araştırma Merkezi, Çevresel Değişimi Araştırma Merkezi ve Sosyal Bilimler Fakültesi'ni kapsayan çeşitli resmi gruplar ve merkezlerde yoğunlaştı. Ayrıca Lancaster Sosyoloji Bölümü içinde ve çevresinde gerçekleşen samimi bir tartışma ortamından da destek gördüm. Kafelerdeki, barlardaki, halka açık salonlardaki ve publardaki bu türden tartışmaların, oldukça verimli bir araştırma kültürünü somutlaştırmaya ve Bölümün, alışılmışın dışında yaratıcı bir yere dönüşmesine yardımı oldu. Bu kitap, kimi başka mekânların oluşturulmasına ilişkindir.

John Urry, Lancaster, Nisan 1994

I
Yer tüketiminde zaman ve mekân

A. GİRİŞ

Yer sosyolojisi olarak tanımlanabilecek konu yıllardır ilgimi çekiyor. Bu ilgi, insanların hem oldukça yakın hem de oldukça mesafeli toplumsal ilişkileri nasıl yaşadıkları ve bu ilişkilerin nasıl kesiştiği sorusundan ortaya çıktı. Ancak yerlerin belirgin ve apaçık kendilikler olmamaları nedeniyle bu soru yalın anlamıyla ampirik değildir. Yerin anlaşılması, kuramsal çaba olmaksızın gerçekleşmez. Yere ait toplumsal ilişkiler ve yerin tüketilmesi gibi görünürde yalın olanı bilmek, gelişkin bir toplumsal kuramlaştırma gerektirmektedir. Daha doğrusu, neredeyse tüm büyük toplumsal ve kültürel kuramlar yerin bir biçimde tanımlanmasına dayanırlar. Ancak bu kuramlar yer çeşitliliğini açıklamaya girişmemişlerdir; bunun nedeni, *zaman ve mekân sosyolojisi*yle, toplumsal *ve* fi-

ziksel çevre arasındaki ilişkilerle ve maddi nesnelerin tüketimiyle doğal ve inşa edilmiş çevrelerin tüketimi arasındaki karşılıklı bağımlılıklarla ilgilenmemiş olmalarıdır.

Bu yüzden bu kitapta üç argümanı temellendirmeye çalışıyorum: Birincisi, yerin anlaşılmasının, bir dizi yeni araştırma teknikleri ve yöntemlerini gerekli kılan, karmaşık bir kuramsal ve ampirik görev olması; ikincisi, çoğu toplumsal kuramın zaman, mekân ve doğanın nasıl ilişkilendirileceğini bilmemeleri nedeniyle yerin doğası ile yeterince uğraşmamaları; ve üçüncüsü, yerlerin en azından kısmen "tüketilmesi" ve bu tür tüketim biçiminin görece çözümlenemez olarak kalması.

Bu kitabın başlığının dört savı göstermesi amaçlanmıştır. Birincisi, yerler artan bir biçimde, malların ve hizmetlerin karşılaştırıldığı, değerlendirildiği, satın alındığı ve kullanıldığı tüketim merkezleri olarak yeniden yapılandırılmaktadır. İkincisi, yerlerin kendileri bir anlamda, özellikle görsel açıdan tüketilmektedir. Burada önemli olan, hem ziyaretçiler hem de yerel insanlara yönelik çeşitli tüketici hizmetlerinin sağlanmasıdır. Üçüncüsü, yerler kelimenin gerçek anlamında tüketilebilmektedir; insanların bir yere ilişkin anlamlı buldukları şey (endüstri, tarih, binalar, yazın, çevre), zaman içinde kullanılarak azaltılmakta, bitirilmekte veya tüketilmektedir. Dördüncüsü, yerelliklerin bazı kimlikleri tüketmesi de olasıdır; sonuçta böylesi yerler, gerçekten de neredeyse *her şeyin tüketildiği* yerlere dönüşürler. Bu tüketim ziyaretçiler veya yerel insanlar ya da her ikisi açısından da geçerli olabilir. Bu durum, çok yönlü yerel coşkuların, toplumsal ve siyasal hareketlerin, koruma derneklerinin, yinelenen seyahat örüntülerinin, gezinti hazlarının vb. oluşmasına yol açabilir. Bu kitapta tüketim/yer ilişkisinin bu dört boyutunun açığa çıkardığı çelişkileri ve belirsizlikleri inceleyeceğim (Yer ve tüketimin bağlantılı bir incelemesi için bkz. Sack, 1993).

Ayrıca yerin değişen çözümlemesiyle, özellikle "yeniden yapılanma" nosyonuyla da ilgileniyorum. Bu terimin kullanımı 1970'lerin sonundan itibaren yer anlayışında gerçekleşen değişimi göstermektedir. Bu durum, iki sürecin sonucudur: 1970'lerin sonu ve 1980'lerde ekonomik açıdan neredeyse her yerin olağanüstü dönüşümü; ve aynı zamanda toplumbilimleri içindeki ekonomi po-

litik yaklaşımlarının, yerin hızlı biçimde değişen ekonomik temelini kuramlaştırma ve araştırma gereğini beraberinde getiren canlanışı. Daha sonra, yer anlayışımızı dönüştüren 1970'lerde ve 1980'lerin başlarındaki entelektüel değişimleri daha ayrıntılı olarak inceleyeceğim. Ayrıca, yere ilişkin deneyimde ve yerin yapılanmasında politika ve kültürün merkezi konuma yerleştirilmesiyle birlikte, 1980'lerin sonlarında yeniden yapılanma anlayışının nasıl değiştiğini ele almayı sürdüreceğim. Özellikle görsel açıdan yer tüketimi üzerinde durarak, mal ve hizmet tüketimi çözümlemesindeki kimi nosyonlarla yer tüketimini birleştirmeye çalışağım.

Kültüre yöneliş iki kavramsal dönüşüm tarafından hızlandırıldı. Birincisi, insandaki yer duygusunun basit biçimde verili olmadığı, kültürel olarak yapılandırıldığı üzerinde daha fazla duruldu. İkincisi, bu ilgi ayrıca, başka bir yerde "göstergelerin ekonomisi" olarak adlandırdığım bu türden kültürel dönüşümlerin ekonomik temellerine de yöneldi (Lash ve Urry, 1994). Bu, farklı yerlerin ekonomik ve kültürel dönüşümleri açısından can alıcı olan, kültür endüstrileri denen şeylere -sanatlar, turizm, boş zaman- yönelik pek çok çalışmaya yol açmıştır.

Bu yenilikler, toplum ile doğa arasındaki ilişkinin algılanışında kimi değişimlerle koşutluk taşıyor. Toplum araştırması olarak sosyoloji, toplum ile doğa arasındaki radikal ayrım üzerine kurulmuştu. Bu, doğanın dönüştürülmesini ve insan tarafından ehlileştirilecek veya tahakküm altına alınacak bir özgürsüzlük alanı olarak kavramlaştırılmasını yansıtmaktaydı. Fakat son yıllarda, "dışarısı" olarak, denetim ve tahakküm nesnesi olarak bu doğa düşüncesi hem entelektüel hem de pratik eleştiriye uğramıştır (Bkz. Lash ve Urry 1994, bölüm 11). Özellikle çevre hareketi, son zamanlarda, "bütünleşmiş doğa" olarak tanımlanabilecek olan, hem toplumsal hem de fiziksel çevreyi kucaklayacağı varsayılan pek çok formülasyonla doğa anlayışımızı dönüştürmüştür.

Bu bölümde, birkaç yıldan beri araştırmakta olduğum zaman ve mekân konuları üzerinde duracağım (Bkz. Urry 1981b; Gregory ve Urry, 1985). Bu konuların çağdaş toplumsal kuram içinde merkezi önem taşıyan nosyonlar olduklarını, ancak daha önceleri durumun hiç de böyle olmadığını göstereceğim. Yirminci yüzyıldaki toplumsal kuram tarihi, kimi açılardan zaman ve mekânın yokluğunun

tarihi olmuştur. Fakat bunun tümüyle sürdürülebilen bir yokluk olmadığı da gösterilecektir. Zaman ve mekân, asıl olarak zaman-dışı ve mekân-dışı bir sosyoloji kurmaya hizmet eden ayrımlar çevresinde biçimlenmiş, önceden var olan nosyonları parçalayarak gelişti. Toplumlar, genellikle içeriden büyüyen, kendi zaman ve mekân-dışı *toplumsal* yapılarına sahip kendilikler olarak ele alındılar. Bunun yanı sıra toplumlar birbirlerinden ayrı olarak görüldü; normatif konsensüs, yapısal çatışma ve stratejik davranış süreçlerinin çoğu, sınırları ulus-devlet ile çakışan her toplum için içsel olarak kavramlaştırıldı. Kent ve kır sosyolojisi dışında, mekân boyunca gerçekleşen içsel farklılaşma süreçleri ancak sınırlı biçimde kabul edildi. Bu nedenle yirminci yüzyıldaki çok sayıda sosyoloji akımının araştırma konusu, toplumsal yapıları üzerinde kuruldukları mekânla tutarlı olarak ele alan, birbirinden bağımsız toplumlar sistemi olmuştur; bu sosyolojide farklı toplumsal zamanlara ya da bu yerler ve örgütlenmelerin önemli açılardan zamana bağlı olduklarına ilişkin çok az çalışma yapılmıştır.

Ayrıca bu akademik boşlayışın zamandan daha çok mekânda belirgin olduğu da ileri sürülmektedir. Soja, yirminci yüzyılın ilk 30 ya da 40 yılında, çağdaş yaşamın mekânsal temellerini dönüştürmüş olan bir dizi genel teknolojik ve kültürel değişime ilişkin paradoksa işaret etmektedir (1989). Bu değişimler telgrafı, telefonu, röntgeni, sinemayı, radyoyu, bisikleti, içten yanmalı motoru, uçağı, pasaportu, gökdeleni, görelilik kuramını, kübizmi, bilinç akışı romanını ve psikanalizi kapsamaktadır (Ayrıca bkz. Kern, 1983). Ancak Soja bu değişimlerin o zamanki toplumsal kurama yansımadığını ileri sürmektedir. Bu türden mekânsal değişimler asıl olarak, komşu bilimlerle arasında kesin bir sınır ve akademik işbölümü oluşturan ve sürdüren, ayrışmış ve giderek pozitivistleşmiş bir coğrafya biliminin yetki alanı haline gelmiştir. Soja'nın ileri sürdüğü gibi, tarihsel bilinç toplumsal kuram içine öylesine yerleşmiştir ki "tarihsel 'imgelem' coğrafi olanı yok etmektedir" (1989: 323). Fakat yirminci yüzyıl Marksizminde yansıtılmış olan bu tarihsel imgelem, zamanın kesin anlamına ve özellikle toplumsal ilişkilerin indirgenemez biçimde zamansal olduğuna ve belirli toplumsal yapılar içerisine dahil edilmiş farklı toplumsal zamanlar olduğu gerçeğine oldukça kapalı kalmıştır.

Bu bölümün birinci kısmında, yirminci yüzyılın başlarında yazılmış, zamana ve mekâna değinen kimi yazıların oldukça kısa özetlerini vereceğim. Yine bu bölümün ikinci kısmında, 1970'ler ve 1980'lerde tüm bu anlayışları değiştirip, zaman ve mekânı sosyoloji ve daha genel olarak da toplumsal kuram içine sokan şeyin ne olduğunu göstereceğim. Son kısımda ise bir zaman-mekân sosyolojisi ve toplumsal kuram araştırma programı olarak tanımlanabilecek konunun 1980'lerde ortaya çıkışının çözümlemesini yapacağım. Toplumsal yapılara, kültürel süreçlere nasıl da zorunlu olarak zaman ve mekân boyutu kazandırıldığını; bunun sözü edilen yapı ve süreçlerin güç ve etkilerinin esasına ilişkin olduğunu dikkate alan kimi temel çalışmalar üzerinde duracağım.

B. ZAMAN VE MEKÂNIN KISA TARİHİ

Burada, zamanın araştırılmasına yönelik sosyolojik yaklaşımlarla işe koyulacağım. Zaman sözcüğünün farklı kavramlara işaret etmesine karşın, pek çok sosyolojik tanım, zamanın bir anlamda toplumsal olduğunu varsaymaktadır. Bu tanımlar, Durkheim'ı izleyerek, "Fransız" okulu yaklaşımının bir versiyonunu benimsemişlerdir. *Elementary Forms*'da [Dinsel Yaşamın Temel Biçimleri] Durkheim, sadece insanların zaman kavramına sahip olduklarını ve insan toplumlarındaki zamanın soyut ve kişisellikdışı (impersonal) olduğunu ve bireysel olmadığını ileri sürmüştür (1968). Ayrıca bu kişisellikdışılık, toplumsal olarak örgütlenmektedir; bu, Durkheim'ın "toplumsal zaman" olarak sözünü ettiği şeydir. Bu nedenle zaman bir "toplumsal kurum"dur ve zaman kategorisi doğal değil, toplumsaldır. Zaman, toplum içinde üretilmiş olan ve bu nedenle toplumlar arasında değişiklik gösteren, nesnel olarak verili bir toplumsal düşünce kategorisidir.

Toplumsal zamanın niteliksel doğası üzerine benzer bir vurgu, Sorokin ve Merton (1937) tarafından geliştirilmiştir. Bunlar, toplumsal zamandan ayrı bir saat-zamanı kategorisi bulunup bulunmadığına göre toplumlar arasında ayrım yapar. Örneğin Nuer'lerin bir kaynak olarak zaman kavramı bulunmaz. Zaman, geçip giden, harcanabilen, tasarruf edilebilen bir şey olarak ele a-

lınmaz (Evans-Pritchard, 1940). Zamana dair ifadeler olduğunda, bunlar, döngüsel ekolojik değişimlere dayalı toplumsal etkinliklere gönderme yapılarak gerçekleşir. Önemli toplumsal etkinliklerden yoksun dönemler, zaman belirtilmeksizin göz ardı edilir. Pek çok toplumda bir tür "hafta" bulunur, ancak bu hafta üç ile on altı gün arasında değişmektedir (Colson, 1926). Çoğu toplumda bu tür bölünmeler bir kısım özel toplumsal örüntüleri yansıtmaktadırlar. Örneğin Khasi'lerin, her sekiz günde bir pazar düzenledikleri için sekiz günlük bir haftaları vardır.

Modern toplumların genellikle, modern-öncesi toplumlara göre saat-zamanına daha çok güvendikleri gözlenir. Modern toplumlarda zaman çoğunlukla toplumsal etkinlikler açısından yapılandırılmaz. Saat-zamanı, modern toplumların ve onların kurucu toplumsal etkinliklerinin örgütlenmesinde merkezi bir önem taşımaktadır. Bu tür toplumlar, zamanın (ve mekânın) boşaltılması ve zamanın soyut, bölünebilir ve evrensel olarak ölçülebilir bir şekilde hesaplanmasının gelişimi çevresinde konumlanmışlardır. Modern makine uygarlığının ilk ayırt edici özelliğinin, buharlı makineden pek çok bakımdan çok daha önemli bir buluş olan saat aracılığıyla örgütlenmiş zamansal düzenlilik olduğu açıktır. Thompson, zamana doğru bir yönelimin endüstriyel kapitalist toplumların can alıcı karakteristiği olduğunu ileri sürmüştü (1967). "Modern" zaman bilincine ilişkin bazı özelliklerin endüstrileşme öncesine dek geri gitmesi nedeniyle, her ne kadar tarihsel kanıtlar şimdi bu ayrımın Thompson'ın önerdiği denli kesin olmadığını gösterse de, insanlar, göreve yönelimden zamana yönelime doğru değişim geçirmeleri açısından değerlendirildiler.

Thompson'ın argümanı Marx ve Weber'in klasik yazılarına dayanmaktaydı. Marx, emek zamanının düzenlenmesi ve kullanımının kapitalizmin merkezi özelliği olduğunu göstermişti. Metaların değiş tokuşu gerçekte emek zamanlarının değiş tokuşudur. Marx'ın, "İnsan hiçtir; olsa olsa zamanın enkazıdır" (Marx ve Engels, 1976: 127) sözündeki gibi, kapitalizm, burjuvazi tarafından ya işgününü uzatmak ya da emeği daha yoğun olarak çalıştırma çabalarını gerektirir; eğer işçi sınıfı böylesi baskılara direnemezse, rekabet, kapitalistleri çalışma süresini toplumsal ve fiziksel sınırlarının ötesine uzatmaya zorlayacaktır. Emek-gücünün "aşırı

tüketimi" gerçekleşecek ve bir bütün olarak işgününün sürekli uzatılmasına kısıtlamalar getirmek, burjuva sınıfının çıkarına olacaktır. Ancak bu kolektif gereksinme, işgününün uzunluğunda yapılacak indirimlerin gerçekten uygulanacağını garantilemez. Kapitalist rekabetin kendi çıkarları (ve işgücü) açısından kısıtlanması gerekmektedir. Bu nedenle ilk endüstriyel güç olan Britanya tarihinde, fabrika çalışma saatlerinin yasal düzenlemesi ve devletin müdahalesi, iş gününün sürekli uzatılmasını önlemede özellikle önemliydi ve mutlak artı değer üretiminden görece artı değer üretimine doğru değişimin habercisi olmuştu. Marx'ın, daha "esnek" uzun gün ile karşılaştırarak, çalışmanın "daha yoğun" biçimleri dediği bu üretim biçimi, ondokuzuncu yüzyıldan beri çoğunlukla kapitalist endüstriyi ayırt eden, verimlilikteki baş döndürücü artışa yol açmıştır.

Ancak Marx'ın daha öteye geçip de göremediği şey, saat-zamanının bu egemenliğinin insanların öznelliklerini nasıl dönüştürdüğüdür. Modern toplumlardaki çeşitli süreçler insanları, hem zamana *doğru* bir yönelim gösteren hem de zaman *tarafından* disipline edilen zamansal öznelere dönüştürür. Weber bu türden süreçlerin ilk sosyolojik çözümlemesini gerçekleştirmiştir. Protestan etiğine ilişkin şöyle der:

> Bu nedenle zamanın boşa harcanması ilke bakımından en ölümcül ve ilk günahtır. İnsanın yaşam süresi, kendi seçiminden emin olamayacağı denli kısa ve değerlidir. Dostluklarla, aylak konuşmayla, lüks hayatla ve hatta gereğinden çok uykuyla zaman yitimi . . . mutlak ahlâksal kınamayı hak eder. (1930:158)

Kapitalizmin ruhu, buna başka bir yönelim katar: Benjamin Franklin'in "vakit nakittir" deyişi gibi – zamanı boşa harcamak parayı boşa harcamaktır. Bu nedenle insanlar, zaman açısından tutumlu olmanın, zamanı boşa harcamamanın, tümünü kullanmanın, kendi ve başkalarının zamanlarını büyük bir titizlikle yönetmenin görevleri olduğu nosyonunu üstlenmişlerdir. Sadece çalışma değil, boş zaman bile çoğu kez benzer bir tarzda örgütlenir. Boş zaman planlanır, hesaplanabilir, bölümlere ayrılabilir ve çaba gerektirir; bir başka deyişle boş zaman, "rasyonel dinlence"dir.

Bu rasyonel çözümlemenin yanı başında, zamana ilişkin, daha

görüngüsel yönelimli bir toplumsal kuram geliştirildi. Heidegger insan varoluşunun indirgenemez ölçüde zamansal niteliğini göstermeye yöneldi. *Being and Time*'da [Varlık ve Zaman] felsefenin, Batılı zihnin epistemolojiyle uğraşırken gözden kaçırdığı "Varlık" sorusuna geri dönmek zorunda olduğunu vurgular (1962). Heidegger'in Varlık ontolojisinin merkezinde, öznelerin neler olduğuna ilişkin, doğayı açıklayan zaman ontolojisi yer alır. İnsanlar asıl olarak zamansaldır ve insan varoluşunun zamansal karakterinde anlamlarını bulurlar. Varlık kendi zamansal karakterinde ve özellikle de ölüme doğru hareket olgusunda görünür kılınır. Varlık zorunlu olarak doğum ile ölüm arasındaki hareketi ya da geleceğin, geçmişin ve şimdinin karşılıklı uzanmasını ve açılmasını içermektedir. Ayrıca zamanın (ve mekânın) doğasının, aralıklar ya da anlar gibi, uzlaşımsal olarak ölçüldüğü biçimler ile karıştırılmaması gerekir. Ölçülebilir zaman-mekân, Batı kültüründe zaman-mekân ilişkilerine empoze edilmiştir.

Bergson da bir ölçüde benzer izlekler taşır. Ona göre, uygun zaman, oluş zamanıdır. Bergson mekânsallaştırılmış bir zaman kavramına karşı çıkar ve zamanın ya da sürenin "zamansal" (temporal) olarak ele alınması gerektiğini iddia eder (1910). Zamanın ayrıksı bir öğe ya da mevcudiyet olarak düşünülmesinden ziyade, insanların zamanın içinde olduğunun düşünülmesi gerekir. Ayrıca zaman, gövde ile ayrılmamacasına bağlıdır. İnsanlar gerçek zamanı çok fazla düşünmezler, gerçekte zamanı niteliksel açıdan duyumsal olarak yaşarlar. Bergson ayrıca, belleğin bir çekmece ya da ambar olarak ele alınmaması gerektiğini, çünkü bu tür nosyonların zamanın yanlış biçimde mekânsal olarak kavramlaştırılmasından kaynaklandığını da ileri sürer. Bellek, hiçbir öğenin basitçe bulunmadığı ancak geçmişten gelen yeni öğelerin birikmesiyle değiştirildiği, geçmişin geçmiş üzerinde yığılması olarak, zamansal açıdan ele alınmalıdır. Bergson'un çözümlemesinde zaman niteliksel, fakat mekân soyut ve niceliksel açıdan ele alınır. Bir "çekmece" olarak "mekânsallaştırılmış" bellek kavramının eleştirisinde, Bergson mekân karşısında zamana ayrıcalık tanır ve mekânı soyut olarak ele alır (Bkz. Game, 1994).

Mead de tutarlı bir "zamansal" bakış açısını benimsemektedir. Zamanı soyut bir çerçeve olarak görmek yerine, zamanın eylemler,

olaylar ve roller *içine* nasıl gömülü olduğu üzerinde durur (1959; Adam, 1990). Mead saatlerin ve takvimlerin soyut zamanını sadece bir "konuşma tarzı" olarak düşünür. Mead açısından "gerçek" olan şimdidir, bu yüzden zamana değinen büyük yapıtının adı *The Philosophy of Present*'tır [Şimdinin Felsefesi]. Geçmişte olan herşey, zorunlu olarak şimdi içinde yeniden kurulur, geçmişin her anı yeniden yaratılır. Bu nedenle dışarıda ya da daha çok geride olan "geçmiş" yoktur. Geçmişin sürekli olarak yaratıldığı bağlamda, sadece şimdi vardır. Ortaya çıkan şimdinin dışında başka durum yoktur. Geçmişi dönüştüren ve geleceğe anlamını veren, ortaya çıkıştır. Bu ortaya çıkış, Mead tarafından doğanın ayrılmaz biçimde parçası olarak düşünülen, insanlar ile çevre arasındaki etkileşimden kökenlenir. Bu ortaya çıkış, her zaman ona yol açan olaylardan daha fazladır. Eğer şimdi gerçek ise, geçmiş veya gelecek de kavrayışsal veya temsilidir. Onlar bize sadece zihin aracılığıyla açılırlar. Mead'in görüşü, zamanın görece doğasını vurgulaması açısından bütünüyle yirminci yüzyıldır. Evrensel zaman standardı yoktur; fakat herhangi bir standart, ölçüme tutulan organizmayla ilişkili olarak değerlendirilir. Ancak Adam'ın (1990) belirttiği gibi, onun soyut zamanı reddedişi, bazı son dönem yazarlarının çabaladıkları gibi soyut zamanı yenmeye çalışmak yerine, *durée* ile zaman arasındaki ayrımı (ilki üzerinde yoğunlaşarak) yeniden oluşturmak anlamını taşır.

Şimdi kısa bir mekân tarihine girişiyorum. Sosyoloji klasikleri, mekânı anlaşılması güç biçimde ve işlenmemiş haliyle ele almışlardı. Marx ve Engels açık biçimde, kapitalist sanayileşmenin nasıl endüstriyel kasaba ve kentlerin aşırı hızlı büyümesine yol açtığıyla ilgilenmişlerdi. Engels'in *The Condition of the Working Class in England* (1960) [İngiltere'deki İşçi Sınıfının Durumu] adlı yapıtı, 1840'ların İngilteresi'ne ilişkin aydınlatıcı bir kent sosyolojisi sunmaktadır. Daha genel olarak *Komünist Parti Manifestosu*'nda (1848) Marx ve Engels sabitleştirilmiş, hızla dondurulmuş ilişkilerin nasıl ortadan kaldırıldığını, tüm yeni oluşmuş ilişkilerin kemikleşmeye fırsat bulamadan eskidiğini anlatır; katı olan her şey buharlaşır, kutsal olan her şey bayağılaşır. Marx ve Engels, kapitalizmin insanların "doğal üstleri" ile olan feodal bağlarını koparacağını ileri sürer; bu durum burjuva sınıfını yer-

küre üzerinde pazarlar aramaya zorlamakta, bu da, yerel ve bölgesel pazarları yok etmektedir; emekçi kitleler, proletaryayı oluşturacak ve bir kendisi-için-sınıf meydana getirecek şekilde fabrikalara yığılırlar; sendikacılığın gelişimine, kapitalizmin getirdiği gelişkin ulaşım ve iletişim yardım eder. Daha sonraki yapıtlarında Marx, kapitalist birikimin mekânın zaman tarafından yok edilmesine dayandığını ve sonuçta bu durumun zaman ve mekân boyunca tarım, endüstri ve nüfusta çarpıcı dönüşümler ürettiğini çözümlemek-tedir.

Sonuçların oldukça farklı ele alınmasına karşın benzer süreçler Durkheim tarafından da çözümlenmektedir. *The Division of Labour in Society*'de (1984) [Toplumda İşbölümü], Durkheim dayanışma biçimleriyle ayırt edilen iki tip toplum olduğunu öne sürmektedir: mekanik (aynılık ya da benzerliğe dayalı) ve organik (farklılık ve bütünleyiciliğe dayalı). İşbölümünün gelişimi dramatik biçimde uzmanlaşmayı arttırmakta ve sonuçta mekanik toplumdan organik topluma geçişe yol açmaktadır. Bu yüksek işbölümü maddi ve manevi yoğunluktaki artış nedeniyle gerçekleşir. Maddi yoğunluktaki artış, belirli bir alanda yeni iletişim biçimlerinin gelişiminden, kasaba ve kentlerin büyümesinden kaynaklanan nüfus yoğunluğu artışını gerektirir. Manevi yoğunluk, toplumsal etkileşimin yoğunluğunun artışına işaret eder. Toplumun farklı kesimleri, insanların giderek daha çok ilişkiye ve etkileşime girmeleriyle, bireyselliklerini yitirirler. Her ne kadar bazı zamanlarda kentler toplumsal patoloji merkezleri olabilseler de, bu durum karşılıklı bağımlılığa dayalı yeni bir organik dayanışma yaratır. Durkheim, yerel coğrafi bağlılıkların mesleğe dayalı yeni işbölümleri tarafından giderek zayıflatıldığına dair, kapsamlı bir modernleşme tezi sunmuştur. *Elementary Forms*'da Durkheim mekân konusunda bir toplumsal kuram oluşturmuştur (1968). Bu kuram iki kısım içerir: Birincisi, belirli bir toplumda herkesin mekânı benzer biçimde temsil etmesinden dolayı, bu tür nosyonların kaynağının toplumsal olduğunu ifade etmektedir; ve ikincisi, en azından bazı durumlarda mekânsal temsiliyetler gerçekten de toplumsal örgütlenmenin egemen örüntülerini yansıtmaktadır.

Kardeşi Alfred Weber'in endüstriyel yer seçimi kuramına yeni açınımlar kazandıranlardan biri olmasına karşın, Max Weber'in

mekâna ilişkin çok az göndermede bulunması bir paradokstur. Max Weber kenti çözümlerken mekânsal kavramları kullanma açısından oldukça eleştirel davranmıştı. Büyüklük ve yoğunluğa göre çözümlemeyi reddetti ve temelde, ortaçağ kentinin ortaya çıkışının kendisini çevreleyen feodal sisteme nasıl bir meydan okuyuş oluşturduğunun üzerinde yoğunlaştı. Kentin ayırıcı niteliği özerklikti ve kent, ilk kez insanların bireysel yurttaşlar olarak bir araya geldiği yerdi (Weber, 1958).

Kuşkusuz mekân sosyolojisine en önemli klasik katkıyı yapan Simmel'dir. Onun "metropolis" üzerine klasik makalesi, mekâna ilişkin daha genel yazılarının bağlamı içine yerleştirilmelidir (Bkz. Levine, 1971; Frisby ,1992a, 1992b). Simmel boş bir mekâna anlam kazandıran toplumsal etkileşimlerdeki mekânsal biçimlerin beş temel özelliğini çözümlemiştir. Bu özellikler şunlardır: bir mekânın eşsiz ya da biricik niteliği; bir mekânın mekânsal olarak "çerçevelenmiş" parça ve etkinliklere bölünebilme biçimleri; toplumsal etkileşimlerin mekân içine yerleştirilebilme düzeyi; özellikle kentteki yakınlık/uzaklık derecesi ve görme duyusunun rolü; konumların değişme olanağı ve özellikle "yabancının" gelişinin sonuçları. Simmel mekânı, toplumsal örgütlenmenin mekândan koparılması nedeniyle giderek önemini yitiriyor olarak görme eğilimindedir.

"Metropolis ve Kent"te Simmel, mekân ve kente ilişkin daha özgül argümanlar geliştirir (Levine, 1971). Birincisi, metropolisteki uyaran zenginliği nedeniyle, insanlar çekingenlik ve duygular karşısında kayıtsızlık tavrı geliştirmek zorundadır. İnsanlar, bu tür bir tavır geliştirmeselerdi, yüksek nüfus yoğunluğunun yarattığı deneyimlerle baş edemezlerdi. Kent kişiliği çekingen, mesafeli ve bıkkındır. İkincisi, aynı zamanda kent bireylere farklı tür bir kişisel özgürlük sağlamaktadır. Küçük ölçekli cemaat ile karşılaştırıldığında modern kent, bireylere ve onların kendilerine özgü iç ve dış gelişimlerine ortam sağlar. Son derece geniş ilişkiler yayılımı içine yerleştirilen bireylerin benzersiz gelişimlerine izin veren, büyük kentin mekânsal biçimidir. Üçüncüsü, kent, kentin rasyonalitesi ve entelektüelizminin kaynağı ve ifadesi olan para ekonomisine dayanmaktadır. Hem para hem de akıl, insanlara ve şeylere yönelik pratik bir tutum içindedirler. Duygu ve

tavrın aynı düzeye gelmesini sağlayan paradır. Dördüncüsü, özellikle modern yaşamda yansıtıldığı gibi para ekonomisi, kesinlik ve dakiklik yaratır. Genel anlamda, para ekonomisi, insanları kendi etkinlik ve ilişkileriyle ilgili olarak daha hesapçı yapar; ve özgül anlamda insanlar etkinliklerini kesin şekilde programlamak zorundadır. Doğru zaman kaydına, dakikliğe ve kendiliğindenliğin yasaklanmasına gereksinim duyulur.

Simmel, kentsel yaşamı, kentin mekânsal biçimi açısından çok fazla açıklamaz. Onun yapıtı, daha çok *Komünist Manifesto*'daki Marx ve Engels ile koşutluk sergileyen, "modern" devingenlik örüntülerinin toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinin erken bir incelemesidir (tabii ki bkz. Berman, 1983; Frisby, 1992a, 1992b). Simmel modern yaşamın parçalanması ve çeşitliliğini çözümler; devinimin, uyaranlar çeşitliliğinin ve yerlerin görsel açıdan mal edinilmesinin (appropriation) bu yaşantıya ilişkin çok önemli özellikler olduğunu gösterir.

Ne yazık ki, bu tür çözümlemeler, metropolisleri araştırmak üzere ortaya çıkan akademik uzmanlık dalı, yani "kent sosyolojisi" tarafından daha sonra sürdürülmemiştir. Kent sosyolojisi, savaş arası dönemde Chicago Üniversitesi'nde kuruldu. Diğer çalışmaların etnografik yöntemin geliştirilmesiyle ilgili olmasına karşın, bu çalışmaların büyük bölümü, eşmerkezli daireler kuramı gibi, kent araştırmasına ekolojik yaklaşımlar geliştirme çabalarını kapsıyordu. Kuramsal olarak, en önemli katkı Louis Wirth'ün "Urbanism as a way of life" (1938) [Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentçilik] adlı çalışmasıydı; bunu, Redfield'ın "The folk society" (1947) adlı çalışması izledi. Wirth kentsel ve kırsal alanlar arasındaki toplumsal örüntülerdeki farklılıkların üç nedeni olduğunu ileri sürmüştür: ayrım, kayıtsızlık ve toplumsal mesafe yaratan büyüklük; belirli roller yardımıyla insanların birbirleriyle ilişki kurmasını sağlayan, bu tür rollerin sahipleri arasında kentsel ayrımı ve daha büyük formel düzenlemeleri gerektiren yoğunluk; hiç kimsenin kendilerine tam bağlılığı emretmediği, dolayısıyla insanların farklı ve değişken statülere sahip oldukları, farklı toplumsal çevrelere katıldıkları anlamına gelen heterojenlik. Böylelikle Wirth (ve Redfield), asıl olarak büyüklük ve yoğunluğa dayalı mekân örgütlenmesinin kendisine uygun toplumsal örüntüleri ürettiğini

savlamaktadır. Bu, Simmel'inkinden önemli ölçüde farklı bir durumdur.

Ne var ki, kent sosyolojisinde Wirth'ün, kır sosyolojisinde ise Redfield'ın çözümlemeleri araştırmanın temelini oluşturmuştur. İki farklı yaşam tarzı olduğuna ve bunların, kentsel ve kırsal alanların görece büyüklük, yoğunluk ve heterojenliğinden kaynaklandığına ilişkin varsayımı sınamak için çok çaba harcanmıştır. Fakat araştırmalar, buna benzer yalın kentsel ve kırsal örüntüler olmadığını göstermiştir. İlkin, kentsel alanların, Bethnal Green kent köyleri ya da Amerika'nın kuzey kentlerindeki göçmen gettoları veya az çok her yerde bulunan madenci toplulukları gibi birtakım sıkıca kenetlenmiş toplumsal grupları içerdiği apaçıktır. Daha genel olarak Gans, çoğu kent sakininin yalıtılmış, bireyleşmiş ve özerk olduğuna ilişkin savı sorgulamıştır (1986). Kentler bundan daha çeşitlidir ve bazı kent-içi alanlar, örneğin gentrifikasyon çevresinde yoğunlaşmış karmaşık bir toplumsallığın merkezleri olabilmektedirler. Diğer kentsel alanlar, etkinlik odağının ev olduğu ve temel etkinlik birimlerinin otomobile dayandığı banliyölerden oluşabilir. Bu gibi durumlarda, önemli olan hareketlilik biçimleridir ve kentsel alanların büyüklük ve yoğunluğu daha az önem taşımaktadır. Banliyö yaşam örüntüleri kentsel ve kırsal alanlarda bulunabilir.

Ayrıca, kırsal yaşam sadece, insanların sıkça birbirleriyle karşılaştıkları, farklı biçimlerde bağlantılı oldukları ve birbirlerinin arkadaşlarını tanıdıkları çiftliğe-dayalı cemaatler çevresinde örgütlenmez (Bkz. Frankenberg'in klasik araştırma raporu; 1966). Kırsal cemaat çalışmaları, bu tür yerlerde, özellikle statüye, arazi ve konuta sahip olma gücüne ve "çevre"nin doğasına ilişkin önemli ölçüde çatışma ve karşıtlık olabildiğini göstermiştir. Britanya'da pek çok kırsal alan, çiftçilikle uğraşanlarca değil; mevcut düşük ücretli çiftlik emekçilerini ya da onların çocuklarını uzaklaştıran, yeni gelen kentliler tarafından doldurulmaktadır. Newby şunları söylemektedir:

> Yeni gelenler çoğunlukla, kırsal çevrenin niteliğini fazlaca vurgulayan bir dizi stereotipleşmiş köy yaşamı beklentisi taşımaktadırlar . . . pek çok yeni gelenin, İngiliz köyünün arzu edilen toplumsal ve estetik ni-

teliklerine yönelik güçlü görüşleri vardır. [İngiliz köyü] yaygın kentsel görüşe olabildiğince uymak zorundadır - pitoresk, eski ve değişmeyen . . . [bu] pek çok yeni gelenin, modern çiftçilik yöntemlerinin getirdiği değişimleri sert biçimde eleştirmesine yol açmıştır. (1985:167)

Williams da kentsel olanın kirliliği, tehlikesi ve karanlığıyla karşıtlık içinde tanımlanmış, değişmeyen bir pastoral yaşam tarzı olarak bu kırlık kesim kavramlarının nasıl da baştan çıkarıcı olduklarını gösterdi (1973). Sosyoloji, önemli bir ölçüde, mekânsal olarak belirlenmiş bir kırsal yaşam tarzı çözümlemesi kurmaya çabalarken, bunlara benzer aldatıcı biçimde basit zıtlıkları devraldı.

Kuramsal sorunlardan biri, "cemaat" kavramıdır. Bell ve Newby (1976) bu kavramın üç farklı anlamını açıklamışlardır (Ayrıca bkz. Savage ve Warde, 1993: 104). Birincisi, belirli bir yerleşimin sınırlarını işaret etmek gibi basit bir topografik anlamı vardır; ikincisi, yerel insanlar ile kurumların toplumsal bağlantı derecesini belirten bir yerel toplumsal sistem olarak anlamlandırılmaktadır; ve üçüncüsü, kişisel bağları, ait olma ve sıcaklık duygusunu belirten özel bir tür insan birliği, "komünyon" anlamına gelmektedir. Bell ve Newby bu sonuncusunun, herhangi bir özel yerleşim tipi tarafından zorunlu olarak üretilmediğine ve aslında tam bir rutin yakınlık yokluğundan da kaynaklanabildiğine işaret etmektedirler. Ayrıca, dördüncü bir anlamda cemaatin, ideoloji olarak da anlaşılabildiği belirtilmelidir; gerçekte orada bulunan komünyon-dışı ilişkileri gizleyecek ve bunların sürmesine yardım edecek biçimde, komünyon kavramlaştırmalarını yapılara ya da alanlara, mülklere ya da kentlere bağlamak amacıyla çaba gösterilmesi anlamında bu bir ideolojidir.

Sonuçta, mevcut literatürün çoğu, sadece kırsal alan ile kent arasında popüler söylem ayrımı değil; aynı zamanda Tönnies'in (1955) *Gemeinschaft* ve *Gesellschaft* karşıtlığını da üretme eğiliminde olmuştur. Buna benzer ikili ayrımların yararı yoktur ve Schmalenbach'ın (1977), insanların katılmayı ya da terk etmeyi seçtikleri bir cemaat türü olan *Bund* kavramı önemli bir katkıdır. Kentler ve kırsal alanlar, geniş bir *Bund*-benzeri birlikler dizisi üretme kapasiteleri bakımından farklılık gösterirler. Bazı kentsel alanlar, bu tür *Bund*-benzeri toplumsal gruplaşmaların çoğalmasını

kolaylaştırmıştır, San Francisco'nun gay kültürü buna iyi bir örnektir (Bkz. Hetherington, 1990).

Büyüklük, yoğunluk ve heterojenliğe ilişkin mekânsal kavramlar, yerlerin nasıl ve neden *Bund*-benzeri toplumsal ve kültürel yaşam örüntüleri geliştirdiğini açıklamakta yetersizdir. Aşağıdaki bölümde ilk önce, kentsel ve kırsala dair bu toplumsal kurama 1970'lerde Castells ve diğerleri tarafından getirilen Marksist eleştiriyi ana hatlarıyla vereceğim. Ardından, 1980'lerde "Batı"daki akademik ortamda zaman ve mekân toplumsal kuramı gelişmeye başlarken, kent sosyolojisini canlandıran, ama onu bu basit nosyonları reddetmeye zorlayan entelektüel ve toplumsal süreçleri, tüm çeşitliliği içinde ayrıntılı olarak ele alacağım.

C. 1970'LERİN ELEŞTİRİSİ

Bu bölümde, var olan zaman, özellikle de mekân kuramlarına anlamlı biçimde meydan okumuş olan 1970'lerin başlarında/ 1980'lerin sonlarındaki birkaç toplumsal ve entelektüel değişime değineceğim.

İlk önce, Castells'in yazıları, önceki bölümde gösterildiği gibi, "kent yöneticileri"ni de kapsayan, "kentsel" ve "kırsal"ı kuramlaştırma ve araştırma çabaları etrafında örgütlenmiş mevcut "mekân sosyolojisi"ne yönelik birkaç itirazı belirginleştirmeye yaradı (Pahl, 1975). 1970'lerin başlarına dek, bu konular, entelektüel açıdan yoksullaştırılmıştır ve neredeyse hiçbir yeni çalışma ortaya konulmamıştır. Castells kısmen Paris 1968 olaylarına ve başka yerde de Louis Althusser'in "yapısalcı" yeniliklerine dayanarak, bilimsel bir disiplinin, uygun biçimde kurulmuş bir "kuramsal nesne"ye gereksinimi olduğunu ileri sürdü (1977, 1978). Castells, kent sosyolojisinin (ve örtük olarak, kır sosyolojisinin) bu tür bir kuramsal nesneye sahip olmadığını iddia etti; sadece kasaba, kent, cemaat, kentsel ve benzerleri gibi geniş bir sağduyusal kavram çeşitliliği vardı. Castells, bu tür bir nesnenin geliştirilmesi gerektiğini ve bunun, kapitalist ilişkilerin açımlanan çelişkilerine yönelik ayırt edici bir "yapısalcı" çözümlemeye dayandırılacağını ileri sürdü. Bu tür ilişkiler giderek uluslararası bir temelde örgüt-

lenmektedir. Bu, artık üretimin değil, "kolektif tüketim"in, yani genellikle devlet tarafından sağlanan hizmetlerin merkezi haline gelmiş ve emek gücüne ait enerji ve becerilerin "yeniden üretilmesi" için gerekli olan kasaba ve kentlere özel bir rol yüklemektedir. *Kolektif tüketim*in (ulaşım, eğitim, planlama, sağlık vb.) kasaba ve kentlerde devlet tarafından örgütlenmeye başlanmasının iki nedeni vardır: İlki, kent alanları içerisinde emek gücünün tarihsel yoğunlaşması; ikincisi, bu etkinliklerin özel sektör tarafından sağlandığında kâr getirmeyeceğine ilişkin uzun erimli eğilim.

Kent sosyolojisi için uygun bir "kuramsal nesne"yi yani "kolektif tüketim"i tanımlayan Castells bunu, mekânsal olarak değişen özel politika türlerini açıklamak için kullanmaya çalışır. Devletlerin vergi gelirlerini yeterince yükseltmeye nadiren muktedir (ve istekli) olmaları nedeniyle, bu kolektif tüketim biçimlerinin sorunsuz olarak sağlanamayacağını ileri sürer. Tüm tartışmalar, sosyal konutların kalitesi, sağlık tesislerinin konumu, toplu taşımacılığın yapısı vb. gibi hizmetlerin sağlanmasının biçimleri ve düzeyleri üzerinde ortaya çıkmaktadır. Bu hizmetlerin her biri, bunlar kolektif olarak sağlandıkları için, "politize" olmaktadır. Bu nedenle, ortaya çıkan şey, bu kolektif tüketim biçimleri içinde ve çevresinde yoğunlaşan bir kentsel politika alanıdır. Castells, "kentsel toplumsal hareketler"in çözümlenmesine özel bir ilgi göstermektedir. Bunlar genelde birçok farklı kentsel gruptan oluşur; ama bütünüyle emek-gücünün yeniden üretimiyle ilgilendikleri için, işçi sınıfı örgütlerinin hâkimiyeti altına girme, daha doğrusu yeni bir tür sınıf politikası olma eğilimindedir. Bu nedenle, kentsel olanı, "kültür"/"yaşam tarzı"na ya da bir mekânsal belirlenimciliğe dayanarak anlama çabalarına karşı çıkar. Kentler, kolektif tüketim biçimleri aracılığıyla emek-gücünün yeniden üretilmesini sağlayan *toplumsal* üretim ilişkilerindeki değişimlerden dolayı yeni tür politikaların merkezi olmaktadır. Bu açıdan, kentsel protesto tarzları sonucunda oluşan "mekânsal" biçim, değişen toplumsal üretim ilişkilerine göre açıklanabilen bir biçim olarak görülür.

Castells'in yazıları hızlı biçimde, bir dizi yeni tartışma yarattı. Birçok şeyin yanı sıra eleştirmenler, aslında kolektif tüketim konularına yönelik pek çok tutucu yanıtın olduğunu -örneğin bunların

ABD ve Britanya'da zengin alanlarda çok daha düşük konut yoğunluğunu sürdürme yoluyla, belirgin mekânsal eşitsizliklere yol açmış olduğunu- ileri sürmüşlerdir. Pek çok hizmetin, özellikle konutun *zorunlu olarak* "kolektif biçimde" sağlanmadığı ve bu hizmetlerin özelleştirilebilir ve bireyleştirilebilir olduğu ve bunun gerekliliği; hizmetlerin zorunlu olarak "kente bağlı" olmadıkları ve nüfus o kentle bağını kopardıkça bu hizmetlerin bazılarının başka bir yerde verilebileceğinin anlaşılmış bulunduğu; ortaya çıkan şeyin, "kent" sosyolojisinin gelişmesiyle hiçbir ilgisi bulunmayan bir hizmetler sosyolojisi olduğu; etkinliklerin mekânsal dağılımının toplumsal yapı tarafından belirlenmediği; ve gerçekte kentselin sadece kolektif tüketim ilişkileri değil, değişen üretim ilişkileri tarafından da önemli ölçüde etkilendiği ileri sürüldü (Castells 1977, 1978, 1983; Dunleavy 1980; Saunders 1980, 1982, 1990).

Daha sonraki bir çalışmasında Castells, birçok kentsel hareketi, özellikle San Francisco'daki gay ve Latino hareketlerini ve Madrid'deki yurttaş hareketini inceler (1983). Ardından, onların görece başarı derecelerini açıklamak üzere bu araştırmalardan bir model çıkarır. Hareket üç cephede çalışmak zorundadır: Kolektif tüketim, cemaat kültürü ve politik özyönetim. Hareket, kendisini bir *kentsel* toplumsal hareket olarak tanımlamak; medyayı, profesyonelleri ve partileri kullanmak; ve bu tür partilerden örgütsel olarak bağımsız olmak zorundadır (Bkz. Pickvance, 1985'teki tartışma). Bu şemanın bir sorunu, kentsel nosyonunu kendinden menkul olarak kabul etmesidir. Aslında Pickvance, kentselin üç önemli karakteri olduğunu söylemektedir: kolektif tüketim (Castells'de olduğu gibi), yerel düzeydeki politik süreçler ve mekânsal yakınlık. Mevcut ifade biçimleri sadece bunlardan birine odaklanmaları nedeniyle tatmin edici değildir. Pickvance ayrıca Castells modelinin bazı çok önemli bağlamsal etmenleri göz ardı ettiğini söyler: Bunlar, hızlı kentleşme, toplumsal hareketlerin taleplerine devletin yanıtları, politik bağlam, kaynak hareketliliğinde orta sınıfın rolü, amaçları ve yerleşim durumu ve politik eylemin yönünü etkileyen genel ekonomik ve toplumsal koşullardır (Pickvance 1985: 39-44).

1970'lerin eleştirisinin bir ikinci yönü, son noktayı ayrıntılı biçimde geliştirmesidir. Sosyoloji, mekân anlayışını kentsel/kırsal ayrımı çevresinde örgütlerken, coğrafyanın özel mekânsal odağı

"bölge" olmuştur. Ancak bu da 1970'lerin sonunda Massey tarafından benzer biçimde eleştirilmiştir: Ona göre mekân şunları ifade eder:

> Süreçlerin mekân üzerinde oluşması olgusu, uzaklıklar ve yakınlıklar olgusu, alanlar arasındaki coğrafi çeşitlilik olgusu, özgül yerlerin bireysel karakteri ve anlamı olgusu; tüm bunlar, toplumsal süreçlerin işlemesi açısından önemlidir. (Massey, 1984: 14)

Mekânsallık, Massey tarafından kapitalist üretim süreçlerinin bütünleyici ve etkin bir özelliği olarak ele alınmaktadır; bölgeninkinden ayrı olarak uzaklık, hareket, yakınlık, özgüllük, algılama, simgecilik ve anlamı da kapsayan çeşitli yönler taşımaktadır; ve mekân, gerçekçi terminolojiyi kullanırsak, (sınıf, devlet, kapitalist ilişkiler, ataerki gibi) toplumsal kendiliklere ilişkin nedensel güçlerin gerçekleştirilmesi düzeyinde açık bir farklılık yaratmaktadır (Bkz. Gregory ve Urry, 1985; Sayer, 1992).

Özgül olarak Massey, toplumsal işbölümünün aldığı birçok farklı mekânsal biçim olduğunu; bu yeniden yapılanma biçimlerinin her birinin ortaya çıkışında özel bir tarihsel sıralanmanın bulunmadığını; gelişen şeyin, sermaye ile ücretli emek arasındaki özgül mücadeleye bağlı olduğunu; mekânsal yeniden yapılanmanın önemli bir örüntüsünün, yönetim merkezleri ve araştırma ve geliştirme işlevlerinin uzağında üretimin kimi daha rutin öğelerinin yeniden yerleştirilmesini kapsadığını; bu mekânsal yeniden yapılanmanın farklı örüntülerinin, sadece toplumsal değil, ayrıca mekânsal da olan yeni eşitsizlik örüntüleri yarattığını; ve bir zamanlar oldukça tutarlı olan bölgesel ekonomilerin, yerel düzeyde daha farklı ekonomik ve sosyal yapılar ortaya çıkarken çözülmeye başladıklarını ileri sürmektedir. Bu açıdan, belirli bir yerellik, farklı birikim döngülerine bağlı, benzersiz bir dizi yeniden yapılanma "katmanları"nın sonucu olarak görülmelidir. Bu katmanların belirli yerlerde nasıl bir araya geldiği ve özellikle uluslararası, ulusal ve yerel sermayelerin belirli yerel sosyal ve politik etkiler üretmek üzere nasıl birleştikleri, 1980'lerde Britanya'da büyük bir araştırma programının konusu oldu (Bkz. Cooke 1989, genel olarak; ve Bagguley ve d. 1990).

Sosyolojide mekânsal farklılaşma üzerindeki bu vurgunun önemli etkisi, toplumsal sınıfın sorun teşkil etmeyen bir *ulusal* olgu olduğu, sınıfların esas olarak ulus-devlet sınırları tarafından belirlendiği anlayışına meydan okunması olmuştur. Yerel/bölgesel çeşitlenmeye ilişkin yeniden yapılanma literatürü içindeki vurgu, analizcileri bu mekân prizması içinden toplumsal sınıfları yeniden düşünmeye yöneltmiştir (daha sonra, cinsiyet ve etniklik de benzer çözümlemelere maruz kaldı). Böylelikle, bir ulus-devlet içerisindeki toplumsal sınıf ilişkilerinin uluslararası belirleyicilerinin olduğu; ulusal örüntünün kaybolmasıyla, bir toplum içerisindeki yerel katmanlaşma yapılarında büyük çeşitlenmeler olduğu; yerel, ulusal ve uluslararası girişimler kombinasyonunun yerel açıdan umulmadık ve sapkın cemaatler ve sınıf çıkarı çatışmaları üretebildiği; sınıfın mekânsal yoğunlaşması düzeyinde belirgin çeşitlenmeler olduğu; bazı sınıf çatışmalarının aslında mekânsal çatışmalarca yaratıldığı ya da yerlerini mekân çatışmalarının aldığı; ve bazı durumlarda yerelliklerin, ister sosyalist (savaş-arası Nelson), ister siyah karşıtı (Los Angeles), isterse de tutucu (Cheltenham) olsunlar önemli toplumsal ve politik etkiler üretecek farklı güçlerle birlikte ortaya çıktıkları ileri sürülmüştür (Sırasıyla bkz. MacIntyre 1980; Davis 1990; Cowen 1990).

Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze üretimin nasıl uluslararasılaştığının üzerinde daha çok durulmaktadır. Özgül olarak, "yeni uluslararası işbölümü" tezi, bu yeni mekânsal biçimi kuramlaştırma çabasını kapsıyordu (Fröbel ve d., 1977; Savage ve Warde 1993: 3. Bl.). Uluslararasılaşmış yeni işbölümünün gelişimini özellikle üç etmenin, sağladığı ileri sürüldü. Birincisi, gelişmekte olan ülkelerde tarımın verimliliğindeki kısmi hızlı iyileşmedir; bu durum, çok sayıdaki topraksız emekçinin kentlerdeki işgücünü oluşturmasını sağlamıştır. İkinci olarak, "düşünce" ve "uygulama"nın örgütsel ve mekânsal ayrımını sağlayan bazı endüstriyel ürünlerin üretim süreçlerindeki teknik ve örgütsel değişimler olmuştur. Üçüncüsü, iletişim teknolojisinde, özellikle telefon hatlarında ve bilgisayarda, uluslararası düzeyde anında enformasyon akışını kolaylaştırarak, küresel bir şirketin farklı yerlerdeki bölümlerinin bilgilendirilmesi, incelenmesi ve denetlen-

mesini sağlayan gelişmeler vardır. Bu etmenlere tepki olarak, araştırma ve yönetim işlevleri Birinci Dünya'da kalırken, "Birinci"den "Üçüncü" Dünya'ya doğru taşınan rutin imalat işiyle birlikte, çok daha karmaşık mekânsal bir işbölümü gelişmiştir. Bu yeni mekânsallığın üç etkisi olmuştur: Birinci Dünya kentlerinin çoğunda imalat işinin kitlesel çöküşü, sanayisizleşme; bazı yeni sanayileşen ülkelerde ücret oranları, çalışma koşulları ve sendika örgütlenmesi Birinci Dünya işçilerininkilerin çok altında olsa da, artan imalat işi; ve yeni iletişim teknolojisinden dolayı herhangi bir yere yerleşebilen, gittikçe hareketlenmiş sermayeyi çekmek ve tutmak için yerler arasındaki artan rekabet.

Bu yaklaşıma çeşitli ampirik eleştiriler yöneltilmiştir (özellikle görüngünün olası ölçeğine ilişkin), ama sonuçta zamana ve mekâna dair bir toplumsal kuramla ilişkili olarak belirtilmesi gereken üç nokta vardır. Birincisi, enformasyonun (ve de başka göstergelerin) iletilmesinde gerekli olan zamanın anındalığının, zorunlu olarak bir dizi küreselleştirici süreçle bütünleştirilen ulus ve yeri dönüştürdüğü görüldü. Bu süreçler, tek tek "toplum"ları zayıflatmaktadır. Zamanın anındalığı, mekânı ve görünüşte ayrı mekânların devamlılığını dönüşüme uğratır (Bkz. 14. Böl.). İkincisi, bu tez, mekânsal biçim değişimleri yaratılmasında öznenin rolü üzerinde gerekli şekilde durmaz. Gelişmiş ülkelerin, özellikle ABD'nin kimi kesimlerine olağanüstü insan akışını göz ardı etmektedir. Uygun bir kuram, uluslararası sermaye akışları, enformasyon akışları ve insan akışları arasındaki ilişkiyi açıklamak zorunda kalacaktır ve burada imajların akışı insan akışlarını etkileyen bir etmendir (özellikle Batılı tüketiciliğin; bkz. Lash ve Urry, 1994 "akışlar" üzerine). Sonuç olarak bu tez, yeni mekânsal biçimlerin yaratılmasında ekonomik belirleyicileri gereğinden çok vurgulamakta ve mekânı yapılandıran sosyal, politik ve kültürel etmenleri göz ardı etmektedir. 1970'lerde geliştirilen ve zaman ve mekânın değişen politik ekonomisini vurgulayan başka tezlerin benzeridir. Özellikle Harvey, kapitalist üretimin birincil devresindeki "aşırı birikimi" ve düşen kârları karşılamak amacıyla sermayenin, toprağın ve inşa edilmiş çevrenin "ikincil devresi"ne doğru nasıl hareket edebildiğini kuramlaştırmasıyla tanınmaktadır (1982).

Son önemli yazı dizisi, Giddens tarafından üretildi; Giddens'ın

zaman ve mekân kuramı 1970'lerin sonu ve 1980'lerde ortaya çıktı. Heidegger'e dayanarak, Giddens insani öznelerin, geçici karakterlerinden dolayı maddi nesnelerden beş biçimde farklı olduklarını söyler. İlkin, sadece insanlar, başkalarının ölümünü ve ölülerin yaşam üzerindeki etkilerini görmeleriyle pekiştirilen bir şekilde, kendi sınırlılıklarının bilincinde yaşamlarını sürdürürler. İkincisi, özne, duyusal deneyimin anındalığını, belleğin hem bireysel hem de kolektif biçimleri sayesinde, var olmanın ve yokluğun oldukça karmaşık bir şekilde birbirine geçişmesi aracılığıyla aşabilmektedir. Üçüncüsü, insanlar, sadece zaman içinde yaşamakla kalmazlar, ayrıca toplumsal kurumlarda cisimleşmiş zamanın ilerlemesinin bilincindedir. Ayrıca, bazı toplumlar, düzene soktuğu toplumsal etkinliklerden köklü biçimde ayrılabilen, soyut, ussal, ölçülebilir bir zaman kavramı geliştirmiştir. Dördüncüsü, insanların zaman deneyimi, sadece yönelimli bilinç düzeyinde değil, geçmiş ve geleceğin ayrılmaz biçimde bağlı olduğu bilinçdışında da kavranmalıdır. Beşincisi, bireylerin zaman ve mekân içindeki hareketi, insan bedeninin konumu ve toplumla etkileşim araçlarının değişmesinden kaynaklanan var olmanın ve yokluğun birbirine geçişmesi aracılığıyla kavranmaktadır. Her yeni teknoloji, var olmanın ve yokluğun birbirine karışmasını, anıların depolanma ve şimdiye etkide bulunma biçimlerini ve büyük toplumsal kurumların uzun dönemli *durée*'sinin olumsal toplumsal edimler içine çekilme yollarını dönüştürür. Bu son süreçleri daha yetkin olarak araştırmak üzere, Giddens, "zaman-coğrafyası" çalışmasına dayanır (Bkz. Gregory, 1985).

Giddens bireylerin, günlük, haftalık ve aylık izleklerini kapsayan yaşam süreçlerinin, toplumsal kurumların *longue durée*'siyle nasıl bağlantılı olduğunun düşünülmesi yoluyla bir kavramlar dizisi geliştirir. İlk önce, bölgeselleşme, rutinleşmiş toplumsal pratikler ile ilişkili zaman-mekân mıntıkalaşması söz konusudur. Örneğin, bir evdeki odalar mekânsal ve zamansal olarak mıntıkalara ayrılır. İkinci olarak, mevcudiyet-erişimi (presence-availability) kavramı; yani bireyin toplumsal ortamı içinde insanların birlikte bulunma derecesi ve biçimleri vardır. Yüksek mevcudiyet-erişimi taşıyan cemaatler, birkaç yüzyıl öncesine değin neredeyse tüm toplumları kapsamaktaydı. Mevcudiyet-erişim ilişkisi, geçen yüzyılda

yeni ulaşım teknolojilerinin gelişimi ve özellikle iletişim araçlarının ulaşım araçlarından ayrılmasıyla dönüştürülmüştür. Üçüncü olarak, Giddens'ın zaman-mekân mesafeleşmesi (distanciation) kavramı vardır: Toplumların zamanın ve mekânın daha kısa veya daha uzun yayılımları üzerinde "serildiği" süreçler. Bu tür serilme, toplumsal etkinliğin, zaman-mekân içinde mevcut olmayanlar ile karşılıklı etkileşimlere giderek daha fazla bağımlı olması olgusunu yansıtmaktadır. Dördüncü olarak, farklı yapısal ilkelere göre örgütlenmiş toplum tipleri arasında zaman-mekân sınırları, temas ya da karşılaşma biçimleri vardır. Toplumlar*arası* sistemleri, örneğin bir kabile toplumunun sınıflara bölünmüş bir toplumla karşı karşı geldiği zaman-mekân sınırlarını incelemek önemlidir. Beşinci kavram, Giddens'ın farklı toplumların depolama kapasitesi, özellikle zaman ve mekân boyunca depolama dediği, güç-kapları kavramıdır. Sözlü kültürlerde, insan belleği gerçekte, tek enformasyon depolama ambarıdır. Sınıflara bölünmüş toplumlarda özellikle yazının gelişimiyle kent, birincil güç-kabı ya da potasına dönüşür. Aksine, kapitalist toplumlarda, hâkim durumdaki zaman-mekân güç-kabı, toprak bakımından sınırlı olan ulus-devlettir. Kent bu tür ayırt edici özelliğini yitirir (surları yıkılır!). Sonunda, zaman ve mekânın toplumsal etkinliklerden ayrılması, "boş" bir zaman boyutunun gelişimi, mekânın yerden ayrılması, toplumsal ilişkileri yerel bağlılıklarından çekip çıkaran simgesel gösterge ve uzman sistemlerinin ayırıcı mekanizmasının ortaya çıkışı söz konusudur. Uzman sistemleri, onları kullanan pratisyenler ve müşterileri bağımsız olarak değerlendiren teknik bilgi biçimlerini düzenleyerek zaman ve mekânı bir tutar. Bu tür sistemler güvene, zamanda ve/veya mekânda yoklukla ilişkili olan niteliksel bir sıçramaya ya da taahhüte bağlıdır. Ayırıcı mekanizmalara güven, bireylere değil, soyut sistemlere ya da kapasitelere yetki verir ve özgül olarak zaman ve mekândaki yoklukla ilişkilidir (Bkz. Boden, 1994, güven üzerine).

Bu, her ne kadar etkileyici bir argüman oluştursa da, birçok yetersizlik saptanmıştır. İlkin, belirli yerler ya da toplumların özgül zaman-mekân örgütlenmesine ilişkin yok denecek denli az çözümleme vardır; tüm geleneksel ve endüstriyel toplumlar az ya da çok benzer olarak görülürler. Zaman ve mekânın örgütlenmesini verili

olarak, genellikle modern toplumları tanımlayan kural ve kaynakların yapılaşması içine yerleşmiş olarak ele alma eğilimi vardır.

Ayrıca, Giddens'ın zamanı bir kaynak olarak kavramlaştırmadığı da belirtilmiştir. Giddens, zamanı kronolojik uzaklık ve yığılı enformasyonun toplumlar arası bir ölçümü olarak görür. Ancak modern toplumlarda zaman, merkezi açıdan önemli bir kaynak olarak işlev görür. Gerçekten de, Adam, zamanın sadece bizimkine benzer toplumlarda -sadece saat-zamanını yaratmakla kalmayan, ayrıca bu yaratımı *varlık* zamanı olarak ilişkilendiren ve onunla toplumsal yaşamlarını örgütleyen toplumlarda- bir kaynak olarak kavramlaştırıldığını ileri sürer (1990: 120). Ya da Lefebvre'in önerdiği gibi, modernlikle birlikte, yaşanmış zaman gözden kaybolur. Artık görülür değildir ve toplumsal mekândan ayrışmış ölçüm araçları, saatler onun yerini almaktadır. Zaman, toplumsal mekândan ayrı olan bir kaynağa dönüşür; tüketilir, düzenlenir ve tümüyle bitirilir (1991: 95-6). Zaman ve mekânın görece olarak bağımsız kaynaklar olarak ortaya çıkmaları, modern toplumun tanımlayıcı özelliklerinden biridir.

Daha sonra bu, Giddens'ın açıklamasındaki başka bir boşlukla, yani zaman ve mekânın seyahat için kullanımının önemiyle ilişkilendirilir. Giddens, insanların neden seyahat ettiklerine ve böylelikle "zaman"dan tasarrufun ya da daha fazla "mekân" kaplamanın neden "ilgi" çekici olabildiğine yönelik bir çözümleme sunmaz. Seyahat için açık bir gerekçe, hazdır; seyahat, insanların başka çevreleri, yerleri ve insanları ziyaret etmelerini ve bunu stilize edilmiş biçimlerde yapmalarını sağlar (Urry, 1990). Seyahat bir performanstır ve anlaşılması kimi estetik yargı kategorileriyle ilişkili olabilir (Bkz. Adler, 1989b "uygulanan sanat" olarak seyahat üzerine; Lash ve Urry, 1994: 10. Böl). Ayrıca, pek çok seyahat türünün çok önemli bir özelliği vardır ki, bu seyahatlerde kişi burada, rutin yaşama ilişkin kimi kural ve kısıtlamaların gevşetildiği ve bunların yerine, farklı davranış normları, özellikle yabancılarla birlikte söz konusu olan normların geçtiği eşiksel bir mekâna girer. Bu, tatil sırasında "geçici oyun" olarak adlandırılabilecek, yeni ve heyecan verici ahbaplık ve oyunculuk biçimlerini gerektirebilir (Bkz. Shields, 1991). Zaman-mekân değişimlerinin nasıl olup da sadece artan mesafeleşme sonucunu

değil, bunun yanı sıra çoğu kez ümit verici bekleyiş, direniş, karşıtlık, haz, özerklik ya da bir yoksunluk duygusu sonuçlarını da getireceğini araştırmak gereklidir.

Bu nedenle, dört yazı grubunun, 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başındaki zamansal ve mekânsal yönelişlere ayrıldığını söylemiştim: Bunlar, "kolektif tüketim" ve kent kavramları; yeniden yapılanma; yeni uluslararası işbölümü; ve "zaman-mekân mesafeleşmesi" açılarından özetlenebilirler; bu kavramlar, kökleri 1980'lere dek giden, yeni bir "zaman-mekân toplumsal çözümlemesi"nin kuruluşu için temel oluşturmaktadır. Bu tür bir gelişimin altyapısının birçok önemli dergi ve örgütlerin oluşumuyla nasıl kurulduğu belirtilmelidir. İngilizce konuşulan dünyada bu dergi ve örgütler şunlardır: *International Journal of Urban and Regional Research; Antipode; Environment and Planning*, özellikle *D: Society and Space; Theory, Culture and Society; Association for Social Studies of Time; Time and Society; Ecumene. A Journal of Environment, Culture, Meaning.*

D. ZAMAN-MEKÂN TOPLUMSAL ÇÖZÜMLEMESİ

Burada zaman sosyolojisi ile başlayacağım. Son zamanlarda, sosyal bilimlerdeki uzlaşımsal zaman anlayışının büyük bir kısmının, geçersiz ve uygun olmayan nosyonlardan kökenlendiği ileri sürülmüştür. Durkheim, Sorokin, Merton ve diğerleri, doğal zaman ile toplumsal zaman arasındaki kökten ayrım üzerinde direttiklerinde bunu, yetersiz bir doğal zaman anlayışına dayandırıyorlardı. Son zamanlarda Adam, "doğal zaman" nosyonunu dönüştürmüş, çağdaş fizik ve biyoloji bilimlerinden kaynaklanan anlayışlar ve argümanları da dahil ederek, zamanın yeniden incelenmesi gerektiğini öne sürmüştür (1990).

Adam, doğal zaman ile toplumsal zaman arasındaki ayrımı (ve ayrıca özne ile nesne ve doğa ile kültür arasındaki ayrımları) çözmemiz gerektiğini ileri sürer. Toplumbilimcilerin insani olarak anladığı çoğu şey, gerçekte tümüyle doğadan yola çıkarak genelleştirilmektedir. Toplumbilim, doğadan yola çıkarak genelleştirilmemiş bir olgu olan saat-zamanının, paradoksal olarak

doğal zamanın ayırıcı özelliği olduğunu düşünür. Toplumbilim, bazı insan toplumları tarafından icat edilmiş, neredeyse zamansal-dışı bir zaman olan, doğal bilimlerin kullandığı zaman kavramı ile iş görmüştür. Bu zaman kavramı, Newtoncu ve Dekartçı olarak tanımlanabilir. Newtoncudur, çünkü mutlak zaman nosyonuna dayanır; "[zaman] kendi doğasında, sonsuz bir şeyle ilişkisi bulunmaksızın düzenli olarak akar. . . mutlak zamanın akışı değişime bağlı değildir" (Adam, 1990: 50'de aktarılmıştır). Bu tür mutlak zaman, sabittir, mekân-benzeri birimlere sonsuz biçimde bölünebilir, uzunluğu ölçülebilir, bir sayıyla ifade edilebilir ve kesin biçimde tersinebilir. Aslında burada, ileriye *ve* geriye hareket ettirilebilen, değişmesi olanaksız, ölçülebilir uzunluklar şeklinde, mekân olarak anlaşılan, zamandır. Zihin ile beden, tekrar ile süreç, nicelik ile nitelik, biçim ile içerik, özne ile nesne gibi ikiliklere dayandırılması nedeniyle bu, Dekartçı mekândır. Bu tür bir zaman nosyonunda, büyük bilimsel yapıların, tersine akan zaman ile uyumlu oldukları görülecektir.

Bu yüzyılda ortaya çıkan dört bilimsel "keşif", doğadaki zaman anlayışını dönüştürmüştür: Einstein'ın gösterdiği gibi, gönderme yaptığı sistemden bağımsız olan sabit bir zaman yoktur - zaman, gözlem yapılan sistemin yerel, iç özelliğidir; yine Einstein'ın gösterdiği gibi, zaman ve mekân, dört boyutlu zaman-mekân kendilikleri içerisinde kaynaşır ve bu tür bir kaynaşmış zaman-mekân, kütlenin etkisi altında bükülür; kronobiyologlar, ritimliliğin, doğanın can alıcı ilkesi olduğunu ve özellikle insanın, sadece saat-zamanından etkilenmekle kalmadığını, kendisinin de saat olduğunu göstermişlerdir; ve evrim süreçleriyle uğraşan bilimciler, bir kişinin bedenine ait zamanın, insanların tüm evrimsel tarihini kapsayacak ölçüde genişletilmesi gerektiğini vurgulamışlardır - "ancak sonlu oluşumuz, bedenimizin zamanını bitiremez, bedenimize tüm evrim tarihimiz ulaşır" (Adam, 1990).

Tüm bunların içerimi, doğanın yapısı gereği zamansal olduğu; ve doğada pek çok farklı zamanın bulunduğudur. Fiziksel zamanın tersinmez ve doğrusal olarak kavramlaştırılma biçimi özellikle önemlidir. Bunun en açık örneği, -bir "büyük patlama"nın olağanüstü eşsizliğini izleyen kozmolojik zaman oku aracılığıyla- evrenin genişleme sürecinde görülebilmektedir. Bu nedenle doğa

yasaları, tarihsel olarak görülmelidir ve zaman içermeyen ya da zamansız ya da tersinir bir zaman kavramı taşıyan doğa ile asıl olarak zamansal olan toplum arasında basit bir ikilik kurmak yanlıştır. Ayrıca biyologlar, sadece insanların zamanı yaşadığını ya da kendi yaşamlarını zaman aracılığıyla örgütlediklerini söylemenin yanlış olduğunu göstermişlerdir. Biyolojik zaman, yaşlanmayla sınırlı değildir, biyolojik varlıkları zamansal, dinamik ve döngüsel olarak -insanlar bir yaşam döngüsüne sahiptir- ifade eder. Böylelikle, Adam, mekânsallaştırılmamış, tersinmez, çok-yönlü ve doğa zamanı ile insan zamanı ayrımının yapılmadığı bir zaman nosyonunu savunur.

Bu türden ifade biçimleri, son günlerdeki zaman sosyolojisi çözümlemelerinde dile getirilmektedir. İki araştırma alanının belirtilmesi gerekir. İlk olarak, daha çok E. P. Thompson'ın, *görev* yönelişinden *zaman* yönelişine doğru dönüşümde endüstriyel kapitalizmin öncülük yaptığına dair tezinin tartışıldığı, zamanın tarihsel sosyolojisi ve coğrafyası vardır (1967). Thrift özellikle Britanya'da "kapitalist bir zaman bilinci yaratma"yı çözümler ve bu basit ikiliğin öne sürdüğünden daha büyük bir gelişim karmaşıklığı olduğunu ileri sürer (1990). Onaltıncı yüzyıla kadarki dönemde günlük yaşam, görev-yönelimliydi; hafta, çok önemli bir zaman birimi değildi ve mevsimler, ilgili panayır, pazarlar ve kilise takvimi zamansal örgütlenmenin temellerini oluşturuyordu. Onaltıncı ile onsekizinci yüzyıllar arasında bu durum, şu gelişimlerle birlikte değişmeye başladı: Evinde saate sahip olanların sayısında artış; kamusal alanlarda saat ve çanların kullanımında artış; üst ve orta sınıfların, etkinliklerin zamana göre planlandığı okullara katılmalarındaki artış; püritenlerin çalışmayı haftalık temelde örgütleme çabaları; işgünlerini ve ücret oranlarını hesaplama ihtiyacı gösteren bir para ekonomisinin artan gelişimi; ve halkın sözcük dağarcığına "dakiklik" teriminin girişi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, zamanın, toplumsal etkinliklerden "ayrıştırılmış" olması daha da belirginleşti. Bu kısmen, o dönemde, ortaya çıkan endüstriyel işgücüne yeni bir zaman disiplini aşılamaya yönelik yenilikler nedeniyle gerçekleşti. Ancak bu, Bizans'a özgü ziyaret etme ve toplumsal örüntüleri sergileyen, aylak İngiliz üst sınıfı içindeki değişimlerle de ilişkiliydi. Ayrıca çalışma dışında da ge-

lişmeler oldu: Pazar Okulları'nın, rasyonel boş zamanın ve Greenwich Zamanı'nın gelişimi. Greenwich Zamanı, zamanın toplumsal etkinlikten tümüyle sökülmesinin işaretini veren matematiksel bir kurguydu; yeni toplumsal pratik çeşitlerini, yani Simmel'in tartıştığı gibi, sadece bir kent içinde değil, kentler arasında da ve ondokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren ülkeler arasında da kitle seyahatini ve hareketliliğini kolaylaştırmak üzere geliştirildi (Ayrıca bkz. Lash ve Urry, 1994: 228-9). "Saat-zamanı" paradigmasının tümüyle yayılımı, Thompson'ın tezinin iddia ettiğinden daha düzensiz biçimde oluştu; endüstriyel kapitalizmde olduğundan daha farklı sosyal pratikleri gerektirdi ve çok daha geniş bir mekânsal ölçekte iş görmeye başladı.

Bu tür saat-zamanının ortaya çıkışı ile asıl olarak sözlü kültürden yazılı bir kültüre doğru gerçekleşen değişim arasında ilgi çekici bağlantıların olduğunun belirtilmesi gerekir (Bkz. Ong, 1982). Ondokuzuncu yüzyıl kültürünün çoğu yazılıydı. Sayıları her on beş yılda iki katına çıkan günlük gazetelerle birlikte ucuz kitaplarda büyük bir artış; zaman-tutma kayıtlarının genel kullanımında çoğalma; doğum, ölüm, evlilik, seyahat ve daha sonra pasaport kayıtlarının tutulmasıyla yurttaşların yaygın biçimde belgelenmesi; ulaşım tarifelerinin çoğalması; ve yolları, konumu, eğlence tesislerini, turist yerlerini vb. belirtmek için yazılı işaretlerin genel kullanımında artış meydana geldi (Bkz. Lash ve Urry, 1994: 9. Bölüm, modernlik ve seyahat üzerine).

İkinci kuramsal tartışma alanı, varsayılan bir postmodernizmin gelişimi açısından zaman ve mekânın önemiyle ilgiliydi. Burada yere ilişkin üç yön üzerinde kısaca duracağım (Bkz. Harvey, 1989; Soja, 1989; Lash, 1990b; Jameson, 1991; Crook ve d., 1992). İlk önce, egemen yazılı kültürün, daha görsel ve estetik bir kültür, daha az biçimsel ve daha az mesafeli bir tarzda değerlendirilen bir kültür tarafından tehdit edildiği ileri sürülmektedir. Doğrusu, eğer kültür, estetik veya ahlâki standartların seçkinler tarafından ve seçkinler aracılığıyla empoze edildiğine ilişkin bir anlam taşıyorsa, o zaman postmodern, bir post-kültürel durum olarak görülebilir. Bu nedenle, bir tarafta sanat, yüksek kültür ile akademi, öte yanda günlük yaşam ile popüler kültür arasındaki simgesel sınırların eriyor olduğu da öne sürülmektedir. Özgül biçimde, mekânlarla i-

lişkili olarak Venturi, mimarinin "Las Vegas'tan öğrenmesi" gereken çok şey olduğunu, "yol kenarı seçmeciliği"nin oyuncul ve pastiş bir tarzını geliştirmek ve zevk sahipliğini ya da ahlâki otoriteyi örnekleyen yapılar fikriyle ilişkisini kesmek zorunda olduğunu yazdı (1977).

Zukin (1992a, 1992b) özellikle kentsel peyzajın ve yerli olanın birbirine karışmasını araştırmıştır. Kentte gördüğümüz şeyleri örgütleme biçimimize ilişkin bir farkı giderek daha çok duyumsadığımıza işaret eder. Mekân ve zamanın görsel tüketimi, endüstriyel üretim mantığından hareketle hem hız kazanmış hem de ondan soyutlanmıştır. Bu durum, kentin postmodern tüketim merkezi olarak yeniden yapılanmasına yol açmıştır - kent bir gösteriye, "görsel tüketimin bir düşsel peyzajı"na dönüşmüştür (1992b: 221). Zukin, müteahhitlerin, tüketimin içine yerleştirildiği sahne dekorları olan bu yeni iktidar peyzajlarını bilinçli olarak nasıl kurmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu düşsel peyzajlar, tarihsel olarak yer üzerine, insanların ait oldukları ya da taşındıkları yer üzerine kurulmuş olan kimliğe ilişkin önemli sorunlar ortaya çıkarır. Ancak postmodern peyzajlar, Euro-Disney'deki Main St, dünya fuarları ya da Londra'daki Covent Garden'da olduğu gibi bütünüyle yere ilişkindirler. Ancak bunlar tüketim için var olan, simüle edilmiş yerlerdir. Açıkça buraları, insanların artık ait olmadığı ya da yaşamadığı ya da toplumsal kimlik duygusu sunmayan yerlerdir. Bir dereceye kadar Sennett de benzer biçimde, çağdaş kentte farklı yapıların artık ahlâki bir işlev taşımadığını -en anlamlı yeni mekânlar tüketim ve turizm çevresinde kurulmuş olanlardır- öne sürmektedir (1991). Bu tür yerler özgül olarak, farklı toplumsal gruplar arasında duvar oluşturmak ve insanların içsel yaşamını kamusal etkinliklerinden ayırmak üzere tasarlanmaktadır.

İkincisi, modern dönemin geleneksel olarak sabitlenmiş ve değişmeyen kimlikleriyle (özellikle iş, kariyer ve aile çevresinde toplanmış olanlarla) karşılaştırıldığında, postmodernin çok daha açık ve akışkan toplumsal kimlikleri getirdiği öne sürülmektedir. Postmodern dönemde hız kazandırılmış zaman ve mekânın, her türlü kimlik duygusunu bütünüyle erittiği belirtilmelidir. Tek özel etkinlik olan TV seyretmenin, bu savların merkezinde yer aldığı görülür. TV toplumsal yaşamın zamansal ve mekânsal örgütlenme-

sini değiştirmektedir. "Eşi benzeri olmayan TV benliği, medyanın simülakrumundan alınacak olan her şeyi alan elektronik bireydir: Gösteri toplumundaki bir tüketici olarak belirgin bir kimlik" (Kellner, 1992: 145). Postmodern TV'de, gösterenin özgürleştirildiği ve imajın anlatıya karşı üstünlük kazandığı, estetiğin hâkim olduğu ve seyircinin, imaj aşırılığı ya da bombardımanı ile ayartıldığı öne sürülmektedir. Bunun, bir etki zayıflaması ürettiği, postmodern benliklerin derinlik ya da tözden yoksun oldukları ve görünüşün ötesinde benliğin olmadığı söylenmektedir. Bu türden merkezbozumuna uğramış benliklerin, Zukin'in betimlediği postmodern kentsel çevreler tarafından ayartılmaları özellikle olasıdır.

Üçüncüsü, zamana ilişkin olarak, saat-zamanının kısmen, "anlık zaman" denilebilecek şeyle yer değiştirdiği öne sürülmektedir. Geleceğin şimdinin içinde eriyor olduğu, "geleceği şimdi istiyoruz"un geleceğe ilişkin bir paniğin ve anlık memnuniyet arayışının simgesi olduğu ileri sürülmektedir (Adam, 1990). Bu durum kısmen, TV'nin coğrafi olarak uzak, dehşete düşürecek denli trajik olayları insanların günlük yaşamlarına sokmasından kaynaklandığı görülmektedir. Tutarlı coğrafi örüntü taşımayan bir bağlantısız olaylar kolajının, toplumsal yaşama zorla girmesi ve onu biçimlendirmesi nedeniyle, neredeyse sözcüğün gerçek anlamında zaman-mekân sıkışması oluşur. Bu zamansal ve mekânsal parçalanma, TV/VCR seyredenlerin kanaldan kanala atlama eğiliminde oldukları ve uzun ya da karmaşık bir programı tümüyle izlemeye nadiren zaman harcadıkları sözde "üç dakika" kültürünün ortaya çıkışıyla pekiştirilmektedir. Sonuçta, TV seyretmek, programların saklanabilmesi, yinelenebilmesi ve parçalara ayrılabilmesi nedeniyle daha çok kişisel bir soruna dönüşür. Belirli bir önemli programın bir arada kolektif seyredilmesinin anlamı yoktur. Ve giderek çoğu program ve özellikle de reklamlar, bu tür anlık üretilmiş parçalar örüntüsünü taklit etmek üzere yapılırlar. Her biri çok kısa bir zaman süren ve kendilerinden önce ya da sonra gelenlerle hiç ilişkisi bulunmayan, bağlantısız görsel ve işitsel imajlar kolajından oluşmaktadırlar (Bu durum, BBC'den MTV'ye bir geçiş ile karikatürize edilebilir). Giderek görselleşen medyanın bu hızlanması ve parçalanması, "hız kapitalizmi"nin büyümesi, insanların karmaşık kitapları başından sonuna kadar okuyacak denli

yoğunlaşmalarını ve tahammül göstermelerini giderek olanaksız hale getirmektedir (Zamana ilişkin daha fazla ayrıntı için bkz. 14. Bölüm).

Bu gelişimlerin kavramsal bir çerçeveye yerleştirilmesi için en sistematik çaba, Harvey'in "zaman-mekân sıkışması" nosyonu olmuştur (1989). Başka pek çok çözümlemeci gibi, o da Berman'ın modern dünya açıklaması ile işe koyulur:

> Modern olmak, kendimizi serüven, güç, coşku, gelişme, dünyayı ve kendimizi dönüştürme olanakları vaat eden bir ortamda bulmaktır. . . . modern ortamlar ve deneyimler coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik tüm sınırları aşar. . . bizleri parçalanma ve yenilenmenin girdabına sürükler. (Berman, 1983: 15)

Harvey, bu tür gelişmelere ilişkin daha ayrıntılı bir tarihsel-coğrafi çözümleme sunmaya çalışır. Özellikle, kapitalizmin nasıl farklı tarihsel dönemlere ait farklı mekânsal sabitleyenleri gerektirdiğinin üzerinde durur. Bununla, her kapitalist dönemde mekânın, üretimin büyümesini, emek-gücünün yeniden üretimini ve kârın azamiye çıkarılmasını kolaylaştıracak biçimde örgütlenmesini anlatmaktadır. Zaman ve mekânın yeniden örgütlenmesiyle, kapitalizm bunalım dönemlerini yenebilmekte ve yeni bir birikim döneminin temellerini kurabilmektedir. Özellikle Harvey, Marx'ın zamanın mekânı yok etmesi tezini inceler ve bunun, "Fordizm"den "Post-Fordist" esnek birikime geçişi nasıl açıkladığını göstermeye çalışır. Post-Fordizm yeni bir mekânsal sabitleyeni, zaman ve mekânın temsil edildiği en anlamlı biçimdeki yeni tarzları gerektirmektedir.

Bu çözümlemede merkezi olan "zaman-mekân sıkışması"dır:

> dünyayı kendimize gösterme biçimlerini. . . değiştirmeye zorlayacak denli, mekânın ve zamanın nesnel niteliklerini devrimcileştiren süreçler. . . . Mekânın küçülerek telekomünikasyon "küresel köyü"ne ve ekonomik ve ekolojik karşılıklı bağımlılıkların oluşturduğu "uzaygemisi yeryüzü"ne dönüştüğü görülür . . . ve zamanın çevreni, şimdinin her şey olduğu noktaya dek kısalırken . . . mekânsal ve zamansal dünyalarımızın *sıkışmasının* yarattığı bunaltıcı duyguyla baş etmeyi öğrenmek zorundayız. (Harvey, 1989:240)

Daha özgül olarak, bu sıkışma, üretimdeki hızlandırıcı iş miktarı zamanını; modanın değişiminin ve kısa ömürlülüğünün artan hızını; ürünlerin neredeyse her yerde bulunabilirlik oranının artışını; ürünlerin, ilişkilerin ve sözleşmelerin artan geçiciliğini; kısadönemliliğin artan önemini ve bir "bekleyiş kültürü"nün gerileyişini; toplumsal yaşam açısından reklamcılığın ve hızla değişen iletişim araçları imajlarının, sözde "promosyon kültürü"nün büyük önemini; yapıları ve fiziksel peyzajları kapsayan simülasyon tekniklerinin artan mevcudiyetini; ve saniyenin milyonda biri düzeyinde bir hızla mekânı anında aşan yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin olağanüstü çoğalmasını gerektirmektedir (Harvey, 1989: 17. Böl; Adam, 1990; Lash ve Urry, 1994). Brunn ve Leinbach özellikle bu tür bir "çöken mekân ve zaman"ın yapısı ve sonuçlarını ayrıntılı biçimde açıklamışlardır (1991). O halde postmodernizm, bu zaman ve mekân sıkışmasının yarattığı yön duygusu yitiminin ve parçalanmanın sonucudur; postmodernizm, bazı kuramcıların görüşüne göre, toplumsal yaşamın maddileşmiş ve hissedilir boyutları olarak zaman ve mekânın ortadan kalkmasıyla oluşan distopik bir kâbusa neden olur.

Ancak Harvey, postmodernle ilgili şeylerin bu kadarla kalmadığını ileri sürer. Çoğu mekânsal sınırların çöküşü, mekânın öneminin azaldığı anlamına gelmez. Mekânsal engeller küçülürken, bizler de dünyadaki farklı yerlerin içerdiği şeylere karşı daha duyarlı hale geliyoruz. Ayrıca, potansiyel yatırımcılar, işverenler, turistler vb. açısından kendilerini çekici kılmak, kendi değerlerini arttırmak, kendilerini hizmet ya da vasıf bakımından zengin yerler olarak satmak üzere yerler arasında artan bir rekabet gerçekleşir (Bkz. Kearns ve Philo, 1993). Harvey, "mekânsal engellerin önemi ne kadar azsa, mekân içindeki yer çeşitlenmelerine sermayenin duyarlılığı da o kadar büyük olur ve sermaye -biz de göçmenleri ve turistleri ekleyebiliriz- açısından çekici biçimlerde farklılaştırılmış yerlerin özendiriciliği o kadar büyüktür" paradoksunun üzerinde durur (1989: 295-6).

Ancak yerlerin bu güçlendirilmesi, Harvey'in açıklamasında bir alt-izlek ve yeterince çözümlenmemiş olarak kalır. Başka yazarlar, toplumsal kuramın alternatif geleneklerine yaslanarak, yer ve yerelin yapısını kuramlaştırmaya çabalamışlardır. Özellikle Bac-

helard, Benjamin ve Lefebvre'e ait kimi çok erken metinler 1990'larda etkili olmuşlardır. Bunlar yakın zamanda yeniden keşfedilmiş ve yer çevresinde ortaya çıkan söylem içerisine yerleştirilmişlerdir. Bu katkıları kısaca özetleyeceğim.

Daha önce belirttiğim gibi, Bergson'un çözümlemesinin yetersizliği, mekânı aşırı ölçüde soyut ve niceliksel olarak kavramlaştırmış olması ve bu nedenle de süreye ilişkin açıklamasının kopuk ve soyut olarak kalmasıdır. Bachelard (1969), niteliksel ve heterojen bir mekân kavramı geliştirerek bu yetersizliğe çözüm bulmaya çalışır. Burada belirtilmesi gereken üç nokta var (Bkz. Game, 1994). Birincisi, Bachelard görüngübilimin, bir imajı görsel etkisine dayanarak değil; kendi "yankıları" açısından yaşamakla ilişkili olduğunu öne sürer. Bu nedenle görsel değil, işitsel bir eğretileme kullanır. Bu yankı nosyonu, özne ile nesne arasında, bu ikisinin ayrımına engel olan bir harekete işaret eder. Yankı eğretilemesi, anındalığı belirtmektedir.

İkincisi, Bachelard özgül olarak evin yapısını ele alır ve onun salt bir fiziksel nesne olarak görülmemesi gerektiğini öne sürer. İçinde doğulan evler gibi mekânlar, sadece verili değillerdir, anı izleriyle doludurlar. Ayrıca, Bergson'un ilgilendiği zaman süresi, bu tür mekânsal özgülüğe bağlıdır. Mekân zorunlu olarak zamana nitelik katar. Ya da Game'in açıkladığı gibi: "Mekân, anıyı olası kılacak biçimde zamanı dönüştürür" (1994: 16). Bu nedenle ev gibi bir mekân özellikle anı oluşumunda önemli bir rol oynar. Ev, hayal kurmayı barındırır, içerisinde Bergsoncu zamanın işlediği metaforik bir mekândır.

Üçüncüsü, Bachelard cisimleşmiş bir bellek nosyonu sunar. Bedenlerimiz, karşılaştığımız ilk evi unutmazlar. Evin ayırt edici özelliği fiziksel olarak içimizde yazılıdır. Anılar maddi olarak yerleşirler ve bu nedenle Bachelard açısından anının zamansallığı, mekânsal olarak kökenlenir. Evler, kişinin bedeni ve anıları aracılığıyla yaşanırlar.

Benjamin (1979), insanların kenti nasıl "okudukları"na ilişkin kapsamlı çözümlemesinde benzer izlekler üzerinde durur (Ayrıca bkz. Buck-Morss, 1989; Savage ve Warde, 1993). Bu, entelektüel ya da pozitivist gözlem konusu değildir; daha çok fanteziyi, istek süreçlerini ve düşleri kapsar. Kent, insanlara ait anıların ve

geçmişin ambarıdır; ve ayrıca kültürel simgeler deposu olarak da işlev görmektedir. Bu anılar, mimarları tarafından amaçlandığından çok farklı bir anlam kazanabilen yapılarda cisimleştirilirler. Ancak yapıların kolektif söylenceleri göstermeleri nedeniyle bu, sadece bir bireysel yorum konusu değildir. Bu söylenceleri anlamak, mevcut yorum ve geleneklerin çözülmesini ya da zayıflatılmasını ve çatışan öğelerin bir arada yan yana konulmasını gerektirmektedir. Metruk binalar bile izler bırakabilir ve geçmiş dönemlere ilişkin anıları, düşleri ve ümitleri açığa çıkarabilirler. Wright'ın *A Journey Through Ruins* (Yıkıntılar Arasında Bir Gezi) (1992) adlı çalışması, Benjamin'in yönteminin yeni bir uygulamasıdır; yolculuğuna East London'daki Dalston Lane'de eski bir tuvalet ile başlar.

Benjamin, sanatsal algı ile kentsel metnin okunması arasındaki benzerliklerle de ilgilenmiştir. Sanatsal algı, "yoğunlaşma" ya da "dalgınlık" aracılığıyla ele geçirilir. Benjamin, genelde insanların bir yerden bir yere giderken, bir dalgınlık halinde yapıların farkına vardığını ileri sürer. Bu durum, insanların bir galerideki resimlere "yoğunlaşmış" ilgisi ile karşıtlık oluşturur. Ve bu dalgın algılama, tutucu kültürel geleneklerin kesintiye uğramasına yardım eder. En bilinen şekilde Benjamin, dalgın ve önceden tasarlanmamış bir biçimde, yaşamdan örnekler toplayarak kentte dolaşan *flâneur*'ün, yani gezginin rolünü inceler (Bkz. Buck-Morss, 1989). Kentsel olan ile karşılaşmanın dikizci ve dalgın doğası, geçmişe ait anıların bazı güncel olaylar tarafından canlandırılabileceği anlamına gelir. Geçmiş ve şimdiyi bağlayan bu tür rastlantı sadece dalgın algı ile gerçekleşebilir ve geçmiş geleneklerin baskıcı ağırlığını zayıflatabilir. Benjamin ayrıca Paris fuarları gibi sadece eğlence amaçlı yerleri de çözümler; bu yerler, tümüyle bir "fantazmagorik dünya" içine girmeleriyle ziyaretçileri meta düzeyine getirir.

Burada ele alacağım üçüncü toplumsal kuramcı Lefebvre'dir. Yapıtlarının çoğunu birkaç on yıl önce üretmiş olmasına karşın, ancak yakın zamanda *The Production of Space* (Mekânın Üretimi) (1991) ile gerçekten de etkili olmaya başlamıştır. Lefebvre, mekânın yansız ve edilgin bir geometri olmadığını öne sürer. Mekân üretilir ve yeniden üretilir ve bu nedenle mücadele alanını temsil eder. Ayrıca, tüm farklı mekânsal görüngüler -arazi, bölge,

yer vb.- benzer mekân veya mekânsallaşma diyalektik yapısının parçası olarak anlaşılmalıdır. Uzlaşımsal açıdan, parçalı-disiplin anlayışına dayalı çözümlemelerin sonucu olarak bu farklı görüngüler ayrıştırılmış olsalar da, birleşik kuramsal bir yapı içinde bir araya getirilmeye ihtiyaç duyarlar. Bu yapı, üç öğeden oluşur. İlk önce, "mekânsal pratikler" vardır. Bunlar, bireysel rutinlerden sistematik mıntıka ve bölge yaratımına dek uzanırlar. Bu tür mekânsal pratikler zaman içinde, inşa edilmiş çevre ve peyzaj halinde somutlaştırılır. En anlamlı mekânsal pratikler mülkiyet ve diğer sermaye biçimleriyle ilişkili olanlardır. İkincisi, mekân temsiliyetleri, bilgi biçimleri ve planlama teknikleri ve devlet aracılığıyla mekânı örgütleyen ve temsil eden pratikler vardır. Üçüncüsü, temsiliyetin mekânları ya da mekânın kolektif deneyimleri vardır. Bunlar, mekân çevresinde simgesel farklılaşmaları ve kolektif fantezileri, hâkim pratikler karşısında direnişleri ve ortaya çıkan bireysel ve kolektif ihlal biçimlerini kapsamaktadır.

Lefebvre, özellikle kapitalizm koşullarındaki mekân üretimiyle ilgilenmektedir. Zaman içinde farklı mekân biçimleri birbirini izler. Doğal mekândan, mutlak ve soyut mekâna doğru ardışıklık vardır, sonuçta doğa giderek toplumsal olandan kovulmaktadır. Soyut mekân, "binyılın sonunda" oldukça olağanüstü "yaratılmış mekânlar"a yol açan kapitalist ilişkilerin yüksek noktasıdır. Lefebvre, her dönemde, yukarıda kavramlaştırılan bu farklı mekânsallıklar arasındaki etkileşimi araştırmanın gerekli olduğunu gösterir.

Shields'ın toplumsal mekânsallaşma çözümlemesi, Lefebvre'in yaklaşımının yaratıcı bir kullanımıdır (1991). O bu terimi, hem ortamdaki özgül müdahaleler hem de toplumsal imgelem düzeyinde, mekânsalın toplumsal kuruluşunu belirtmek üzere kullanır. Shields, Lefebvre'in asıl ilgisinin mekânın kendisine değil, kültürel nosyonlar ve mekân pratiklerinin üretim süreçlerine yönelik olduğunu öne sürmektedir. Özellikle, birçok yer imajından oluşan yer-söylencesi kavramı aracılığıyla Shields'ın incelemeye çalıştığı, mekânın bu kültürel kuruluşudur. Yer-söylencelerine karşı çıkılabilir ve değiştirilebilir; çoğunlukla birçok söylence birbiriyle çakışır. Sahilin tıbbi bir bölgeden bir dinlenme/eğlenme bölgesine dönüşmesiyle değişen toplumsal mekânsallaşmasını; Brighton ve Niagara Şelalesi yer-söylencelerinin toplumsal kuruluşunu; Bri-

tanya'nın "kuzey"i ve "güney"inin kuruluşunu; ve Kuzey Kanada'nın karşı çıkılan mekân söylencelerini incelemek için bu kavramlar dizisini kullanır (Daha fazla tartışma için bkz. 13. Bölüm).

Sonuçta, yerin üretimi ve tüketimine dayanan 1990'lardaki bazı tartışma konularından kısaca söz edeceğim. Birincisi, zaman-mekân ile cinsiyet ve etnikliğin toplumsal ilişkileri arasındaki bağlantılarla ilgilidir. Feminist bir perspektiften kaynaklanan önemli argümanlardan bazıları şunlardır: Erkek ve kadınların ücretli ve ücretsiz emeklerinin mekânsal dağılımı büyük ölçüde değişir; toplumbilim çoğunlukla yanlış olarak erkek ücretli emeğinin üzerinde durmaktadır; erkek ve kadınlar, çoğu kez erkek çıkarlarının ve baskın olarak erkek etkinliklerini kaydeden anıtlar, anıtsal yapılar, tarihsel yerler gibi ana temsiliyet biçimlerinin hâkim olduğu "kent" ile farklı ilişkiler kurarlar; farklı cinsiyetlerin direnişlerinde, toplumsal ve politik örgütlenmesinde büyük mekânsal çeşitlenmeler vardır; peyzajların ve kentsel peyzajların (townscapes) seyredilecek yansız nesneler olarak değil, indirgenemez biçimde cinsiyetli olarak görülmeleri gerektiğini anlamak önemlidir; kentsel tasarım, erkek ve kadınların güvenli biçimde yaşamaları ve hareket etmeleri açısından özellikle önemlidir (bkz. Wolff, 1987; Wilson, E. 1991; Ardener, 1993).

Etnikliğe ilişkin benzer argümanlar geliştirilmiştir, ama belirtilmesi gereken iki nokta daha var. Birincisi, farklı etnik grupların değişen mekânsal dağılımının ve özellikle ABD'de bir siyah alt-sınıfın gelişiminin gösterilmesi üzerinde çok fazla durulmuştur (Bkz. Wilson, W. 1978, 1987). Wilson, bu durumun, siyah bölgeleri çok büyük sayılar halinde terk eden siyah orta sınıfın mekânsal hareketliliğinden kaynaklandığını öne sürmektedir. Bu hareketlilik topluluk yaşamının temellerini zayıflatmaya katkıda bulunmuştur; aynı zamanda bu tür alanlar, iş olanaklarının güneye ve batıya ve banliyölere doğru kaymasından dolayı kitlesel sanayisizleşme ile çöküntü alanlarına dönüşmüşlerdir. Böylece, Amerikalı siyahlar dikkati çekecek ölçüde iyi eğitimli olmalarına karşın, "sanayisizleşmiş kentler"in yoksul alanlarına kapatılmaları nedeniyle büyük yoksulluk, işsizlik ve gizli işsizlik yaşamışlardır. Başka bir yerde bu süreçleri "gettonun boşaltılması" ya da "pekiştirilmiş getto" olarak betimlemiştik (Lash ve Urry, 1994: 6. Bl.;

Wacquant, 1989). İkincisi ve bununla ilişkili olarak, tüm etnik grup çeşitleri, belirli türden suçlara, özellikle hırsızlık, gasp ve uyuşturucuya yönelik çeşitli suçları işlemeye özellikle yatkın olarak kurulmaya başlamışlardır. Bu, suç korkusuna ait toplumsal ve mekânsal örüntünün araştırılmasına yol açmıştır. Kasaba ve kentlerdeki bazı alanlar suç korkusunun özellikle belirgin olduğu, yüksek suç oranlarına sahip bölgeler olarak görülmeye başlanmışlardır. Bu durum, belirli yerlerde belli etnikliklerin ve belli suçların çakıştığı, kasaba ve kentlerin değişen toplumsal coğrafyasının çözümlenmesini gerektirmiştir. Kentsel görüngübilimin "ırksallaşması" gerçekleşmiştir; ve bu, baskın biçimde beyaz olarak ele alınan İngiliz kırsal alanına yüklenen, çelişik yüksek değerleme aracılığıyla İngiltere'de kısmen işlemektedir (Bkz. 12. ve 13. Bölümler).

Ayrıca bu anlayışlar, ulusal ve başka kimliklerin (etnik, bölgesel veya yerel vb.) belirli kentsel peyzajlar veya peyzajlarla ayrılmamacasına bağlı olduğu çoklu ve çelişmeli tarzların anlaşılmasına yol açmıştır (bkz. Smith, 1986; Wright, 1992; Carter ve d., 1993). İnsanların yere ilişkin anılarının doğal olarak sayısız çarpıtmaya maruz kalmasına karşın, bu tür yerler çoğunlukla kimliğin tanımlayıcı göstereni olarak ele alınırlar. Son zamanlarda, bu anı, kimlik ve yer örtüşmesine ilişkin birçok nokta kuramsal açıdan ön plana çıkmıştır. Anıların sadece beynin kimi kısımlarına fiziksel olarak yerleştirilen ve sadece harekete geçirilmeyi bekleyen şeyler olarak görülmemeleri gerektiği iyice anlaşılmıştır (Bkz. Arcaya, 1992). İnsan bilimlerinin pek çok dalı, anıların indirgenemez ölçüde sosyal olduğu farklı ve paradoksal biçimleri göstermişlerdir: Esas olarak insanların birlikte hatırlamaları; bir olaya, yere ya da kişiye ilişkin ortak anı üretiminin işbirliği çalışmasını gerektirmesi; bu tür işbirliğinin, geçmişe ait alternatif anıları susturan kurumsal anma edimlerini kapsayabilmesi; bir anı söyleminde karmaşık bir retoriğin gerekli olması; cemaatlerin çoğunlukla sadece anılar ile birleştirilmesi; ayrıca unutuşun da toplumsal olarak yapılanması ve hatırlamak kadar önem taşıması; anıların çoğunlukla, yapılar, odalar, makineler, duvarlar, mobilyalar gibi yapay olgular (artefact) çevresinde örgütlenmesi; ve toplumsal grupların, kurumların ve tüm toplumun çoklu ve çoğunlukla çelişik

anı pratiklerini gerektirmesi (Bkz. özellikle Middleton ve Edwards, 1990; Lash ve Urry, 1994: 238-41). Bu kitabın daha sonraki bölümlerinde, anıya ilişkin bu tür sosyal pratiklerin yere bağlı oldukları ve pek çok yerin olağanüstü rekabet düzeyini nasıl örneklediği incelenmektedir. En çarpıcı biçimde "miras" (heritage) endüstrisi etrafında, anının metalaştırılmasını gerektiren çeşitli turist pratiklerinin üzerinde özellikle durulacaktır. Rekabet, verili bir yere ilişkin hak iddiasında bulunan kişi üzerinde gerçekleşir ve bu tür iddialarda, toplumsal olarak örgütlenmiş anılara, bir yerden söz edebilen yetkili kaynaklar olarak başvurulur.

Ancak daha önce bizleri, anıların cisimleştirildiklerini "hatırlamaya" yöneltecek olan Bergson ve Bachelard'ın argümanlarını tartışmıştım. Hatırlanan şeyin parçaları, cisimleştirilen oturma ve ayakta durma, bakma ve dolaşma, işitme ve bekleme, düşünceye dalma ve hatırlama biçimleridir. Connerton, belirli toplumlarda yaşayanların bedensel duruşlarında tortulaşan hem birleştirici hem de kaydedici pratiklerin olduğunu öne sürmektedir (1989). Böylelikle anılar bir duyular dizisini kapsar. Geçmiş bizlere, sadece düşündüğümüz ya da yaptığımız şeyle değil; ayrıca gerçekten onu nasıl yaptığımızla ilgili olarak "iletilmektedir". Yerler sadece 'turist'in gözlemsel sistemi içinde görülmezler, başka bir yerde olmak için içimizi sızlatabilen ya da bir yerde kalmak zorunda olmak korkusuyla titretebilen farklı duyular aracılığıyla anlaşılırlar (Jay, 1992; Urry, 1992, turistin gözmerkezciliği üzerine). Proust bu cisimleşmiş anı özelliğini şık biçimde iletir: "Kollarımız ve bacaklarımız uyuşuk anılarla doludur" (Aktaran Lowenthal, 1985: 203).

Bu, toplumsal kuram açısından bizi başka bir gündeme yerleştirir, yani pek çok bakımdan sosyal ve kültürel bir kuruluş olması nedeniyle doğanın, nasıl ve hangi biçimlerde anlaşılması gerektiğine. Daha doğrusu doğa nedir ve görünüşteki fiziksel çevreyi olduğu denli toplumsal çevreyi de içermemeli midir? Ne tür bir mekân ve zaman toplumsal kuramı, bu tarz birleşik bir doğaya uygun olacaktır? Gerçekte, bugünlerde mekân-zaman çözümlemesi kimi açılardan kendisini doğa ve çevre sorunları etrafında yeniden konumlamaktadır. Bu durum, kararlı biçimde mekân-zamanı, ge-

lişmekte olan "doğa" toplumsal kuramının merkezine yerleştirecek türden çok önemli kuramsal sorular ortaya atmaktadır. Başka bir yerde uygun olarak kurulmuş bir "doğa" sosyolojisinin şu konularla uğraşacağını öne sürmüştüm: Farklı "doğa" kavramlarının tarihsel çeşitliliği; bu tür bir doğanın sadece Tanrı ve toplum kavramlarıyla ilişkisi içinde anlaşılabilme biçimi; doğal ve piyasa ilişkileri arasındaki karmaşık bağlantılar; "doğa"nın ve çevreye yönelik tehdit veya zararın okunmasında ve yorumlanmasındaki sosyal çeşitlenme; yakın zamanda "çevresel kendilikler"in ortaya çıkmasının nedenleri ve sonuçları ve bilgi sosyolojisi ışığında çevre bilimlerinin kendi kendilerini sorgulaması (Bkz. Macnaghten ve Urry, 1994; ve turizm/boş zaman ile çevre arasındaki bağlantılara ilişkin bu kitabın 12, 13 ve 14. Bölümleri).

Sonunda, tüketim konusuna geri döneceğim - bu kitap her şeyden önce yerlerin tüketimiyle ilişkilidir. Mal ve hizmet tüketiminin değişen örüntüsüne yönelik söyleyecek çok şeyim olmayacak (Ancak bkz. 8. Bölüm, Keat ve d., 1994). Fakat yer tüketimi ile mal ve hizmet tüketiminin birbiriyle ilişkili olduğu kimi karmaşık biçimlerin ve bu karşılıklı bağımlılıkların yeterince araştırılmadığının belirtilmesi gerekmektedir. Birincisi, yer imajları ürün ve hizmetlerin simgesel yerleşiminde rutin olarak kullanılmaktadır. Belirli imajlar, başkentleri (Paris), kırsal alanları (Cotswolds), İngiltere'nin kuzeyini vb. kapsamaktadır. İkincisi, özel yerlerde yaşamak veya ziyaret etmek çoğunlukla Brighton'da otel yatakları, Londra'da tiyatro bileti, Blackpool'da lunapark, Kendal'da naneli çörek vb. gibi başka tüketim türlerini gerektirmektedir. Üçüncüsü, belirli ürünler ve hizmetler sadece özel bir yeri ziyaret ederek elde edilebilir, gerçi ulusal ve uluslararası pazarların gelişmesiyle bu durum azalmaktadır. Buna örnek olarak Paris moda giysileri, bir Broadway müzikalini izleme, Matterhorn'u görsel olarak tüketme vb. verilebilir. Sonuçta, yer imajlarının kendileri anlamlı biçimde, belirli yerlerde bulunabilen belirli ürün ve hizmetlerle kurulmaktadırlar. Örneğin, Liverpool'da popüler müzik, Loire'da şarap, İskoçya'da haggis vb. Bu nedenle tüketilen mallar, hizmetler ve yerler arasında karmaşık bağımlılıklar vardır ve belirli yerlerde örgütlenmiş toplumsal yaşam

örüntüleri onları birbirine bağlar. Bu tür örüntüler anlamlı biçimde metalaştırılır, ancak genellikle hem metalaşmanın hem de kolektif coşkunun karmaşık bir birleşimi vardır.

Bu kitaptaki bölümler, benim ve Britanya sosyal bilimlerinin ilgi alanlarının gelişimini yansıtacak biçimde, kabaca kronolojik olarak sıralandılar. Bu yüzden Birinci Bölüm, mekân ile toplum arasındaki ilişkiler, toplumsal ile toplum kavramlarının doğası ve kolektif eylemin ayırt edici özelliklerine ilişkin 1980'lerin başlarındaki tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bu bölümde sosyolojinin, kendisini komşu disiplinlerde yapılan kuramlaştırma ve araştırmaya özellikle açık kılan ayrı bir söylemsel örgütlenmeden yararlandığı argümanı ele alınmaktadır

İkinci Bölüm, 1980'lerin ortalarındaki "yeniden yapılanma" araştırma programından kökenlenmiştir; burada, hem kırsal toplumlar hem de hizmet endüstrisinin önemi açısından yeniden yapılanmayı inceliyorum. Sermaye ve emek arasındaki çatışmadan ortaya çıkan ve özellikle Amerikan toplumunun tüm dinamikleri üzerinde çok etkili olan hizmet sınıfının değişen sosyal konumunu da ele alıyorum.

Üçüncü Bölüm, 1990 civarında gündeme yerleşen konularla ilgilidir. Bunlar, bir tüketim biçimi olarak turizmin doğasını, modernlik, kimlik ve seyahat arasındaki karşılıklı bağlantıları ve yerlerin yeniden oluşturulmasında mirasın, özellikle endüstriyel mirasın önemini içermektedir. Örneklerimin çoğu, İngiltere'nin kuzey-batısına dayanmaktadır.

Sondan önceki bölümde, İngiliz Göller Bölgesi'nin kimi yazınsal ve sanatsal temellerini çözümlüyorum. Özellikle bu bölgeye ait yer-söylencesinin ancak romantizmin İngiliz yazını külliyatının ortaya çıkışındaki rolüne dayanarak açıklanabileceğini gösteriyorum. Bu, 1990'lardaki çok daha genel eğilimi, yani yer sosyolojisinin giderek, çeşitli kültürel sonuç, endüstri ve imaj çözümlemelerini yer ve yer-söylencesi incelemesinin içine katma biçimlerini yansıtmaktadır. Binyılın sonuna yaklaşırken, bu, toplumbilimlerini daha da farksız kılmaktadır. Bu tür çalışmanın yakın zaman örnekleri, Bhabha'nın "ulusun anlatılması" (1990),

Davis'in "bir granit kent" kazısı (1990), Wright'ın "yıkıntılar arasında bir gezi"si (1992), Anderson ve Gale'in "yerlerin icat edilmesi" (1992), A. Wilson'ın "doğa kültürü" incelemesi (1992), Barnes ve Duncan'ın "dünyaların yazılması" çözümlemesi (1992), Carter ve diğerlerinin kimlik ve konum kuramları (1993), Bird ve diğerlerinin "geleceğin haritalanması" (1993) ve Chambers'ın "göçmenlik" ve kimlik üzerine (1994) yapıtlarını kapsamaktadır.

Yer almanın* anlamı ciddi olarak, yazı yazma, mimari tasarım, resimler, rehber kitaplar, yazınsal metinler, filmler, kartpostallar, reklamlar, müzik, seyahat örüntüleri, fotoğraflar vb. demektir. Yer çözümlemesinde bizler, kentsel ve kırsal tipolojilerinden ya da daha doğrusu ekonomik yeniden yapılanma kavramlarından çok uzaklara seyahat ettik.

* Taking place: Yazar, gerçekleşmek/yer almak ile yer arasında kelime oyunu yapıyor. (ç.n.)

Birinci Bölüm

Toplum ve mekân

II
Bir asalak olarak sosyoloji
*Kimi kusurları ve erdemleri**

A. GİRİŞ

Giddens'ın, sosyoloji tarihinde sadece dört söylencenin bulunduğu önermesinin, yanlış olduğunu düşünüyorum - bir başka söylence daha var: sosyolojiye ilişkin bir özün var olması, sosyolojinin kendisine ve pratisyenlerine birlik, tutarlılık ve ortak gelenek kazandıran bazı özsel ayırt edici niteliklere sahip olması (Giddens, 1977). Giddens elbette sosyolojinin bir konu olarak belirsiz doğasının farkındadır - ancak "sosyoloji" yerine "toplumsal düşünce" gibi terimleri kullanarak niteliğini belirsiz bırakır. Bu bölümde, konuyu daha ayrıntılı olarak ele almak istiyorum: Sosyoloji ne tür bir

* Bu yazı ilk kez *Practice and Progress*, P. Abrams, R. Deem, J. Finch, P. Rock (der.) (1981, Londra: Allen & Unwin) adlı derlemede yayımlanmıştır. Ben burada bazı değişiklikler yaptım. (y.n.)

akademik söylemdir? Ancak bu tür bir sorunun yanıtlanmasıyla, örneğin sosyoloji öğretimi ve araştırmasındaki bütçe kesintilerine karşı çıktığımız zaman neyi savunuyor olduğumuzu kesin olarak görebiliriz. Öncelikle beni bu soruna yönelten ilgi çekici bir çelişmenin anlaşılmasını istiyorum. Bir taraftan kamuoyunda, sosyoloji diye bir mefhumun olmadığı; öğrenme, araştırma ve içerik itibarıyla katı bir yapıya sahip olmamasından dolayı sosyolojinin kolayca yapılabileceği; herkesin toplum üzerinde fikir sahibi olması nedeniyle bu sorunu araştıracak özgül bir mefhuma gerek olmadığı yaygın olarak öne sürülmektedir. Öte yandan, sosyologlar genellikle, konularının hem önemli hem de zor olduğunu, çoğu insanın sosyolojik açıdan cahil olduğunu, uzun dönemli bir eğitimin gerekli bulunduğunu ve sosyolojinin, diğer toplumbilimlerinin çoğundan daha karmaşık ve değerli olduğunu kabul ederler. Genellikle sosyologlar birinci görüşü yani kamuoyunun görüşünü ya reddederek ya da alaya alarak bu çelişmeyi savuştururlar. Fakat, bu görüşe ilişkin bir yanlışlığın olduğunu sanıyorum. Bunun tam olarak ne olduğunu aşağıda göstermeye çalışacağım.

Özellikle, bir yönünü, yani öz taşımaması, özsel birliği olmaması nedeniyle sosyolojinin asalak bir konu olmasını ele almak istiyorum. Bir anlamda, sosyoloji komşu disiplinlerdeki gelişimlerden olağanüstü ölçüde beslenmektedir. Bunu görebilmek için, devlet, kültür ve ideoloji ve hukuk üzerine üç BSA konferansına bakınız (1977 ve 1978 konferansları için bkz. Littlejohn ve d., 1978 ve Barret ve d., 1979). Bu konferansların içeriklerinin ne kadarı "sosyoloji" olarak betimlenebilir; daha doğrusu, ne kadar "sosyolog" katıldı, kaçı bildiri sundu ya da önemli sözlü katkıda bulundu, bu bildirilerde ne kadar sosyolojik malzemeye gönderme yapıldı? Her durumda yanıt, "oldukça az" ya da "neredeyse hiç"tir. Bu üç konudaki gelişimler sosyolojiye mal edilmiştir, ancak göreceğimiz gibi sosyoloji tek başına, oldukça özel bir anlam dışında bu tür gelişimlere çok fazla katkıda bulunmamıştır. Bu bölümün ilk kısmında, devleti ele alacağım ve devlet çözümlemesindeki en yeni gelişimlerin, sosyolojik söylemin ana akımı dışında ortaya çıktığını göstereceğim. Ardından gelecek kesimde sosyolojinin toplumsal ve entelektüel örgütlenmesi açısından bu durumun kimi önemli içerimleri üzerinde duracağım. İlk olarak sos-

yolojinin kısmen komşu disiplinlerde ve ilgili toplumsal hareketlerde gerçekleştirilen kuramsal ve ampirik çalışmaları kendine *mal ederek* geliştiği; ikincisi, bir paradigma, veya bir bilimsel topluluk ya da topluluklar fikrine dayanarak asla kavranamayacağı (Kuhn, 1970); ve üçüncüsü, onun entelektüel gücünün, baskın olarak asalaklığında, açıklığında, yetke ve denetimden görece yoksun olmasında yattığı anlaşılacaktır. Başka doğa veya toplum bilimleri konuları gibi örgütlenmediği için, belki de Popper'in idealine bütünüyle benzeyen tek bilimsel topluluktur (Bkz. Popper, 1970). Buradan, bu ayırt edici özellikleri yaratan bir öz içerdiği anlamı çıkabilir. Sosyoloji, merkezi kavramlarının söylemsel bir birlik yaratmaması ve onu benzer kavramlar kullanabilen (ancak zorunlu olarak aynı terimleri değil) komşu konulardan ayırmaması nedeniyle, *bir akademik söylem* olarak özel bir örgütlenmeye sahiptir. Bu bölümü, sosyolojinin asalak karakterinin erdemlerine yönelik bazı yorumlarla bitireceğim.

Bu noktada, üç koşulun belirtilmesi gerekiyor. Birincisi, kimi argümanlarımın başka toplum bilimleriyle örtük karşılaştırmalara dayanmasına karşın, sosyolojinin bu tür bilimler arasında biricik olduğunu iddia etmiyorum. Pekâlâ bazı toplum bilimlerinin de kısmen asalak olması mümkündür- "politika" en açık örnektir. Fakat, yine de sosyolojinin daha asalak olduğunu ve bu nedenle daha büyük erdemleri olduğunu savunmak istiyorum. İkincisi, tartışmalarımın çoğu, Britanya sosyolojisindeki son gelişmelerle ilişkilidir. Ancak kuşkusuz Britanya'da sosyoloji genellikle ABD veya Batı Avrupa'dakilerden daha marjinal bir akademik durumdan yararlanmaktadır ve sadece bir derece sorunu olan bu durum, daha yerleşik (ve "saygıdeğer") toplum bilimlerinden beslenme ve onları kendine katma eğilimini arttırmıştır. Daha doğrusu, tartışacağım nedenlerden dolayı bu asalaklık, özellikle sosyoloji içindeki ilerleme dönemi açısından önemlidir ve 1960'ların ortalarından bu yana Britanya sosyolojisi ilerlemektedir. Bu nedenden ötürü, incelenmeye değerdir. Üçüncüsü, "sosyolojik söylem" terimi, bu tür bir söylemin üyelerine özgü bir dizi toplumsal pratiğe gönderme yapmaktadır; bu tür pratikler, ortak kavramlar, inançlar, kuramlar, gelenekler, kurumlar, yöntemler, teknikler, örnekler ve benzerlerinin yardımıyla ya-

pılandırılır. Pek çok durumda, "sosyolog" resmi etiketini taşıyan bireyler, "sosyolojik söylem" olarak bilinen ve yeniden üretilebilen toplumsal pratiklerin parçası olan öznelerdir ya da bu gruba katkıda bulunurlar. Fakat, kısmen sosyolojinin asalak ve bundan ötürü hızla değişen doğası nedeniyle durum her zaman böyle değildir. Bu yüzden, "sosyolojik söylem" ile "sosyoloji"nin pratisyenleri arasında önemli bir ayrılık vardır; sosyolojinin pratisyenleri sosyolojik söylemin özneleri olmayabilir.

B. SOSYOLOJİ VE DEVLET

İktidar ve devlet üzerine BSA konferansında sunulan bildirilerin toplandığı kitabın başında (Littlejohn ve d., 1978), sosyologların nihayet, devletin doğasını incelemeye başlamalarının iyi bir şey olduğu söylenmektedir. Fakat, belirtilmeyen nokta, Marksizm ve feminizm içindeki çok önemli tartışmalardan dolayı, bu kitabın devletle ilişkili ilgi çekici bölümlerinin çoğunun sosyoloji dışındaki gelişimler sonucunda üretilmiş olmasıdır. Çoğu katılımcının alternatif disiplin ve paradigmaların değerini kabul ettiğinde uzlaşılır (Littlejohn ve d., 1978: 3), ama bunların değerinin gerçekten ne olduğuna ilişkin hiçbir kanıt sunulmaz. Ayrıca bu alternatif paradigmaların (bu çok yerilen terimin tipik dikkatsiz kullanımını göz ardı ederek) ek bir değer kattıkları otantik bir sosyolojik geleneğin olduğu da belirtilmektedir. Aksine bu kesimde, çağdaş kapitalist devlete ilişkin anlayışımıza sosyoloji tarafından yapılmış otantik, özlü bir katkı olmadığını ileri süreceğim. Önemli katkılar, sosyolojik söylemin ana akımı dışında ve "sosyoloji"nin pr isyeni olmayanlarca yapılmıştır; bu nosyonlar, bu söylem içinde ele alınmış ve tartışılmıştır.

Bunu ayrıntılı biçimde ele almadan önce, ilk olarak bu iddialara karşı yapılabilecek açık bir itirazın üzerinde duracağım. Devletin durumunun oldukça özel bir durum olduğu ve devlet için doğru olabilen bir şeyin, sosyolojik araştırmanın başka bir alanı için zorunlu olarak doğru olmadığı söylenebilmektedir. Her şeyden önce sosyoloji, ancak sivil toplum ile devlet arasındaki kavramsal ayrımdan sonra gelişti. Böylelikle politika devleti araştırırken, sos-

yoloji ve başka toplum bilimleri sivil toplumu inceleme konusu yaptılar. Bu nedenle, sosyolojinin devleti incelemesini beklemek için özel bir nedenin olmadığı iddia edilebilir. Aslında bu argüman, etki alanları arasındaki ayrımın asla tutarlı biçimde sürdürülmemesi nedeniyle, zayıf bir argümandır. Sosyolojide klasik geleneğin parçası olarak ele alınan yazarlar, kendilerini politik olana yöneltmişlerdi ve daha yakın yıllarda "politik sosyoloji"nin gelişmesi, "devlet" teriminin belirttiği alanın sosyolojik söylemin parçası olduğunu göstermektedir. Fakat benim savım, devlete ilişkin sosyolojik literatürün, ayırt edici bir anlayış üretemediği ve kapitalist devlete yönelik çoğu önemli çalışmanın komşu disiplinlerde geliştirildiğidir. Bu tür savlar, açıkça tartışmalıdır; daha doğrusu, kimileri, bu tür değerlendirmelerin hiçbir biçimde yapılamayacağını öne sürebilirler. Burada, akademik çalışmanın farklı bölümlerinin görece değerine ilişkin bu tür değerlendirmeler yapmamız gerektiğini kabul etmekle yetineceğim.

Kısaca, kapitalist devletin son çözümlemesine yönelik asıl katkılar, öncelikle Miliband/Poulantzas tartışmasına ilişkin metinlerdir; ikinci olarak, Federal Almanya Cumhuriyeti'ndeki eleştirel kuram geleneğidir; üçüncüsü, yine FAC'deki *Staatsableiting* tartışmasıdır; dördüncüsü, devletin öne sürülen mali krizine ilişkin Amerikan tartışmasıdır; ve beşincisi, korporatist devlete ilişkin siyaset bilimi içerisinde yer alan yazılardır.

Birinci metinler grubu Britanya'da çok iyi bilinmektedir; devlet üzerine tartışma, Laclau'nun bir tür hakem olmasıyla Miliband/Poulantzas'ın erdemlerine ilişkin bir tartışmaya dönüşmüştür (Miliband, 1970, 1973; Poulantzas, 1969, 1976). Marksist söylem içindeki (yeni-Gramscici) bu tartışma, ekonomik açıdan kapitalist devletin, hâkim sınıfın aracı olarak mı, yoksa kapitalist toplumsal oluşumlarda genel toplumsal birleştirici etmen olarak mı anlaşılması gerektiği ve bu nedenle ekonomiden görece özerk olup olmadığı etrafında gelişmiştir. Bu metinler, devlet biçimini göz ardı ettikleri ve devleti sermayenin doğası ve birikim gereksinimleriyle değil; sadece mücadele halindeki sınıflarla ilişkilendirdiği için eleştirilmişlerdir (Bkz. başkalarının yanı sıra Holloway ve Picciotto, 1978).

İkinci ana metinler grubu, eleştirel kuram geleneğinden gel-

mektedir ve en iyi tanınanları Habermas (1976) ve Offe'ye aittir (1972 ve 1975). Burada, devleti ekonomiyle ilişkilendirmeye ve devletin etkin biçimde müdahale edebilmesini sağlayan değişen politik koşulları saptamaya yönelik daha sistematik bir çaba vardır. Habermas (1976) yasama bunalımının doğasını tartışırken, Offe sermaye birikiminin sürdürülmesi için gereken farklı politik mekanizmaların kullanımında karşılaşılan çelişkileri çözümler. Bu metinler kısmen sosyolojiktir, ancak hem sistem kuramından hem de Marksizm içindeki tartışmalardan büyük ölçüde etkilenmişlerdir.

Üçüncü metin grubu kısmen, Offe ve Habermas'ın kimi daha erken yapıtlarının eleştirisi aracılığıyla geliştirilmiştir. Çoğu çalışma, kapitalist devlet yapısının sermayeden nasıl türeyebildiğinin etrafında gelişmektedir. Devlet biçiminin türemesine yönelik dört ana yaklaşım olmuştur: birincisi, dolaşım alanından (Flatow ve Huisken, 1973); ikincisi, geç kapitalizmin bunalım karakterinden; üçüncüsü, tekil sermaye birimleri olarak sermayenin doğasından (Altvater, 1973a ve 1973b); ve dördüncüsü, bir sınıf hâkimiyeti olarak sermaye ilişkisinden (Hirsch, J. 1978; Holloway ve Picciotto, 1978) türediğini ileri sürer. Bu metinler, oldukça köktenci bir Marksist söylem içerisinden üretilmişlerdir; buna karşın, dördüncü metin grubu, daha çok yeni-Ricardocu bir perspektiften türevlenmektedir. Burada ana metin, sonunda başarısız olmasına karşın, çağdaş devletlerin (toplumsal sermaye, toplumsal tüketim ve toplumsal giderlere ayrılmış) harcamalarında, gelirleri aşma eğilimini açıklama çabası olan, O'Connor'ın yapıtı *The Fiscal Crisis of the State*'dir [Devletin Mali Bunalımı] (1973). Bu yapıtta, özellikle, tekelci sermaye ile devlet arasındaki etkileşim üzerinde durulmaktadır. Bu ve diğer Marksist yapıtlar içinde, hâlâ sorunsal olmakla birlikte, sınıf mücadelesinin önemi yaygın olarak vurgulanmıştır.

Sonuçta, günümüzde korporatizm hakkında yazılmış çok sayıda metin var; bazı metinler Marksist söylem içinde ortaya çıkarken (Jessop, 1978), diğerleri korporatizmi yeni bir ekonomik sistem olarak ele alır (Winckler, 1977). Ancak ana söylem burada siyaset biliminin söylemi olmuştur ve siyaset bilimi, kimi yanlışlarını ana söylem içinde yeniden üretme eğilimi taşırken, korporatizm çoğulculuk ile dengelenmeye çalışılmıştır (Bkz. Panitch, 1978, bu

farklı formülasyonların tartışılması ve eleştirisine dair). Bu açıdan korporatizm bir ortak çıkarlar sistemi olarak görülmektedir; bu sistem içindeki farklı birimler;

> sınırlı sayıdaki tekil, zorunlu, rekabetçi olmayan; hiyerarşik olarak düzenlenmiş ve işlevsel açıdan farklılaşmış kategoriler halinde örgütlenir, devlet tarafından (şayet yaratılmamışlarsa) tanınır ya da yetkilendirilir ve kendi liderlerini seçmeleri, taleplerin ve desteklerin ifadesi üzerinde belirli denetimlere karşılık kendilerine uyan kategoriler çerçevesinde bir temsil tekeliyle onurlandırılırlar. (Schmitter, 1974: 9)

Şimdiye dek, 1960'lardan bu yana kapitalist devlet üzerinde tartışma ve anlayış geliştirmiş beş ana metin grubu olduğunu öne sürmüştüm. Gerçekten de önemli bir kuramsal gelişmenin olduğu görülmektedir. Bu beş gruba sosyolojinin katkısı çok sınırlıdır ve sosyoloji içindeki tartışmalar, daha önce başka söylemsel oluşumlar içinde geliştirilen nosyonların alınması ve işlenmesine tanık olmuştur. Bu yüzden sosyoloji asalak konumdadır. Sosyoloji tartışmaları özgün kuramsal fikirlerden beslenirken sosyolojinin bu fikirlere katkısı oldukça azdır. Örneğin, 1977 BSA konferansı ya da BSA Devlet ve Ekonomi Grubu için üretilmiş materyal ele alındığında bu açıkça görülmektedir. Genel konuşursak, sosyoloji, bazı komşu söylemlerin, özellikle Marksizm ve siyaset biliminin söylemlerinin sırtından geçinmiştir.

Ancak, sosyolojinin önemli bir yönü de vardır; sosyoloji, bu farklı metinlerin birbirleriyle eleştirel karşıtlık içinde yerleştirildiği bir ortam sağlamaktadır. Bu metinler, sosyolojik söylem içine alınarak kimi kusur ve yetersizlikleri netliğe kavuşturulmuştur. Bu elbette, Marksizm, siyaset bilimi ve ekonomide de gerçekleşmiştir; fakat, sosyolojideki tartışmaların çok yaygın ve üretken olduğu görülecektir. Tartışılan sorunlar şunlardır: Yarışan "sorunsallar"ın doğası ve aralarındaki ilişki; ampirik kanıtların, ekonomi ve devlete yönelik kuramsal savlarla ilişkisi; "seçkinler" kavramının bir "yönetici sınıf" çözümlemesiyle ilişkisi; sermaye ile emek arasındaki sınıf ilişkilerinde sınıf "fraksiyonları"nın önemi; bir "iktidar bloku" çözümlemesinin konuyla ne derece ilişkili olduğu; ve kapitalist toplumların genel olarak ne derece benzer oldukları ya da

ne ölçüde çeşitlilikleri açısından çözümlenmeleri gerektiği.

Bu tartışma, sosyolojinin bir söylem olarak örgütlenmesinde bir farklılığın olduğuna ilişkin savımı desteklemektedir. Aşağıdaki kesimde bunu daha ayrıntılı olarak ele alacağım. Sonuç bölümünde sosyolojinin söylemsel örgütlenmesi ile Marksizm arasındaki bir ya da iki farkı açıklayacağım. Öncelikle, Marksizm oldukça birleşik bir söylemdir ya da kimilerinin iddia ettiği gibi, ilişkili bir söylem çiftidir. Bu birlik, kapitalizm, yabancılaşma, sınıf, artıdeğer, sömürü, politika, devlet, ideoloji, proletarya diktatörlüğü gibi merkezi kavramlara dayanmaktadır. Sosyoloji ise birleşik değildir; aşağıda, merkezi terim "toplum"un oldukça farklı ve karşıt pek çok kavramı belirtebildiğini göstereceğiz. Bu, Miliband ile ünlü tartışmasında Poulantzas'ın, karşıtlık oluşturan "sorunsallar"dan söz ettiğinde, yanıltıcı bir izlenim taşıdığı anlamına gelir (Poulantzas, 1969). İki sorunsalın örgütlenmesi, izomorfik değildir, eşit olarak birleşmemişlerdir. Sosyolojinin "sorunsal" olarak görülebileceği bile çok kuşkuludur. Fakat Marx ve Marksizmi *sosyolojinin* sadece bir öğesi olarak görmek de eşit derecede yanlıştır. Çünkü sosyolojik olarak işlem gören Marksist metinler, -sosyolojinin asalak karakterinden kökenlenen- kendine mal edinmeyi gerektirmektedir. Fakat bir anlamda bu durum, ancak kuramsal çalışma Marksist söylem *içinde* gerçekleştikten sonra oluşmaktadır.

C. SOSYOLOJİK SÖYLEMİN ÖRGÜTLENMESİ

Sosyolojinin asalak karakteri sadece devlet çözümlemesinde görülemez. Örneğin, aile sosyolojisinin, endüstrileşme ile geniş aile arasındaki ilişkiye dair sosyologlar arasında çıkan tartışmadan dolayı değil de, hem anti-psikiyatri hem kadın hareketleri içinde üretilen argümanların, anlayışların ve araştırma materyallerinin bir araya getirilmesinden dolayı, son zamanlarda nasıl dönüştürüldüğünü ele alalım (Bkz. Morgan, 1975, çok yararlı tartışma için). Benzer biçimde, kalkınma sosyolojisi, sosyoloji dışında üretilmiş yapıtların bir araya gelmesi, yani kalkınmanın azgelişmişlik üretme biçimi hakkındaki Frank'ın belirli metinleri aracılığıyla büyük ölçüde değişmişti (Bkz. örneğin Frank, 1969). Aynı şekilde, BSA

konferanslarını ele alırsak, 1978'deki kültür ve ideoloji tartışmaları çok büyük ölçüde semiyoloji, psikanaliz ve yeni-Gramscici Marksizmin kuramsal ve ampirik anlayışlarını yansıttı (Barrett ve d., 1979). 1979 konferansında olduğu gibi, hukuk sosyolojisi, Pashukanis'in hukuki konuları meta biçimi ile ilişkilendirme çabasıyla eleştirel olarak yüzleştiğinde dönüşmüştür (Pashukanis, 1978; ve bkz. örneğin, Fine ve d., 1979). Bottomore ve Nisbet'ın hacimli ve güvenilir *A History of Sociological Analysis*'ini [Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi] ele aldığımızda bile, gönderme yapılan metinlerin çoğunun felsefe, ekonomi, politika ve benzerleri içinde üretildiği görülür (Bottomore ve Nisbet, 1979). Sosyolojinin asalak karakterinin anlamı nedir? Bu soruyu yanıtlarken, bana göre, sosyoloji tarihine ilişkin güvenilir bir çalışma olan bu derlemeye Bottomore ve Nisbet'in yazdığı "Giriş"ten yararlanacağım.

Bottomore ve Nisbet, "sosyolojik çözümlemenin o olmadan hiçbir biçimde gereğince izlenemeyeceği tek bir disiplinin, bir bilimsel söylem alanının" bulunduğunu ve bunun, oldukça özerk bir alan oluşturduğunu" öne sürer. (Bottomore ve Nisbet, 1979: xiv-xv). Ancak bu birliğin temelini ne sağlamaktadır? Bu söylem hangi merkezi kavramlar ya da ilkeler etrafında örgütlenir? Söz konusu yazarlara göre, bu birlik "araştırma nesnesi olarak kesin bir toplum kavramı" tarafından sağlanır; bu, devlet ve politikadan ve daha belirsiz uygarlık ve insan nosyonlarından ayrı bir kavramdır (Bottomore ve Nisbet, 1979: viii). "Toplum" kavramı sosyolojiyi bir bilimsel disiplin olarak oluşturmuştur. Daha sonra bu kavram, ilk önce mensuplar arasında sürdürülen alternatif paradigmalar ve kuramsal tartışmalar, ikincisi bir paradigma tarafından "yönlendirilmiş", düzenli bir bilgi gövdesinin birikimi ve üçüncüsü araştırma uzmanlığı aracılığıyla oldukça normal bir tarzda gelişmiştir (Bottomore ve Nisbet, 1979: viii-ix). Ancak, sosyolojik gelişime ilişkin üç yetersiz özelliğin olduğunu da ekliyorlar: Hiçbir özel kuramın yok olmadığı ve hiçbir yeni kuramın hâkim olmadığı paradigmalar çokluğunun bulunması; sosyolojik bilginin gündelik sağduyusal bilgiye fazlasıyla yakın olması; ve önemli alanlarda ilerlemenin yetersiz olması.

Bottomore ve Nisbet'ın yorumlarının kusurları nelerdir? İlk önce, sosyolojinin herhangi bir bilim gibi, alternatif paradigmalar

ve kuramsal tartışmalar tarafından karakterize edildiğini belirtiyorlar. Kuhn'dan alıntı yaptıkları için, "paradigma" terimini onun kullandığı anlamda kullanmaları gerekmektedir (Kuhn, 1970; Masterman, 1970). Ancak Kuhn'a göre, sınırlı bilimsel devrim dönemleri dışında alternatif paradigmaların *bulunmaması*, bilimin önemli bir olgusudur. Eğer olağan dönemler sırasında belirli bir söylemi, paradigmalar-arası rekabet nitelendiriyorsa, o halde onun henüz bütünüyle palazlanmış bir bilim olduğu söylenemez. Fakat Bottomore ve Nisbet'ın yapmış oldukları, düzmece bir erekbilim kurmak ve bütün erken toplumsal düşünce çeşitlerini her nasılsa son duruma -özellikle "toplum" kavramına yönelmiş olan sosyolojinin günümüzdeki örgütlenmesine- yardım eden bir şey olarak görmektir. Ancak tarihin bu yapılanmasının büyük ölçüde bir kurgu olduğu açıktır; tarih, bu tür bir birlik, amaç ya da yön taşımaz. Bottomore ve Nisbet, sosyolojinin üç yetersiz özelliğinden söz ettiklerinde bu durumu ima etmişlerdir. Eğer bu üç özellik önemliyse, bu takdirde sosyoloji, kendi gelişimine ait bir birikim modeliyle anlaşılabilen uzlaşımsal bir bilim değildir. Şimdi Bottomore ve Nisbet'ın sistematik, birleşik bir sosyolojik söylemi çoktan başarmış olduğumuzu öne sürme girişimini zayıflatacak ölçüde bu özelliklerin hem doğru hem de çok önemli olduklarını göstereceğim. Özellikle, "toplum" teriminin "aranılan" birliği sağlamayacağını, sosyolojinin sağduyudan yeterince ayrılamayacağını ve sosyolojik ilerleme tarzında, oldukça paradoksal bir anlam dışında neredeyse hiçbir şeyin bulunmadığını ileri süreceğim.

İlk önce "toplum" kavramını, sosyolojiye dahil edilmiş temel perspektiflerle ilişkili olarak ele alalım. Örgütlenme, yapı veya entelektüel tutarlılık bakımından mutlaka benzer olmayan, bu tür sekiz perspektif vardır. Bunlar eleştirel kuram, etnometodoloji, işlevselcilik, etkileşimcilik, Marksizm, pozitivizm, yapısalcılık ve Weberciliktir (Bkz. Urry, 1980, daha fazla ayrıntı için). Bütünüyle farklı olan bu perspektifleri birleşik bir söylem içinde bir araya getiren, ortak dışsal nesne olarak "toplum" yoktur. Bu perspektiflerin her birine özgü merkezi toplum nosyonunu aşağıda görebilirsiniz:

eleştirel kuram: us ölçütü ile yargılanan, yabancılaşmış bir bilinç biçimi olarak toplum

etnometodoloji: üyelerinin pratik uslamlamada kullandıkları sağduyusal yöntemlerce sergilenen kırılgan düzen olarak toplum

işlevselcilik.....: tüm parçalarının işlevsel olarak birbirleriyle bütünleştiği toplumsal bir sistem olarak toplum

etkileşimcilik....: özneler arasında tartışılan ve yeniden tartışılan toplumsal düzen olarak toplum

Marksizm.....: ekonomik temel ile politik ve ideolojik üstyapılar arasındaki ilişkilerin yapısı olarak toplum

pozitivizm.....: gözlemlenebilir (genellikle ölçülebilir) toplumsal görüngüler arasındaki ilişkilerin yapısı olarak toplum

yapısalcılık.....: insan aklındaki temel yapılardan oluşturulmuş göstergeler sistemi olarak toplum

Webercilik.....: farklı toplumsal düzenler ile her bir toplumsal düzende mevcut olan toplumsal gruplaşmalar arasındaki ilişkiler olarak toplum.

Açıkça bazı yazarlar bu ifade biçimlerini paylaşmayabilirler; fakat bu liste, genellikle sosyolojik söylemin bir parçası olarak ele alınmış, perspektifler içinde kullanılan farklı "toplum" kavramlarını göstermektedir.

İkincisi, Bachelard makul bir şekilde, bilimin amacının, sağduyu dünyasıyla kökten bir süreksizlik yaratmak olduğunu öne sürmüştür (Bkz. Lecourt, 1975'teki tartışma). İkisi arasında bir süreksizlik olmalıdır ve bu, bilimsel ilerlemenin güvencelerinden birini oluşturmaktadır. Bu durum, genelde doğa bilimlerine ilişkin olarak doğru olsa bile, sosyolojinin farklı biçimde örgütlendiği açıktır. Sosyoloji tümüyle sağduyuya dayalı terimler, kavramlar ve anlayışlar ile kirletilir ve ayrı, tümüyle akademik bir söylem yaratma ve sürdürme çabalarının çoğu başarısız olmuştur. Bunun nedenlerinden birini, çağdaş politik ve toplumsal hareketlerin sosyolojiyi, sadece doğa bilimlerinden değil, başka toplum bilimlerinin çoğundan daha fazla etkileme biçimi oluşturur. Son yıllarda öğrenci, siyah ve kadın hareketleri bir anlamda sosyolojik söylemin bir parçası olmuş, bu söylem içinde yan yana dizilmiş ve değerlendirilmiştir. Önceleri hareketsiz olan aile sosyolojisinin,

cinsiyetler arasında alternatif toplumsal ilişki biçimlerini geliştirmeye çalışan kadınların kuramsal düşünümleri ve sağduyusal anlayışlarının bir araya getirilmesiyle nasıl canlandırıldığını daha önce açıklamıştım.

Üçüncüsü, bilim içindeki gelişme nosyonundan anlaşıldığı anlamda, sosyolojik gelişme olarak tanımlanabilecek hemen hemen hiçbir şey yoktur. Bottomore ve Nisbet, bilimsel kuramların belirli bir araştırma programının ilerleyip ilermediğinin kanıtlanması açısından nadiren başarılı olduğuna işaret ederler (Bkz. Lakatos, 1970, bilimde bu kavrama ilişkin). Yenilik üzerinde -yeni bir kuram geliştirerek ve kullanarak sosyolojik ün kazanma üzerinde- önemle durulur. Bu nedenle ilerleme aslında var olan kuramı işleyerek, normal bilimin bulmaca çözme pratikleri ile elde edilmez ve gösterilmez; ilerleme, daha çok, yeni kuramların ve bunların yol açtığı eleştirel tartışmaların yaratılmasının ardından gelir. Sırası gelmişken, bu, sosyolojideki yıpranmış klişeyi, yani ampirik araştırma yerine kuramı savunmak değildir. Daha çok, sosyolojide "ilerleme"nin, kuramsal yenilikler biçimini aldığı görülmektedir; ve bu, ampirik araştırmayı, felsefi spekülasyonu ya da sosyolojik söylem dışında yapılmış katkıların bir araya getirilmesini ya da yan yana konulmasını içeren pek çok kaynaktan türeyebilir. Kuramsal yenilikler yapmanın üzerinde durulması, önceden mevcut bir kuramın tümüyle yerini alan bir kuramdan daha çok, kuramların döngüsel yinelenmesine yönelik bir eğilimin bulunduğu anlamına gelir. Fakat durum tümüyle böyle değildir; örneğin, Parkin, Lloyd Warner'ın bir geri-dönüş yapmasının olanaksız olduğunu ileri sürer (1979: 603). Ancak, yine de, yeni kuramların, eskiden çıkarılıp atılmış kuramlarla güçlü benzerlikler taşımalarına yönelik bir eğilim vardır. Ayrıca, Parkin'e göre, sınıf ve katmanlaşma çözümlemesi alanında önemli ve ilgi çekici olarak kabul edilenlerin çoğu, tümüyle Marx/Engels, Weber ve Pareto/Mosca'nın rekabet eden kuramsal perspektiflerinden türetilmiştir (Parkin, 1979: 599).

Sosyoloji tartışmasını, Kuhn'un bir bilimsel söylemin nasıl örgütlendiğine yönelik açıklamasıyla ilişkilendirerek bu kesimi sonuçlandıracağım (Kuhn, 1970; Lakatos ve Musgrave, 1970). Kuhn en azından normal bilim döneminde, paradigmanın örnek oluşturan rolünden kaynaklanan bir söylem birliği olduğunu varsaymaktadır.

Sosyoloji açıkça bu tarzda örgütlenmez; çünkü sosyolojik değişim ve gelişim, anomaliler ortaya çıkana dek, paradigmanın işlenmesinden kaynaklanmıyor. Kuhn'un değişim ve devrim açıklamasının felsefi açıdan doğru olduğunu sanmıyorum; Kuhn, sosyolojik kategorilere özellikle çok fazla epistemolojik çalışma yapmak için gerek duyar. Fakat onun bir doğa bilimleri topluluğunun söylemine yönelik açıklaması ile benim sosyolojinin söylemsel örgütlenmesi açıklamam arasında sosyolojik açıdan büyük farklılıklar vardır. Bu durum, -ister sosyolojinin normal bilimi olarak pozitivizmin radikal olmayan savunusunu, isterse de sosyolojik devrimlerin radikal savunusunu ve yeni paradigmalar bolluğunun desteklenmesini kapsasınlar- sosyolojideki gelişimler için felsefi protokol sağlayıcı olarak Kuhn'u kullanma çabalarının gereksiz kılındığı anlamına gelir (buna dair tartışmam için bkz. Urry, 1973).

D. BİR ASALAK OLMANIN ERDEMLERİ

Şimdiye değin, sosyolojik söylemin şu şekilde örgütlendiğini öne sürdüm:

1. Birleştirici, ortak bir "toplum" kavramı taşımayan perspektifler çokluğu vardır;
2. Sosyolojik kavramlar ve önermeler, sağduyuya dayalı kavram ve önermelerden açık biçimde ayrılamaz;
3. Sosyolojik ilerlemenin olduğunu belirlemek zordur; o, aslında *kuramsal* yeniliklerin ardından gelir;
4. Bu tür bir büyük yenilik biçimi, sosyolojinin asalak doğasından, yeniliklerin sosyolojinin dışındaki söylemlerden kökenlenme olgusundan kaynaklanmaktadır.

Şimdi dördüncü noktanın kimi yönlerini ayrıntılı olarak ele alacağım. Bu asalaklığın oluşmasına izin veren koşulların neler olduğunu pekâlâ sorabiliriz. Sosyolojiye komşu disiplinler içinde, kabaca "toplumsal" diyeceğim şeyi hem gerekli kılan hem reddeden eşzamanlı bir süreç vardır; "toplumsal" sözcüğü ile, bireyleri ve grupları bir arada tutan genel toplumsal ilişkileri anlatmak istiyorum. Ekonomi, coğrafya, tarih, Marksizm, psikoloji

ve politikayı kapsayan bu disiplinlerde, bu toplumsal ilişkilerin önem taşıdıkları; ancak kısmen göz ardı edildikleri sanılmaktadır. Bu nedenle toplumsal, eşzamanlı olarak hem mevcuttur hem de yoktur. Daha doğrusu, bu disiplinlerde, pazarda özneler olarak insanların davranışı ya da mekân içindeki dağılımları veya geçmişteki davranışları gibi toplumsal yaşamın kimi özel boyutu ya da yönü, araştırma için soyutlanır. Ancak bu durum, söz konusu disiplinlerin söylemsel açıdan kararsız oldukları anlamına gelmektedir. Arada sırada bazı metinler bu söylem tarafından belirtilen sınırlamaları aşacaktır. Toplumsalın alanını anlaşılmaz kılmayacak veya ihmal etmeyecek bu toplumsal ilişkilerin genel biçimiyle birlikte, daha sistematik bir anlayış gerektiren yeni kavrayışlar ortaya çıkar. Bir komşu disiplindeki bu tür bir gelişme sosyoloji ile nasıl ilişkilendirilir? İlkin, bu disiplinler, söylemsel açıdan değişen derecelerde birleşiktir; bu da blokların, yeni, daha "toplumsal" bir yorum üzerine yerleştirileceği anlamına gelecektir. Ancak, ikincisi, sosyolojik söylemin bireylerin ve toplumsal grupların karşılıklı bağımlılığı fikrine genel taahhütten başka özü olmaması nedeniyle, sosyoloji bu yeni "toplumsal" yorumu cezbedebilir. Böylelikle eşzamanlı olarak iki benzer gelişimle karşılaşılaşıyoruz: en azından, kaynak söylemden kısmi uzaklaşma ve sosyolojik söylem içine çekilme süreci. Her iki gelişimin de gerçekleştiği birçok örnek vardır. Yakın zamanda listelenmiş toplum bilimlerinin her biri için bir örnek açıklayacağım: ekonomide, Frank ve azgelişmişliğin gelişimi tezi; coğrafyada çokuluslu korporasyonların büyümesi ve mekânsal işbölümünde değişimler çözümlemesi; tarihte, on dokuzuncu yüzyıl Britanyası'ndaki sınıf ilişkilerinin yapısı; psikolojide, anti-psikiyatri hareketinde ailenin eleştirisi; ve politikada, yerel iktidar yapılarının sınıfsal yapılanması.

Şu ana dek çoğu toplum biliminde, toplumsal olanın kabulüyle reddinin atbaşı gittiğini iddia ettim. Toplumsal ilişkilerin bir anlamda ilerleme kaydettiği yerde, yenilik, kaynaklandığı söylem dışında ve sosyoloji içinde geliştirilebilir. Bu nedenle sosyoloji, başka toplum bilimleri tarafından genellikle ihmal edilen toplumsal dünya veçhelerinin çözümlenmesi ve işlenmesine izin vermesi açısından önemlidir. Bu yüzden -başka toplum bilimlerine ait pek

çok çelişen gelişimin bir araya getirildiği örgütlenme, yapı ya da birliğe sahip bir söylem olarak- olumsuz biçimde tanımlanabilir. Asalak olmasına karşın, çok büyük önem taşıyan iki özelliği değerlendirir: birincisi, orijinal yeniliğin daha fazla işlenmesinin gerçekleşebileceği bir yer sağlamak; ikincisi, geniş bir çeşitlilik sergileyen, çelişen toplumsal kuramların birbirleriyle yan yana yerleşebildiği bir bağlam oluşturmak. Bu durum, söylemler-arası tartışma ve karşılaşmayı geliştirme işlevine sahiptir. Bunun, bu tür toplumsal kuramların zorunlu olarak ussal bir değerlendirilmesine izin verecek denli yeterli olduğunu iddia etmiyorum; yine de oluşan söyleme tepki oluşturabilen bu süreçlerin çok önemli bazı olumlu etkileri de vardır.

1. *Olumlu örtüşme:* Bazı durumlarda, perspektiflerin yan yana konulmasıyla kimi ortak kavram ve ilişkili önermelerin var olduğu açıklığa kavuşur. Yeni ampirik çalışma temelleri ya da yeni kuramsal anlayışlar üreterek, ilişkili perspektiflerin bu yan yana getirilmesini izleyen çok olumlu etkiler olabilir. *Capitalism and the Rule of Law* (Kapitalizm ve Kanun Kuralı) (Fine ve d., 1979) ile sonuçlanan kolektif çalışma buna iyi bir örnektir; bu kitap, National Deviancy Conference'ın "sol etkileşimcilik ve çatışma kuramı" ile CSE (Sosyalist İktisatçılar Konferansı) Hukuk ve Devlet Grubu'nun oldukça köktenci Marksizmi arasındaki olumlu örtüşmeden ortaya çıkmıştır.
2. *Islah edilmiş katılık ve kesinlik:* İki ya da daha çok perspektif arasındaki eleştirel karşılaşma nedeniyle, orijinal kuram daha özgül kılınır, onun göndermelerine açıklık kazandırılır ve önerme yapısının mantıksal bağlamı ıslah edilir. "Kalkınma, geri kalmışlığı yaratır" şeklindeki orijinal Frankçı tezin ele alınıp, büyük ölçüde sosyolojik söylem içinde, ilkin Laclau'nun eleştirisinde ve ardından Oxaal derlemesindeki kimi diğer pek çok metinde açıklık kazandırıldığı kalkınma araştırmalarında yapılan budur (Oxaal, 1975; Laclau, 1979).
3. *Açığa çıkarılmış karşılıklı zaaflar:* Perspektiflerin eleştirel karşılaşması aracılığıyla, her birinin görece eksikliği daha açık biçimde gözler önüne serilir. Marksizm ile psikanaliz arasındaki ilişkiye dair son tartışma örnek olarak verilecektir. Coward ve

Ellis tarafından Althusserci Marksizm ile Lacancı psikanalizi sentezleme çabası, hem bunun tatmin edici biçimde gerçekleştirilemeyeceğini hem de her bir perspektifin, kısmen başkalarınca belirtilen açılardan, kuramsal olarak sorunsal olduğunu göstermiştir.

4. *Daha fazla ampirik araştırma:* Perspektiflerin meydan okuması, daha sonra ele alınıp işlenecek kuramlardan birinin ya da her ikisinin araştırmasında uzmanlaşmaya neden olur. Sınıf ve katmanlaşmaya ilişkin Marksist ile yeni-Weberci kuramlar arasındaki kuramsal tartışmalar her ikisi için de daha ayrıntılı ampirik destek sağlamıştır: Çok farklı olsalar da, Nichols ve Beynon (1977) ile Goldthorpe (1980) iyi birer örnektir.
5. *Sentez:* Ender durumlarda, farklı perspektifler, tek bir yapıt içinde bir araya getirilebilir ve öğeler kaynaşabilir. Buna iyi bir örnek, birçok farklı kuramsal geleneğe ilişkin özellikle ekonomi politiğin, politik sosyolojinin, emek tarihinin ve endüstriyel sosyolojinin etkili bir sentezinin olduğu Newby'dir (1977).

Bu beş noktanın ayrıntılı olmaları değil, sadece sosyolojinin asalak karakterinden kaynaklanan yararların çeşitlerini tanımlayıcı olmaları ve perspektif çeşitliliğinin yararlı eleştirel karşılaşma içine nasıl sokulabileceğini göstermeleri amaçlanmıştır. İlgi çekici bir sonuç, bizi Giriş bölümüne geri götürebilir, yani yarışan pratisyenlerin, ardışık sıralanmış birleşik perspektiflere alışmak zorunda olmalarından dolayı, sosyolojinin, en güç toplum bilimlerinden biri olduğuna. Buna yakın zamanlardan örnek olarak, Lacan, Foucault ve Derrida'nın çağdaş sosyolojik söylemin parçası olmaları verilebilir. Britanya'da Giddens, bu asalaklığın başarıldığı aracın sağlanmasında özellikle önemli olmuştur (Bkz. Giddens, 1976, 1977 ve 1979). Duyarlı Anglo-Amerikan okurları için en son yabancı ithal malını yorumlamış ve onu bir sosyolojik bağlam içerisine yerleştirmiştir. Böylesi bir altın çağda yaşayan sosyoloji hızla değişmekte ve sosyoloji içinde etkin biçimde düzen sağlamak güçleşebilmektedir. Doğrusu, Kuhn'un doğa bilimlerinde kuşak farklılıklarının önemli olduğunu göstermesine karşın, yeni eğilimlerin ele alınıp her dört ya da beş yılda bir kez bir araya ge-

tirildikleri sosyolojide, bu kuşak farklılıkları daha da belirginleşir. En son moda yabancı ithalata ayak uydurmak için sıkı çalışmak zorunda kalan yerleşik sosyologlar açısından bu durumun nasıl güçlükler yarattığını görmek ilgi çekicidir.

Sonuçta, konumuma yönelik politik içerimlerin neler olduğu merak edilebilir. Sosyolojinin, hangi disiplinin hangi yönünü kendi içine dahil edeceği konusunda çok büyük bir politik mücadeleyi kapsadığı açıkça ortadır. Ve bu mücadelenin, komşu toplum bilimlerinde olduğundan daha karmaşık olması ve daha farklı ilgileri kapsaması olasıdır. Komşu toplum bilimlerinde mücadele çizgisi daha açık biçimde çizilidir; ekonomide, örneğin, bir zamanlar Keynesçi, şimdilerde yarı-Keynesçi/yarı-monetarist olan ortodoks kanat ile Sosyalist İktisatçılar Konferansı'nda (CSE) temsil edildiği şekliyle Marksistler arasındaki mücadelede. Sosyolojinin alanına yeni gelişimler girer ve bir kuşağın radikalleri, beş yıl sonra yeni kuşağın tutucuları olabilir. Bu nedenle solun sosyolojik söyleme hâkim olmasına gerek yoktur; daha doğrusu, herhangi bir perspektif açısından hâkimiyetin zor olduğunu öne süreceğim. Gerçekte, günümüzde hem ulusal hem de uluslararası alandaki sağa kayma düşünüldüğünde, sosyolojinin üzerinde asalak olacağı yeni söylemin, başarısız Paris solunun tutucu Yeni Felsefesi olacağını kestirmek olasıdır. Fakat daha da kötü bir olasılık, sosyolojinin görece altın çağı olarak tanımlanan dönemin özellikle Britanya'da kapanıyor olmasıdır. Bunun çok önemli bir nedeni, 1980'lerdeki genç öğretim elemanı ve lisansüstü öğrencilerinin sayısındaki hızlı düşüştür. Bu asalaklığın etkili olmasında özellikle lisansüstü öğrencilerinin önemi vardır. Ancak günümüzde bu tür öğrencilerin sayısındaki düşüşten en çok sosyoloji zarar görmektedir, doğaldır ki, eğer lisans öğrencilerinin çoğu vasıfsız araştırma görevlilerine dönüşürlerse bu daha da sorun olacaktır. Bu nedenle benim son savım şudur: Sosyolojinin asalak doğası aslında doğrudur ve bunu etkilemiş olan güncel temel toplumsal gruplaşmanın çoğu yok edildiği takdirde, ne tür alternatif toplumsal/entelektüel yapıların tasarlanabileceğini çok titiz biçimde ele almamız gerekmektedir. Sosyolojinin alanını hangi araçlarla savunabiliriz? Bu özel söylemsel yapıyı sürdürmenin toplumsal önkoşulları nelerdir?

Sırası gelmişken, sosyolojiyi erdemli bir asalak olarak görme-

nin, onu Bilimler Kraliçesi olarak görmekle aynı şey olup olmadığı merak edilebilir. Bu durumun, monarkların sadece asalak olarak değil; erdemli olarak da görülmesine bağlı olduğunu sanıyorum. Benim için sosyoloji, bir monarktan ayrı olarak, hem asalak hem de erdemlidir. Bunun sorun olmayı sürdürüp sürdürmeyeceği, eşit derecede tartışmalı başka bir sorundur.

III

Kolektif eylemin yeni Marksizmi

*Eleştirel bir çözümleme**

A. GİRİŞ

Yeni kolektif eylem kuramı, kimi etkileriyle birlikte, genelde toplum bilimleri, özelde sosyoloji içine taşınmıştır. Önde gelen sosyoloji dergilerinden ikisi, *Theory and Society* ve *Politics and Society*, konularını tümüyle bu kuramın potansiyellerinin açıklanması ve tartışılmasına ayırmıştır. Ayrıca, bu dergilerin Amerika'da yayımlanmalarına karşın, tartışma, Britanya, Kanada, Almanya, Norveç ve Polonya'dan katılımların gerçekleşmesiyle nitelik bakımından uluslararası olmuştur. Bu makalede amacım, Marksizmin bu yeni versiyonunun genel bağlamını, özellikle Elster, Offe ve Wiesenthal'ın yapıtlarını açıklamak, kimi yetersizliklerine dikkat

* Bu makale Scott Lash'in katkılarıyla yazılmış ve ilk olarak *Sociology*'de (1984, c. 18) basılmıştır. Yeniden basımına izin verdiği için ve daha da önemlisi ilham verici dostluğundan ötürü Scott'a müteşekkirim. (y.n.)

çekmek ve ardından temelden değişmiş ve daha aydınlatıcı olduğunu düşündüğümüz, kolektif özneye yönelik bir yaklaşımın öğelerini sunmaktır.

Bu yeni kolektif eylem kuramı, Marksizmde ve sol toplum biliminde geçen beş yılda gerçekleşmiş temel değişim için biçimsel bir kutsama sağlamaktadır; özne biçimlerinin üzerindeki vurgunun giderek tümüyle yapısal belirlenimlerin yerini almaya başladığı değişimler. Bu değişimler, çeşitli çözümleme alanlarında görülebilir. Örneğin emek sürecinin incelenmesi, Braverman'ın üzerinde durduğu (1974) zorunlu emek vasıfsızlaştırılmasının eşlik ettiği yapısal sermaye birikiminden, sınıf öznelerinin çeşitli stratejilerine yönelmiştir. Politikanın incelenmesi, Poulantzas'ın yapısal olarak belirlenmiş görece özerklik kavramından (1973), sendika konfederasyonlarının, üyeleri üzerinde toplumsal denetim özneleri olarak davranma isteklerini belirli siyasa-yapıcı güç biçimleri karşılığında değiş tokuş etmelerini ele alan yeni korporatist çözümlemelere (Örneğin bkz. Lehmbruch ve Schmitter, 1982) doğru değişmiştir. Feodalizmden kapitalizme geçiş incelemesinde, Brenner (1976) diğerlerinin arasında, sınıf kapasiteleri ve sınıf mücadelelerinin öneminin altını çizmek için, Dobb (1976) ve Sweezy'nin (1976) önceki "yapısal" vurgularını reddetmiştir. Toplumsal tabakalaşma alanında, Przeworski (1976), belirli toplumsal yapıların sonuçlarını belirsiz kılan, sınıf mücadelerinin merkezi konumunu açıkça savunmuştur. Daha genel olarak, yapıların, toplumsal öznelerin vasıflı ve bilgili eylemlerinin hem ortamı hem de sonucu olarak görüldüğü, oldukça ayırt edici bir kuramsal eğilim olarak "yapılaşmacılık"ın (structurationizm) gelişimi gerçekleşmiştir (Bkz. Giddens, 1979). İdeoloji incelemesi bile, "ideolojik örnek"in yapısal belirlenimine yönelik Althusserci çözümlemeden, Foucault'nun post-yapısalcılığına ve Derrida'nın çözümlemelerine doğru değişim göstermiştir. Foucault'nun post-yapısalcılığında amaçlı ve çok yüzeyli "gövde", söylem oluşturan yapısal sınırlamalara direnir. Derrida'nın "yazıları ve metinleri"nde ise, öznelerin, nesnelerin ve fikirlerin kurucu yapılaşması aracılığıyla, - Barthes'ın dil hapishanesine karşıt olarak- yapı kadar, öznenin de karakteristiği olan etkinlik ve yaratıcılık nitelikleri sergilenir (1972). Ayrıca Heidegger (örneğin Bkz. Rorty, 1982) ve Ni-

etzsche'ye ilginin yeniden doğuşu, yeni bir kuramsal *Weltanschauung*'a yönelik değişimin belirtisidir.

Çok önemli bir açıdan, yeni oyun-kuramsal (game theoric) Marksizm, toplumsal kuramdaki bu iklim değişiminin bir özdüşünümsel sonucudur. Bu kuram, günümüzün "kuramsal karmaşası" ile dikkate değer bir karşıtlık sergileyen bir anlaşılırlıkla, oyun kuramının içinde bir temelin, belki de Marksist toplumbilim ve dolaylı olarak tüm toplumbilim açısından bir mikro-dayanak oluşturma temelinin olduğunu iddia etmektedir. Yeni kolektif eylem kuramcıları, tipik olarak öznelerin, genellikle kolektif özneler ve özellikle de sınıfların fayda-oluşumuyla ilgilendikleri varsayımından yola çıkarlar. Bu kuramın doğumuna neden olan, çağdaş toplumsal kuramda Cohen-Elster tartışması olarak bilinen tartışmadır.

İşlev ve yönelim

Bu etkili ve sorgulayıcı tartışma, Marksizmde ve daha genel olarak da toplum bilimlerinde *açıklama*nın doğası etrafında gelişir. Tartışma, Cohen'in *Karl Marx's Theory of History*'sinin [Karl Marx'ın Tarih Kuramı] Elster tarafından gözden geçirilmesiyle başladı (Cohen, 1978; Elster, 1980a). Cohen bu kitapta, tarihsel maddeciliğin iki merkezi tezi olarak gördüğü tezlerin geçerliliğini savunmak için işlevsel (veya sonuç) açıklamayı kullandı ve benimsedi. Birinci tez, üretici güçlerin gelişim düzeyinin, üretim ilişkilerinin doğasını belirlemesidir. Cohen, belirli bir üretim ilişkileri grubunun, üretim güçlerinin gelişiminin düzeyi tarafından açıklanmasının, *ancak* bu ilişkiler üretim güçlerinin gelişimine olanak sağlıyorsa savunulabilir olduğunu ileri sürmektedir. Yani, Elster, bir sonucun, kendi nedenini ilerletme eğilimiyle açıklandığını belirtir. Marx'ın ikinci tezi, ekonomik yapının ("üretim ilişkilerinin toplamı") üst-yapıları belirlediğidir. Burada, üstyapısal özellikler (yine bir sonuç), bu özelliklerin sınıf gücünü ekonomik yapı (onun nedeni) içinde kararlı kılma eğilimlerince açıklanmasıdır. "Eğilimsel olgular"dan söz etmek, bir *olayın*, bir başka erken oluşmuş *olayı* açıklamak için kullanılması yanılgısını vurgulayan ilk başlardaki işlevselcilik eleştirisine maruz kalmaktan

kaçınmaktır (Bkz. P. Cohen, 1968).

Elster'in, Cohen'in eğilimsel olgularının ya da işlevsel (ve sonuç) açıklamalarının kullanması ile bir alıp veremediği yoktur. Elster bunu biyolojide tümüyle kabul edilebilir olarak görür ve açıklanacak öğenin bu öğeyi açıklayan kurum ya da davranış örüntüsünün sürdürülmesine *nasıl* katkı sağladığını betimleyecek bir "nedensel geri besleme çevrimi" olduğu takdirde eğilimsel olguları sosyolojide de kabul edecektir. Onun şikâyeti, Cohen'in tartışmasında ve daha doğrusu pek çok Marksist ve Marksist olmayan toplumbilimde bu tür bir mekanizmanın olmamasıdır.

Cohen'in yanıtı, çağdaş işlevsel Marksizmi (Althusser, "sermaye-mantık okulu" vb.) iflah olmayacak ölçüde sakatlanmış bulan Elster ile olan tartışmasına açıklık kazandırır. Bu yazarların yanlış olarak varsaydıkları şey, üretim güçlerinin gelişimi ve sermaye birikimi açısından işlevsel olması nedeniyle, bir yapının kendi sonuçları tarafından *açıklanmasıdır*. Ayrıca bu yazarlar, bir yapının aslında sermaye birikimi için işlevsel *olduğu*nu nadiren inandırıcı biçimde olsa da gösterirler. Ancak Cohen'in Elster ile anlaşmazlığı daha temeldir. Öte yandan, nedensel açıklamaya karşıt olarak Elster'ın işlevsel açıklama karşı konumunu kabul etmez. Cohen (1980:130), işlevsel açıklamanın bir nedensel açıklama türü olduğunu ileri sürer. Cohen, her nedensel açıklamanın, "nedensel açıdan ilişkili özellikleri" açıkladığını belirtir. İşlevsel açıklamada bu nedensel açıdan ilişkili özellik, bir "eğilimsel olgu"dur. Yukarıda gördüğümüz gibi bu, e *olayı*nın, ortaya çıkan bir f olayını meydana getirdiğine inanıldığı nedensel bir argüman değildir; fakat kendisinin aracılığıyla, E *tipi* bir olay veya özelliğin F tipi bir olay veya özelliği meydana getireceği bir argümandır.

Ayrıca Cohen, Elster'in başarılı işlevsel açıklama ölçütünü fazlasıyla kandırıcı bulur. Cohen, bazı nedensel mekanizma türleri aracılığıyla gelişimi tercih edecektir, ancak bu tür mekanizmanın yokluğunda bile, işlevsel bir açıklamayı kabul etmenin ussal olduğunu öne sürer (1980: 131). Nedensel bir geri besleme çevrimi yokluğunda bile, "A, B için işlevsel olduğu zaman, A'nın ortaya çıktığı örneklerin uygun biçimde değişik bir dağılımına işaret edilebildiği takdirde, B'nin işlevsel olarak A'yı açıkladığı iddiasını destekleyebiliriz" (Cohen, 1982a: 51). Cohen'in sert yanıtı et-

kilidir; çünkü pek çok yönelimli açıklama (ve Elster için tüm nedensel açıklama yönelimlidir) örneği bile, ilişkili nedensel mekanizmaların uzmanlığını kapsamamaktadır.

Cohen ile Elster arasındaki diğer büyük tartışma, Elster'in yönelimli açıklama kuramı etrafında gerçekleşmiştir (Bkz. özellikle Elster, 1982 ve Cohen, 1982b). Elster, bir oyun-kuramsal Marksizmin özellikle sınıf mücadelelerinin, ittifakların ve devrimlerin anlaşılmasında yararlı olduğunu ileri sürer. Cohen buna karşı çıkmaz, ancak bu sorunların, temel olarak tarihsel maddeciliğin merkezi tezlerinin "çevre"sinde yer aldığını iddia eder. Bu "çevresel" tezlerin, çağdaş tarihsel maddeciliğin veya daha genel bir toplumbilimin gelişmesi açısından kesinlikle merkezi önemi olduğu konusunda Elster ile uyuşuyoruz.

Bu, kısaca, bir oyun-kuramsal Marksizmin özgül gelişimi için kuramsal bağlamdır. Bundan sonra, kolektif eylem açıklamasına uygulandığı kadarıyla oyun kuramının klasik açıklamasını ele alacağız.

Olson ve tutuklunun ikilemi

Kolektif eylemin doğasını çözümlemek için Olson, tutuklunun ikilemi oyununu kullanır. Oyunun paradoksu ya da çelişkisi, kendi öz-çıkarlarını izlemeye kalkıştıklarında her iki tutuklunun, sonunda, bir biçimde bu bireysel çıkarların feda edildiği durumdan daha az doyurucu sonuç elde etmeleridir. Barry ve Hardin'in "Ussal İnsan" ile "Usdışı Toplum" dedikleri arasındaki bu çelişki, köktenci bir öz-çıkar eleştirisini kapsamaktadır (1982). Tutuklunun ikilemi oyunu şunu gösterir:

> bir endüstride firmaların ya da işçilerin büyük grubunun çıkarına çalışan bir lobici örgütlenme ya da daha doğrusu bir emek sendikası veya başka bir örgütlenme, bu sanayideki ussal, öz-çıkarcı bireylerden yardım alamayacaktır. (Olson 1965:11)

Bu durum, sözde "hazıra konucu" (free-rider) sorunundan kaynaklanır. Örgütlenecek grubun büyük ve bu tür gruptan elde edilen

yararların kamusal olduğu ve bu yararların özel bireylerle sınırlanamadığı yerde, grup gelişmemiştir (latent) ve bireyler başka kolektif-olmayan (seçici) dürtülerin sağlanması aracılığıyla işbirliği yapmaya ikna edilmedikçe, grup bu tür örgütlenmeyi başaramayacaktır (Bkz. Olson, 1965: 33, 49-50). Bu tür seçici yararlar olmaksızın bireyler, örgütlenmenin genel yararlarını elde ederek, ancak üyeliğin maddi, geçici veya güdülenme karşılıklarını ödemeden "hazıra konma"yı başarabilirler.

Olson büyük grupların, kolektif örgütlenmeyi kurma ve sürdürmede özel sorunlar yaşadıkları için, "gelişmemiş" kalmalarının olası olduğunu ileri sürer. Özellikle, söz konusu olan örgütlenmeyi teşvik edici toplumsal baskılar ve inanç gelişiminin yok denecek denli az olması nedeniyle, hazıra konucuları önlemede daha az başarılı olacaklardır. Büyük bir grupta, olasılıkla herkes birbirini tanımayabilir ve bu nedenle biri grubun yararına fedakârlıklarda bulunmadığı takdirde, genellikle bu durumdan etkilenmeyecektir (Olson, 1965; Barry, 1970: 25, 62). Ayrıca, her bir kişinin katkısının bütüne getirebildiği avantajlar oldukça önemsiz olabilir; bu nedenle söz konusu örgütlenmeye zaman, enerji veya para yardımında bulunan söz konusu bireyin çabasına değmeyecektir (Olson, 1965: 62). Aynı zamanda örgütlenme ne kadar büyükse, başarılı biçimde işe kalkışmak ve kolektif yararların elde edilebileceği bir biçime sokmak için gerekli olan maliyetler de o kadar büyük olmaktadır (1965: 48).

Belki de Olson'ın çözümlemesinin en dramatik sosyolojik uygulaması, Marx'ın toplumsal sınıf kuramının eleştirisidir (1965: 105). Genel olarak, Marx, kapitalist ilişkiler toplum içinde genelleştirilirken, bireylerin gittikçe kendi öz-çıkarlarına dayanarak hareket edeceklerine inanmıştı. Ve bu öz-çıkarın proletaryayı, bir sınıf olarak hep birlikte örgütlenerek kendi çıkarlarına en iyi biçimde hizmet edileceğini görmeye yönelteceğini düşünmüştü. Şimdi işçilerin, bu tür örgütlenmeye karşı oldukça gönülsüz olmaları ve genellikle oldukça sınırlı menfaatler aramaları olgusu, Marksistler açısından sorun teşkil eden pek çok açıklama getirmiştir (Krş. "yanlış bilinç", "işçi aristokrasisi" vb). Ancak Olson, bu tür açıklamalara gereksinim duymaz. "Eğer bir sınıf oluşturan bireyler ussal olarak hareket ederse, sınıf yönelimli eylemin o-

luşmayacağını" söyler (1965: 105). Bunun nedeni, "proletarya" yönetiminden yarar sağlayacak bir işçinin, burjuva yönetimine karşı bir devrimi başlatmayı, kendi yaşamını ve kaynaklarını tehlikeye atacak denli ussal bulmayacak olmasıdır (1965: 106); çünkü bireyler, gerçekten katılsınlar ya da katılmasınlar, sınıf eylemlerinin "yararları"nı paylaşacaklardır. Bu nedenle bir anlamda, bir sınıf olarak örgütlenen işçiler açısından bu, bireysel olarak usdışıdır. Olson, işçilerin bu tür örgütlendikleri yerde, "toplumsal etmenlerden kaynaklanan sınıf farklılıklarının bireyleri usdışı ve duygusal olarak sınıf-yönelimli biçimde hareket etmeye yöneltebildiğini" öne sürmektedir (1965: 108).

Olson'ın kışkırtıcı ve aydınlatıcı argümanına birçok açık itiraz vardır. "Seçici yararlar"ın, gerçekten oluşan kolektif örgütlenmelerin büyük çeşitliliği ve gücünü açıklayamayacağına işaret edilmiştir (Barry ve Hardin, 1982: 28-9). Bu, özellikle, üyeleri için doğrudan maddi kazanç üretmeyen pek çok grubun varlığıyla ilişkilidir ve Heath bunlara, "özgeci" baskı grupları adını vermektedir (1976:126; Barry, 1970: 35). Bunlar, yaygınlaşabilecek "hazıra konucu" etkisini kısmen nötrleştirebilen "ahlâki dürtüler" ve "politik girişimcilik" çözümlemesini gerektirirler (Barry ve Hardin, 1982: 29-31).

Fakat, Olson'ın çözümlemesinde en ciddi sorun, bağımsız bireysel öz-çıkar varsayımına ilişkindir. Barry, toplumsal yaşamın bir oyuna benzediğini, ama ortada tek bir oyun ve tek bir oyuncu yerine birden çok oyuncu ve oyun ya da "süper oyun" olduğunu belirtir (1965: 254-5). Yinelenmenin olduğu yerde, ussal açıdan sakat (işbirliği yapmayacak) iki oyuncu aslında işbirliği yapabilir. Çünkü pek çok toplumsal durumda insanlar aslında çok sayıda oyunu bir arada oynamaktadır. Giderek kendi dar öz-çıkarlarını gözettiklerinde, sonunda optimal olmayan bir kolektif sonuca varacaklarını algılayabilirler. Böylece, pek çok öznenin, bireysel açıdan ussal olmayan oyunlara çözümler araştırdıkları bir öğrenme süreci söz konusu olabilmektedir. Eğer bu özneler, bireysel açıdan ussal olmayan çözümleri araştırmalarından kaynaklanan büyük kolektif kazançların olduğunu fark ederlerse, bu işbirliksel oyunlar, katılan oyucuların çoğu arasında kurumlaşmış hale gelebil-

mektedir. Barry ve Hardin'in, bu dinamik durumda bile kolektif eylemin mantığının çok büyük gruplarda işbirliğinin aleyhine etkide bulunacağını ileri sürmelerine karşın (1982: 34), bu tür anlaşmayı sağlayacak toplumsal pratiklerle uğraşmak ussal olmaktadır (Bkz. Gauthier, 1982: 96-9 "karşılıklı bağımlı eylemler" tartışması için).

B. OYUN-KURAMSAL MARKSİZMDE İZLEKLER

Elster ve temel tezi

Jon Elster'in orijinalliği, sadece onun taklit edilemez oluşu aracılığıyla aşılır. Aynı zamanda o, bilimsel sosyolojiyi onaylayan bir doğalcılık-karşıtı ve yöntembilimsel bireycidir. O, *Wissenschaft*'ı/bilimi, Fransız ya da Alman değil; Anglosakson anlamında anlamayı isteyen bir *Geisteswissenschaften* ya da *sciences humaines* savunucusudur. *Logic and Society*'de [Mantık ve Toplum] toplum ve akıl içindeki farklı çelişkileri özgülleştirmek için simgesel mantık kullanır (1978); buna karşın, *Ulysses and Sirens*'da (Ulysses ve Sirenler) ussal eylemi anlamak üzere bir çerçeve oluşturur (1979). Özellikle *Ulysses*'de insan eyleminin genellikle hayvan davranışından nasıl farklı olduğunu göstermeye çalışır ve böylece işlevselci açıklama biyolojide tümüyle meşru kılınırken, toplum bilimlerinde yasaklanır. Toplum bilimlerinde açıklama, işlevsel değil eşzamanlı olarak nedensel ve yönelimlidir.

Elster'ın durumunun çapraşıklığı, organizmaların işlevsel olarak uyum sağlamalarına karşın, insanların yönelimli olarak uyum sağlamalarıdır ve sadece yönelimli uyarlanmanın insanlara, "niteliksel açıdan yeni koşullara bile uygulanan *genelleştirilmiş bir küresel maksimizasyon kapasitesi*" sağlayabilmesidir (1979: 16). Mutasyon ve doğal seleksiyon aracılığıyla oluşan işlevsel uyarlanma, genelde sadece "yerel maksimizasyon" (ve bu nedenle genellikle sadece küçük düzeltmeler) yapabilmektedir. Elster, bu doğalcılık-karşıtlığını temellendirmek için oyun-kuramsal nosyonları kullanır. Doğal seleksiyon sanki bir parametrik ortamdaymış gibi davranırken, insanlar stratejik bir ortamda et-

kileşirler, yani sadece bu stratejik ortamda özneler, değişik davranış biçimleri taşıyor gibi muamele edilirler. Aynı zamanda, hayvanlar değil; sadece insanlar, içinde hâkim stratejinin olmadığı oyunlara çözümler getirebilirler - yani "başkaları ne yaparsa yapsın, "benim" için en iyisi stratejisi" (1979: 1. Böl.). Sonuçta, sadece insanlar, ancak yetersizce ussal oldukları durumlarda (örneğin, sigara içmede, aşırı yemede) bile bu arzulanan hedefleri (sigarayı bırakmak, kilo vermek) gerçekleştirmelerini sağlayacak, eylemin gelecekteki gidişatına kendilerini bağlayacak denli ussaldırlar (Bkz. 1979: 1. Böl). Homeros'un *Odysseia*'da açıkladığı gibi, Ulysses şöyle der: "Beni, bırakacağın yerden uzaklaşamayacak denli sıkı bağlamalısın. . . ve bırakman için sana yalvardığımda bağlarımı daha da sıkılaştırmalısın". Bir başka deyişle, Ulysses ve tüm insanlar, başkalarının doğrudan gerçekleştirebildiği aynı hedeflere dolaylı olarak ulaşabilir. Elster, bizim zayıf olma ve zayıflığını bilmeye ilişkin bir kusurlu ussallık kuramına ihtiyacımız olduğunu öne sürmektedir (1979: 36; Bkz. Hahn, 1980).

Daha özgül olarak, Elster, ussal seçim kuramının iki temel öncülünün önemini göstermektedir: (1) yapısal sınırlamaların, bireylerin yaptığı eylemleri tümüyle belirlememesi, ve (2) sınırlamalar ile uyumlu ve belirli bir tercih yapısına sahip, uygulanabilen eylemler dizisi içinde, bir bireyin, en iyi sonucu getireceğine inandıklarını seçmesi. Bu tür ussal seçimlerin çözümlemesi özellikle kararların karşılıklı bağımlılığını araştırma zorunluluğu nedeniyle oyun kuramını gerektirmektedir (1982a: 464). Elster, oyun kuramının, Marksist toplumbilime yapılan özel bir katkı taşıdığını öne sürmektedir,

> çünkü sınıflar, mülkiyet ilişkilerinin doğası kadar, gelir ve güç dağılımı aracılığıyla da birbirleriyle yüzleşen kolektif özneler halinde kristalize olurlar; ve ayrıca belirli bir sınıfın üyeleri arasındaki stratejik ilişkilerin var olması nedeniyle, bu karmaşık karşılıklı bağımlılıkları açıklamak için oyun kuramına ihtiyaç vardır. (Elster, 1982a: 464)

Burada Elster'in oyun kuramı sunumunu özetlemeyeceğiz, sadece Olson ile kimi farklılıklarına değineceğiz.

Görmüş olduğumuz gibi, Olson, bireylerin evrensel işbirliği sorununa yönelik, her zaman "hazıra konucu" çözümlerine, tutuklunun ikilemi tarzı çözümlere değer verecekleri değişmeyen bir tercih yapısı olduğunu kabul etmiştir. Fakat, Elster *Logic and Society*'de çeşitli toplumsal çelişkileri çözümleyerek, uygun kolektif eylemin gelişmesinin olası ve daha başarılı olduğunu öne sürmektedir: (1) Öznelerin, dahil edildikleri toplumu niteleyen kimi çelişki türleri olduğunu *kavramaları* arttıkça; (2) üyeler arasındaki "iletişimsel uzaklık" o kadar azalır; (3) grup üyelerinin *değişim* hızı ne kadar azsa; (4) çelişkilerin tersine dönüşebilme derecesi o kadar büyüktür (1978: 134-50). Daha özgül olarak, Elster'e göre, sürdürülen etkileşim aracılığıyla, özellikle işçiler birbirleriyle hem ilgilenir hem de birbirleri hakkında bilgilenirler (bkz. 1979, 1982a). Başkalarıyla ilgilenme, tercih sıralamasını değiştirir ve başkaları hakkında bilgilenme, öznelerin, ortaya çıkan oyunun çözümünü anlamalarını sağlar. Bu, Sen (1967) tarafından geliştirildiği gibi, "güvence oyunu" olarak adlandırılır. Sen, "sosyalizm" altında bireylerin, "hazıra konucu" sonucuna karşı "evrensel işbirliği"ni seçeceklerini önermişti. Ancak, bu çözüm, enformasyonun yetkinliğine dayanmaktadır; enformasyonun zayıf olduğu yerde işçiler herkesin "enayi" olabileceği bir sonuç yerine evrensel egoizmi (bir hazıra konucu sonucu) seçeceklerdir. Politik grupların ya da işçi sendikalarının önderliği bu tür enformasyonun iletiminde ve güvence oyununun koşullu özgeciliğini olası kılmada önemlidir (Elster, 1982a: 469-70).

Elster'in Charles Taylor'ın yönelttiği eleştiriye yanıtı, kendi eylem kuramına ait kimi kabullenmeleri açığa kavuşturur (1980b). Taylor, Elster'in *Logic and Society*'deki çözümlemesinin belki de sadece "atomistik yaşam formları" taşıyan toplumlarla ilişkili olduğunu ileri sürmektedir (1980: 139, 144). Elster'in, cemaatin gerekliliğinden, bir *Sittlichkeit*'ın normlarından, toplumu olanaklı kılan ortak anlamlardan habersiz olduğunu belirtir. Daha öğretisel bir düzlemde, Elster'in ifade biçimleriyle bağlantılı, oldukça bireyci sosyalizm çeşidinin uygulanabilirliği ve istenirliğini sorgulamaktadır. Elster'in (1980b: 218) yanıtı, "ortak anlamları", sadece "paylaşılmış tercihler"le birleştirmesi nedeniyle, kısmen yanlış yola saptırılmıştır. Daha da önemlisi, Elster'in açıkladığı

toplumsal eylemin ussalığının dönemleştirilmesidir. *Logic and Society*'de, Elster, toplumsal eylemdeki iki çelişki tipini çözümlemiştir; "karşı-ereklilik" ve "yetersiz optimal durum" (1978: 5. Böl). Taylor'a yanıtında, modern-öncesi toplumlarda asıl çelişkinin, "karşı-ereklilik" olduğunu öne sürer; bu karşı-ereklilik, "her öznenin, gerçekte diğer yönelimli öznelerden (ya da onların eylemlerinin sonucundan) oluşmuş bir ortam içinde iş gördüğünün varsayılması nedeniyle gerçekleşmektedir" (1980b: 216). Bu, eylemin kestirilemeyeceği ve çoğunlukla "trajik" sonuçlar taşıyacağı anlamına gelmektedir (1980b: 281). *Logic and Society*'de, bir ara evreden söz eder; bu evrede özneler, diğerlerinin bu algılamadan yararlanmak üzere ortama yanıt verdiklerini ve eylemlerini uyarladıklarını görürler. Üçüncü bir evrede, özne, diğerlerinin, kendi usavurmasına olduğu kadar başkalarının da usavurmalarına ilişkin uslamladıklarını fark eder. Bu, oyun-kuramsal ya da stratejik eylemin başlangıcıdır; şimdi, "toplumsal çelişkinin baskın biçimi", en iyi ifadesini tutuklunun ikilemi oyunundaki kestirilemeyen mutsuz sonuçlarda bulan "yetersiz optimal durum"dur (1980b: 218). Ussal eylem gelişiminin dördüncü evresi de oyun-kuramsal olacaktır ve bu evre yetersiz optimal durum çelişkisinin üstesinden gelmesiyle ayırt edilir. Burada, başkalarının paylaşılan tercihlerinin paylaşılan bilgisi, bireyleri hazıra konucu çözümler ve evrensel egoizm aracılığıyla güvence oyununun evrensel işbirliği tercihine yönlendirecektir.

Bu nedenle, Elster'in oyun kuramının bir toplumsal süreç varlıkbilimi olduğunun ve toplumsal dünya hakkında bulgusal ya da araçsal kestirimler yaratma aracı olmadığının belirtilmesi gerekir. Burada sadece bir parçasını tartıştığımız yapıt, yeni kolektif eylemin çatısına yapılan en ayırt edici katkıyı temsil etmektedir. Fakat bazı önemli yetersizlikler de vardır. Birincisi, Elster, sınıf bilincini pratik açıdan, bir sınıfın "hazıra konma" sorununun üstesinden gelme kapasitesi olarak tanımlamaktadır. Bu, ampirik olarak, İsveç ve Avusturya işçi sınıflarının en çok, Fransızların ise en az sınıf bilincine sahip oldukları önermesini getirecektir. Bu tür bir bakış açısı, apaçık bir saçmalık ya da en azından bir İskandinav tuhaflığı olarak görülecektir. Elster'in göz ardı ettiği şey, sadece farklı sınıf üyelerinin birbirleriyle yakın etkileşim içinde olup ol-

madıklarına indirgenemeyecek olan farklı ideolojik koşullardır. Bu, en kestirme uluslararası değerlendirmede açıkça görülür. Örneğin ABD'de, bireyci ideolojilerin yaygın oluşunun, sendika üyeliğini azalttığı ve Britanya veya İtalya ile karşılaştırıldığında tutuklunun ikilemi tercih yapılarını azamiye çıkardığı görülecektir. İkincisi Elster, sınıflar (olasılıkla başka toplumsal güçler) arasında karşılıklı bağımlılığın önemini ayrıntılandırmasına karşın, onları bütünüyle, kolektif eylemle uğraşabilen ya da uğraşamayan bireylerden oluşmuş olarak ele almaktadır. Çözümlemesinde eksik olan şey, sınıfların, özgül konjonktürler içinde gerçekleşebilen "kaynaklar, kapasiteler ve güçler" setinden oluşmuş olarak incelenmesidir. Bu kaynaklar, kapasiteler ve güçler; özel bir sınıfın kolektif olarak örgütlenebilmesi düşüncesiyle ve bu tür örgütlenmenin hem söz konusu sınıf hem de bu toplum içindeki başka toplumsal güçler üzerindeki çeşitli sonuçlarıyla can alıcı biçimde ilişkilidir.

Offe, Wiesenthal ve Güçsüz Tez

Offe ve Wiesenthal, toplumsal sınıfları nitelendiren *farklı* örgütlenme biçimleri ve bunların, farklı sınıf ilişkisi yapılanmalarıyla nasıl ilişkili olduklarıyla ilgilenirler (1980). Bu nedenle, onlar, uzlaşımsal siyasetbilimle olduğu kadar Roemer ve Elster'in yöntembilimsel bireyciliği ile de büyük ölçüde bağlarını koparırlar. Uzlaşımsal siyasetbilim, "emek" ve "sermaye" birlikleri arasındaki ayırt edici farklılıkları çözümlemeyi başaramadığı için kötülenir.

O halde ilkin, Offe ve Wiesenthal'e göre, emeğin can alıcı özelliği, onun *bireyselliği*dir. O, rekabet tarafından atomize edilmiş ve bölünmüştür; ayrıca, emekçiler kaynaşamazlar, sadece birleşebilirler. Emekçiler ile emek-gücü arasındaki çözülemez bağlardan dolayı, emek birliklerinin, geniş bir emek ihtiyaçları tayfı örgütlemeleri de gerekmektedir. Oysa sermaye, sadece kârı en çoğa çıkarmak için birleşir ve örgütlenir; bu, genellikle teknik uzmanlarca alınan kararlara bırakılabilen bir sorundur. Aynı zamanda emek, sermayenin emek koşullarıyla ilgilenirken olması gerektiğinden çok daha sistematik olarak sermayenin refahı ile ilgilenmek zorundadır. Böylece, Offe ve Wiesenthal, emek birlikle-

rinin savunmaya yönelik olduklarını, sermayenin kolektif örgütlenmesine karşı yanıt oluşturduklarını gösterirler. Sermaye, firmalar arasında enformel işbirliği ya da işveren birliği halinde emek birliklerine karşı da örgütlenebilir; oysa emek sadece tek bir birlik biçimine sahiptir. Sermaye ile emek arasındaki bir çatışmada, sermayenin kazanacağına kesin gözüyle bakılacaktır; çünkü sermayenin kolektif eylemi çok daha az bireyi kapsamaktadır, daha birleşiktir, daha belirgin hedefleri ve daha büyük kaynakları vardır.

Bu nedenle Offe ve Wiesenthal, uygulanabilir emek birlikleri için "diyalojik" olarak adlandırdıkları, alternatif bir örgütsel biçim geliştirmek zorunluluğunu savunur. Bu, sadece üyeliğin ortak çıkarlarını karşılamak üzere birlik üyelerinin bireysel kaynaklarının bir araya getirilmesini değil, ayrıca ve daha belirgin olarak bir *kolektif kimliği* de kapsamaktadır. Emek, sermaye ile karşılaştırıldığında kolektif eyleme girişmenin görece daha büyük maliyetlerinin üstesinden gelerek, mevcut ilişkileri dönüştürebilir. Bu olay, bu tür maliyetlerin kendi kolektiviteleri içinde değerlendirildiği standartları azaltarak elde edilebilir ancak. Bu kolektif kimliğin kuruluşu, örgüt maliyetlerinin öznel azalmasını etkileyebilen tek araç olması nedeniyle gereklidir. Ayrıca, örgüt üyeliği maliyetlerinin araçsal olarak değerlendirilmediği bu faydacı olmayan kolektif eylem biçimini geliştirebilen, tek başına emektir. Bu nedenle emeğin çıkarları, bir kolektif kimliğin sürdürülmesi açısından sadece çıkarların yeniden tanımlanmasıyla gerçekten karşılanabilir.

Bu nokta, bir başka can alıcı ayrımla ilişkilidir. Emek örgütlenmeleri, "eylem gönüllülüğü"ne, sermayeninki ise "ödeme gönüllülüğü"ne dayanmaktadır. O halde sermaye açısından büyüklüğü en çoğa çıkarmaya ilişkin bir sorun yoktur; emek açısından ise bu, derin ikilemler yaratır. Bunun nedeni kısmen, büyüklükteki artışın, olasılıkla daha büyük ölçüde bürokratikleşme üreteceği ve durum böyle olduğunda, örgütlenmenin kendi eylem gücünü harekete geçirme yeteneğini temelden çürüteceğidir; ve ayrıca büyüklükteki bir artışın, üyelerin işlerinin ve çıkarlarının heterojenliğini arttıracağı ve böylelikle ortak eylem için gerekli kolektif kimliğin kurulmasını daha güç kılacağıdır. Örgütlenme ne kadar büyükse, uzlaştırılması gereken çıkarlar da -sadece üyelerin

ücretlerini en çoğa çıkarmayı amaçlayanların değil, iş güvenliği, çalışma süreci üzerinde denetim ve keyifli çalışma ve yaşama koşulları sağlamayı amaçlayanların çıkarları da- o kadar heterojendir (Bkz. Offe ve Wiesenthal, 1980: 82). Üyelerinin tek boyutlu "monolojik" bir tarzda bütünleşmesini yaratabilen ve sürdürebilen sermaye örgütlenmelerinden farklı olarak, emek örgütlenmeleri, ortak bir kimliği -tümüyle araçsal açılardan değerlendirilemeyen bir kimliği- ifade etme/oluşturma/sürdürmeye ilişkin karmaşık ve çelişkili bir sürece katılırlar. Sermayenin gücü örgütlenme olmadan da varolmaktadır, emeğin gücü ise sadece örgütlenme ile varolur; fakat bu, istikrarsız biçimde kurulan bir örgüttür. Örgütlenme kısmen "diyalojik olarak" işlev görmek zorundadır, bu sayede, gerekli kolektif kimliği sürdürmek üzere üyelerin etkinliği ve görüşlerinin temsil edilmesi ve cisimleşmesi gerekir. Bu nedenle Offe ve Wiesenthal, eğer sermaye örgütleri "monolojik" ise, emek örgütlerinin *hem* "monolojik" *hem* "diyalojik" olmaları gerektiğini öne sürerler. Ayrıca, emek ile karşılaştırıldığında, sermayenin çıkarları, daha az muğlak, daha az tartışmalıdır ve yanlış anlaşılma olasılıkları daha düşüktür. Bu tür çıkarları tanımlamak için diyalojik örgütlere gerek duymazlar.

Offe ve Wiesenthal ayrıca, liberal politik biçimlerin ve politik kuramlaşma tarzlarının kurumsallaşması ne denli büyükse, bu çıkar çarpıklıklarının üstesinden gelebilecek emeğin yoluna çıkarılan güçlüklerin o denli büyük olduğunu ileri sürmektedirler. Liberalizm, Offe ve Wiesenthal'in belirttiği, emek çıkarlarının gerçekleşmesi için asıl olan bu "diyalojik" örgütlenme biçimlerine karşı çıkar. Böylece liberalizm, bireyci veya "monolojik" oldukları için sermayenin çıkarlarını destekler. O halde sınıf çatışması, sadece politikanın hedeflerine ilişkin değil, ayrıca *biçimlere,* alt sınıfların (ve başka toplumsal sınıfları da ekleyebiliriz) çarpıtılmamış çıkarlarını açıkça beyan etmek için hangi araçların gerekli olduğuna ilişkin bir çatışmadır. Offe ve Wiesenthal, emek içinde, "monolojik" veya "fırsatçı" politik biçimler üretmeye eğilim gösteren zorunluluklar olduğuna işaret eder, bunlar: (a) araçların kurumsallaşması ile araç/amaç ilişkisinin tersine dönmesi (diyalojik tarz, amaçların üstünlüğüne bağlıdır); (b) ivedi, kısadönemli başarıların önceliği; ve (c) yeni üye alımı ve mobilizasyon

için niceliksel ölçütlere vurgu. Offe ve Wiesenthal, son yıllarda emek örgütlenmesinin baskın biçimi olarak monolojik olanın, giderek diyalojik olanın yerini almaya başladığını ileri sürerler. "Hazıra konucu" meselesi ikincildir; belirli bir örgütsel büyüklüğe erişildikten sonra, asıl sorun artan üyelik değil, diyalojik biçimlerin yaratımıdır.

Bu argüman fazlasıyla öğretici, ancak belirtilmesi gereken iki ampirik sorun daha var. Birincisi, monolojik ile diyalojik arasındaki ayrım; Lash de (1984; 7. Böl.) ayrıntılı biçimde geliştirilen endüstriyel radikalizm ile politik radikalizm arasındaki farklılıkları yeniden üretmiyor ya da açıklamaya yardımı dokunmuyor. İkincisi, ezici biçimde monolojik örgütlenmeler içeren düşük sendika yoğunluğu bileşimi gördüğümüz ABD'deki durumu açıklamak -örgütsel zorunlulukları vurgulayan Offe ve Wiesenthal'in tanımında- güçtür. Abercrombie ve Urry, farklı toplumsal sınıfların görece nedensel güçlerini değerlendirmenin gerekli olduğunu öne sürerler (1983: 6. Ve 7. Böl.). Özellikle ABD'de, bilimsel yönetim hareketinde, kısmen gerçekleşmiş nedensel güçlerini görebildiğimiz güçlü bir hizmet sınıfının erken gelişimi, kolej eğitiminin devasa yayılımı ve eğitimsel denklik belgelerine dayalı bir statü sisteminin gelişimi vardı; tüm bunlar Amerikan işçi sınıfını ciddi olarak zayıflattı ve örgütsel üyeliğin alt seviyelerinde monolojik biçimlere doğru bir dönüşüm yarattı (Bkz. 6. Böl.).

C. BİR ELEŞTİRİYE YÖNELİK NOTLAR

Bu tür kuramlarda büyük sorunların olmasına karşın, ilerleyen bir araştırma programına temel sağlayabilen birçok olumlu yön vardır: (1) Sosyolojide ender rastlanır türden şık ve sofistike kanıtlar içerirler, oldukça özenlidirler (Bkz. Giddens, 1982); (2) çıkarların sadece olumsal olarak eylemleri ürettiğini göstererek, çıkarlar ile eylemler arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırırlar (Bkz. Crouch, 1982, grevlerin bir açıklaması olarak kurama ilişkin); (3) zihinsel süreçlerden daha çok, kolektif eylemin gerçekleşebildiği kimi *koşullara* ilgiyi yöneltirler (Bkz. Przeworski, 1982); (4) toplumsal

yaşamın karşılıklı bağımlılıklardan ve tasarlanmamış sonuçlardan oluştuğu varsayımından yola çıkarlar; (5) hem saldırgan hem savunan türden sınıf ittifaklarının önemli oyun-kuramsal içerimlerini genişletirler (Bkz. Rule ve Tilly, 1975); ve (6) sınıfları (ve potansiyel olarak başka toplumsal güçleri) bir bağımlı bilinç açısından ya da sadece yapısal açıdan belirlenmiş olarak ele almazlar (Bkz. Brenner, 1976; Roemer, 1982a).

Şimdi kuramla bağlantılı bazı daha genel sorunları ve konuları ele alacağız. İlk önce, Berger ve Offe şunu öne sürer: "Oyun ancak özneler oluşturulduktan sonra başlar ve onların tercih sıralamaları, oyunun bölümleri olarak düşünülemeyen süreçlerin sonucu olarak biçimlendirilir" (1982: 325). O halde sorun, bireysel öznelerin tercih yapılarının ve özneler olarak sınıfların görece kapasitelerinin *belirleyicileri*ni saptamaktır. Ancak bu tür belirleyicileri saptamak, naif bir yapısal belirlenim biçimine başvurmak değildir. Henüz eylem kuramı çerçevesinde kalarak sınıfların, "kaynaklar"a sahip olduklarını belirtmeyi yeğliyoruz. Offe ve Wiesenthal, sınıfların örgütsel ve görünüşte Habermas'ı (1976) izleyerek güdüleyici kaynaklara sahip olduklarını önermektedir (1980). Fakat bu tür kaynakların işlevine gönderme yapıyor görünmesi nedeniyle, güdüleyici terimine karşı çıkacağız. Tersine, örgütsel ve kültürel kaynakları ayırt edeceğiz; kültürel kaynaklar, gerçekte "simgesel" olmaları nedeniyle elbette önemli ölçüde "güdüleme" biçimleriyle ilgilidir. Dil, ideolojiler, bilimsel ve toplum bilimsel söylemlerin hepsi kolektif öznelerin kültürel kaynakları olarak hizmet edebilirler. Emek için ana örgütsel kaynaklar, sendika ve politik partidir; ve sermaye için, yatırımın kendisi, yatırımlar arasında enformel işbirliği ve formel işveren birlikleridir.

Eğer tekil işçileri belirli bir toplum içinde ele alırsak, onların "tercih yapıları" büyük ölçüde, -o toplumdaki işçi sınıfının "dayanışma normları"nın kültürel kaynakları ya da işyeri kapatmaya zorlayabilen bir sendikanın örgütsel kaynakları gibi- kültürel ve örgütsel kaynaklar *tarafından* belirlenecektir. Bu tür kaynakların bulunduğu yerde, evrensel dayanışmanın evrensel egoizme tercih edilmesi olasıdır. Ayrıca, kolektif eylem için bir dizi repertuvardan söz edebilecek denli, bu kaynaklar mekânsal ve tarihsel olarak değişebilmektedir (Bkz. Tilly ve Tilly, 1981). Örneğin, politik

yönelimli bir günlük grev, Britanya'da değil; ancak Fransa'da kullanılabilecek bir örgütsel kaynaktır. Yapısal koşullar, bir kültürel kaynak olarak Marksizmin kullanılabilirliğine, çağdaş Batı Almanya'da değil; ancak İtalya'da izin vermektedir. Açıklanması çok önemli olan bu kaynaklar ve yapılar, en azından kısmen ussal seçim kuramına ancak dışsal olarak tasarlanabilir.

İkincisi, yeni kolektif eylem kuramı, genellikle "araçsal ussallık" varsayımından yola çıkar. Başka deyişle, ana sorun, eylemin amaçları göz önüne alındığında uygun olan *araçların* seçimini açıklamasıdır. Amaçların çözümlenmesi göz önüne alındığında, bunlar maddi olarak kabul edilirler. Bu nedenle bu yazın, bazı amaçların başkalarına göre daha ussal olabileceği nosyonunu ciddi olarak ele almayı durmaksızın reddeden, uzlaşımsal Anglo-Amerikan eylem felsefesini izlemektedir.

Bu tür araçsal biçimde ussal olan nosyonlara yönelik birçok sorun vardır. Birincisi, yeni kolektif eylem kuramı, "araçsal ussallık" kavramından oluşmuş çeşitli eleştirileri dikkate almaz. Özellikle, Kıta Avrupası felsefe ve toplumsal kuramının (Marksizm de aşağı kalmaz) köklü geleneği, araçların ussallığı üzerindeki bu tür bir yoğunlaşmayı sistematik olarak suçlamıştır; daha doğrusu, bu tür nosyonların genellikle Batı uygarlığı üzerinde olumsuz sonuçlar taşıdığını öne sürmektedir. İkincisi, çok sayıda bireyin aslında bu tür ussallığı sergilemesi, oldukça şüphelidir; ya da daha doğrusu, *kolektif* eylemi açıklamaya çalıştığımız zaman, çoğunlukla bağlantılı olan *amaçların* ussallığını, adalet, doğruluk, eşitlik vb. nosyonları üzerinde odaklaşan bir ussallığı anlamak zorunludur (Bkz. Lash, 1984'teki bu sorunun tartışılması). Üçüncüsü, bireylerin ya da kolektif etmenlerin davranış betimlemeleri ya da nitelikleri olarak hiçbir biçimde açıklanamayan dillerin, cemaatlerin ve toplumsal sistemlerin önemli özellikleri vardır (Örneğin, sözdizim kuralları; bkz. Giddens, 1982: 332). Giddens'ın öne sürdüğü gibi, sanki eylem, yapının sınırları saptandıktan sonra geriye kalan şeyden oluşuyormuş gibi, bu özelliklerin sadece "sınırlayıcı" olarak ele alınmamaları gerekir. Yapı, daha çok, hem sınırlayıcı hem olanak sağlayıcıdır; tipik olarak düşünülmüş bir karar-alma sorunu değil, daha çok toplumsal yaşamın gündelik karar alımındaki davranış nedenlerinin rutin izlenmesi sorunu olan eylemlerin hem ortamı hem sonucudur (1982; Urry, 1982'deki tartışmaya bkz).

Bu son nokta ve özellikle dilin özellikleri giderek, kolektif eyleme ilişkin ampirik çalışmaların odağı olur. Bu bağlamda, Michelle Perrot, "grevin söylemi"nden söz etmiştir (1974: 607-44). Burada bir veri kitlesinin çözümünde Perrot, yazılı sözün üstünlüğünün giderek sözlü sözün üstünlüğünün yerini aldığı bir geçişe işaret edebilmektedir. Ayrıca, grevlere ilişkin üç söylem tipi tanımlamaktadır: örgütlenmemiş *parole sauvage* söylemi, işçi sendikası militanı söylemi ve (Fransa'da) genelde daha politik kitle toplantısı söylemi. Her durumda dilden, sadece işçiler üzerinde bir sınır olarak söz etmek yetersizdir; dil aslında -ve her durumda farklı bir anlamda- bir kültürel kaynak, grev yapan işçilerin ellerindeki bir araç rolü oynar.

The Language of Labour from the Old Regime to 1848 (Krallıktan 1848'e Emeğin Dili) altbaşlıklı bir çalışmada Sewell (1980: 1-39), lonca yapılarından alınan söylemin, 1789'un devrimci zanaatkâr sınıfını yaratmak üzere cumhuriyetçiliğin diliyle nasıl karşılıklı uyuştuğunu göstermiştir. Fransız ve Amerikan kol emekçileriyle görüşmeye dayalı bir çalışmada Lash, toplumsal söz sanatları betimlemesinde kullanılan dili çözümledi (1984). Bu çalışmada, Fransız işçilerin, muhalif üretim ilişkilerini vurgulayan gelişmiş bir kod ("burjuvazi", "kapitalist", "*ouvrier*", "*patron*", "*cadre*") ile konuştukları görüldü; buna karşın Amerikalılar, tüketim alanında odaklaşan kısıtlı bir dil kullanıyorlardı. Kodların bilinçliliğin ardından gelmesi kadar, farklı dil kodlarının, sınıf bilincini koşullandırdığını öne sürmek de akla yatkındır. Ayrıca, kolektif eylem ile ilişkisi içinde, sınıflar sınıf bilinciyle bağlantılı bir kültürel kaynak olarak dili harekete geçirebilirler (Lash, 1984: 5. Böl; ayrıca bkz. Allheit, 1982).

Bu nedenle, yeterli bir kolektif eylem kuramı, dili hesaba katmak zorundadır ve dil, öznelerin bir niteliği değildir. Fakat bu, kolektif (ve bireysel) öznelerin dili bir *kaynak* olarak kullanamadıkları anlamına gelmez. Bu tartışmanın işaret ettiği şey açıkça, Habermas'ın çoktan beri ve Anglo-Amerikan dilbiliminin ise son zamanlarda yapmaya başladığı gibi, kolektif eylem kuramının ve sosyolojinin, edimbilgisini ciddi olarak ele almalarının gerekliliğidir.

Karanlıkta kalan veya yeni kolektif eylem kuramının de-

ğinmediği, doyurucu bir nedensel açıklamaya ilişkin birçok analitik öğe vardır:

1. Özellikle kolektif eylem *sınırlarının* çözümlenmesi (Bkz. Taylor, 1980: 142), kolektif özneler ne tasarlarsa tasarlasınlar, bunların zorunlu olarak gerçekleşemeyeceği ve belirtik amaçların *dönüşümünü* yaratacağı anlamına gelen başka toplumsal kendiliklerin varoluşu (Bkz. Urry, 1982).
2. "Yönelimli olmayan nedensel öznelik" nosyonunun bir çözümlemesi, yani *başka* toplumsal kendiliklere ait güçlerin mevcudiyetinden ve kısmi gerçekleşmesinden kaynaklanan belirli bir toplumsal gruplaşmanın kolektif eylemi üzerinde yönelim-dışı ve farkına varılmamış önemli sonuçların olması. Bu sonuçlar, ne amaçlıdırlar ne de "işlevsel" açılardan belirtiktirler; ama bu tür kendiliklerin karşılıklı bağımlılığından kökenlenebilmektedirler. Ayrıca, bu yönelimli olmayan etkiler, sadece baskın grupların nedensel güçlerinden kaynaklanmazlar - modern kapitalist toplumlar içindeki en önemli toplumsal değişim belirleyicilerinin aslında alt grupların değişme kapasitelerinin, özellikle işçi sınıfının örgütsel ve kültürel kaynaklarının olduğunu tanıtlamak istiyoruz (Lash ve Urry, 1987). Örneğin, 1960'larda pekçok Batı Avrupa toplumunda yeni korporatizmin büyümesinin; çağdaş kapitalizmin gelişen "örgütsüzlüğü"nün ve özellikle mutlak sayılarında azalma, işçi sınıfı cemaatlerine bölünme, kitle iletişim araçlarının homojenleştirici sonuçları, işçi sendikalarının bürokratikleşmesi ve sınıf partilerinin *Volksparteien*'e dönüşmesiyle işçi sınıfının parçalanmasının bir sonucu olduğunu ileri süreceğiz.
3. Toplumsal kendiliklere ait "nedensel güçler"in ve bu güçlerin aslında gerçekleştikleri düzeyin araştırılmasının zorunluluğu (Bkz. Bhaskar, 1975; Keat ve Urry, 1982: Dipnot). Bu güçlerin kolektif örgütlenme gerektirip gerektirmediği koşula bağlı bir sorundur. Örneğin Abercrombie ve Urry (1983), Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ABD'de hizmet sınıfına ait nedensel güçlerin son derece önemli bir somutlaşmasının görüldüğünü, ancak bunun bildiğimiz sınıf örgütlenmeleri aracılığıyla oluşmadığını öne sürmektedir. Önemli örgütlenmelerin gerçekten gelişmiş olmalarına (özellikle meslekler, üniversiteler ve bürok-

rasiler) karşın, daha çok bu sınıf güçlerinin gerçekleşmesi için can alıcı örgütsel ve kültürel kaynaklar sağladıkları görülmektedir. Fakat sınıfın kendisi, bir kolektif özne olarak gelişmemiştir.

4. Kolektif eylemin ardından gelebilen olası sonuçlar dağılımının çözümlenmesi. Bunlar (Bkz. Boudon, 1981: 116): Refah yasasının büyük genişlemesi benzeri yenilik; bir toplumun yapılanmış özelliklerinin yeniden üretimi; mücadelelerin oluşturduğu hukuk ve düzene tehdit nedeniyle artan baskı; örneğin fabrika yasasının çıkmasının, görece artı değer üretimini artırarak işçilerin sömürüsünü çoğalttığı yerde artan çelişki; mücadelelerin, toplumsal çatışmayı dengede tutma ve düzenleme araçlarını üreten etkiye sahip olması durumunda kurumsallaşma; kazançların elde edilmesinin daha ileri kolektif eyleme izin veren kaynaklar sağlaması durumunda artan mücadele.
5. Hem zaman içinde hem de farklı toplumsal gruplaşmalar arasındaki farklı örgütsel biçimlerin çözümlenmesi. Offe ve Wiesenthal'in örnek oluşturan monolojik ve diyalojik biçimler çözümlemesi, monolojik olandan amaçsal ussallık ile bağlantılı olarak ve diyalojik olandan da iletişimsel eyleme benzeş diye söz eden Habermas'ı yakından izlemektedir (1979: 118. sayfa). Fakat, Offe ve Wiesenthal'in, emek içindeki monolojiğe doğru kaymayı örgütsel ve konjonktürel açıdan bağımlı olarak nitelendirmelerine karşın, Habermas onu, bir seküler gelişim olarak ele alır; yani şimdi diyalojik örgütlenme biçimleri geliştirme olasılığı olan alternatif özneler, "toplumsal hareketler" olarak (1979: 3. Böl., çeşitli yerlerde). Sadece örgütsel biçim üzerindeki *içerideki* mücadeleleri (tabii ki kısmen mevcut kaynaklara bağlı olan) değil; ayrıca belirli örgüt biçimleri kurmak ve sürdürmek için kolektif etmenler *arasındaki* mücadeleleri de ele almak gereklidir. Modern kapitalizmde, örneğin, cinsiyet, yaş, etniklik ve din çevresinde odaklaşan kolektif faktörlerin (başka bir yerde sivil toplumun yatay gelişimi olarak tanımlanmaktadır; bkz. Urry, 1983a) büyümesinin potansiyel sınıf örgütlenmesi biçimlerinin temelini çürütüp çürütmediği ve ne derecede çürüttüğünü incelemek gereklidir. Bu nedenle kolektif eylem, sivil toplumun ve farklı toplumsal gruplaşmaların değişen etkisinin tüm yapılanmasından ayrı olarak anlaşılamaz.

6. Toplumsal gruplaşmaların mekânsal ve zamansal yapılanmasının çözümlemesi, kolektif eylemin gelişimi ile oldukça ilgilidir. Bu nedenle, örgütsel ve kültürel kaynakların özel bir düzeyi ele alındığında, işçi sınıfının (veya herhangi bir toplumsal gruplaşmanın) kolektif eyleme karışmasının daha olası olduğunu ileri sürerek, Elster'in kolektif eylemin ortaya çıkış tezini yeniden yorumlayacağız:
   i. İşçi gruplarının mekânsal olarak ayrılmış deneyimleri, tüm bir sınıfın deneyimlerini temsil edemez. Bu, hem devlet ve insanlar arasındaki ikiye bölünmeden çok sınıf tarafından yapılandırılan "yerel sivil toplumlar"a hem de başka toplumsal güçlerden çok sınıf ilişkilerinin ürünü olan yapılanmaya bağlıdır (Bkz. Urry, 1981a: 7. Böl., bu koşulu karşılanması güç kılan çağdaş kapitalizm içindeki değişimler hakkında).
   ii. Bir "monolojik" temelden daha çok en azından kısmen bir "diyalojik" temelde örgütlenmiş, mekânsal açıdan özgül, ama örtüşen ve sınıfa-dayalı birçok "mücadele-halindeki-kolektiviteler" vardır (bkz. Stark, 1980: 119).
   iii. Sivil toplum içindeki başka kolektiviteler, ya sınıfı güçlendiren ya da en azından sınıf açısından yansız tarzlarda örgütlenirler. Başka deyişle, sivil toplum, çok sayıda toplumsal gruplaşmanın ve sınıfsal özgüllüğü olmayan başka toplumsal pratiklerin yer aldığı yatay temelde örgütlenmediği takdirde, işçi sınıfının kolektif eylemi daha olasıdır (Bkz. Abercrombie ve Urry, 1983: 141).
   iv. Sınıfsal olmayan eylemler aracılığıyla elde edilebilen başka tür kazanç ve yararlar (yüksek gelirler, düşük fiyatlar, artan fırsatlar, daha iyi çalışma koşulları gibi), yok olarak algılanırlar ve yokturlar. Toplumsal eşitsizliklerin ulusal olarak temellenmiş sınıf ilişkileri sistemi tarafından üretildiği durumda, bu koşulun sürmesi daha mümkün olacaktır.
   v. Farklı mekânsal konumlar içindeki işçilerin önemli bir kısmı, sınıf eylemlerinin başarılı olabileceği ve bu nedenle, hemen başarılı olmasalar bile izlenmeye değer oldukları sonucuna varır. Fakat aynı zamanda baskın monolojik biçime doğru gelişen örgütlenmeleri önlemek üzere direnişlerin sürdürülmesi zorunludur.

D. SONUÇ

Bu makalede, sosyolojide yeni bir kuramsal paradigmanın yani oyun-kuramsal Marksizm paradigmasının olduğunu ileri sürdük. Bu paradigmanın genel parametrelerini açıkladık ve bu kuramın önemli bir özelliğinin, Batı sosyolojisinde yapıdan, özneye doğru genel bir odak kayması olduğunu önerdik. Kuramda birçok temel sorun tespit ettik; ama en önemlisi, orijinale ilişkin kimi temel ilkeleri koruyan gözden geçirilmiş bir versiyonun, olumlu bir eleştirinin esaslarını belirttik. Bunlar, kolektif ve bireysel özne üzerinde odaklanmayı, nedenselliğin üstünlüğünü ve mücadeleleri anlamak için oyun-kuramsal nosyonların daha sınırlı kullanımını kapsamaktadır. Ancak bizim gözden geçirilmiş versiyonumuz, Elster'in ana tezi karşısından daha açık durmaktadır; ve önemli ölçüde Offe ve Wiesenthal'in çalışmasına ve örgütsel biçimlerdeki sistematik yapılanmış farklılıkların çözümlemesine dayanmaktadır.

Kolektif eylemi anlamaya yönelik bu daha yeterli çatının merkezi öğeleri şunlardır: (i) sınıf ve diğer kolektif öznelerin kaynaklara sahip olmaları; (ii) "sınıf kapasitesi"nin (ya da tersine başka kolektif öznelerin kapasitelerinin) zaman ve mekân içinde gruplaşmanın harekete geçirebildiği örgütsel ve kültürel kaynakların gücü olarak tanımlanması; (iii) sivil toplumdaki toplumsal değişme ve kapitalizmdeki devletin, sadece hâkim sınıfları ele alarak değil; *alt* sınıf (ve başka kolektif) öznelerinin kapasitelerini çözümleyerek iyice anlaşılabilmesi; (iv) araçsal usun ve başka bilinç biçimlerinin, özellikle dil ortamı aracılığıyla, koşulsuz değil, kurulu olarak anlaşılmasının zorunluluğu - fakat aynı zamanda dil, kolektif özneler için önemli bir kültürel kaynak olarak düşünülmektedir; (v) kolektif eylem kuramındaki nedensellik nosyonunun sadece, yönelimli eylemin çeşitli yönelimli olmayan sonuçlarını açıklamak için değil; ayrıca, sayesinde kolektivitelerin salt mevcudiyetinin deyim yerindeyse "eylemsizliği"nin toplumsal değişim üretebildiği kendiliklere ait nedensel güçleri de açıklamak üzere genişletilmesi; ve (vi) kolektif eylemin sonuçları üzerindeki çeşitli kısıtlamaları çözümlemenin büyük önemi; bu sonuçlar farklı toplumların yönelimsiz ve değişen anatomisini ve kolektif eylemin farklı örüntülerinin değişen, örtüşen ve birbirine bağımlı etkilerini incelemeyi gerektirir.

IV
Toplum, mekân ve yerellik*

A. GİRİŞ

Belirli bir yerdeki toplumsal örüntünün açıklanması, oldukça basit görülecektir. Belli bir yerelliği nitelendiren toplumsal ilişkilerin açıklamasını yapmak kolay görünmektedir. Burada iki grup etmene gönderme yapmak gerekecektir: *dışsal* etmenler özellikle uluslararası ve ulusal değişim süreçleri ve merkezi yönetim yönergelerini kapsamaktadır; ve *içsel* etmenler açıklama gerektiren yönlerle ilişkilidir.

Fakat bu bölümde, bu tür açıklamaların aslında hiçbir biçimde kolay olmadığını ifade edeceğim. Daha doğrusu "yerellik" ya da "yerel" teriminin kendisi oldukça belirsizdir ve daha fazla in-

* İlk önce *Society and Space*, 1987 cilt 5: 435-44'te yayımlandı. Pion Ltd., Londra'nın izniyle yeniden basıldı.

celemeyi gerektirir. Bunun nedeni, birbirine bağlı iki süreç grubuna gönderme yapmasıdır: Coğrafi açıdan sınırlanmış belirli bir alanla, özel toplumsal ilişkiler bileşimi üreten, toplumsal ve mekânsal süreçler. O halde bu tür yerel toplumsal ilişkileri açıklamak için, birçok karmaşık konunun üzerinde durulmalıdır: Birincisi, "toplumsal" ile mekân (ve zaman) arasındaki ilişki; ikincisi, toplumsal ilişkilerin ve bunların mekânsal/zamansal olarak oluşturulma tarzlarının doğası; ve üçüncüsü, çeşitli biçimlerde toplum ve mekânın çözümlemeleriyle ilişkili olan, "yerellik"in farklı anlamları. Bu konular, bu bölümün geri kalanında tartışılacaktır, aşağıdaki kesimlerde her bir konu sırası geldikçe ele alınacaktır.

B. MEKÂN VE TOPLUM

"Toplumsal"ın hem "zamansal" hem de "mekânsal" ile ilişkisinin yetersiz tanımlanmasında, toplumbilimsel çözümlemelerin çoğunda görülen iki eksiklik rol oynamaktadır. Birinci durumda, sanki toplumlar sadece değişim yaşarlarken zamansallık sergilerlermiş gibi, zamansalı toplumsal değişim ile birleştirme eğilimi vardır. Eğer toplumlar o kadar çok değişmiyorsa, zamandışı olarak ele alınmaktadır. Mekânsal ile ilişkili olarak sosyoloji (kent uzmanlığından ayrı), toplumsal pratiklerin mekânsal olarak örüntülendiği ve bu örüntülerin önemli ölçüde bu toplumsal pratikleri etkilediği olgusuna yetersiz ve etkisiz bir ilgi göstermiştir. Ayrıca, bu özel eksiklik, çağdaş kapitalist ilişkilerde oluşan büyük değişimlerden, tek tek "toplumlar"ın tutarlılığının, birliğinin ve bütünlüğünün altını oyan değişimlerden dolayı, şimdi daha anlamlıdır. Sadece toplumların bazı bakımlardan iyi-tanımlanmış bütünlükler olarak birbirleriyle dışsal ilişkilere nasıl girdiklerini değil; ayrıca genellikle "toplumlar" olarak bilinen şeyleri aşan ve "altüst eden", uluslararasılaşmış para ve endüstriyel sermaye, kültür ve devlet yapıları gibi süreçlerin doğasını da anlamanın yollarının nasıl geliştirileceği, can alıcı kuramsal bir sorun olmuştur (Tartışma için bkz. Lash ve Urry, 1987).

Başlangıç olarak belirtilmesi gereken nokta, toplumsal bilimlerdeki kuramların hepsinin değilse bile çoğunun, zaman-mekân

içindeki insan etkinliği örüntüsüne ilişkin içerimleri kapsamalarıdır. Çünkü bu etkinlik mutlaka zaman ve mekân içinden geçişi kapsamaktadır. Toplumsal etkileşimlerin zamansal düzenindeki değişimler, genellikle mekânsal örüntülemedeki değişimleri gerektirir. Gündelik yaşamın yinelenmesi bile hem zamansal hem de mekânsal düzenlilikleri kapsamaktadır. Ancak bu tür etkinliklere ilişkin bilimsel kuramların çoğu, zamansal ve mekânsal içerimleri fazla açmazlar. Bu içerimler örtük bir düzeyde kalma eğilimindedir ve eğer tümüyle özgülleşirlerse, söz konusu olan kuramın başka yönleriyle çelişiyor olacaklardır. Bunu göstermek için, Marx'ın, işçi sınıfı içindeki devrimci bilinç ve örgütlenmenin gelişmesi tartışmasını ele alalım (Marx, 1973: 238-9). Bunu tartışmamın nedeni Marx'ın diğer pek çok toplumbilimci ve siyaset bilimciden farklı olarak, toplumsal ilişkilerin bazı mekânsal yönlerinin öneminin farkında olmasıdır (Bkz. Harvey, 1982). Kapitalizm gelişirken, giderek genişleyen kapitalist işlikler ve kentler içinde işçilerin artan yoğunlaşması Marx'ın açıklamasında büyük önemi olan bir öğedir. Bu nedenle, üretici güçlerin gelişmesi, tarihsel olarak ayaklanmaya ve kapitalist üretim ilişkilerini yıkmaya yazgılı bir sınıf olan işçi sınıfının büyüklüğünde, örgütlenmesinde ve etkinliğinde artışlar yaratır. Marx'a göre, bunun için gerekli bir koşul, kapitalist işyerleri ve kentlerde işçilerin mekânsal yakınlığının artmasıdır. Fakat bu açıklama, bütünüyle yeterli değildir ve bu argümanın karşısında yer alan ve onu ciddi biçimde zayıflatan iki önemli mekânsal yön vardır. Öte yandan her bir kapitalist yatırımın büyüklüğü artsa bile bu, ayrı ayrı işyerlerindeki işçilerin birbirlerine yakın biçimde yerleştirilecekleri anlamına gelmez.

Marx, sınıf örgütlenmesinin ve bilincinin, mekânsal ve çoğu kez toplumsal olarak ayrı kapitalist yatırımlardaki işçiler arasındaki bu "mesafe sürtüşmesi"nin üstesinden nasıl geleceğini göstermeyi başaramaz. Öte yandan Marx, kapitalist toplumdaki başka önemli mekânsal odakları, yani mahalle, kasaba ve ulus-devlet odaklarını yeterince araştırmaz. Bu mekânsal odakların, ekonomi içindeki birikim örüntüleriyle yakından ilişkili olmalarına karşın, bunlar basitçe bu tür örüntülere indirgenemezler ve politik etkileri basitçe ekonomi içindekilere göre ikincil konumda

görülemez. Kapitalizm, ücretli emekçiler için evi ve işi birbirinden ayırır; ancak belirli bir mekânsal biçimdeki bir evin mekânsal konumu, politik açıdan ilişkisiz olarak görülemez. Marx, kapitalizm gelişirken ve giderek daha fazla işçiyi kapitalist işyerleri, kasabalar ve kentlere sürüklerken, bu mekânsal odakların politik açıdan daha az belirginleşeceklerini göstermeyi başaramıyor. Bu tür mekânsal örgütlenmeler üretim ilişkilerine indirgenemedikleri için, ayrı bir çözümleme konusu olmaktadır. Kimi durumlarda, bu ekonomik olmayan mekânsal örüntüler, sınıf bölünmeleri yaratabilir (Bkz. Cooke, 1985, "radikal bölgeler" üzerine); ama buna ilişkin bir *zorunluluk*, kapitalist birikim mantığının gerektirdiği bir şey yoktur (Daha fazla tartışma için bkz. Gregory ve Urry, 1985; Hoggart ve Kofman, 1986'daki makaleler).

Bu kısa tartışmada, toplumsal yaşamın mekânsal yönlerinin önem taşıdığı öne sürülmektedir. Şimdi, toplumsal ile mekânsal ilişkiler arasındaki bağlantılara ilişkin birkaç noktaya değineceğim.

Her şeyden önce mekân, içine yerleşen maddi nesnelerden bir biçimde ayrı, mutlak bir kendilik olarak görülmemelidir. Fakat mekân sadece bu tür nesnelere de indirgenemez. Mekânı mutlak olarak gören tezi reddederken, nesnelerin salt dağılımı üzerinde yoğunlaşarak tüm mekânsal etkiyi ortadan kaldırmamamız gerekiyor. Bu tür nesnelerin aldığı farklı mekânsal ilişkileri ayırt etmek için mesafe, süreklilik, arasındalık, kapsama gibi terimleri kullanmak yerinde olacaktır.

Mekânsalın, toplumsal nesneler arasındaki ilişkilerden oluştuğuna yönelik vurgu, mekânlar arasında karşılıklı bağımlılıktan söz etmenin meşru olmadığı anlamını taşımaktadır. Mekânsal örüntülerin etkileştikleri söylenemez, sadece toplumsal nesneler, bir ya da daha fazla bu tür mekânsal etkileşim içinde bulunurlar. Bu nedenle, bir alanın bir başka alanı sömürdüğünden söz etmek yanlış olabilmektedir; bir bölgenin bir başka bölgeyi sömürdüğünü ya da merkezin çevreyi sömürdüğünü önermek, mekânsalı fetişleştirmektir.

Mekânsal yapının, toplumsal örgütlenme örüntülerinin *belirleyicisi* olarak görüldüğü başka bir tür fetişleştirmeden de kaçınmak gerekir. Bu görüş kısmen, kent sosyolojisindeki insan ekolojisi okulu tarafından benimseniyordu. Mekânsal nosyonların

son zamanlara dek böylesine ihmal edilmesindeki gerekçelerden birinin "ekolojik belirlenimcilik" suçlamasından kaçınmak olmasına karşın, sözü edilen görüş etkin biçimde eleştirilmiştir. Mekânsal ayırt edici özelliklerin, sadece *içinde* toplumsal etkinliğin gerçekleştiği ortamı sağlayanlar olarak ele alınmaları önerisinden de sakınmak gerekiyor. Bu tür bir görüş, (fiziksel ve insani) ortamın mekânsal yapılanmasını araştıran coğrafya ile bu tür ortamlarda çok çeşitli toplumsal etkinlikleri araştıran toplum bilimleri arasında kolay bir akademik işbölümüne yol açar. Bu ayrım mekânsal ortama ilişkin pek çok yönün insani olarak üretilme ve insani olarak değiştirilme biçimini ihmal ettiği için, kısmen hatalıdır. Bu yüzden bu yönler, süregiden toplumsal etkinlikten çıkan ve bu etkinliği yeniden üreten anlamlı yapıların parçaları olmaları nedeniyle anlam taşımaktadır (Bkz. Tuan, 1977). Bu nedenle farklı alanlar, kasabalar, tarımsal bölgeler, yeni ticaret alanları, alışveriş merkezleri, ana ulaşım yolları vb., sadece belirli bir mekânsal yapının öğeleri ve insan etkinliğinin dışarıdan belirleyicileri değillerdir. Daha ziyade, bizzat bunlar toplumsaldır, toplumsal olarak üretilmiştir ve toplumsal olarak yeniden üretirler. Bu nedenle, belirli bir toplum içinde hazır bulunan anlamlı toplumsal nesnelerden ve bu tür nesnelerin karşılıklı bağlı oldukları karakteristik biçimlerden ayrılamazlar.

Bu, genel bir mekân bilimini geliştirmenin olanaksızlığını ve yanlışlığını öne sürmektedir. Mekânsal olan, farklı bir genel yasalar dizisi kurulabilecek biçimde toplumsal olandan ayrılamaz. Bunun nedeni, mekânın tek başına *genel* etkiler taşımamasıdır. Mekânsal ilişkilerin önemi, söz konusu toplumsal nesnelerin özel karakterine bağlıdır. Böylelikle mekânsal ilişki, genel bir etkiyle sınırlandırılamaz; sadece söz konusu toplumsal nesnelerin belirli ayırt edici özellikler ya da güçler taşımaları nedeniyle, etkide bulunur. Yalın "mekân" yoktur, sadece farklı türden mekânlar, mekânsal ilişkiler veya mekânsallaşmalar vardır.

Fakat, aynı zamanda bu, onların mekânsal ve zamansal oluşumunu kabul ettikten sonra, bir toplumbilimsel araştırmadaki toplumsal nesneleri nasıl kavramsallaştıracağımıza ilişkin sorular ortaya çıkarır. Aşağıdaki kesimde, kuramsal gerçekçilik üzerine Britanya yazını içindeki kimi tartışmaların çözümlemesi aracılığıyla bu sorunlara yöneleceğim.

Burada, kuramsal ya da aşkın gerçekçi yazından çıkarılan iki ayrım üzerinde durulacaktır (Bkz. Harré, 1970; Bhaskar, 1975; Harré ve Madden, 1975; Benton, 1977; Keat ve Urry, 1982; Sayer, 1992). Bunlar: birincisi, olaylar ile yapı arasındaki ayrım ve ikincisi, "olumsal" ile "zorunlu" ilişkiler arasındaki ayrım. Sırasıyla bunları ele alacağım.

Birincisi, fiziksel ve toplumsal gerçekliğin bileşenlerinin, yapı bloklarının neler olduğunu düşünmek gerekiyor. Hume'dan türevlenen güçlü bir kavram, fiziksel (ve toplumsal) dünyanın, çeşitli zamansal ve mekânsal örüntüler halinde dağıtılmış, sayısız tekil olay ve olgudan oluşmasıdır. Doğal zorunluluk ilişkileri yoktur, sadece bir olay ile bir başkası arasında olumsal bağlantılar vardır. Bu olay-ontolojisi kavramının büyük sorunu, olay kavramının kendisi tarafından yaratılır. Bunun nedeni, burada olay teriminin, zaman ve mekân bakımından sınırlı bir görüngü olarak ele alınmasıdır; olay, zaman içinde bir anda ve mekân içinde bir noktada oluyor. Harré ve Madden'ın belirttiği gibi, "Humecü olay . . . doğası bakımından anlık, vakitli ve basittir ve bu nitelendirmenin ardından, onun atomsallığı, başka bir şeyle içsel bağlantısının yokluğu ortaya çıkar" (1975: 108).

Ayrıca olayların atomsallığı, ardışık bir nitelikler bağımsızlığı olduğu anlamına gelmektedir, öyle ki eğer belirli bir nesne farklı bir zamansal veya mekânsal konumda aynı niteliği sergiliyorsa, bu ontolojiye dayanarak, bu niteliğin zaman veya mekân içinde neden sergilendiğini açıklamak için nesnenin "doğa"sına gönderme yapmak olanaksızdır. Olayların, nesneye ait anlık zaman-mekân dilimleri olarak düşünülmesi zorunluluğu nedeniyle, belirli bir niteliği ya da bu niteliğin örüntüsünü açıklamak olanaksızdır. Belirli bir olay-ontolojisinden bakıldığında, kendiliklerin sürüp gitmeleri ve maddi süreklilik ve kimlik göstermeleri nosyonuna hiçbir anlam yüklenemez. Ayrıca olay-ontolojisi, bu tür olayların, mekânın üç boyutu ve zaman boyutuna ilişkin mutlak niteliklere bağlı biçimde dağıtılmış noktalar olarak görüldüğü bir zaman ve mekân kavramıyla bir arada bulunmaktadır.

Fakat gerçekçi bir şey-ontolojisinde ya da yapı-ontolojisinde,

maddi süreklilik ve kimlik taşıyan kendiliklerin bulunduğu ve bunların kalıcılığının, zaman ve mekân boyunca sahip oldukları nedensel güçler tarafından ifade edildiği ileri sürülecektir. Ampirik olaylar en azından bu tür kendiliklere ait güçlerin kısmi gerçekleşmesinin ürünleridir. Bununla birlikte, bu tür ampirik olaylar grubu, tek bir kendiliğe dayanarak açıklanamazlar. Hiçbir kendilik, kendinde tüm bir ampirik olaylar sınıfını yaratacak nedensel gücü barındırmayacaktır. Onun yerine farklı toplumsal ve doğal kendilikler arasındaki etkileşimi araştırmak gerekir; bu kendiliklerin oluşturduğu birleşik güçler, inceleme altındaki ampirik olaylar dizisini üretecektir. Daha doğrusu, kendilikler arasında çok anlamlı bir karşılıklı bağımlılık vardır, öyle ki bazılarının nedensel güçleri başka kendiliklere ait güçlerin gerçekleşmesi için gerekli koşulları oluşturmaktadır. Bu nedenle, bir ülke nüfusunun bölgeye göre mekânsal dağılımı gibi yaratılmış ampirik olaylar, oldukça karmaşık karşılıklı bağımlı süreçlerin, sadece bir araya toplanmış hali değil; ayrıca söz konusu kendiliklerin görece nedensel güçlerinin bir sentezini içeren süreçlerin ürünüdür. Marx, somutu oluşturanın bu "sentez" olduğunu düşündü: "pek çok tanımın bir sentezi; dolayısıyla farklı yönlerin birliğini temsil eden bir sentez" (1973: 101).

Zaman ve mekân araştırmalarının, herhangi bir toplumsal çözümlemeye üç farklı düzeyde katılması zorunludur; bu anlamda üç farklı mekân ya da mekânsallaşma vardır. Birincisi, ampirik olaylar, zaman-mekân *içinde* dağıtılırlar. Bu, hem günlük yaşamın görece olarak rutin özellikleri ve hem de daha farklı ve biricik olaylar açısından doğrudur. İkincisi, belirli bir toplumsal kendilik (üretim ilişkileri, devlet, sivil toplum, sınıflar vs), belirli bir zamansal ve mekânsal yapılanma etrafında kurulur. Örneğin, modern devlet, oldukça merkezileşmiştir ve özne-yurttaşları üzerinde mekânsal ve zamansal olarak dönüştürülmüş gözetim araçları içermektedir. Bir başka örnek, kapitalist ilişkiler, dramatik biçimde daha da genişletilmiştir. Enformasyonu, kararları ve denetimi iletmek için gerekli zamanı en aza indirme gereksinmesinden kökenlenen mekânsal yakınlık ihtiyacı, elektronik olarak taşınan enformasyonun gelişimiyle dönüştürülmüştür. Kullanılan farklı emek-güçleri ve emek süreçleriyle ilgili olarak, büroların işyer-

lerinden ve farklı işyerlerinin birbirlerinden işlevsel ayrımıyla, bu gelişme, kapitalist ilişkilerin mekânsal olarak dönüştürülmesini sağlamıştır (Scott ve Storper, 1986'daki çeşitli bildirilerin ayrıntılı olarak gösterdikleri gibi). Üçüncüsü, toplumsal kendilikler, zamansal ve mekânsal olarak birbirleriyle bağlantılıdır, zaman içinde ve mekân boyunca değişen karşılıklı ilişki içindedir. Burada çok önemli bir örnek, kapitalist üretim ilişkilerinin değişen profiliyle ilişkilidir. Çağdaş kapitalist toplumların alanları içinde, tek başına kapitalist üretim ile sivil toplum arasında artan bir mesafe vardır. Başka bir deyişle, kapitalist üretim, özellikle "küresel kentler" içinde gittikçe derinleştirilir ve yine de kimi alanlar ve sektörlerden uzakta eşzamanlı olarak mekânsal açıdan yoğunlaştırılır.

Bu yüzden gerçekçi bir programda zaman-mekân, uygun bir çözümlemedeki karmaşık ve değişebilir ilişkileri işgal eder: birincisi, "ampirik olaylar", zaman-mekân içinde dağılır; ikincisi, nedensel güçler taşıyan toplumsal kendilikler, zaman-mekâna dayanarak yapılandırılır; ve üçüncüsü, bu tür kendilikler *arasındaki* ilişkiler, zamansal-mekânsal olarak yapılandırılır. Kısaca, toplumsal dünya, zamansal ve mekânsal olarak birbirine bağımlı, karşılıklı olarak değişen, dört boyutlu zaman-mekân kendiliklerinden oluşmaktadır; bunlar, en azından kısmen fiziksel zaman-mekândan ayrı, belirli bir karmaşık "açık sistem" oluştururlar.

Şimdiye dek, "zamansal" ile "mekânsal" arasında ayrım yapmadım ve görelilik-sonrası fiziği izledim. Fakat, toplumsal sistemlere ait "zaman-mekân" yapısının çözümlenmesinde, zaman ve mekânın *görece* anlamını ele almak önemlidir. Marx, kapitalist ilişkilerin gelişiminin, tüm mekânsal engellerin üstesinden gelici etkiye sahip olduğunu ve bu nedenle "mekânın zaman ile yok edildiği"ni ileri sürmüştü (1973: 539). Bunun, kapitalist üretimin temel bir *amacı* olmasına karşın, Marx'ın (ve kimi diğer Marksistlerin) gözden kaçırdığı şey, bu yok etmenin, ancak yeni, değişmez ve oldukça devinimsiz mekânsal konfigürasyonlar aracılığıyla başarılmasıdır. Harvey'in en açık biçimde gösterdiği gibi, "mekânı alt etmek için mekânsal örgütlenme şarttır" (1985: 145). Şimdi, bu yeni mekânsal konfigürasyonların kimisi, olağanüstü biçimde anlamlıdır ve bunlar, üretim üzerindeki, daha genel olarak toplumsal yaşam ve hatta "bilgi"nin dağılımı üzerindeki mekânsal kısıtlama-

ların sürekli devrimcileşmesiyle sonuçlanır (Thrift, 1985).

Sermaye ile ilişkili olarak, yeni mekânsal konfigürasyonlar, "farklılaşma" ve "eşitlenme" çelişkili eğilimlerini izlerler. Birbirine bağlı üç süreç vardır: (a) Sermayenin, konumsal avantaj arayarak, bir yerden bir yere salınma eğilimi - tıpkı, bir yere yerleşip, orayı silip süpüren ve sonra, bir başka saldırı için kendisini toparlamasına izin vererek burayı terk edip, yeni bir yere hareket eden bir çekirge sürüsü gibi (Smith, 1984: 152); (b) sermayenin, belirli hammaddelere, pazarlara, enerji kaynaklarına, kent alanlarına, vasıflı emek kaynaklarına vb. bağımlılığını azaltarak, giderek mekânsal açıdan *kayıtsız* olma eğilimi (Bkz. Urry, 1981b); ve (c) emek-gücünün belirli özelliklerinin (vasıflar, maliyet, kaynak, örgütlenme, emniyet), fiziksel üretim araçlarına benzemez biçimde, kapitalist olarak üretilememesi ve bu nedenle aynı coğrafi düzleştirme veya *homojenleştirme* sürecine maruz kalmaması nedeniyle önemlerindeki artma eğilimi (Walker ve Storper, 1981).

Bu üç süreç arasındaki karşılıklı bağlantılar, birçok nedenden dolayı zaman ve mekânın önemini azaltmaz. Mekân içindeki ilişkiler, her zaman oldukça kısıtlıdır; çünkü, her ne kadar bir nesneler sonsuzluğu zaman içinde bir "nokta"yı işgal edebilse de, iki nesne mekânda aynı noktayı işgal edemez. Kapitalist üretimin amacının mekânı zaman ile yok etmek olmasına karşın, yeni toplumsal ilişkiler grubunun fiziksel olarak mekân boyunca yayılmak zorunda olması ve sadece mekânda tek bir nokta içinde yoğunlaşamaması nedeniyle, gerçek anlamda bu yapılamaz. Aynı zamanda bu yeni mekânsal konfigürasyonlar, toplumsal yaşamın ortaya çıkan örüntülerini yapılandıracak ve yönlendirecektir. Ayrıca, artan mekânsal kayıtsızlığın etkisi, belirli yerler ve buralarda sürdürülebilen yaşam biçimleri üzerinde derinden duyulmaktadır. Emeğin sermayeye göre çok daha az hareketli olmasına karşın, yönetimsel denetimin kimi biçimleri, belirli yerler içinde birikmiş, oldukça yerleşik toplumsal yaşam örüntülerinin varlığına dayanır ve bu belirli mekânlara insanların bağlılığı, sermayenin kullandığı denetim biçimlerinin sürdürüldüğü koşulların parçasıdır.

Şu ana dek, mekân analizinin önemi açısından oldukça genel bir durum değerlendirmesi yaptım. Toplumsal ve mekânsal arasındaki karşılıklı bağlantıları daha dikkatli incelemek gerekiyor;

kısaca toplumsal olgular arasındaki iki tür ilişkiye değinerek bunu yapmaya çalışacağım: bir yanda birbirine dışsal ve bu nedenle "*olumsal*" olan ilişkiler; öte yandan *zorunlu* ve bu nedenle ele alınan olguya içsel olan ilişkiler (Sayer, 1982). Birinci tür ilişkiler, söz konusu nesnelerin, birbiriyle zorunlu ilişki kurmadığı durumda, birbirinden ve birbirleri arasındaki ilişkilerden bağımsız olarak var olabildikleri durumdaki ilişkilerden oluşmaktadır. Oysa ikinci tür ilişkiler, nesnelerin var olması için zorunlu olan ilişkilerden oluşur; bu tür nesneler, bu tür ilişkiler olmadan var olamazlar. Birinciye örnek olarak, bir firma ile işçilerin yaşadığı belirli bir kasaba arasındaki ilişkiler verilebilir; ikinciye örnek olarak, "nesne"nin bağlayıcı ilişkiler olmaksızın var olamadığı, ev sahibi ile kiracı arasındaki ilişkiler verilecektir. O halde "mekân" nedir? Mekân, zorunlu ve olumsal ilişkiler arasındaki bu ayrımı nasıl ilişkilendirir?

Bu soruna, bir toplumsal ilişkiler grubunu, yani kapitalist üretim ilişkilerini ele alarak ve bu belirli grubu oluşturan zorunlu ve olumsal ilişkiler karışımını göstererek değineceğim ("zaman" burada göz önüne alınmayacaktır):

1. Sermaye üretimine ve ücretli emeğe ait *zorunlu* kapitalist ilişkiler vardır.
2. Bir işlevi ya da başkasını (sermaye veya ücretli emek) *olumsal olarak* üstlenen belirli özneler vardır.
3. Belirli öznelerin, ücretli emek ya da sermaye olarak işlev göreceği göz önüne alınırsa, bu öznelerin en azından bazılarının mekânsal açıdan yakın olması *zorunludur*.
4. Endüstriyel ve ticari sermaye, mekânı farklı tarzlarda kendilerine mal ederken, zorunlu mekânsal işbölümü gelişmez; hammadde konumu, fiziksel kısıtlamalar, görece taşıma maliyetleri, emek kaynağındaki değişimler, vasıf ve örgütsel düzeyler vs. ve bu farklı etmenlerin değişen önemine ilişkin gelişen şey kısmen *olumsal*dır.
5. Mekânsal işbölümünün aldığı olası biçimi kısıtlayan *zorunlu* kapitalist ekonomi yasaları vardır; ancak bu zorunlu yasaların son zamanlardaki gelişimi, kapitalist ilişkilerin nerede kurulacağı ve dolayısıyla hangi belirli yerelliklerde, hangi belirli emekçilerin, hangi belirli sermaye tarafından kullanılacağının oldukça *olum-*

sal bir mesele olduğu anlamına gelmektedir.

6. Tek tek emek-gücü satıcılarının, bir bilinç ya da bir istek sahibi olan özneler olarak hareket etmelerinin *zorunlu* durum olması nedeniyle, bu öznelliklerin gelişip sürdürüldüğü toplumsal pratiklerin bulunması gerekir.
7. Yukarıda belirtilen toplumsal pratiklerin, kapitalist ilişkilerden ortaya çıkmış meta ilişkileri tarafından yapılandırılması *zorunlu* durumdur; ancak bu pratiklerin aldığı biçim, çeşitli *olumsallıklara* bağlıdır (kapitalizm-öncesi birliklerin ve yapıların dayanma derecesi, konut stokunun konumu ve doğası, bu pratikleri genişletmek ve korumak için bireylerin ve grupların mücadeleleri, cinsiyet hâkimiyetine ve ırksal baskıya ait ilişkiler vb. gibi); buna karşın bunlar, sırası geldiğinde başka yapılar tarafından, örneğin ataerki tarafından içerilen zorunluluklara bağımlı olabilmektedir (Bkz. Walby, 1986).

Verili bir toplumsal yapının açıklamasını yapmak için, nedensel açıdan güçlü çeşitli kendilikler içindeki bu zorunlu ile olumsal ilişkiler arasındaki bağlantıları deşifre etmek zorunludur ve bu, günümüzde örneği bulunmayan bir projedir. Yine de Massey en azından yerel alanların toplumsal yapı çözümlemeleri için bir başlangıç noktası vermektedir: "Verili bir *yerel* alana ait toplumsal ve ekonomik yapılar, bu alana ait daha geniş, ulusal ve uluslararası mekânsal işbölümü dizileri içindeki birbirini izleyen rollerin bileşiminin karmaşık bir sonucudur" (1978: 116; ve bkz. Massey, 1984). Gelecek kesimde toplumsal süreçler ile onların zorunlu ve olumsal ilişkileri arasındaki etkileşimin nasıl doğrudan büyük çeşitlilikteki farklı türden yerel etkileri çözümlemede kullanılabileceğini inceleyeceğim.

D. YERELLİKLER

Çağdaş toplumlardaki pek çok yerelliğin, oldukça hızlı ekonomik yeniden yapılanmanın farklı biçimleri tarafından dönüştürülüyor olduğu açıktır. Yine de biz bu süreçleri nasıl çözümleyeceğiz? Bu tür nedensel açıdan güçlü kendiliklerdeki değişimler ile belirli yer-

lerdeki ampirik olaylar grubu arasındaki ilişki nedir? Özellikle ekonomik değişimlerin pek çok yeri önemli ölçüde etkilediği açık olsa da, yeniden yapılanmanın ardından bu tür yerelliklere ilişkin her şeyin, sadece bu süreçleri yansıttığı sonucuna varılamaz. Daha doğrusu, bu tür yeniden yapılanma süreçlerinin açık biçimde önemli etkiler taşımalarına karşın, bir yerelliğe ait (süreklilik ya da değişime ilişkin) en önemli yönlerin, bu tür süreçler tarafından belirlenmesi ya da bu süreçleri yansıtması söz konusu olmayabilir. Fakat bu konuyu daha ileri taşıyabilmek için, "yerellik" ya da "yerel" ile neyin anlatılmak istendiğini "açmak" gerekiyor.

İlk önce bu terimlerin, sadece somut veya ampirik, gerçek veya edimsel ya da özne anlamına gelmediklerinin belirtilmesi zorunludur. Yerellik, toplumbilim sözlüğündeki herhangi bir terim kadar kuramsal bir terimdir (Bkz. Savage ve d., 1987, daha fazla çözümleme için). Ayrıca başka terimler gibi, farklı yazarlar tarafından oldukça farklı tarzlarda kullanılır, farklı toplumbilim söylemlerinde çeşitli işlevleri temsil eder. Böylece, aynı terim, büyük bir kavram çeşitliliğini belirtir. Bunun böyle olması, çoğunlukla yerel sözcüğünün, gerçek ya da ampirik olanın kısaltılmış biçimi sanılması nedeniyle gereği gibi anlaşılmamıştır. Bunun böyle olmadığını bir kez anladıktan sonra, yerellik ya da yerel terimlerinin kullanıldıkları farklı biçimleri ayırmak gerekmektedir. Gerçekçi temele dayanan toplumbilim söyleminde "yerel", "yerel etkiler" veya "yerellik"in kullanıldığı en azından on farklı biçim olduğu görülmektedir. Şimdi bunları sıralayacağım:

1. Bazı özel ulusal veya uluslararası süreçler ("rasyonalizasyon" aracılığıyla ekonomik yapılanma gibi; bkz. Massey ve Meegan, 1982), bir yerellik içinde belirli bir biçim alırlar; bu biçim, bu süreçlerin bir ya da daha çok sayıda başka yerellik içinde aldığı biçimle aynı olabilir. Bütün toplumsal süreçlerin belirli yerler içinde bağlamsallaştırılmaları nedeniyle, verili bir yerdeki böyle bir sürecin aldığı biçimin tanımlanması, yararlı bir araştırma sürecidir.
2. Verili bir toplumsal değişken, farklı yerellikler arasında farklı olarak dağılım gösterir ve bu durum, bu yerellikler arasındaki temel yapısal farklılıklara ilişkin bir gösterge sağlayabilir. Yerel

alanlar arasındaki verili bir mesleğin farklılaşmış dağılımı, buna bir örnek olacaktır ve bu bize, farklı yerlerin karşılaştırmalı toplumsal yapısına ilişkin çok şey söyleyebilir (Bkz. Warde, 1985'te yerellikler arasında çeşitli "karşılaştırma" türleri tartışması). Başka bir örnek olarak, farklı yerel otoriteler tarafından "ekonomik gelişim ve promosyon" gibi kimi siyasalar üzerindeki harcamalardaki çeşitlenme verilebilir (Urry, 1987a).

3. Görece olarak güçlü kimi yerel gruplaşmaların var olmasından dolayı, genel olarak uygulanması amaçlanan belirli bir toplumsal süreç, aslında verili bir yerellikte aynı derecede bulunmaz. Örneğin, Britanya'da bugünkü Ulusal Sağlık Hizmeti'ni yeniden yapılandırma girişimi, kimi yerelliklerde güçlü biçimde hem işgücü hem de yerel yönetim tarafından sınırlandırılır.
4. Ulusal olarak dağılmış bir toplumsal olgunun yerellikler arasındaki dağılımı, *başka* bir ulusal olarak dağılmış olgunun yerelliğince oluşturulan çeşitlenmenin nedenini açıklar. Örneğin, 1950 ve 1960'larda, İngiltere'de farklı seçim bölgelerinde kol işçisi olan ve olmayan seçmenlerin dağılımı, bu seçim bölgelerindeki oylarda Muhafazakârlar ve İşçi Partisi arasındaki çeşitlenmeleri "açıklıyordu" (Warde, 1986).
5. Daha geniş ve daha genel ulusal veya uluslararası süreçlere ilişkin kendine özgü bir kompleksin, bir yerel alan üzerinde etkide bulunma biçimi, bu tür genel süreçlerin özgül, yerel açıdan benzersiz bir *kombinasyon*unu üretmektedir. Sonuçta, bu sonucu üreten süreçlerin çok genel olmalarına karşın, o verili yerellikte ortaya çıkan benzersiz toplumsal süreçler vardır (Bkz. bunu çeşitli yerel emek ve konut pazarlarıyla ilişkili olarak gösteren Cooke, 1986'daki pek çok bölüm).
6. Yerel düzeyde oluşan sistematik süreçler vardır ve bunlar, daha geniş ulusal veya uluslararası süreçlerin yerel olarak taşıdıkları etkiyi değiştirir veya dönüştürür. Örneğin, bazı yerel işverenlerin eylemleri nedeniyle, ücret düzeyleri "yapay olarak" düşük tutulmuştur ve bu durum, yeni yatırımın, diğerlerinden daha çok o yerelliğe yönelmesiyle sonuçlanır. Fakat, kimi ulusal ve uluslararası süreçlerin kısmen olumsal olmaları, yani, örneğin mekânsal yeniden yerleşimin olması *gerektiğini* belirlemeleri ancak *nerede* oluşacağını belirlememeleri nedeniyle

bu etki ortaya çıkar.

7. Bir yerel çeşitleme grubu, diğer özgül toplumsal süreçlerin ürünüdür. Örneğin, İngiltere'nin farklı seçim bölgelerindeki oy verme örüntüleri kısmen, sözde "bulaşma etkisi" aracılığıyla her seçim bölgesindeki işveren ve yönetici oranları tarafından belirlenir. Özellikle işçiler arasındaki oy verme tercihleri, "meslek"lerinin göstereceği tercihten saptırılır (Yine bkz. Warde, 1986).
8. Yeni ulusal ve uluslararası süreçler, endüstriyel yerleşimde olumsallığın önemini arttırarak gelişiyor. Değişmez hammaddenin ve enerji kaynaklarının azalan önemi ve dikey parçalanmanın öneminden dolayı, yerel çeşitlenmenin öneminde artış olmaktadır (Bkz. Scott, 1985, dikey parçalanma üzerine). Farklı yerel alanların, olası işverenlere sunabildiği görece olarak küçük farklılıklar, endüstri ve istihdamın dağılımı üzerinde büyük bir etki yapabilmektedir.
9. Toplumsal süreçler öyle işler ki, ulus-devlet düzeyi altındaki düzeyde, bölgeler ya da illerden çok, yerellikler, daha önemli toplumsal örgütlenme biçimlerine dönüşmüşlerdir. Bu, küresel korporasyonların içsel işbölümünü daha da bölme ve yerel varyasyonlardan yararlanma yeteneğininin; ya da bölgesel olarak özgül endüstriyel ekonomilerdeki düşüşün; veya yerel vergileri ve yerel hizmetleri birleştirmeye çalışan İngiltere'deki Muhafazakâr Parti'nin; veya çok daha fazla yerel olarak merkezsizleşen (Sözde "yeni toplumsal hareketler" gibi; bkz. Lash ve Urry, 1987; Dickens, 1987) yeni politik örgütlenme biçimlerinin gelişimi sonucu olarak görülebilir.
10. Yerel olanlar, "bizim gibi insanlar" ile yerel olmayanlar, "yabancılar", "dışarıdan gelenler" vs. arasında çizilen bir ayrımın olması, verili bir coğrafi alanda yaşayanlara ait kültürün bir parçasıdır. Bu ikili karşıtlık, insanların verili bir "cemaat"e aidiyet duygusuyla ilişkili olarak, çeşitli biçimlerde kurulabilir ve yeniden üretilebilir. Verili bir bölge veya ulus kültürünün genel bir özelliği, yerel ile yerel-olmayanlar arasında keskin ayrımların çizilmesi olabilir. Yerli mimarinin son zamanlardaki gelişimi, bu durumun, çağdaş Britanya içindeki artan önemini gösterebilir.

Son zamanlarda toplumsal bilimlerin yerel olanı veya yerelliği çözümlemeye çalıştığı on farklı biçimi böylelikle sıralamış oldum. "Yerellik etkileri"nin ölçek bakımından, Savage ve arkadaşlarının kabul etmeye yanaştıklarından çok daha geniş olduğunu ileri süreceğim; onlar açısından bu tür bir etkinin, sadece "yerel olarak türevlenmiş farklı toplumsal kendiliklerin bağlantılarının, bir yere özgü olabildiği zaman" oluştuğu görülür. Bu nedenle, görece basit bir nosyon olarak görülen "yerel", aslında oldukça karmaşıktır ve bir toplumsal ve mekânsal süreçler karışımının çözümlenmesini gerektirir. Bu bağlantıları deşifre etmek için, burada ele aldığım konularla ve özellikle mekânın (ve zamanın), toplumsal kendilikler ve kendi nedensel güçlerinin kurucusu olarak ele alındığı, yeniden kurulmuş bir gerçekçi toplumbilimle uğraşmak gerekir.

V
Kırsalın yeniden yapılanması*

Bu bölümde, kapitalist yeniden yapılanma konusundaki çağdaş tartışmalar ışığında kırsal toplumsal ilişkilere dair literatürün bir kısmını yeniden değerlendireceğim. Burada özellikle, şunlar öne sürülecektir:

1. Çağdaş kapitalizm içindeki en önemli gelişmeler, sermayenin, devlet gücünün ve emek-gücünün kırsaldan daha çok kentsel alanlarda sürekli artan yoğunlaşma yarattığı ve kırsal alanlardaki toplumsal ilişkilerin, kentsel alanlardaki toplumsal ilişkiler tarafından giderek hâkimiyet altına alındığı gelişmeler değildir.
2. Yine de çağdaş kapitalist toplumların zaman-mekân ya-

* Bu makale ilk kez *Rurality and Locality*'de (der. T. Bradley ve P. Lowe, 1984, Norwich: Geo-Books) "Kapitalist Yeniden Yapılanma, Yeniden Harmanlanma ve Bölgeler" adıyla yayımlandı. (y.n.)

pılanması içinde oluşan oldukça anlamlı değişimler vardır; ama bunların etkileri, kırsal ile kentsel alanlar arasındaki bölünmeye ya da görünüşteki tanımlanabilir bölgelere dayanarak özetlenemez.

3. Bu değişimlerin en önemlisi, kapitalist üretimin ve sivil toplumun *mekânsal* yeniden yapılanmasıyla ilişkilidir ve bu mekânsal yeniden yapılanma örüntüleri, toplumsal katmanlaşmaya ilişkin yerel sistemlerin sosyo-politik olarak belirginleşmesini artıran etkiye sahiptir.
4. Kırsal alanlardaki bu yerel sistemler, sadece yeni bir "orta sınıf"ın mevcut kırsal sınıf yapısıyla ilişkilerine dayandırılarak tanımlanamaz.
5. Herhangi bir yerelliğin katmanlaşma yapısı (biçimsel açıdan kentsel ya da kırsal olsun), yapısal belirlenimin, özellikle farklı mekânsal işbölümleri arasındaki karmaşık örtüşmenin karşılıklı değişen biçimlerinin birbirine bağlı sonucudur.
6. Çağdaş değişimin en önemli süreci, kabaca endüstriyel/kentsel ilişkilerin kırsallaşması olarak tanımlanabilen süreçtir. Bu süreç, çağdaş kapitalizmin endüstriyel sınıflarını parçalamaya ve ayrıştırmaya ve giderek sanayisizleşmiş ekonomiyi ve buna bağlı toplumsal ilişkileri getirmeye hizmet eden başka süreçleri güçlendirir.

Kır sosyolojisi içindeki birkaç sorunu tanımlayarak işe başlayacağım ve ardından, kentsel/kırsal ayrımların çoğunu oluşturan son zamanlardaki ekonomik değişime ilişkin önemli bir çözümlemeyi ele alacağım. Sonra günümüzde sermaye ve işgücünün yeniden örgütlenme örüntülerinin değişimini çözümleyeceğim. Son olarak, toplumsal katmanlaşmaya ilişkin farklı yerel sistemlerin üretiminin sonuçlarını dikkate alacağım.

A. KIR SOSYOLOJİSİNDEKİ SORUNLAR

Son yıllarda kır sosyolojisinin, hem Castells, Harvey, Lojkine ve Lefebvre'in geliştirdiği yeni-Marksist tartışmalar hem de daha yakın zamanda İngiltere'de Dunleavy (1980) ve Saunders'in (1982)

post-Marksist yazıları tarafından dönüştürülmüş kent sosyolojisinin tersine, yolunu yitirmiş olduğu gözüküyor. Gerçekte, İngiliz kır sosyolojisinin ana özellikleri şu savları kapsamaktadır:

1. Kırsal toplumların tanımlayıcı ilkesi meslekten çok mülkiyettir ve bu nedenle, kırsal sınıf yapısını oluşturan, işbölümünden çok mülkiyet ilişkilerinin örgütlenmesidir (Stinchcombe, 1961; Banaji 1976; Newby, 1978: 6-15).
2. İngiliz tarımında, kiracılık sisteminden mülk sahipliği sistemine doğru önemli bir dönüşüm olurken, aynı zamanda finans-kapitalin arazi sahipliğinde büyük bir artış gerçekleşmiştir (Newby, 1978: 12-15; Newby ve d., 1978).
3. Tarım endüstrisinin bir "yaşam biçimi" olarak çiftçilikten, "bir iş (bussiness) olarak" çiftçiliğin örgütlenmesine doğru, derin ve geri dönüşümsüz rasyonalizasyonu gerçekleşir. Bu, küçük çiftliklerin mutlaka kaybolacağı anlamına gelmese de özellikle tarımişinde (agri-bussiness) büyüme olur (Gasson, 1966; Newby, 1978: 19-20; Newby, 1979).
4. Endüstrinin aksine, makineleşmenin gelişmesi, tarım işçileri arasındaki işbölümünü azaltmıştır. Bunun nedeni, her ne kadar eşzamanlı örgütlenenlerden daha çok ardışık olarak örgütlenen görevlerin yerine getirilmesinde yok denecek denli bir azalma olsa da, her çiftlikte kullanılan işgücünde oldukça büyük bir azaltımın gerçekleşmesidir (Bkz. Newby, 1977: 5. Böl; Gasson 1980, çiftçilikte cinsiyete dayalı işbölümünün etkileri üzerine).
5. Tarım işlerinden emeğin dışarı doğru akması, hem önceleri emeğin fazlasıyla bol olduğu dönemde kırsal alanlardaki her türden dayanışmayı zayıflatmış (Newby, 1977: 5. Böl.; Newby, 1978: 21) hem de çiftliklerdeki bürokratikleşmeyi ve böylelikle çiftçiler ile işçiler arasındaki mesafeyi *azaltmıştır* (Newby, 1977: 6.bl, 1978: 21-2).
6. Kırsal alanlarda, önceki kentsel orta sınıfın belirgin bir yayılımı gerçekleşmiştir ve bu, özellikle "çiftlik" üzerinde odaklaşan ve "yeni gelenler"e karşıt olarak tanımlanan bir "çekirdek" kırsal cemaat yaratmıştır (Pahl, 1965; Newby 1977, 1980b).
7. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana devlet, kırsal kesim içindeki toplumsal ilişkilerin başlıca belirleyicisi olmuştur. Tarımı ko-

ruma politikası özellikle büyük ölçekli kapitalist çiftçiler ve toprak sahiplerine yarar sağlamıştır (Josling, 1974; Newby, 1980a: 54-56); kırsal kesimi koruma politikası ise ekonomik büyümeyi ve yerel emek açısından rekabetin gelişimini kısıtlamıştır (Newby, 1980a: 267). Ayrıca, Pahl'ın yerinde deyişiyle, kentten buralara taşınanlar, kafalarındaki köyü korumaya çalışarak bu durumu pekiştirmişlerdir (1965).

8. Kırsal toplumsal ilişkilerin çözümlenmesi, ancak daha "bütüncül" bir yaklaşım benimsendiği takdirde başarılı olacaktır (Newby, 1980a: Kesim 5, 1982: 157-9).

Açıkça, ayırt edici bir üretim aracı olarak topraktan kökenlenmiş bazı özellikleri taşıyan tarımın toplumsal örgütlenmesine ilişkin kimi çok önemli anlayışlar geliştirilmiştir. Ancak Newby, önemli yetersizliklerin gayet farkındadır ve bütüncül bir yaklaşımın iki temelde geliştirilmesini önerir: Birincisi, bu yaklaşım, toplumsal süreçleri her ikisi açısından da tanımlayarak, "kırsal" ve "kentsel" kategorilerini sorunsal hale getirecektir; ve ikincisi, toplumsal yapıyı "bölgesel kalkınmanın ve azgelişmişliğin mekânsal yapısı" ile ilişkilendirecektir (1980a: 92). Ama özellikle yeni "bütüncül", "bölgesel", "kuramsal" çözümlemelerin, mevcut araştırmaya sorunsuz bir biçimde eklenebildiği iddia ediliyorsa, bu programa eşlik eden ciddi güçlükler var demektir. Bunun nedeni kısmen, "merkez-çevre" ve "iç sömürgecilik" nosyonlarının görece tarihdışı, statik ve işlevselci karakterleri açısından ciddi eleştiriye uğramalarıdır (Bkz. Cooke, 1983).

Belirtilmiş kendiliklerle, bu kendiliklerin olumsal olarak ortaya çıkardığı gerçek ampirik olayların nedensel güçleri arasındaki ayrımı çok açık kılmamız gerektiğini öneren gerçekçi bir bilim felsefesinin gelişimi tarafından son zamanlarda dikkat çekilen sorunlar da vardır (Bhaskar, 1979; Keat ve Urry, 1982: Dipnot; Sayer, 1982). Ampirik olaylar, nedensel güçlerinin kısmen gerçekleşmekte olduğu bu kendilikler arasındaki karmaşık ilişkilerin ürünüdür. Bu açıklama içinde, "kırsal" kategorisinin, ne özgülleşmiş nedensel güçler taşıyan bir kendilik, ne de nedensel olarak güçlü, belirli toplumsal kendiliklerle tutarlı ilişki içinde olan bir amprik olaylar dizisi oluşturduğu görülür. Bu nedenle o, bir "ka-

otik kavram" olarak düşünülmelidir. Böyle kaotik olarak üretilmiş ampirik görüngülerden genelleştirmeler yapmaya çalıştığımız zaman sonuç, yetersiz kuram olacaktır. Dahası, toplumsal kendiliklerin nedensel güçlerine -sadece olumsal olarak ampirik olaylar yaratan güçlere- ilişkin kuramsal temele dayanan bir çözümlemeye ulaşmak için ampirik görüngülerden soyutlama yapmak gereklidir. "Kırsal"a ilişkin kaotik-olmayan bir kavram, şunlardan birine dayandırılabilir:

1. "Kırsal"; ya imalat ve hizmet üretiminin olmaması ya da mevcut olanların tarımsal üretimin belirlediği toplumsal ilişkilerce -merkezi açıdan önemli üretim aracı olarak topraktan kökenlenen ilişkiler- yönetilmesinden dolayı tarımsal üretimin yerel ekonomiye hâkim olduğu tüm alanlara gönderme yapar.
2. "Kırsal"; toplumsal yeniden üretim ve toplumsal mücadele örüntülerinin tarımsal üretim aracının mülkiyeti ve denetimi tarafından yapılandırıldığı yerel sivil toplumların belirli bir yapılanmasına gönderme yapar.
3. "Kırsal"; nüfus yoğunluğunun, o alan içindeki "kolektif tüketim" araçlarını ekonomik olarak sağlayamayacak ve kırsal-olmayan, daha çok kentsel alanlara yerleşmek zorunda kalacak denli düşük olduğu alanlara gönderme yapar.

Sonuçta, kırsal-kentsel süreklilik mirasının, tarımsal üretimin, endüstriyel üretime ne derece benzediğini çözümleme eğilimi içinde görülebildiği vurgulanmalıdır (Newby, 1978: 25). Bu tür bir yaklaşım, iki yetersizlik sergiler: Birincisi, endüstriyel üretimin ya da imalat üretiminin yalnız İngiltere'deki mevcut çalışan nüfusun sadece dörtte birinden sorumlu olması nedeniyle, hizmet üretimi ve istihdamıyla olan benzerlikleri ele almak daha önemlidir; ikincisi, emeğin gittikçe artan bir oranda ya hane içinde (self-servis ekonomi - bkz. Gershuny, 1978) ya da formel ekonominin dışında veya yarı-zamanlı çalışmada (Pahl, 1980; Urry, 1983a) gerçekleştirilmesi nedeniyle, en azından kimi kente dayalı emek biçimleri özellikle basit mal biçiminde tarımsal üretime yönelmektedir. Karl Kautsky, "endüstri ve tarım ayrımının gizli tutulması"ndan söz ettiği zaman (Banaji, 1976: 47), endüstriyel

üretime benzeyen tarıma değil, daha çok sanayisizleşmiş toplumlardaki tüm iş örgütlenmesindeki büyük değişimlere gönderme yapmaktadır (Bkz. Urry, 1983a).

İngiliz kır sosyolojisi, imalat ve hizmet endüstrilerinin değişen ekonomik ve mekânsal yapılanmasını incelemede yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik, Fothergill ve Gudgin'in (1982) kırsal ve kentsel alanlar arasındaki ayrımı, endüstrinin mekânsal olarak yeniden yapılanmasına yönelik temel bir açıklama olarak kullanmaları nedeniyle özellikle çarpıcıdır. Onlara göre, yakın zamanlardaki istihdam değişim örüntüleri, kuzey-güney karşıtlığına ya da ayrı bölgelere dayandırılarak yalın biçimde çözümlenemez. "Bölgesel büyümedeki eşitsizliklerin açıklaması olarak endüstriyel yapı, oldukça alakasız kalmıştır" (1982: 59) diye belirtirler. Daha çok, 1959-1975 arasında büyük istihdam kaybı yaşamış tüm alanların, büyük bir birleşik-kent (conurbation)* yapısı gösterdiği, buna karşın, aynı dönemde istihdam kazanmış pek çok alanın ise "kırsal" olduğunu belirtirler (1982: 14). Bu karşıtlık, özellikle imalat işi açısından belirgindir.

Ayrıca, eğer bölgeleri, çeşitli alt-bölgelere parçalarsak, yerleşim büyüklüğü ile imalat artışı arasında genel bir ilişkinin olduğunu görürüz - küçük kentler büyük kentlere göre daha hızlı büyüdü; küçük kasabalar, büyük kasabalara göre daha hızlı büyüdü. Fothergill ve Gudgin, şu sonuca varırlar: "Kentsel alanlardan kırsal alanlara doğru değişim, İngiltere'de endüstriyel yer seçiminde ana eğilimdir" (1982: 24). Yerleşim ne denli büyükse, özellikle imalata bağlı istihdamdaki düşüş de o denli büyük olur. Bunun nedeni, kentin büyüklüğüyle koşut olarak, tesis kapatılma hızlarının daha yüksek, tesis küçülmesiyle kayıpların daha büyük ve hayatta kalan şirketlerin büyüme hızlarının daha düşük olmasıdır (1982: 81). Fothergill ve Gudgin, imalat istihdamının büyük kentlerin dışına çıkmasının asıl olarak, büyük kentsel alanlardaki şirketlerin, daha küçük yerleşimlerde ve kırsal alanlardaki tesislerle karşılaştırıldığında kendi tesislerini fiziksel olarak genişletmede düştükleri büyük güçlük nedeniyle gerçekleştiğini öne sürerler. Kentsel özelliği daha az ve kırsal özelliği daha çok kırsal yerleşimlerde görülen

* Kasaba ya da kentlerin genişleyip, büyük bir kent ile birleşmeleri sonucu yüksek nüfuslu bir alan oluşturmaları. (ç.n.)

mekânsal genişleme üzerindeki fiziksel kısıtlamaların görece yokluğu, Fothergill ve Gudgin'e göre, istihdam çeşitlerinin açıklanmasında temel etmendir.

Bir sonraki kısımda "kırsal" alanların sivil toplumuna yönelik değişimin daha kesin ve doyurucu bir açıklaması için gerekli ilkeyi oluşturmak üzere, Fothergill ve Gudgin'in çözümlemesini, "kentsel" ve "kırsal" mekân kavramlarının yanlış uygulanması örneği olarak vereceğim.

B. SERMAYE, EMEK GÜCÜ VE "KIRSAL"

Fothergill ve Gudgin'in çözümlemesinde iki belirgin sorun var: Birincisi, görmüş olduğumuz gibi, bir yerelliği kırsal/kentsel özellikleri açısından tanımlamak aşırı ölçüde basitleştirmek olacaktır. İkincisi, onlar, belirli bir yerel ekonomi içinde değişen derecelerde gelişen bazı genel süreçleri tanımlayarak endüstriyel değişimin çözümlenebileceğini kabul eder (Murgatroyd ve Urry, 1983; Sayer, 1982). Bu konumların ikisi de haklı gösterilemez. Özellikle, bir yerel ekonomi; doğal kaynaklar, imalat ve hizmet endüstrileriyle ilgili sektörler içinde kapitalist ve devletin yeniden yapılanma biçimlerinin zaman ve mekân açısından örtüşmesinin özel ürünü olarak görülür. Massey'in öne sürdüğü gibi: "Belirli bir yerel alanın toplumsal ve ekonomik yapısı, bu alana ait daha geniş, ulusal ve uluslararası, mekânsal işbölümleri içindeki roller dizisinden oluşan kombinasyonun karmaşık bir sonucudur" (1978: 116). Bu nedenle, ilgili çözümleme, farklı yerlerde ve bu yerlerin daha kırsal veya daha kentsel olmasına bağlı olarak gelişen kimi genel eğilimlerin tanımlanmasından oluşmaz.

Genel konuşmak gerekirse, burada savunduğum "yeniden yapılanma" çözümlemesi şu savları kapsamaktadır:

1. Birçok farklı ekonomik yeniden yapılanma örüntüleri, farklı mekânsal işbölümleri vardır.
2. Bu yeniden yapılanmalar, kapitalist birikimin değişen örüntülerinden ve özellikle sermayenin uluslararasılaşması ve par-

çalara ayrılmasından kökenlenmektedir.

3. Özellikle, ekonomik yerleşimdeki değişimler, "ekonomik" ya da "politik" etmenlere dayanarak açıklanamaz, daha çok sürdürülen birikim için gerekli yeniden yapılanmanın karmaşık biçimlerine dayanılarak açıklanabilir.
4. Bu yeniden yapılanmalar hem sınıf mücadelesindeki değişimlerden meydana gelir ve hem de sırası geldiğinde, belirli alanlardaki toplumsal ilişkilerin yeniden üretildiği koşulları dönüştürürler.
5. Bir alan, ancak örtüşen birçok mekânsal işbölümü içindeki konumunun ürünü olarak anlaşılabilir.
6. Eşitsiz gelişimin ortaya çıkardığı örüntüler, sadece bölgelere ve bölgesel gerilemeye dayanarak çözümlenemez.

Bir sektörü nitelendiren mekânsal işbölümünün ana biçimleri nelerdir? Aşağıda altı önemli biçim verilmektedir (Massey, 1981; Walker ve Storper, 1981; Massey ve Meegan, 1982'den):

i. *Bölgesel uzmanlaşma* - savaş arası döneme dek pek çok sektör, belirli bölgelerdeki yüksek bir uzmanlaşma derecesiyle tanımlandı (Örneğin, Lancashire'da pamuklu dokumalar ve dokuma makineleri, kuzeydoğuda madencilik ve gemi inşaatı, East Anglia'da tarımsal çiftçilik);
ii. *Bölgesel dağılım* - bazı başka sektörler ise yüksek bir dağılım derecesi ile tanımlanırlar; bunlar müşteri hizmetlerinin çoğu, kimi üretici hizmetleri, bazı imalat endüstrileri (gıda işleme ve ayakkabı üretimi gibi) ve karma çiftçiliktir. Bu durumda emeğin azaltılması, yoğunlaştırma biçimini alacaktır - yani, görece olarak tek tip azaltmalar farklı bölgeler boyunca yayılır,
iii. *İşlevsel ayrışma* - "merkez"deki yönetim, araştırma ve geliştirme, eski imalat merkezlerindeki vasıflı emek ile "çevre"deki vasıfsız emek arasındaki işlevsel ayrışma;
iv. *İşlevsel ayrışma* - "merkez"deki yönetim, araştırma ve geliştirme ile "çevre"deki yarı-vasıflı ve vasıfsız emek arasında işlevsel ayrışma;
v. *İşlevsel* ayrışma - bir "merkezi" ekonomideki yönetim, araştırma ve geliştirme ile çevresel ekonomideki vasıfsız emek a-

rasındaki işlevsel ayrışma;

vı. *Bölünme* - yatırım, teknik değişim ve yayılma ile tanımlanan bir ya da daha çok alanla, değişmemiş ve giderek ortaya çıkan meslek kaybıyla süreklilik gösteren daha az rekabetçi üretimin olduğu alanlar arasındaki bölünme. Birinci tip alanlar, mevcut ürünlerin üretiminde yeni araçların olduğu kadar yeni ürünlerin gelişimini de kapsayabilmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, belirli bir alanı, tümüyle tek bir mekânsal işbölümü biçiminin ürünü olarak çözümleyemeyiz. Sayer'ın işaret ettiği gibi, bu tür bir çözümleme yapmak, yalın bir bütünsel ampirik eğilimi yansıtan oldukça yanıltıcı bir terimin içine, kesişen çeşitli "mekânsal işbölümleri"nin tüm tarihsel sonuçlarını sıkıştırmaktır. Bu tür bir alan, ekonomik ve toplumsal açıdan daha çok bu mekânsal işbölümleri ile bunlara eşlik eden yeniden yapılanma biçimlerinin örtüşen ve birbirine bağımlı ürünüdür.

Bu süreçlerin önemli bir sonucu, eşitsiz gelişimin sadece *bölgesel* eşitsizlik biçimini almamasıdır. Fothergill ve Gudgin'e göre bu durum ilk önce, "bölgesel" bir endüstri yapısı taşıyan iki İngiliz bölgesinden biri olan kuzeybatıya ilişkin aşağıdaki gözlemler aracılığıyla gösterilebilir. Burada bile, ekonomik yapının birçok belirtecinde şu çeşitlenmeler vardır: 1960-1977 arasında erkek istihdamı oranı yüzde -27,7'den (Liverpool) yüzde +15,6'ya (Crewe); kadın istihdamında yüzde -33,5'ten (Rossendale) yüzde +58,7'ye (Northwich); 1980'deki kadın çalışanların erkek çalışanlara oranı yüzde 0,534'ten (Warrington) yüzde 1,165'e (Southport) çıkmıştır. Gerçekten, Fothergill ve Gudgin kendi araştırmalarından şu sonucu çıkarırlar: Eşitsizliğin ayırt edici bölgesel örüntülerindeki düşüş ile birlikte, "bir bölgenin kendi içinde, bölgeler arasındakinden daha büyük yerel çeşitlenmeler ve çok daha büyük karşıtlıklar" ortaya çıkar (1979: 157).

Bu bölge-içi çeşitlenmelerin önemi, "nüfusun bölge-içi değişimlerinin bölgeler-arası karşıtlıklara baskın olduğunu" ortaya koyan son zamanlardaki göç örüntüleri çözümlemesiyle desteklenmektedir (Kennett, 1982: 40). Bu tür bölge-içi çeşitlenmeler, kentsel emek pazarlarının içindeki merkezsizleşmeye ve bu pa-

zarlar arasındaki yoğunluk-bozumuna yönelik eğilimden de kökenlenmektedir. Kennett, çevresel bölgelerden güneye doğru uzun süreli sürüklenmenin, bölgesel sınırların ötesine yayılmış kentlerden kaynaklanan merkezkaç hareketinden şimdi daha az önemli olduğunu söylemektedir (1982: 41). 1982'deki özel gelişim alanı statüsünden yarar sağlayan bu yerel otoriteler göz önünde tutulursa, 1971-1981 arasında, yüzde 10-16'lık nüfus kayıpları (Knowsley, Liverpool) ile yüzde 10-12'lik nüfus artışları (Kerrier, Anglesey) arasında dağılım gösteren, oldukça farklı nüfus değişimleri gerçekleşmiştir. Bu nedenle Kennett'ın belirttiği gibi, "emek göçüne ilişkin anlamlı bir yorum yapmak için", ilgili çözümleme birimi olarak "yerel emek pazarlarının kullanılması gerekir" (1982: 41).

Yerel emek pazarlarının önemine ilişkin başka gerekçeler geliştirmeden önce, son nüfus hareketlerine ilişkin üç noktanın belirtilmesi gerekiyor. Birincisi, konut değişimi olağanüstü yüksek bir hıza sahiptir; her yıl İngiltere'de, yaklaşık beş milyon insan yaşadığı yeri değiştirmekte ve bu durum sınıfsal oluşum ve yeniden oluşum açısından açık içerimler taşımaktadır (Kennett 1982: 47). İkincisi, bu tür oluşum ve yeniden oluşumun doğası, belirli bir yerel ekonominin içine ve dışına göç akışı örüntüleriyle de ilişkilidir ve sadece *net* göçü ele almak için bu tümüyle uygunsuzdur. İlgi çekici biçimde, başarılı emek pazarlarına hızlı iç göçü ve en az başarılı alanlardaki hızlı dışgöçü gerçek olarak kabul eden neo-klasik göç modellerine karşıt olarak, gerçekte farklı alanlardaki içgöç ve dışgöç arasında güçlü bir olumlu ilişki vardır (Bkz. Kennett, 1982: 42'de dağılım tablosu). Üçüncüsü, nüfusun "kentsel" alanlardan, özellikle birleşik kentlerden (conurbations) daha az "kentsel", daha çok "kırsal" alanlara doğru yönelmesi, sadece ekonomik yeniden yapılanmadan dolayı görece emek talebindeki değişimlerden kaynaklanmamıştır. Sivil toplumun artan özelleştirilmesinden ya da işgücünün yeniden üretilmesinin kente dayalı, sosyalleşmiş biçimlerinin reddedilmesinden de kökenlenmiştir ve özel ulaşımın yaygınlaşması, bu eğilimleri mümkün kılmıştır.

Bu nedenle, bölgesel ve yerel ekonomilerin yeniden yapılanması ile nüfus artışı ve göçteki son eğilimlerin çözümlemesi üzerine başka çalışmalarla birlikte, Fothergill ve Gudgin'in imalat ve hizmet endüstrilerindeki değişimler üzerine araştırması, alt-

bölgesel *yerel* ekonomilerin, çağdaş Britanya ekonomisi içinde özel bir önem taşıdığını ileri sürmektedir. Bu yeniden yapılanma biçimleri, sınıf yapılarında yeni ve önemli yerel çeşitlenmeleri; başka sınıf yapılarına karşılık kendi sınıf yapısının "aşağılığı"na dayalı mekânsal yoksunluğun artan önemini; başka yerel/bölgesel/ uluslararası yapılara karşılık yerelliğin savunulması ve yeniden kapitalize edilmesi etrafında yoğunlaşan mücadelelerin artan önemini üretmektedir (Bkz. Urry, 1981b; Harris, 1983; Urry, 1983b; ikinci noktaya ilişkin bkz. Donnison ve Soto, 1980).

Mekânsal eşitsizlik örüntülerinin, bir bölgesel biçim olarak değerlendirilmemesinin gerekçeleri aşağıda özetlenmektedir:

1. "Bölge" kavramı kavramsal açıdan keyfi ve sorunsaldır (Grigg, 1969; Urry, 1981b).
2. Mekânsal işbölümünün yeni biçimleri, bölgesel uzmanlaşmanın önceden var olan örüntülerini kaplamıştır. (Walker ve Storper 1981; Massey ve Meegan, 1982).
3. Sermayenin ulusal ve uluslararası şube dolaşımının gelişimi, üretken sistemlerin belirli bir bölge üzerinde yoğunlaşma derecesinde belirgin bir düşüşe yol açar (Lipietz, 1980).
4. 1960'ların ortalarından 1970'lere dek olan dönemde yeni istihdamın "çevre-merkez" örüntüsü, bölgeye dayalı işsizlik çeşitlenmeleri ve ekonomik etkinlik hızlarında önemli bir düşüş yaratmıştır (Keeble, 1976: 71-85; Dunford ve d., 1980: 12-13).
5. Çağdaş İngiltere'de başlıca bölünme artık bölgeye dayanmamakta, daha çok üç katlı bir bölünme söz konusudur: Güneydoğu; Luton, Swindon, Coventry, Peterborough gibi kentleri içeren, Donnison ve Soto'nun "orta İngiltere" olarak adlandırdığı bölüm; ve eski endüstriyel kuzey arasındaki bölünme (1980: 140-2).
6. Uluslararasılaştırılmış sermaye şimdi, bir yandan mekânsal açıdan yerleşime kayıtsız kalırken bir yandan da küresel işletmelerinin farklı kısımlarını farklı emek pazarlarına dağıtabilecek biçimde kurulmaktadır; böylelikle yerel emek gücünün fiyatından, elde edilebilirliğinden, vasfından ve örgütlülüğündeki çeşitlenmelerden yarar sağlayabilir. Onun bölgesel dağılması için bir neden yoktur (Westaway, 1974; Massey, 1981; Walker ve Storper, 1981; Urry, 1981b).

7. Ekonomik değişim artan biçimde politikleşmektedir, yani Britanya'da bölgelere dayalı etkin örgütlenmeler olmamasına karşın, ekonomik etkinliğin (kamusal ya da özel) tahsis edilmesi, önemli ölçüde bir politik örgütlenme sorunudur.

Walker ve Storper, ABD açısından bu noktaların bazılarının önemini kısaca özetlemektedir:

> endüstrinin geçmişteki yoğunlaşması, en deneyimli, vasıflı, iyi örgütlenmiş, yüksek maliyetli ve militan işgücüne sahip alanları yaratmıştır; sonuç olarak, sadece emek yoğun olanlar değil, pek çok endüstri banliyölerde, küçük kasabalarda, güneyde ve ötesinde yeşil çayırları aramayı yararlı bulmuştur. (Walker ve Storper 1981: 496)

Şimdiye değin, sermaye açısından bu değişimleri ve sermayenin zorunlu olarak neden olduğu sonuçları ele aldım; daha doğrusu bu, "yeniden yapılanma" literatürü açısından bir yetersizliktir. Yine de ücretli-emek üretim süreçlerini izleyen kimi yönlerin ve sonuçların üzerinde durmak çok önemlidir. Bu duruma ilişkin en önemli yön, başka metalardan farklı olarak, işgücünün kapitalist üretim ilişkileri altında üretilmemesidir (Lebowitz, 1980; Urry, 1981a). Tabiiki işgücü üretilir; ama bu, kısmen ev içi ilişkiler içinde ("sivil toplum" içinde) gerçekleşir. Üretim sadece, kapitalist üretim alanı içinde üretilmiş metaların tüketimini içermez, ayrıca tüketim için mevcut kullanım-değerlerini sistematik olarak dinç ve enerjik işgücüne dönüştüren insan emeği aracılığıyla da gerçekleşir. Bu süreçlere ilişkin üç yönün özellikle belirtilmesi gerekir.

Birincisi, toprak ve işlenmemiş hammaddelerden ayrı olarak, meta üretimine katılan başka girdilerin, coğrafi düzleştirme ya da homojenleştirme etkisi altında kapitalist biçimde üretilmiş araçlar olması. Bu durum, üretim ve dolaşım alanlarının ilkin ulusal ekonomiler içinde ve ardından da ulusal sınırların ötesinde gelişip genelleşmeleri esnasında ortaya çıkar. Bu, hem endüstriyel tesislerin yerel özgürlüğü büyük ölçüde arttırması ve belirli mekânlara çok daha az bağlı olması hem de yer seçimindeki rekabetçi avantajın, asıl olarak emek arzındaki farklılıkları sömürerek kazanılması anlamına gelir. Yer seçimindeki rekabetçi a-

vantaj, neo-klasik kuramın öne süreceği gibi, sadece verili bir emek pazarı içindeki işgücünün miktarı ve maliyetini içermez; ayrıca bu işgücünün vasıf düzeyini, yeniden üretiminin etkilendiği koşulları ve denetim için güvenilirliğini ve hassasiyetini de içerir (Walker ve Storper, 1981: 497-500).

İkincisi, sivil toplum örgütü, sadece daha geniş kapitalist ekonomiyi yansıtan bir şey değildir. Çeşitli toplumsal mücadele ve pratik biçimleri, bu tür ekonomi ile sivil toplum arasındaki mesafeyi azamiye çıkarma girişimleri olarak görülmelidir. Örneğin Humphries, ondokuzuncu yüzyıl işçi sınıfı ailesinin, dramatik olarak genişleyen kapitalist ekonomi anarşisinden ve sömürücü ilişkilerinden yalıtım sağlayan bir yapı olarak görülebileceğini öne sürmektedi: (1977).

Üçüncüsü, sermaye ve devletin örgütlenmesindeki son değişimler, bu tür ilişkilerin yerleştiği ve sürdürüldüğü parametreleri değiştirmiştir. Özellikle, çok-tesisli yatırımların ve (yerel/bölgesel dolaşımlardan çok) ulusal ve uluslararası sermaye dolaşımlarının artışı, her nüfus merkezini bir *emek havzası* statüsüne indirgemiştir. Bir kasaba ya da kent içindeki önemli bağlantılar, bu alanların içinde konumlanmış özel ya da kamusal yatırımlardan değil, hane halkı içinden, sivil toplum içinden geçen bağlantılardır. Yatırımlar arasındaki meta satışını ve satın alımını içeren başka bağlantılar, kentsel sınırların ötesinde gerçekleşir. Bu nedenle kentler, ücretli emeğin üretimi açısından önemli yerlerdir. İşgücü havzalarının sistematik olarak yaratıldığı ve yeniden üretildiği yerlerdir. Kentsel alan, bir *üretim* sistemidir; içlerinde ücretli emeğin, sistematik olarak yapılanmış cinsiyet eşitsizliği koşulları altında üretildiği, çok sayıda birbirine bağımlı, görece özelleşmiş hane halklarından meydana gelen görece kapalı bir sistemdir (Broadbent, 1977). Kentler, üretici ya da tüketici yatırımların birbirine bağlı ekonomisi değil, daha çok, üreten ve üretmek için tüketen *özneler topluluğu*dur. Ayrıca bu üretim, mutlaka yereldir, asıl olarak yerel pazar için üretilir ve evler ile işyerleri arasındaki belirli ilişkiler tarafından empoze edilen zaman sınırlamalarına bağlı kılınır. Kentler, oldukça bağımsız emek havzaları olarak görülmektedir; bir kent birbiriyle bağlantılı ve kentsel mekân için rekabet eden, çok sayıdaki ayrı ayrı üretici haneden oluşmuştur.

Bu nedenle her kentsel yerelliğin yapılanmasında önemli bir değişim gerçekleşir. Önceden bu tür yerellikler, sermaye üretimi ve yeniden üretimi içinde bütünleşirlerdi. Ancak her kentsel yerelliğin bir emek havzası statüsüne indirilmesi nedeniyle, kentsel yerellik, sermaye üretim süreçlerinin içine katılmayı bırakıp, sivil toplum içinde ücretli emeğin üretim alanına dönüşür.

Bu hususlar, "kırsal" alanların neden son yıllarda sermaye yatırımı için önemli yerlere dönüşmüş olduklarını açıklamaya yardım eder. Uluslararası sermaye ilk önce artan mekânsal farklılık ve ikinci olarak da farklı küresel işletmelerin parçalara ayrılması aracılığıyla dönüştürülmüştür. Potansiyel tesisler çoğu kez oldukça küçüktür (dev çokuluslu şirketlerin parçası olsalar bile) ve sermaye, yerleşeceği yere yönelik olarak görece kayıtsız kalacaktır. Bu nedenle işgücü, yer seçimine yönelik belirli bir anlam üstlenir- ve bu, maliyet, denetim ve yeniden üretimdeki farklılıkları içerir. Bir "kırsal" alanda yeterli emeğin olması ya da olabilmesi durumunda, büyüme, alternatif kentsel alanlardan daha çok, pekâlâ bu yerde (yeşil alanda) gerçekleşebilir. Kentler, çeşitli sermaye ve işgücü dolaşımlarınca pas geçilen, oldukça az ayırt edilen kendiliklere dönüşmüştür. Bu nedenle sivil toplum genişler ve özel ulaşımın sonucu olarak, yerel sivil toplumlar üzerindeki tipik mekânsal kısıtlamalar aşılır. Bireysel özneler giderek kentlerde ya da kasabalarda veya "kırsal" alanlarda kendi işgüçlerini yeniden üretecekleri yerleri seçebilir; ve aynı zamanda ortaya çıkan yerel sivil toplum örgütleri, bireysel yerelliklerin, ekonomik yeniden yapılanma ve değişime verdikleri yanıt açısından özel bir önem kazanır.

C. YEREL TABAKALAŞMA YAPILARI

Britanya'nın kentsel alanlarında bulunabilen dört farklı yerel sınıf yapısı (etnik farklılıkları göz ardı ederek) şunlardır:

i. Hâkim işverenler olarak büyük ulusal ya da çokuluslu şirketler - küçük ara sınıflar; varsayılan vasıf düzeyine bağlı olarak ya erkek ya da kadınlardan oluşan geniş işçi sınıfı:

ii. Hâkim işveren olarak devlet - büyük ara sınıflar; zayıflayan işçi sınıfı; kadınların yüksek istihdamı;
iii. Hâkim işverenler olarak geleneksel küçük sermayeler - geniş küçük burjuva sektörü; genişçe erkek işçi sınıfı; düşük kadın istihdamı;
iv. Hâkim işverenler olarak özel hizmet sektörü sermayeleri - kadın eleman oranı yüksek genişçe ara sınıflar; küçük işçi sınıfı.

Burada bazı noktaların açıklanması gerekiyor. Birincisi, yerel *toplumsal* yapılar sadece yerel *sınıf* yapıları olarak değil; yerel sivil toplumlar olarak çözümlenmelidir. Bu tür yapıların sonuçlarına ilişkin can alıcı, ancak araştırılmamış bir belirleyici, toplumsal işbölümü içindeki farklı yerlere yeni çalışanların katılımı ve bu yerlerden çalışanların atılmalarının belirleyicisidir. Önemli bir özelliği *yerel* pazarların içinde ve arasındaki coğrafi devingenlik olan toplumsal gruplaşmaların oluşum ve yeniden oluşum süreçleri, yerel pazarların değişen yapısının çözümlemesini gerektirir. Hem bu tür bir alanın tarımsal işbölümü içine yerleştirilme biçimlerinin çeşitliliği hem de bu tür tarımsal-mekânsal işbölümü ile başka mekânsal işbölümleri içindeki bu alanın konumu arasındaki karşılıklı ilişkinin karmaşık örüntülerinden dolayı, kırsal alanların toplumsal yapıları olağanüstü çeşitli olacaktır. Sonuçta, Massey'in deyişiyle, dış sermayenin "yıldırımıyla çarpılmayı" bekleyen yerellikler arasındaki rekabet, bir yerellik içindeki sosyo-politik örgütlenmenin önemli bir ilgi merkezine dönüşür ve ayrıca bu rekabet, bu tür kimi yerelliklerin, Walker'ın adlandırdığı gibi "sermayenin lumpen-coğrafyası" aracılığıyla mekânsal bir yedek ordu olarak kurulmalarını sağlar (1978: 32).

Bu noktalar, emek pazarı bölümlenmesinin değişen örüntüleriyle ilişkili önemli sorular ortaya çıkarır. Kreckel (1980) birçok farklı bölümlenme sürecini ayırt etmiştir: Bunlar, sınır çizme (işkolu sendikalarının tüm diğer işçilere karşı olması); dışarıda tutma (düzenli olarak istihdam edilen ergin beyaz erkeklerin kendileri gibi "kutsanmış" olmayanların karşısında yer almaları); dayanışmacılık (bir yatırımda, meslekte ya da endüstride çalışan işçilerin dayanışması); dahil etme (şirket ya da mesleğe özgü nitelikler aracılığıyla vasıflı bir alt-pazarı koruma ve kuşatma); ve

korumasız bırakma (örgütlenmemiş grupların yerlerinin işsiz ya da marjinal işçilerce kolaylıkla alınması). Fakat stratejilerin bu biçimde kategorize edilmesi, emek pazarı koşullarının homojenleştirilmesini etkileyebilecek emek sürecindeki potansiyel değişimlerini; ve özellikle farklı kırsal toplumsal ilişkiler içinde bazı bölümlenme stratejilerinin mekânsal olarak farklılaşmasını sağlayan kapitalist ekonomideki dönüşümleri göz ardı eder.

Birincisi, bu tür gelişimlerin sonuçları "kırsal" alanlar içinde toplumsal kutuplaşma yaratabilir. Davies'in dediği gibi:

> endüstrinin girişi, yerel toplumun belirli kesimlerinin, özellikle vasıflı işçiler gibi işçi sınıfı sektörlerinin, özellikle bölgenin yakınındakilerin ve sermayelerini perakende tüketime yatıran küçük burjuva sektörlerinin, endüstri tarafından temsil edilen sürüye katılmalarına yol açar. Bu bölgede mevcut olan yoksul toplumsal altyapının arka sıralarına ilerledikçe, nüfusun büyük bir kesimin dışlandığı ve görece yaşam şanslarının azaldığı görülecektir. (1978: 96)

İkincisi, kırsal alanlardaki yönetimsel ve profesyonel işçilerin sayısında önemli artışların olduğu söylendiği zaman, onların ne tür emek pazarı nitelikleri taşıdıkları -bunlar ister "kapsamlı" ister "genel" olsunlar- açıkça belirtilmelidir. Bu işçilerin, sermaye için bir "hizmet sınıfı" ya da devletin bir parçası ya da görece biçimde "vasıfsız beyaz-yakalı işçiler" olarak mı işlev gördüklerini belirleyerek, gerekli sektörleri nitelendiren işlevsel iş bölümüyle nasıl ilişkili oldukları da saptanmalıdır; ve özellikle ister merkezi, isterse yarı-çevresel ya da çevresel tesisler içinde işlev görsünler, uygun *mekânsal* iş bölümleri ve emek pazarı bölümlenmesinin bunlara eşlik eden biçimleriyle nasıl ilişkili oldukları da tespit edilmelidir.

Üçüncüsü, bu süreçlerin sosyo-politik sonuçlarını açığa çıkarmak için, yakın zamandaki yeniden yapılanma ve ekonomik gerileyiş dönemi öncesindeki politik mücadeleleri anlamak önemlidir. Genel olarak konuşulursa, İngiliz kapitalizminin endüstriyel dönemi içindeki muhalif mücadelelerin en önemli biçimi, İşçi Partisi içindeki, ayrışmış politik mücadeleye destek sağlayan ekonomik militanlıktır. Bu örüntüye, kente dayalı başlıca endüstrilerde -kömür, çelik, tersane, demiryolu, mühendislik, otomobil gibi-

rastlanmaktadır. Her durumda birçok ayırt edici özellik vardı: Her işyerinde büyük sayılar, erkek işçilerin yüksek oranı, mesleki bir topluluğun biraz gelişmesi ve bu endüstrinin ulusal ekonomi açısından merkezi önemi. Ancak aynı zamanda hem kentsel hem kırsal pek çok alan ekonomik açıdan militan değildi. Köklü yeniden yapılanma ve gerileyiş yaşayan bir ekonominin sadece tipik politik biçimlerinin neler olduğunu değil; ayrıca bu örüntünün, *mevcut* politik örgütlenme biçimleri üzerindeki etkisinin ne olacağını da ele almak gerekiyor.

D. SONUÇ

Bu bölümde çeşitli eleştirel nosyonların -farklı, örtüşen mekânsal işbölümlerine, işgücünün yeniden üretim yerleri olarak tüm yerelliklere, yerel toplumsal yapılardaki çeşitlenmelere vb. ilişkin nosyonların-, ayrı "kırsal" yerellikler olduğu nosyonunu sorunsal kıldığını göstermeye çalıştım. "Yeni uluslararası işbölümü" endüstriyel istihdamın sadece Üçüncü Dünya'daki kırsal yerelliklere ihracını değil, ayrıca bir ölçüye kadar Birinci Dünya'daki kırsal yerelliklere de ihracını gerektirmektedir. Gerçi bu oldukça değişkendir ve ayrı bir kırsal toplumsal yapının olmasını sağlamayacaktır. Ancak etkilerinin, belirli kırsal alanlardaki sınıfsal ilişkileri arttırabilmesine karşın, genel sonucun, sınıf eylemleri açısından önemli toplumsal temelleri çürütmek olması zorunludur.

Kimi çağdaş kapitalist toplumların yapılanmasındaki değişimler, "eski endüstriyel ülkeler" adını verdiğim ve Britanya'nın en önemli örneği oluşturduğu ülkeleri anlamlı kılmak için yeni kavramları gerektirmektedir. Kuşkusuz, önceki kentsel-endüstriyel ile kırsal-tarımsal alanlar arasındaki değişen ilişkiler, bu tür ülkelerin endüstriyel sınıflarına yönelik yeniden yapılanma ve yeniden oluşumun bir yönüdür. Bu bağlamda, sadece kır sosyolojisi değil, "kentsel'in ve "endüstriyel'in kuramlaştırılmasına uygulanabilen kategoriler ve kavramlar da ayırt edici odağını yitirmektedir.

VI
Kapitalist üretim, bilimsel yönetim ve hizmet sınıfı*

A. GİRİŞ

Son yıllarda, kapitalist toplumlarda üretim örgütlenmesindeki değişimlerin ya sermaye birikiminin gereksinimlerinden ya da emek direnişinin sermaye ile diyalektiğinden kökenlendiği anlaşılmıştır. Bu bölümde, bu türden ifade biçimlerinin ürettiği anlayışlardan vazgeçmek istemiyorum. Ancak her iki ifade biçimi de ABD'de "profesyonel-yönetici sınıf" tezi (Bkz. Walker, 1979), Britanya'da ise "hizmet sınıfı" tezi (Bkz. Goldthorpe, 1982; Abercrombie ve Urry, 1983) terimleri kapsamında tartışılan konularla ilişkili belirli bir değişimler dizisini gözden kaçırmaktadır; gelecek kesimde, bu

* Bu makale ilk kez *Production, Work, Territory* (der. A. Scott ve M. Storper, 1986, Hemel Hempstead, Hearts: George Allen & Unwin) adlı derlemede yayımlanmıştır.

yüzyılın ilk çeyreğinde "yönetim"in, denetimi "sermaye"nin elinden almasıyla birlikte, ABD'de ortaya çıkan kapitalist üretimin örgütlenmesindeki bu değişimleri tartışacağım. Bunu olanaklı kılanın ne olduğunu ele alacağım. Yeni yönetim biçimlerinin, özellikle bilimsel yönetim olarak bilinenin gelişmesini sağlayan neydi? Batı Avrupa ülkeleriyle ve özellikle de İngiltere ile karşılaştırıldığında, ABD'deki yönetimin gelişimi üzerinde neden çok az kısıtlama vardı?

Ayrıca bilimsel yönetimin ve genelde daha karmaşık yönetimsel hiyerarşilerin başlangıçtaki gelişmeleri kimi önemli sonuçlar taşımaktaydı: sermaye ile emek arasında yer alan toplumsal gruplaşmaların büyüklüğünü ve güçlerini arttırmak; diplomalı mesleklerin sayısını ve etkisini büyütmek; ve yüksekeğitim ve daha genel olarak denklik belgesi sistemlerini genişletmek. Kısaca, bilimsel yönetimin başlangıçtaki gelişmesinin, hizmet sınıfına ait oldukça güçlü profesyonel yönetici sınıf ilişkilerinin temel yapılanmasını harekete geçirici bir katalizör olduğunu ileri süreceğim. Çoğu kez paradigmatik kapitalist toplum olarak ele alınan ABD paradoksal açıdan, derin biçimde önem taşıyan bir üçüncü gücün (ya da "sınıf"ın) giderek bir anlamda kendisini yaratmaya, kendi nedensel güçlerinin bir kısmını gerçekleştirmeye ve böylelikle kısmen sermaye ve emeği ayıran örgütsel ve kültürel kaynakları geliştirmeye başladığı toplumdur. ABD'deki sermaye-emek ilişkilerinin özgül özellikleri, "hizmet sınıfı"nın giderek kendisini yaratmaya başladığı bağlamı oluşturuyordu.

Son kesimde, aynı dönemdeki Britanya deneyimini ele alacağım. Yönetimin, denetimi sermayenin elinden alamayacağını, bilimsel yönetimin çok yavaş ve yetersiz biçimde gerçekleştiğini, genel etkilerinin çok daha kısıtlı olduğunu ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde bir "hizmet sınıfı"nın benzer gelişimi diye bir şeyin olmadığını göstereceğim. Bu nedenle sınıf yapıları coğrafyaya özgü olarak ele alınmalıdır. Bu sınıf yapılarındaki çeşitlenmeler ayrıca etkileyici biçimde anlamlı birikimsel sonuçlar taşımaktadır. Britanya ile ABD arasındaki karşıtlık, teknoloji ve üretimdeki değişimlerin daha geniş toplumsal yapılardan ayrılamayacağını ve bunların önemli ölçüde çeşitlilik sergilediğini göstermektedir.

B. YÖNETİM, HİZMET SINIFI VE AMERİKAN TOPLUMU

Bugün, fabrikaların büyümesiyle birlikte insanların iş alışkanlıklarının ve yaşantılarının derin biçimde değiştiğinin belirtilmesi sıradan hale gelmiştir. Görev yönelişinden zaman yönelişine doğru bir kayma olmuştur (Bkz. Thompson, 1967). Fakat, fabrikanın büyümesinin, sermayenin emek üzerinde uyguladığı toplumsal denetimde doğrudan bir artışa yol açmadığı da açıktır. Marx'ın -emekçiye dair- "gerçek içerilme (real subsumption)" dediği şey, sadece fabrika sistemi tarafından yaratılmadı. "Bilimsel Yönetim"in çeşitli biçimlerde gelişmesinden önce, genellikle emekçinin sermaye tarafından gerçek içerilme koşullarının gerçekleşmediğine ilişkin yaygın kanıtlar bulunuyor. Denetimin üç alternatif temeli vardı: Birincisi, vasıflı zanaat işçilerinin uyguladığı denetim –Nel-son'un belirttiği gibi, [ABD'de] 1880'in fabrikası, bütünleşmiş bir tesisten çok bir zanaatçı işlikleri kümesi olarak kaldı (1975: 4 ve bkz. Braverman, 1974; Montgomery, 1979: Böl. 1– sendikanın kuralları ve karşılıklı destek üzerine); ikincisi, özellikle yetkeci kural ve fiziksel yaptırım ile işçileri "zorlayarak, ustabaşıların uyguladığı denetim (Bkz. Nelson, 1975: Böl. 3. "ustabaşı imparatorluğu"); ve üçüncüsü, kendi işçilerini kiralayıp işten atarak, işçi ücretlerini saptayarak, işçileri disipline ederek ve kullanılan üretim yöntemlerini belirleyerek, "iç sözleşme" aracılığıyla müteahhitlerin uyguladığı denetim (Bkz. Littler, 1978, 1982b: Böl. 11; Larson, 1980: Böl. 3; Stark, 1980).

Bu farklı denetim biçimlerinden hangisinin bulunduğuna bağlı olarak, tabii ki farklı endüstriler ile alanlar arasında büyük çeşitlenmeler oluyordu; doğrusu, çoğu kez tek bir şirket içinde bu denetim biçimlerinin birleşimi bulunuyordu. Littler 1914'e kadar olan dönemde, aşağıdaki endüstrilerde iç sözleşmenin önemli olduğunu öne sürmektedir: demir ve çelik, döküm, kömür, mühendislik, teçhizat, cephane, çömlekçilik, cam, gazete basımı ve giyim eşyası (1982b; Tablo 11.3; bkz. ayrıca Clawson, 1980: 74-9). İç sözleşme, Doğu kıyısındaki geleneksel endüstrilerde daha yaygındı ve göçmen dalgalarının, ABD'nin doğusundan başlayarak yerleşmeleri ne-

deniyle çoğu kez etnik bölünmeye göre yapılanıyordu (Buttrick, 1952; Soffer, 1969; Littler, 1982b: 165-71) Ayrıca giyim endüstrisi gibi kimi durumlarda cinsiyet ayrımına göre yapılanıyordu. (Bkz. Benenson, 1982: 70). Bu nedenle Clawson'ın belirttiği gibi, iç sözleşme önemli bir bürokrasi-dışı denetim biçimiydi, çünkü müteahhit "denetim kadar üretim işi de yapıyordu, saptanmış vasıflar yoktu, yetke düzeyi yoktu, esas olarak yazılı belgeler veya dosyalar tutulmuyordu ve yasalaşmış kurallar yoktu (ya da yok denecek denli azdı)" (1980: 73). "Yönetim"in ve sonuçta yönetimsel bürokrasilerin büyümesi nedeniyle, iç müteahhidin gücünün gerçekten kırılması gerekiyordu (Bunun, nasıl bir "işçi denetimi" biçimi oluşturduğuna ilişkin bkz. Stone, 1974; Montgomery, 1979; ayrıca bkz. Clawson, 1980: Böl. 3).

Ondokuzuncu yüzyıl ABD'sindeki benzer tüm denetim sistemlerinin dayanak noktası, işçilerin işin ayrıntılarını herkesten daha çok bilmeleri ve ilgili emek sürecinin bilgisine sahip olmalarıydı. Kapitalist denetim sadece dolaylı olarak etkilendi. Bu, emek üzerinde çoğunlukla ataerkil ya da ırkçı biçimde, diktatörce denetim uygulamış olan vasıflı işçiler, ustabaşılar veya iç müteahhitlerin iktidarına dayanıyordu. Denetim bürokratik değil, ezici biçimde "kişisel"di. Genel olarak, Hobsbawm'ın öne sürdüğü gibi, ondokuzuncu yüzyıl kapitalizmi "büyük işçi kitlelerini doğrudan işverenlerin emrine vererek değil, sömürü ve yönetimi taşeronlaştırarak" işliyordu (Hobsbawm, 1964: 297). Ancak 30 yıl içerisinde bu durum önemli ölçüde değişecekti. Bilimsel yönetimin ortaya çıkışını izleyen tartışmalarda, Amerikan toplumsal yapısını dönüştürenin ne olduğunu ele alacağım. Ondokuzuncu yüzyıl ortasında, ABD'de orta kademe yönetici yoktu; buna karşın 1899 ile 1929 arasında, Amerikan endüstrisindeki "yönetimde çalışanların" sayısı toplam istihdam içinde yüzde 7,7'den yüzde 18,0'e çıkarak 4-5 kez artmıştır (Bendix, 1956: 214; Chandler, 1980: 11). Kısmen hem emeğe hem sermayeye karşı gerçekleştirilmiş bir mücadele nedeniyle, "yönetim"in büyümesi ve başka bir yerde adlandırdığım "üretken olmayan emeğin toplumsallaştırılması" ABD'de ortaya çıktı (Abercrombie ve Urry, 1983: Böl. 6). Bu mücadelenin nasıl ve neden başarılı olduğunun açıklanması gerekir. Neden en azından ABD'nin bazı kesimlerinde emek, çalışmanın günlük örgütlenme bilgisi üzerindeki tekelini yitirdi ve neden ondokuzuncu yüzyıl

boyunca ayakta kalan bu kapitalist denetim biçimi çöküntüye uğradı? Buradaki yaklaşımımın bir bölümü, yönetimin büyümesine ilişkin Stark'ın belirttiği sorunu incelemeye çalışmak olacaktır:

> yeni konumları işgal edenler, kendi etkinliklerinden bütünüyle ayrılmış güçlerin yarattığı bir "boş yerler" dizisini sadece "doldurmak"la kalmıyorlar, ayrıca çatışan sınıflar kümesi içinde, bu konumların yaratımına katılıyorlardı. (1980:101)

Özellikle geniş ölçekli bir yönetimin gelişmesi iki tür karşı koyuşu alt etmek durumunda kaldı: Bir tarafta, işgücünün kendisinden, özellikle vasıflı zanaatkârlardan gelen direniş, öte yandan "bilimsel" yönetimin gereksiz ve tehlikeli bir harcama olduğuna inanan mülk sahipleri ve mevcut yöneticilerden gelen karşı koyuşlar (Bilimsel yönetimin ayrıntıları için bkz. Taylor 1947; Littler 1982b). Montgomery bilimsel yönetimin temel ilkelerinin, 1920'lerde yaygın olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Bu ilkeler, merkezi planlamayı ve ardışık üretim evrelerinin bütünleştirilmesini, her bir farklı çalışmanın sistematik çözümlenmesini; her bir görevin yerine getirilmesinde her işçinin ayrıntılı eğitimi ve danışmanlığını; ve ücret ödemelerinin işçilerin söyleneni yapmasını teşvik edecek biçimde ayarlanmasını kapsıyordu (1979: Böl. 5; Littler, 1982b: 179-83).

Amerikan toplumunun yapısı üzerinde derin etkiler taşımış bir gelişme olan ABD'deki bilimsel yönetimin bu büyümesini kolaylaştıran ana koşullar şunlardı: (a) Geleneksel tekniklerle, geçmişte yaptıkları biçimde üretimi örgütlemek üzere eğitilmiş zanaatkârların kapasitesini aşan teknolojik değişimler (Bkz. Chandler, 1980: 16-23); (b) 1865 sonrası yatırımların ve tesislerin büyüklüğündeki artış (Bkz. Chandler, 1980: 23-6, Herrmann, 1981: 188, 388); (c) özellikle yüzyılın başlarındaki kâr ve şirket birleşmeleri patlamasının düşen hızı (Bkz. Nelson, 1959; Littler, 1982b: Böl. 2); (d) emek gücünü ayrıştıran ve parçalayan göçün özelikle 1897'den itibaren dramatik artışı (Bkz. Foner, 1955; Montgomery, 1979: Böl. 2); (e) özellikle 1894 ile 1919 arasında örgütlü emeğin artan gücü ve sermayenin bununla baş etme ihtiyacı (Bkz. Foner, 1955; Montgomery, 1979; Brech, 1982; Dubofsky, 1983); (f) Bi-

rinci Dünya Savaşı'nın etkisi ve standartlaşmış üretim bantları ile korporatist devlet stratejilerinin gelişmesi (Bkz. Bendix, 1956: 284-5; Stark, 1980; Dubofsky, 1983); (g) endüstri mühendislerinin sayısında ve etkisindeki artış ve birleşik sermaye ile endüstri mühendislerinin artan simbiyotik ilişkisi (Bkz. Noble, 1979); ve (h) "verimlilik" artışı hareketi ile özellikle ilgilenen ilerlemeciliğin 1890 ile 1920 arasındaki büyümesi (Bkz. Kolko, 1963; Palmer, 1975; ve tüm bu konular için Urry, 1986).

Bu koşullar, "yönetim"in mevcut sermayeye kafa tutmaya başladığı uygun bir bağlam oluşturması açısından ele alınmalıdır. Bilimsel yönetim hareketi sadece bu koşullardan ortaya çıkmakla kalmadı, ayrıca savaş arası dönemde ABD'de bütünüyle palazlanmış hizmet sınıfının ortaya çıkışını hazırlamak üzere bu koşulları değiştirmeye başladı. Burada "hizmet sınıfı" terimi ile, kapitalist mülkiyetten ayrıştıkları ölçüde, sermayenin (denetime, yeniden üretime ve yeniden kavramsallaştırmaya) ilişkin işlevlerinin yönetimini ve danışmanlığını içeren toplumsal işbölümündeki tüm konumlara gönderme yapılmaktadır (Bkz. Renner, 1978; Abercrombie ve Urry, 1983: Böl. 7; Goldthorpe, 1982). Bu yüzden hizmet sınıfı, mülkiyet ve denetimin birbirinden ayrıldığı durumda sermayeye "hizmet eder"; fakat kendi sınıf-içi örgütlenme biçimleri (üniversiteler ve kolejler, bürokrasiler ve kariyerler, diplomalı meslekler ve denklikler) geliştikçe, kısmen hem sermaye hem emeğin karşısında yer alarak, giderek kendisini ayrı bir sınıf, bir mücadele-halindeki-sınıf yapmaya başlar.

Hizmet sınıfının "nedensel güçleri" önemlidir. Kavram ile uygulama arasındaki ayrılığı son noktasına çıkarmak; bilgi ve bilimin en üst derecede gelişebileceği oldukça farklılaşmış ve özgül yapıların gelişimini sağlamak için, kapitalist toplumları yeniden yapılandırmaları gerekmektedir. Bu yüzden üretken emekçileri vasıfsızlaştırmaları ve toplumsal işbölümü içindeki konumların gerektirdiği eğitim seviyesini azamiye çıkarmaları zorunludur. Bu durum, böyle yerleri dolduracak kişilerin yetiştirilmesinde, eğitim-dışı olan, başarı-içermeyen ölçütlerin en aza indirilmesi; eğitim ve bilime ve daha genel olarak yeniden üretim alanına ayrılmış gelir ve kaynakların maksimuma çıkarılması anlamına gelmektedir. Bu nedenle hizmet sınıfı, sayesinde özel kapitalist gi-

rişimleri örgütleyebildikleri ve bu girişimlere "hizmet" edebildikleri özel ya da kamusal yapıları genişletme güçlerini elinde tutacaktır.

Aşağıda, bu güçlerin bir kısmının ABD'de savaş arası dönemde gerçekleştirildiklerini göstermeye çalışacağım. Bunlara bir anlamda, "hizmet sınıfı"nın merkezindeki sınıf-içi örgütlenmenin gelişimine yol açan, bilimsel yönetimin erken büyümesi ivme kazandırdı. Bunun yanı sıra bilimsel yönetim hareketinin iyi örgütlendiğinin belirtilmesi de önemlidir. Görüşler, özellikle *Engineering Magazine* ve *Transactions of the American Society of Mechanical Engineers*'da güçlü biçimde sunuldu ve Efficient Society, Taylor Society ve Society for the Promotion of Scientific Management gibi çeşitli örgütlenmeler oluşturuldu (Bkz. Copley, 1923: cilt I ve II; Palmer, 1975: 34-5). Özellikle Taylor'ın, American Society of Mechanical Engineers'de "işyeri yönetimi"ne ilişkin bildirisini okuduğu 1903'teki toplantıyı da kapsayan önemli toplantılar gerçekleştirildi. Ve "hareket"in önemli tartışmalar (Örneğin, "devinim" araştırmalarının önemi üzerinde) ile ayırt edilmesine karşın, 1912'ye ve Temsilciler Meclisi Özel Komisyonu oturumlarına değin, yeni bilimsel yöneticilerin geniş hedeflerine ilişkin yaygın kamusal bilinçlenme ve kimi kabullenmeler vardı (Nadworny, 1955: Böl. 4). Şimdi, bilimsel yöneticilerin ortaya çıkışlarına ilişkin kimi yönleri; özellikle hem emek hem sermaye ile mücadele içine girmelerini; ve başarılı olmak için hem işgücünden hem de bilimsel yönetimdeki bir büyümenin kendi ayrıcalıklarını zayıflatacak gereksiz bir harcama olduğuna inanmış kapitalistlerden, mevcut ustabaşılardan ve yöneticilerden gelen direnişi kırmak zorunda olduklarını ele alacağım (Bkz. Nelson, 1975: 101). Emeğin, bilimsel yönetimin büyümesine karşı ilk direnişini tartışacağım.

Başlangıçta, ilk mücadele Braverman'in *Labour and Monopoly Capital*'ine (Emek ve Tekelci Sermaye) (1974) gönderme yapılarak incelenebilir. Braverman burada, bilimsel yönetimin gelişmesinin sermayeye denk düşen düşünme ile emeğe denk düşen uygulamanın ayrışmasını içerdiğini öne sürer. Fakat kesin konuşmak gerekirse, Burawoy'ın da öne sürdüğü gibi bu doğru değildir: "Düşünme ile uygulamanın ayrışmasından çok; işçilerin düşünmesi ile yönetimin, işçilerin bilgisi ve yönetimin bilgisine da-

ir düşünmesinin ayrışmasına rastlarız" (1978: 277). Braverman sonuç olarak, işçilerin, bilginin mal edinilmesi (appropriation) öncesinde, sırasında ve sonrasındaki bilimsel yönetimin öznelerine direnme, üstün gelme ve bozguna uğratmada büyük hüner gösterdiklerini ileri sürer. Fakat, gerçekte sendikalaşmanın güçlü olduğu tesislere sokulmamış olması nedeniyle, yaklaşık 1910'lara kadar bilimsel yönetime oldukça az sendikal muhalefet vardı; bundan sonraki on yıl içinde yaygın bir muhalefet oluştu. Bu muhalefet başlangıçta, "zanaatın sırları"nı koruma çabasında özellikle önemli yeri olan Amerikan Emek Federasyonu (AFL) içerisinde gelişti (Nadworny, 1955: Böl. 4). Sam Gompers, bilimsel yönetimin "vasıflı işçilerin sayısını olabildiğince en aza indireceğini" anlamıştı (Aktaran Nadworny, 1955: 53) ve emek maliyetleri Profesör Hoxie'nin ABD Endüstriyel İlişkiler Komisyonu için hazırladığı, bilimsel yönetim hakkındaki raporunda güçlü biçimde vurgulanmıştı (Bkz. Nadworny 1955: Böl. 6). Watertown Tophanesi'ndeki muhalefetten başka (Aitken 1960), belki de yeni yönetim biçimlerine yönelik en etkili emek muhalefeti, neredeyse dört yıl süren ve yaklaşık 30.000 işçinin katıldığı Illinois Central ve Harriman hatlarındaki demiryolu vagon işçileri grevinde görülmüştür (Bkz. Palmer, 1975: 42). Demiryolu işçileri, vasıflı işlerinin dönüştürülmesine neden olan; parça başı iş ve prim sistemi, hız artışı, zaman ve devinim araştırmalarını devreye sokma girişimlerine karşı muhalefetlerini olağanüstü bir kararlılıkta sürdürdü. Grev sırasında, 533 grevci hapse atıldı, grevcilerin yüzde 91'i daha ucuz evlere taşınmaya zorlandı ve 16 grevci intihara kalkıştı (Palmer 1975: 42).

Fakat bazı zanaat işçi gruplarının sürekli ve militan karşıtlığına rağmen, bu işçiler genellikle, yarı-vasıflı ve vasıfsız işçilerle, özellikle siyah veya kadın işçilerle geniş tabanlı endüstri ittifaklar geliştirmek istemiyorlardı. Benenson, endüstri sendikalarının, en önce, vasıflı işçilerin daha az vasıflı işçilerce yerlerinin alınması tehdidinin bulunmadığı -kömür ve giyimde olduğu gibi- endüstrilerde kurulduğunu ileri sürer (Benenson, 1982: 73 ve genellikle farklı endüstrilerin örgütlenmesi üzerine). Bu dönem sırasında emeğin örgütlenmesi, sadece zanaat işçilerinin vasıftaki düşmeye tepki vermesinin sonucu değildi, ayrıca coğrafi, en-

düstriyel ve tarihsel açıdan çeşitlilik gösteriyordu; sadece "vasıfsızlaştırma"ya karşı değil, çok daha genel olarak hem işyeri hem topluluk içinde denetim biçimlerine karşı da mücadele eden, farklılaşmış ve karmaşık işçi ittifaklarını da kapsıyordu (Bkz. Foner, 1955; Palmer 1975).

1919-20'ye kadar emeğin, bilimsel yönetime karşı muhalefeti kısmen yatıştırıldı; ancak bu durum Palmer'ın belirttiği gibi, tüm *çalışma grupları için değil, resmi* sendika liderliği için çok daha doğruydu (1975: 41f). Bu azaltılmış muhalefet, birkaç koşuldan kaynaklanıyordu. Birincisi, Person'ın belirttiği gibi, "emeğin iyi yönetimden elde edeceği çıkarı ve üretkenlik artışı"nı sağlayan, savaş zamanı yapılmış çeşitli yarı-korporatist düzenlemeler söz konusuydu (1920: 20). İkincisi, mühendislerin daha yatıştırıcı ve uzlaştırıcı tavırları vardı. Bu nedenle 1917'de C.B. Thompson, "bilimsel yöneticilere sendikalarla işbirliğinin zorunluluğunu tam olarak kabul etmeleri için serbestçe tavsiyede bulunulduğunu" ileri sürmüştür (1917: 269). Üçüncüsü, *Amerikan işgücünün* yüzde 20'sinin greve gittiği 1919-20 dönemi sırasında emek büyük ölçüde yok edildi. AFL bir buçuk milyon üyesini yitirdi ve sendika yeni bir emek-yönetim işbirliği öğretisi benimsedi (Bkz. Brody, 1980: 44-6).

Şimdi, bilimsel yönetimin diğer mücadelesini; sermaye ve mevcut yönetimle olan mücadelesini ele alacağım. Burada başlama noktası, Burawoy'ın "gerçek çıkarlarını otomatik olarak anlayan, birbirini tutan bir yönetimsel ve kapitalist sınıfın varlığını kimse *varsayamaz*" savını anlamaktır (1978: 284). Daha doğrusu, ABD'de "bilimsel yönetim"in büyümesi, sermayenin gücünü ve sermayenin emeği vasıfsızlaştırma yeteneğini çok fazla yansıtmaz, daha çok bu yüzyılın ilk yıllarındaki, özellikle yeni bir "yöneticiler" sınıfının etkin ekonomik tasarrufu elde etmesini önlemedeki sermayenin görece zayıflığını sergiler.

Mevcut sermaye ve yönetimin bu muhalefeti zamanında çok iyi anlaşılmıştı. C. B. Thompson bilimsel yönetimi "gerçek bir fırtına-merkezi" olarak betimlerken (1917: 211), H. Person mevcut yönetimlerin *çoğunun*, Litterer'a göre "artan biçimde kaotik, karışık ve savurgan" olan mevcut fırsatçı uygulamaları sürdürmek yerine, kuramsal açıdan "devrimci iyileştirmeleri" gerçekleştirmeye

karşı genel isteksizliğinden söz ediyordu (Person, 1920: 1-12; ayrıca bkz. Litterer, 1963: 370). Taylor'un kendisi, 1912'de Taylor Sistemi ve Diğer İşyeri Yönetimi Sistemlerini Araştırma Özel Meclis Komisyonu'na sunduğu beyanatta şöyle diyordu:

> Sıkıntımızın onda dokuzu, yönetim tarafındakilere kendi paylarına düşen çalışmayı "yaptırmak" olmuş ve sıkıntımızın sadece onda biri işçi tarafında ortaya çıkmıştır. Yönetim tarafındakilerde yeni görevlerini yapma konusunda çok büyük bir muhalefete rastlıyoruz. (Taylor, 1947:43)

Bu durum, 29 tane Taylorlaştırılmış tesiste yaptığı araştırmada, direnişin ustabaşılardan ve danışmanlardan ve daha genel olarak mevcut yönetimden geldiğini saptayan Nelson tarafından da onaylanıyordu. Nelson, yöneticilerin, işçilere nazaran uzmanlara daha fazla muhalefet ettikleri sonucuna varıyor (1975: 75). Örneğin:

> Gantt, Sayles Bleachery ve Joseph Bancroft & Sons'da yönetimden gelen ciddi bir muhalefetle ve Canadian Pacific işyerlerinde daha az olmakla birlikte çetin problemlerle karşılaştı; Barth, S.L. Moore Şirketi'ndeki patronlarını kendine düşman etti ve Yale & Towne memurlarının güvenlerini yitirdi; Gilbreth, Herrmann, Aukam Şirketi'nin yöneticilerini soğuttu; SCAB. Thompson, Eaton'da Crane & Pike Şirketi'ndeki danışmanların muhalefetinden acı biçimde yakındı; Cooke Forbes Lithograph'da benzer bir deneyimden söz etti; Sanford Thompson, Eastern Manufacturing'deki yöneticilerin kuşkularına işaret ediyordu; Evans, kimi üstlerin ve ustabaşıların önemli muhalefeti ile karşılaştı; ve Pimpton Press ve Lewis Manufacturing'de çalışan uzmanlar, Taylor'ın dostu ve hayranı olan Kendall'ın, çalışmalarına oldukça eleştirel bir bakışla yaklaştığını söylediler. (Noble, 1979:75)

Mevcut yönetimin muhalefetinin bir nedeni, Taylor'ın "işçi ya da patrona ait eski bireysel yargı veya düşüncenin yerine, kesin bilimsel araştırmayı ve bilgiyi" geçirmeye çalışmasıydı (1947: 31). Bu, endüstri mühendislerine büyük özerklik vermeyi gerektiriyordu. Layton, bunun etkisinin, Taylor'ın, mühendislere, "bürokratik açıdan bağımlı konumda bulundukları bir alanda, bağımsız bir rol olasılığı sunması" olduğunu ileri sürer (1971: 139).

Bilimsel yönetimin ya da daha genel olarak karmaşık yönetim hiyerarşilerinin gelişmesinin ilk ve en belirgin etkisi, Amerikan meslek yapısında önemli bir değişim yaratmasıydı. Böylece imalat endüstrisi içinde yönetimde çalışanların üretimde çalışanlara oranı bu yüzyılın ilk üçte birinde yüzde 7.7'den yüzde 17.9'a çıktı (Bendix, 1956: 218). Ayrıca aynı dönemde, üçüncü sektör ya da hizmet kesimindeki Amerikan işçilerinin oranı 1/3'ten neredeyse 1/2'ye yükseldi (Sabolo, 1975: 9). Bu değişimler, ABD'de modern teknolojinin öncü kolunu oluşturan kimya ve elektrik endüstrileri içinde özellikle önemliydi. Bu endüstrilerdeki yeniliklerin gelişimi, zanaata dayalı eski endüstrilerin giderek "elektrifikasyonu" ve "kimyasallaşması"nı destekledi; bu endüstriler kimya ve elektrik mühendislerinin yetiştirilmesiyle hızlı biçimde "bilimsel" özellikler kazandılar (Noble, 1979: 18-19). Bu, en iyi biçimde, Profesör J.B. Turner'ın, klasik kolejlerin yarattığı "çalışkan düşünürler" yerine endüstri için gerekli "düşünen çalışanlar"ı geçirme olarak özetlediği, teknik eğitimin büyümesine yol açtı (Noble, 1979: 21). Yetiştirilen teknik olarak eğitilmiş kimya ve elektrik mühendisleri daha çok büyük şirketlerde çalışıyordu ve yükselme, esas olarak şirket içinde yönetime doğru bir ilerleme şeklinde oluyordu (Bkz. Layton, 1974). Mesleki ilerleme, bilime dayalı endüstrilerin şirket hiyerarşileri *içindeki* yükselişinden oluşuyordu. Bu profesyonel mühendisler, özellikle 1860-1930 arasındaki dönemde ABD'deki büyük değişimleri etkileme açısından önemliydi: Bilime dayalı endüstriyel şirketlerin, yüksek işbölümü içeren büyük endüstriyel araştırma laboratuvarlarının gelişimi, endüstriyel ve üniversiteye dayalı araştırmanın bütünleşmesi, dramatik biçimde yayılan üniversite sistemi içinde endüstriye dayalı uygun bir ders programı sağlamak ve modern yönetimin ve ilgili tekniklerin genel gelişimini desteklemek (Bkz. Noble, 1979: Kısım 2).

Böylece mühendis/yöneticilerin gelişimi, bilim ve teknolojinin büyüyen şirket yapısı içinde kaynaşmasına yardım etti ve bu da mühendis/yöneticilerin doğrudan üretime katılan işçilerden ayrışmasını sağladı (Bkz. Noble, 1979; Stark, 1980; Abercrombie ve Urry, 1983: 149). Bunun nedeni kısmen, mühendis/yöneticilerin artmasının bir "teknik uzmanlık ideolojisi" yaratmaya hizmet etmiş olmasıdır; bu *ideoloji daha sonra*, bilişsel kategorileri sis-

temleştirerek ve yeni örgütsel biçimler geliştirerek, diğer mesleklere, Stark'ın belirttiği gibi, "ayrıcalıklı konumlarını işçi sınıfı üzerinde ve karşısında tanımlama ve sürdürme çabaları konusunda yardım etti; mühendis/yöneticiler okullarda, üniversitelerde ve devlet içinde kapitalist sınıftan bağımsızlıklarını arttırmak için mücadele içine girdiler" (1980: 118; ayrıca bkz. Burrage, 1972; Larson, 1977, neden tam bir profesyonel kimlik geliştirmediklerine ilişkin). Meslekler birbirinin ardından, modern üniversite aracılığıyla bilgi üretimini, üreticilerin üretimiyle birleştirerek pazar-güçlerini arttırmaya çalışırlarken, mühendisler de böylece 20. yüzyıl süresince eğitim ile endüstrinin nasıl bütünleştirilmesi gerektiğine ilişkin bir model sağladılar. İş yönetimi okulları zaten kurulmuştu; 1881'de ilki (Wharton School of Finance and Commerce) ve ardından 1898'de Berkeley ve Chicago'da, 1900'da Dartmouth ve New York Üniversitesi'nde ve 1908'de Harvard'da diğerleri kuruldu (Touraine, 1974: 29). Bir yanda özgül kuramsal bilgi toplulukları, öte yanda vasıflı hizmetler veya emek pazarları; bu iki grup öğe arasında etkili olan yapısal bir bağlantı vardı (Bkz. Larson, 1980: 141-2 ve daha genel olarak 1977). Böylece yükseköğrenim, profesyonelleşmeyi oluşturma ve toplumsal eşitsizliğin yeniden yapılanmasında önemli bir dönüşüm aracı oldu. Noble'ın belirttiği gibi, "formel eğitimin endüstriyel yapı içine katılması, yöneticiler ile yönetenlerin arasını açarak ve ikisini kolej kampüsleriyle ayırarak, iş deneyimi ile ilerleme arasındaki geleneksel bağı zayıflattı" (1979: 168 ve değişen mühendislik ders programı için bkz. 7 ve 8. Bölümler). Noble, mühendislerin, formel eğitimin rolünü profesyonel kimliklerinin can alıcı bir yönü olarak vurgulayarak, aynı zamanda ABD'yi karakterize eden eğitime dayalı mesleki tabakalaşma sisteminin dayanaklarını oluşturduklarını belirtir (1979: 168; ayrıca bkz. Abercrombie ve Urry, 1983). Böylece profesyonelleşme süreci, toplumsal eşitsizlik örüntüsünü yeniden yapılandırmaya, meslek önemine dayalı bir sisteme, toplumsal olarak tanınmış uzmanlık aracılığıyla meşruiyet sağlanmasına ve eğitim ve denkliklerin öneminin artmasına katkıda bulundu (Bkz. Wiebe, 1967: 121; Disco, 1979: 179; Abercrombie ve Urry, 1983: 6. Bölüm).

Bu gelişmeler, 1880 sonrasında yarım yüzyıl içinde yükseköğrenimin olağanüstü yayılmasına yol açtı. 1930'a dek ABD, Fran-

sa'nın sahip olduğu akademik personel sayısından daha fazla yükseköğretim kurumuna sahipti ve 1930'da ABD'nin nüfusu Fransa'nın nüfusunun sadece üç katıyken, kolej nüfusu Fransa'daki ortaokul nüfusundan on kat fazlaydı. (Bkz. Debray, 1981: 43-4; Mulhern, 1981: 49). Ayrıca, ABD'de hem orta sınıfların genişlemesi hem de bu sınıflara yönelik devingenliğin artmasının -ki orta sınıfın oranı 1900 ile 1930 arasında yüzde 12'den yüzde 22'ye çıkmıştır (Bkz. Kocka, 1980: 19)- bu dönemde, işverenler ile işçi sınıfı arasındaki güçlü çalışma, pazar ve politik bölünmeleri önleyen bir etmen olduğunu ileri sürmek de makul olacaktır. Kocka, "endüstride mavi-beyaz yaka ayrımının belirsizliği ve görece önemsizliği"nden söz etmekte (1980: 117 ve kitabın çeşitli yerlerinde) ve bu durumu endüstri öncesi Amerika'da bürokratik yapıların ve şirket yapılarının yokluğuna bağlamaktadır (Özellikle 1933'e dek Almanya ile karşılaştırıldığında).

Kolej ve üniversiteler aracılığıyla bir profesyonelleşme programıyla uğraşan çok sayıdaki mesleğin ortaya çıkışının önemli bir nedeni, endüstri mühendisliğinin gelişmesi; fakat geride işin ve işçinin doğasına ilişkin bir dizi soru ve sorun bırakmasıdır. Bendix şöyle özetlemektedir:

> Taylor ve onu izleyenler, işçilerin seçimi ve eğitimini bilimsel bir temele yerleştirdikleri zaman, sadece endüstriyel uyumun bilimsel bulgular temelinde desteklenmesine değil, sanayicilerin eğitimlerinin ve ilgilerinin onları hazırlamamış olduğu entelektüel tartışmalara girmesine yol açtılar. (1956: 288)

Özellikle 1920'li ve 1930'lu yıllarda işçilerin gerçekten neye benzediği ve nasıl uygun biçimde motive edilebileceklerine ilişkin geniş ölçekli bir tartışma gelişti. Sonuçta, işçilerin tipik tavır ve yeteneklerini araştırmak üzere, bir testler ve testçiler topluluğu ortaya çıktı (Bendix, 1956: 286). Buna, endüstrinin daha genel şekilde bürokratikleşmesiyle ve yönetimin tahakkuku eşlik ediyordu; ve denetim uygulaması, ideal olarak kuralların incelmesini, yetki devrini, yönetim işlevlerinin uzmanlaşmasını ve kompleks kişisel araştırma ve yönetim sistemlerinin gelişimini içeriyordu (Bendix, 1956: 298; Baritz, 1960: 4. Bölüm). Bu gelişmelerin her biri yeni meslekleri, Baritz'in terimiyle "iktidarın hizmetçileri" olan ve en-

düstri mühendislerinin kullandığı profesyonelleşme stratejilerini kopya eden çeşitli organizasyon psikolojisi ve sosyolojisi dallarını ortaya çıkardı (Bkz. Baritz, 1960; Church, 1974, ekonomistlerin uzmanlar olarak gelişimi üzerine). Ve bu, Wiebe'nin özetlediği genel bir hareketin parçasıydı:

> bir kentsel-endüstriyel sistemin uzmanlaşmış gereksinimleri, kentlerdeki orta tabakaya bir Tanrı lütfu olarak geldi. Vasıfları aracılığıyla oluşan kimlik sayesinde komşularının saygısını kazandılar ve bu kimlik onlara geniş ölçekte ulusa ulaşan doğal yollar açtı. Giderek formelleşen mesleğe giriş şartları ayrıcalık yaratarak prestijlerini koruyordu. (1967: 113)

Ayrıca, "hizmet sınıfı"nı oluşturan bu grupların her birinin ilk önce kuzeydoğunun eski, büyük ve endüstri bakımından gelişmiş kentlerinde ortaya çıktığına işaret eder. Wiebe 1900'den başlayarak önündeki her şeyi süpüren "saldırgan, iyimser yeni orta sınıf'ın gelişiminden söz eder (1967: 166). Bu daha sonra, açık biçimde tanımlanmış belli "toplumsal ihtiyaçlar"a yanıt olarak oluşan basit bir süreç olarak görülmemesi gereken "yardımcı meslekler"in gelişiminde de yansıtıldı (Bkz. Wiebe, 1967; Bledstein, 1976). Fakat böylesi meslekler bütünüyle özerk olarak görülmemelidir; çünkü Lasch'ın ileri sürdüğü gibi, "modern profesyonelizmin yükselişi ile profesyonel yönetimin yükselişi arasındaki bağlantıyı" göz ardı etmemeliyiz; daha eleştirel olarak, "Amerikan profesyonelizmi, çok sıkı biçimde birleştiği yönetsel kapitalizm tarafından bozulmuştur" (1977: 17). Lasch, endüstri alanındaki bilginin elde edilmesi, merkezileşme ve vasıfsızlaşma ile endüstri dışı alanlardaki -özellikle Amerikan sağlık servisindeki- toplumsal faaliyet alanları arasındaki benzerliklere işaret eder (Bkz. Brown 1980). Böylece ABD'de güçlü ve yaygın bir "hizmet sınıfı" gelişti ve onun ortaya çıkışı sadece iş alanında değil; toplumsal ve siyasal yaşamın pek çok alanında emeği zayıflattı.

C. BRİTANYA VE "BİLİMSEL YÖNETİM" HAREKETİ

Bu kesimde, Littler'in "Ambrit" yanıltmacası olarak adlandırdığı

şeye ilişkin bazı içermeleri inceleyeceğim (1978: 187; 1982a: 145). Bu terimle, çok farklı iki toplumun, yani ABD ile Britanya'nın tarih ve kültürünü birleştirmeye yönelik süregiden eğilimi ve ikisi arasındaki bu birleşmenin temeli üzerinde önemli sosyolojik sonuçlar çıkarma girişimini anlatmak ister; Littler, "kapitalist emek sürecinin vasıfsızlaşması"nın neredeyse doğal bir tarihi olduğunu varsaymak yerine, bilimsel yönetimin her topluma sokulduğu kesin koşullar ve durumları araştırmanın gerekli olduğunu belirtir (Örneğin, Baverman, 1974 ve oldukça farklı terimlerle Bendix, 1956'da tartışıldığı gibi). Littler bilimsel yönetimin Amerikan endüstrisine Birinci Dünya Savaşı öncesi ekonomik genişleme döneminde girdiğini; buna karşın, Britanya'da daha sonra -1920'ler ve 1930'lardaki derin ekonomik çöküntü döneminde- gerçekleştiğini öne sürer (1982a: 145). Ayrıca çalışmanın "rasyonelleşmesi" tüm endüstrileri benzer ölçüde etkileyen bir şey değildi. ABD'de metalişlerinin, elektrik ve kimya endüstrilerinin dönüşü-münün özellikle önemli olduğunu görmüştük. Britanya'da bilimsel yönetime yönelik hareket esas olarak gıda, içki, tütün, kimya ve tekstil endüstrilerini etkiledi (Littler, 1982a: 145, 1982b: 114).

Gelecek kesimde, öncelikle Britanya'daki gelişmelerin Amerika'dakilerin çok gerisinde kalması nedeniyle, "Ambrit" yanıltmacasının gerçekten de bir yanıltmaca olduğunu göstereceğim. Ayrıca, Britanya'daki gelişmelerin Avrupa'nın bazı ülkelerine göre de oldukça geride kaldıklarını göstereceğim. Burada, çoğu literatürde, Cadbury, Devinat ve Urwick gibi o zamanın yorumcuları ve Levine, Maier ve Wiener gibi çağdaş ekonomik ve toplumsal değişim tarihçilerinin açık biçimde saptadıklarını izleyeceğim. Benim esas amacım burada, Britanya'daki endüstrinin neden yeni yönetsel denetim ve hiyerarşi biçimlerini benimsemeyi başaramadığını belirlemek olacaktır; buna dair mevcut açıklamaların yetersiz olduğunu öne süreceğim. Özellikle toplumsal güçlerin dengesini incelemek gerekmektedir. Bilimsel yönetimin uygulanması sırasında mutlaka direnişle karşılaşılır. Bu tür yenilikler, özellikle mücadele edilmedikçe *ve* kuşkusuz yaygın muhalefet etkisiz hale getirilmedikçe uygulana*mayacaktır*. Bu tür gelişimlerin, sermaye açısından genellikle "işlevsel" olmalarına karşın, bu işlevlerin, sermayenin emeği denetleme biçimi olarak bilimsel

yönetimin büyümesini ve dayanıklılığını açıklaması *beklenemez*. Özellikle yönetimin "bilimleştirilmesi" mücadelelerinin sadece kararsız biçimde başarılı olmasının ve genelde ABD, Almanya ve Japonya ile karşılaştırıldığında Britanya'da daha az başarılı olmasının nedenlerini ve nasıllarını açıklamak için öncelikle endüstriyel ve mekânsal çeşitlenmeleri araştırmak gerekiyor. Dolayısıyla yönetimsel değişimin özellikle ABD'de gelişmesinin gerekçelerini açıklamak için, Britanya'daki mevcut toplumsal güçler değişimi önlediği halde ABD'dekilerin neden önleyemediğini göstermek gerekiyor.

Öncelikle, Britanya'daki bilimsel yönetimin sınırlı kabul edilişini kısaca ayrıntılandırmak istiyorum. Littler'in gösterdiği gibi, 1914'e kadar olan dönemde bazı değişimlerin -parça başı iş ve diğer prim sistemlerinin gelişmesi, iç müteahhitlerin artarak ve kararsız biçimde yerlerini doğrudan kullanılan bir denetim sistemine bırakmaları ve yeniden canlanan paternalizm biçimleri (Bkz. Littler, 1982b: 7. Böl.; Burgess, 1980: 4. Böl.)- gerçekleşmesine karşın, sistematik bilimsel yönetim programları bu dönemde, mühendisler ve yöneticiler arasında çok az ilgi uyandırmış ve çok ender olarak uygulanmıştır. Maier şöyle özetlemektedir:

> Bu durum sadece, kendi alıştığı tarzlarda kurulmuş bir endüstriyel liderliği yansıtmakla kalmadı; orta sınıfların toplumsal düzene yönelik endişe taşımadıkları bir ülkedeki liberal rejimin vaatleri ve merkezsizleştirilmiş üretim tarafından yaratılan memnuniyet, gerçek ilgiyi 1920'lerin ve 1930'ların ekonomik sorunlarına dek erteledi. (1970:37)

1911'de *Engineer* dergisi, "emek maliyetlerini azaltmanın dürüst ve dürüst olmayan yolları vardır . . . Taylorizmin insanlık dışı olduğunu duraksamadan söylüyoruz" yorumunu yaparak, Amerikan bilimsel yönetim nosyonuna karşı çıkıyordu (Aktaran Wiener 1981: 143; ayrıca bkz. Urwick ve Brech, 1946: 7. Böl.). Urwick, kuşkuculuk ve duyarsızlık içinde olan endüstriyel *çevrenin* çorak bir alan oluşturması nedeniyle Taylor'ın yapıtına ciddi ilgi gösteren sadece birkaç işverenin bulunduğunu belirterek, sermayenin tepkisini özetlemiştir. Sonucun teknoloji dışında bir şey olduğunu anlamada bir yetersizlik vardı (1929: 58). İşverenler

Taylor'ın yapıtının çeşitli yönlerini kabul ettiklerinde, (Birinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasında bile) sadece belli bir yönü aşırı vurgulama eğilimindeydiler ("maliyet hesabı ya da teknik araştırmada refah ve psikoloji" gibi) ve sonuç olarak, iş yaşamlarında denge yokluğunun alışıldık sonuçlarına katlandılar; sonraları, daha fazla bilime ihtiyaç duydukları zaman bilimsel metotları gözden geçirdiler (Urwick, 1929: 70).

Diğer çağdaş yorumcular, bu yorumu güçlendirdiler. Örneğin, anıtsal bir eser olan *Industrial Efficiency*'nin (1906) yazarı A. Shadwell 1916'da Britanya endüstrisine ilişkin şunları söylüyordu:

> Çoğunlukla hiçbir şekilde planlama yoktur; bu, teknisyene ve keyfi denetime bırakılır. Genellikle basit ve hazır türde bir planlama vardır; ancak ülkenin en ünlü işyerlerinden bazıları, malzemenin rastgele toplandığı bir kaos durumunda bulunur. (1916:375-6)

Benzer biçimde eleştirel yorumlar *Incentives in the New Industrial Order*'da J. A. Hobson (1922, ayrıca bkz. 1913) ve *The Works Manager Today*'de (1918) Sidney Webb tarafından geliştirilirken, Edward Cadbury bilimsel yönetim uygulamasının potansiyel olarak insanlıktan çıkarıcı sonuçları olabileceğine dikkat çekti (1914a ve 1914b). Levine, Britanya'daki mühendislik dergilerinin Taylor'ın yeni ufuklar açan makalelerine ilgi göstermemesini ayrıntılı biçimde aktarmaktadır; örneğin, onun "İşyeri İdaresi" isimli makalesi dört büyük mühendislik dergisi tarafından göz ardı edildi (Levine 1967:61). Levine bilimsel yönetime yönelik tepkileri üç kategoriye ayırmaktadır; insancıl tepkiler, yukarıda *Engineer*'dan yapılan alıntıda olduğu gibi; ekonomik tepkiler, emek maliyetlerinin düşük olması nedeniyle bilimsel yönetimin Britanya'da gereksiz olduğuna ilişkin savda olduğu gibi ve anti-bilimsel tepkiler, "çok fazla bilim . . . verimliliği arttırmak yerine bir azalmaya yol açabilir" diyen *Engineer*'daki başka bir makalede belirtildiği gibi (25 Nisan 1913: 443) ya da "altın kural" veya örgütlenme "asla iyi adamların yerini alamaz" diyen E. T. Elbourne'un görüşünde (1914: 169) olduğu gibi.

Sonuç olarak, C. B. Thompson'ın 1917'de yaptığı araştırmada, Taylorcu yönetim şemalarının uygulandığı 201 fabrika olduğunu i-

leri sürdüğünü hatırlatabiliriz; fakat bunlardan sadece dördü Britanya'da bulunuyordu (1917: 39; bkz. ayrıca Levine, 1967: 67). Kitlesel üretimdeki ilgili gelişmeye yönelik araştırmasında Levine da özellikle uzmanlaşma, standartlaşma ve karşılıklı değişebilirlik özelliklerinin gelişmesindeki başarısızlıktan dolayı, Birinci Dünya Savaşı'na dek olan dönemde Britanya'da bilimsel yönetime dair çok az iz bulunduğunu belirtiyor (Levine, 1967: 52-4).

Britanya'da yaygın bilimsel yönetim uygulamasının gerçekten ne zaman olduğuna ilişkin birtakım tartışmalar vardır. Bazı yorumcular, Birinci Dünya Savaşı dönemini değişim noktasının belirleyicisi olarak görürler. Pollard'ı izleyerek Burgess, "savaşın uzun dönemli büyük etkilerinden birinin, Britanya'da 'bilimsel yönetim' yöntemlerinin yaygın şekilde uygulanmasına damgasını vurması olduğunu" ileri sürer (1980: 166; bkz. ayrıca Pollard, 1969: 53-6, 81-2). Fakat bunun için güncel bir kanıt göstermez ve savaş, artan standartlaşma, devlet cephaneliklerindeki kitlesel üretim tekniklerinde ilerlemeler ve vasıf farklılıklarının aşınması gibi birkaç önemli etki yaratırken, Britanya'da en önemli yeniliklerin oldukça geç bir zamana dek gerçekleşmediğini söylemek makul görünmektedir (Bkz. Littler, 1982b: 99-100). Littler, savaşarası yıllarında Britanya'da, yönetimdeki değişimlerin anlaşılması için Bedaux sisteminin önemine dikkat çekmiştir (Bkz. Bedaux, 1917; Livingstone, 1969: Layton 1974; ve ayrıca Littler, 1982a: 139-43, 1982b: 8. ve 9. Bölümler).

Bedaux danışmanlık şirketi 1918'de Cleveland, Ohio'da işe başladı ve birkaç yıl içinde Bedaux biri Amerikan, diğeri uluslararası iki danışmanlık şebekesinin (network) sahibi oldu. Olağanüstü hızlı parasal başarısı özellikle onun satıcılığından kaynaklanıyordu. Littler'in işaret ettiği gibi, Taylor kendi sistemini entelektüel açıdan haklı çıkarmaya hevesliyken, Bedaux kendisini ve sistemini sadece mühendislere ve yöneticilere satmak üzere işe koyuldu (1982b: 107). Ayrıca Taylor'ın sistemi uzun zaman alırken ve kurulması güçlükler taşırken (Bkz. Layton, 1974), Bedaux'nunki hızlı ve kolaydı ve mevcut yönetim yapısında oldukça az değişikliğe gerek duyuyordu. Daha doğrusu, Bedaux'nun esas yeniliği, çözümünü Taylor'ın gözden kaçırdığı sorunu, yani ça-

lışma ile yorgunluk arasındaki ilişkinin doğasını halletmiş olmasındaydı (Bkz. Layton, 1974: 382). Bedaux, herhangi bir görevin yerine getirilmesi için gereken kesin oranları belirleyebileceğini iddia ediyordu. Dahası, bu şekilde fabrika içinde bütün farklı görevleri karşılaştırmak mümkün oluyordu; farklı görevler, bütünüyle çalışma ve dinlenmenin belirli kombinasyonlarına dayalı olacaklardı. Aynı ölçüm sistemine tümüyle indirgenebilecek ve böylelikle sistematik bir denetime ve izleme sistemine tabi olacaklardı. Aynı zamanda Bedaux, planlarına oldukça kaba bir ödül sistemi de dahil etti. Livingstone bunu şöyle özetliyordu:

> Eğer bir adam, 40 parça üreterek haftada 3 sterlin kazanıyorsa, Bedaux ona 80 parça üretmesi için haftada 4 sterlin önerdi. Bu terimlerle ele alındığında dolandırıcılık çok açıktır; ancak kullanılan jargon, mantığı gizliyordu.... Örneğin Bedaux her zaman kişinin 3 sterlinlik kazancı için 60 parça üretmiş olması gerektiği öncülünden işe koyuluyordu ve böylelikle, eğer üçte bir daha fazla üretirse, üçte bir daha fazla ücret -4 sterlin- alıyordu. Bundan daha adil ne olabilirdi ki? (1969: 50)

AFL'nin Bedaux *sistemi üzerine yaptığı bir araştırma, yalancı*-bilimsel jargon altında, onun iyi ve verimli yönetimin diğer yönleriyle çok az ilgilenen, temel olarak bir iş hızlandırma aracı olduğu sonucuna varıyordu (Bkz. Brown, 1935). Diğer bir deyişle, yönetimin mevcut iktidarını işçiler pahasına arttırdı ve yöneticilere verimliliği anlayabildikleri ve denetleyebildikleri yolunda yanıltıcı bir duygu verdi (Bkz. Layton, 1974: 382). Bedaux, aslında çoğu kez çalışma yöntemlerini iyileştirmek üzere yeterince çalışmadığı ve daha doğrusu artan üretim yükünün tamamını işçilerin omuzlarına yüklediği için eleştiriliyordu (Bkz. Littler, 1982b: 112). Sadece "hız arttırma" ile ilgilendikleri suçlaması korkusuyla Taylor Topluluğu kendisini Bedaux sisteminden ayırmak için mücadele etti (Bkz. Nadworny, *1955: 134*).

Bu sistem Britanya'da yaygın olarak benimsendi. 1937'de bu sistemi kullanan 1100 kadar şirketin 500'ü Amerikan, 200'den fazlası İngiliz ve 150'si Fransızdı (Littler, 1982b: 113). Britanya'da bulunan şirketler 1930'ların yeni ve büyüyen şirketlerinin çoğunu oluşturuyordu: gıda işleme (Huntley & Palmers), hafif mühendislik

(GEC (coventry)), motor parçaları (British Goodrich Rubber Co. Ltd), kimyasallar (Boots Pure Drug Co.) ve hizmetler (Vernons Ltd.) ve ayrıca bazı eski endüstriler, özellikle tekstil (Wolsey Ltd.) (Bkz. Littler, 1982b: 114 ve 1980: Appendix A). Britanya'da Bedaux sisteminin iki önemli uygulama özelliği vardır. İlk olarak, çok az durumda, uygulanması bazı yerleşik zanaat vasıflarının yıkımını gerektiriyordu. Uygulandığı endüstrilerin çoğu, zanaat emeğine değil, yarı-vasıflı ya da vasıfsız emeğe dayanıyordu. Bazı zanaatların vasıfsızlaştırılması gerektiğinde bile, bu işlemin Bedaux sisteminin uygulanmasından *önce* gerçekleşmiş olduğu gözüküyordu (Littler, 1982b: 128-30). İkinci olarak, bu sistemin uygulanışı işgücünde önemli ölçüde karşıtlık ve düşmanlık yarattı. Bunun nedenleri, hem zaten çok yüksek ulusal ve yerel işsizliğin olduğu dönemlerde işsizlik artışına yol açması hem de gözetlenmeye ve işte hız artışına karşı açık kızgınlıkların olmasıdır. Fakat muhalefet öylesine başarısızdı ki grev eylemi hızlı biçimde eridi (Littler, 1982b: Böl. 9). Yine de böylesi bir direnişin etkisi, çoğu kez sendikaların normların yaratımına ve sürdürülmesine *etkin* şekilde katılmaları oldu; bu süreç, 1930'lara dek genellikle ulusal sendikaların ve TUC'un Bedaux'ya kucak açıcı yaklaşımında yansıtılmaktaydı (Örneğin, TUC Raporu, 1933: 16'da yansıtıldığı biçimiyle).

1930'lar süresince gerçekleşen bu gelişmeler Braverman'ın ileri sürdüğü gibi, basit bir zanaat vasıfsızlaştırması örüntüsünü kapsamıyordu. Littler'in tartıştığı gibi, zanaatın vasıfsızlaştırılması örüntüsü esas olarak meslek/endüstri yapısındaki değişimler, yani yeni endüstrilerin büyümesi, farklı teknolojilere sahip yeni firmaların ortaya çıkışı, yeni üretim süreçlerindeki gelişme ve endüstrilerin, firmaların ve tesislerin hem Britanya içinde hem de dışarıda mekânsal olarak yeniden yerleştirilmesi aracılığıyla "çatışma-dışı" bir tarzda gerçekleşti (Bkz. Littler, 1982b: 141). Bedaux'nun uygulanışı, esas olarak "vasıfsızlaştırılmayı" bekleyen yerleşik zanaat vasıflarının bulunmadığı bu yeni endüstrilerde ve firmalarda gerçekleşti. Buna rağmen değişimler "çatışmacı" bir tarz içinde ortaya çıktı; fakat bu, zanaat vasfının basit yıkımını içermedi -daha doğrusu, Bedaux'nun asıl sonucu, ABD'de etkili olana benzer bir tarzda yönetimi ve emek içindeki ilişkisini "ye-

niden yapılandırmak" değil, işi ve yeni denetim ve ödeme biçimlerinin girişini hızlandırmayı "meşru kılmaktı" (daha eksiksiz Taylorcu sistemler aracılığıyla). Britanya'da bu tür projelerin uygulanması sırasında ciddi işçi direnişiyle karşılaşıldı (ayrıca ustabaşılar ve danışmanların direnişi; bkz. Littler, 1982b: 142-3), fakat bu genellikle, projelerin uygulanışını önlemede değil, sadece modifiye etmede başarılı oldu.

Şimdiye dek yönetimin Britanya'da ABD'ye göre hem daha sonra hem de çok daha yetersiz biçimde yeniden yapılandığını gördük. Bunun neden böyle olduğunu çözümlemeden önce, kısaca bu dönemde Avrupa'nın geri kalan bölgelerinde neler olduğunu ele alacağım (Japonya'daki gelişimler için bkz. Wood ve Kelly, 1982: 80; ayrıca Littler, 1982b: 10. Böl.; SSCB'deki gelişimler için bkz. Wood ve Kelly, 1982: 81; çağdaş bir açıklama için bkz. Devinat 1927; genel bir inceleme için bkz. Maier, 1970).

Bu alanda Amerikan yeniliklerini en hızlı biçimde kopya eden ülke Almanya oldu. Kocka'ya göre, "bilimsel yönetim" ilk kez yüzyılın başında büyük yatırımların işliklerinde ortaya çıktı (1978: 574; bkz. Devinat, 1927: 80-3). Bu kısmen, Alman girişimcilerinin ve yöneticilerinin ilk elden "Taylor" sistemini incelemek üzere ABD'ye araştırma gezileri düzenlemelerinden kaynaklandı. Ayrıca, Alman toplumunda mevcut olan özelliklerden, yani örgütsel yapılarda yazılı talimatlara, kesinliğe ve resmiyete yol açan bürokratik gelenekten de kökenleniyordu. Kocka, büyük mühendislik işlikleri içinde, üretimin hazırlanması ve denetlenmesi ile üretimin uygulanması arasındaki kesin bir bölünmenin baştan beri var olduğunu ileri sürer. Ayrıca kırtasiyecilik ve kart endeks sistemlerini kapsayan büroların yaygın gelişimi, üretimde kimi standartlaşmalar ve ustabaşı iktidarında azalma, örgütlenme uzmanlarının artışı ve bilime, teknolojiye ve teknik eğitime yönelik büyük bir ilgi vardı (Ayrıca bkz. Levine, 1967: 46, 75, 147). Bu tür gelişmelere ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında ivme kazandırıldı (Bkz. Pichierri, 1978).

Fransa'da da Birinci Dünya Savaşı öncesinde bilimsel yönetime yönelik oldukça büyük bir ilgi vardı. Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Fransız mühendisleri teknolojik değişimin öncü kolunda yer almışlardı ve Taylorcu yönetim sistemini ilk kez in-

celeyen ve uygulamaya çalışanlar arasında da onlar vardı. Bu mühendisler arasında özellikle Henry le Chatelier ve Henri Fayol önemliydi (Bkz. Devinat, 1927: 30-2; Maier, 1970: 37-8; Layron, 1974: 379-80). Bu kuramların uygulandığı asıl endüstri, özellikle Renault ve Packard'da hızlı biçimde gelişen otomobil üretimiydi (Layton, 1974: 380). Fayol, yönetimin hali hazırda bilinen işlevlerine koşut olarak, tahmin yapmayı, örgütlenmeyi, yönetimi, eşgüdümü ve denetimi kapsayan, kendi deyişiyle "yönetsel işlev" fikrinin gelişiminde etkili olmuştur (Devinat, 1927: 31). 1918'de Clemenceau'nun, Taylorcu planlama departmanlarının kurulmasının gerekli olduğunu önermesine karşın, bilimsel yönetimin genel etkisi, Almanya'dakinden daha az belirgindi (Copley, 1923, cilt I: xxi).

Birinci Dünya Savaşı sonrasına değin, bilimsel yönetim fikrine ilişkin uluslararası ölçekte önemli mübadeleler gerçekleşmedi. İlk uluslararası kongre 1924 yılında Prag'da toplandı ve altı Avrupa ülkesinden ve ABD'den delegeler katıldı. Ayrıca 1925 ve 1927'de 1400 delegenin 170'in üzerinde bildiri dinledikleri kongreler gerçekleştirildi (Ayrıntı için bkz. Urwick, 1929: 75). 1927'de ILO, bilimsel yönetimin bilinen tüm şemalarını düzenlemek, sınıflandırmak ve yaymak amacıyla Cenova'da Uluslararası Yönetim Enstitüsü'nü kurdu.

Şimdiye dek, ABD ve kısmen de Almanya ve Fransa (sırası gelmişken Japonya) ile karşılaştırıldığında bilimsel yönetimin, Britanya'da bir hayli sonra ve güçsüz bir biçimde kurulduğunu gösterdim. Bunun aşağıda tartışacağım birçok nedeni var. Ancak bu nedenler alışılmışın dışında, farklı bir ışık altında ele alınmalıdır. Yani bu nedenlerin önemi, Britanya'daki hizmet sınıfının "nedensel güçleri"nin, başka bir yerde, özellikle ABD'de gerçekleştiği ölçüde gerçekleşmesini önledikleri olgusundan kaynaklanmaktadır. Bu nedensel güçler, Britanya'da gerçekleştirilmediler; çünkü Britanya'da toplumu ve özellikle güçlü kapitalist ve işçi sınıflarını yeniden yapılandırmak üzere ortaya çıkacak "hizmet sınıfı"nı önleyebilen yeterince güçlü ve örgütlü başka kendilikler vardı. Ayrıca Britanya'da, hizmet sınıfına özgü, uygun "mücadele-halindeki-kolektiviteler"in benzer gelişmesi olmadı. Stark, ABD'deki karşıt durumu şöyle özetlemektedir:

> Teknik uzmanlığa yönelik iddialarını savunmak ya da diploma derecelerinin geçerlilik değerlerini sürdürmek çabasıyla, bu yeni mesleklerin üyeleri bir ayaklarıyla işçi sınıfı içinde, diğer ayaklarıyla kapitalist sınıf içinde duruyorlar; bir ayaklarıyla bir profesyonel birliğin, diğer ayaklarıyla bir bürokratik örgütlenmenin (şirket veya devlet) içinde yer alıyorlar. Çalışma, topluluk ve politik yaşamdan ortaya çıkan başka örgütler ile bu birlikler arasındaki çatışma ve ittifak ilişkileri grubu, günümüz sınıf ilişkilerinin çözümlenmesinde araştırma konusu olmalıdır. (Stark, 1980: 119; bkz. Abercrombie ve Urry, 1983: 132-3)

Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, bu yüzyılın ilk çeyreğinde, ABD'de endüstri mühendislerinin önderliği altında başarıya ulaşan sürece benzer biçimde, Britanya'daki hizmet sınıfının kendi güçlerini neden gerçekleştiremediğini özetlemeye çalışacağım. Öncelikle ekonomik yapının dört özelliğinin belirtilmesi gerekiyor: İlki, Britanya'da aile şirketleri, başka bir yerde olduğundan çok daha büyük önem taşıyorlardı ve mülkiyet ile denetimin birbirinden ayrılmasına yönelik çok az eğilim vardı (Chandler, 1976: 40); ikincisi, 1920'lerdeki şirket birleşmeleri çoğalmasının önemli artışlara yol açtığı Birinci Dünya Savaşı sonrasına dek olan sürede endüstriyel yoğunlaşma düzeyinde oldukça az artış gerçekleşti (Hannah, 1976: 105); üçüncüsü, endüstriyel yoğunlaşmada artışlarının yaşandığı bu endüstrilerde bile mülk sahipleri, bütünleşmiş ve merkezileşmiş yönetsel bir sistem kurmaya çalışmadılar (Bkz. Littler, 1982b: 103; 128 müdür ve sekiz yönetici müdür! barındıran, 1899'da kurulmuş Calico Printers Association hakkında); ve dördüncüsü, 1914 yılında sermaye dışsatımı, Britanya'nın o zamana dek tüm dünyadaki toplam yatırımlarının yarısından fazlasını oluşturacak biçimde, olağanüstü yüksek bir hız kazandı (Bkz. Burgess, 1980: 113; ayrıca bkz. Rubinstein, 1977; Wiener 1981: 128-9, daha genel olarak). Endüstrinin görece değişmeden kalması ve aile denetim biçimlerine bağlı olması, bu özelliklerin sonucudur. Alfred Marshall 1903'te şöyle yazıyordu: "[Çoğu] imalatçı oğulları, babalarının gösterdiği yolu otomatik biçimde izlemekten hoşnuttu. Babalarından daha kısa süre çalışıyorlardı ve babaları yeni pratik fikirler kazanmak için çok çaba harcamışken, onlar kendilerini pek yormuyorlardı" (Marshall, 1938: 21). Aynı zamanda,

finans-kapitalin genişleyen ve giderek kârlı hale gelebilen bir gelişimi vardı. Endüstriyel sermaye karşısında finans-kapital, "kesinlikle daha varlıklı ve güçlüydü, daha üstün bir tarihsel şecereye sahipti. . . yüzyıllarca öncesine dayanan gelenekleriyle, üst-sınıf İngilteresi'nin merkezine yakın konumuyla ve aristokrasi ile arasındaki giderek oluşan ve sıkıca kaynaşan bağlarla City of London, endüstriden sakınan, farklı bir özelliğe sahipti" (Wiener, 1981: 128). Sonuç olarak, Britanya'da City of London içindeki finans kuruluşlarının, özellikle ABD'de Taylorizm ve Fordizmin uygulanması açısından önemli yerler olan elektrik mühendisliği ve otomobil üretimi endüstrilerinin finanse edilmesine büyük katkısı olmadı (Wiener 1981: 129). Ayrıca bu tür denizaşırı yatırımlardan gelen büyük ödüller ve güvenilir imparatorluk pazarları Britanya ekonomisini rahatlatırken, yönetimin yeniden yapılandırılmasına yönelik baskıların da azalmasına neden oldu (Bkz. Wood ve Kelly, 1982: 42; daha genel olarak bkz. Ingham, 1982).

Ayrıca, bu durumun sonuçları, Britanya'nın endüstrileşen ilk ülke olması ve sermaye stokunun diğer ekonomilerle karşılaştırıldığında daha eski bir rekolteye sahip olması nedeniyle özel olarak önemliydi (Bkz. Levine, 1967: 122-3, ABD ile farklılıklar üzerine). Yeni yönetim projelerinin ya en son teknolojinin bulunduğu ya da yeni sermaye yatırımının uygulanmaya başlanacağı yerlere sokulması daha mümkün olacaktı. Britanya'da bu kısıtlamanın, yeni yönetim yapılarındaki gelişimleri önleyen önemli bir etmen olmasına ilişkin iki örnek gösterilebilir: Birincisi, elektrifikasyon ve elektrik mühendisliğinin yaygın gelişimini engelleyen Britanya'daki mevcut buhar ve gaz yatırımlarının yüksek düzeyi; ikincisi, demir ve çelikteki mevcut yatırımların, değişimin karşısında büyük bir engel oluşturacak denli büyük olması (Bkz. Levine, 1967: 123-4). Bu sorun, endüstri örgütlenmesinin "karşılıklı bağlı" yapısı nedeniyle daha da abartıldı ve sonuçta tüm endüstriyi etkin biçimde yeniden yapılandırmadan belirli bir yeniliği uygulamak olanaksızlaştı (Bkz. Frankel, 1955). Bu, özellikle iki nedenden ötürü özel bir sorun oluşturuyordu: Birincisi, önde giden endüstrilerin çoğunda mülkiyetin oldukça parçalı bir örüntüsü vardı; ve ikincisi, ABD'den farklı olarak Britanya, ulusal toplumsal ve politik bir kendilikti; bunun anlamı, daha önce kurulmuş

T.C.
E.Ü. İlahiyat Fakültesi
Hatice Bayraktar Kütüphanesi

yatırımlardan yüzlerce mil ötede, yeni yatırımlara girişilmesinin çok daha zor olmasıydı (Bkz. Littler, 1982b: 183-5).

Britanya'da ücret düzeylerinin, yeni yönetim projesinin uygulanmasında büyük bir teşvik oluşturacak kadar yüksek olmadığı da yaygın olarak ileri sürülmektedir. Örneğin, ücretlerin ulusal gelirdeki payı 1893'te ulaştığı tepe noktasından sonra kararlı biçimde düştü, öyle ki 1913'te, 1907'de olduğundan daha küçük bir payı bulunuyordu (Pollard, 1965: 101). Ayrıca 1890 sonrasında başka ileri ekonomilere göre, Britanya'da hem para hem reel ücretler daha yavaş yükseldi; daha doğrusu reel ücretler 1893'ten 1913'e dek düşmeyi sürdürdü (Brown ve Browne, 1968: 67). Kömür madeni endüstrisi, Birinci Dünya Savaşı öncesi işverenlerin çok düşük ücretlerle emek bulabildikleri duruma iyi bir örnekti (Bkz. Levine, 1967: 77). Ancak Levine, bunun yeterli açıklama olmadığını, inandırıcı biçimde gösterir (Levine, 1967: 76-8). Yönetici ve mühendislerin uygun değişimlere zorlanmamalarının ve düşük ücretli bile olsalar işçilerin direnebilmelerinin nedenleri üzerinde düşünmemiz gerekiyor. Bunun bir nedeni, Burgess'e göre, "1870'lerin sonlarından bu yana hem işyerinde hem de toplulukta işçi sınıfı 'kenetlenmesi'nde artış olduğu argümanını destekleyen önemli kanıtların bulunması"dır (1980: 97). Bu durum, sendika üye sayısının 1889'da 1 milyondan 1913'te 4 milyona çıkmasıyla ilişkilidir. Özellikle emeğin direnmesi durumunda, başka bir yere yatırım yapmak çok daha zordu. Ayrıca Britanya'da işverenler, dönüştürülmüş bir yönetsel yapıdan kaynaklanacak verimlilik artışından işçilerine pay vermeye yanaşmıyorlardı (Bkz. Littler, 1982b: 95). Britanya sermayesi, yüksek bir ücret, yüksek verimlilik ekonomisi geliştirmek yerine, ücretleri olabildiğince düşük tutmaya çalıştı. Sonuçta, hızla sendikalaşan, topluluk temelinde örgütlenmiş emek hareketinin, yönetsel yeniden yapılanmayı oluşturacak her türlü çabanın karşısında oldukça etkili ve kararlı bir muhalefet başlatması şaşırtıcı değildir.

Bu durum bir başka nedenden dolayı da doğruydu. J. A. Hobson'ın belirttiği gibi, "ülkenin büyük işadamları", dünyadaki alanlarını, bilim ya da "başkalarının eğitimli beyinleri" olmaksızın kendi çabalarıyla açmış gibi gözüküyorlar (1922: 62; bkz. ayrıca Levine, 1967: 70). Hobson, onların bilim ve bilimi temsil eden her

şeye yönelik küçümseyici kuşkuculuklarına işaret eder (1922: 81). Benzer biçimde Alfred Marshall, şimdiye dek olduğundan çok daha eksiksiz biçimde bilime yönelmediği takdirde, İngiltere'nin dünyadaki konumunu sürdüremeyeceğini iddia eder (Aktaran Levine, 1967: 70). Bilimsel bilginin nimetlerinden yararlanma ve kimya mühendisliği alanını geliştirme konusundaki başarısızlıkla ilişkili olan kimi yetersizliklere işaret edildi: Örneğin 1994'te Wedgwood's hiç kimyacı çalıştırılmadığını iddia etti (Wiener, 1981: 201). Ayrıca bu sorunlar, bu yüzyılın başında ABD'yi niteleyen benzer "ilerleme" ideolojisinin gelişimindeki genel başarısızlık üzerinde de etkili olmuştur. Maier'in ileri sürdüğü gibi, "bu nedenle Avrupa'daki rasyonelleşme, gerçekte düşünüldüğü gibi Amerikan üretken vizyonunun, gelişimi engellenmiş çocuğundan başka bir şey değildi" (1970: 59). Gerçekten, ABD özellikle ondokuzuncu yüzyılın son yılları ile yirminci yüzyılın ilk yılları süresince ayırt edici, olumsuz bir örnek oluşturdu. Amerikan yaşam biçiminin küçümsenmesi -teknoloji ve zenginliği idolleştiren bir yaşam biçimi- yaygınlaştı. Gerçekten de, Wiener endüstri devriminin karakteristik biçimde İngiliz-olmayan bir olay olarak yeniden tanımlandığını öne sürmektedir (1981: 88-90).

Dolayısıyla bu durum, Britanya endüstrisi içinde tercih edilen iki yönetim öznesinin -ABD'de aynı önemi taşımayan özneler- gelişmesiyle ilişkiliydi. Bu iki özne, bir yanda eğitimli amatör "beyefendi" ve öte yanda "pratik adam"dı (Wiener, 1981: 138-9). Gerçekte pratik adam, özellikle seçkinci bir eğitimden yoksun bırakılarak, beyefendilikten dışlanmış olanların kendilerini savunma idealiydi. Bunlar için mesleki eğitim büyük önem taşıyordu ve öğrenimi ya da mesleğe dönük resmi eğitimi küçümsediler. Bu iki modelin ikiz kültü, eğitimli amatör ile pratik adam karşılıklı olarak yönetim ve endüstri içinde bilime, teknolojiye ve resmi eğitime karşı muhalefeti güçlendirdiler. Coleman şöyle özetler: "Ekonomi, yönetim teknikleri, endüstri psikolojisi; çoğu kez tüm bunlar büyük bir kuşku ile karşılanıyordu; çünkü bunlar, 'pratik adamlar' ve beyefendi amatörler tarafından uzun zamandır birlikte sürdürülen bir etkinliği profesyonelleştirme girişimini temsil ediyorlardı" (1973: 113). Yönetim tipik olarak, sadece kendi adına uğraşılacak bir uğraş olarak değil; daha ziyade politika, arazi

mülkiyeti, kültür ya da kent içinde bir konum gibi başka bir şey adına kullanılacak bir *araç* olarak ele alınıyordu (Bkz. Shanks, 1963: 62). Britanya'daki yönetim, daha ileri yaygın eğitimsel, teknik ve örgütsel reformlara zorlanan, görece özerk bir meslekler grubu olarak gelişmedi.

Şimdiye değin, (a) hizmet sınıfının 20. yüzyıl kapitalist toplumları içinde potansiyel açıdan güçlü bir toplumsal kendilik olduğunu; (b) hizmet sınıfının kendi güçlerini büyük ölçüde ABD'de gerçekleştirdiğini -ki bu, yönetimin erken ve kapsamlı bilimselleşmesi tarafından harekete geçirilen, ancak bunlara da indirgenemeyen bir süreçtir; (c) birçok nedenden dolayı, bilimsel yönetimin daha sonra ve daha az etkili biçimde uygulandığı ve bu sınıfın aynı kurum ve örgütsel yapıları geliştiremediği Britanya'da, hizmet sınıfının kendi güçlerini ABD'dekine benzer düzeyde gerçekleştiremediğini göstermeye çalıştım. Şimdi (c) şıkkından başlayarak bunların, İngiliz toplumu açısından taşıdığı kimi sonuçları ele alacağım. Yeri gelmişken, bunlar basit biçimde, bir hizmet sınıfı bilincinin yokluğuyla ilişkilendirilecek sonuçlar değillerdir; çünkü bu bilinç büyük ölçüde ABD'de de yoktu. Daha doğrusu İkinci Dünya Savaşı sonrasında Britanya'daki hizmet sınıfı toplum içinde önemli düzeyde yeniden yapılanmaya girişecek denli, yeterli örgütsel ve kültürel kaynaklara sahip değildi (bir sınıfın örgütsel ve kültürel kaynaklarını çözümlemenin önemi için bkz. 3. Bölüm). Goldthorpe (1982), bu hizmet sınıfı kavramını ilgi çekici biçimde incelemesine karşın, burada vurgulanan iki noktanın üzerine durmaz; yani hizmet sınıfının öneminin farklı kapitalist toplumlarda, farklı dönemlerde değişken olması ve bir sınıfın (özellikle bu sınıfın) ayırt edici bir "sosyo-kültürel kimlik" geliştirsin ya da geliştirmesin, güç kullanabilmesi (Goldthorpe 1982: 172).

Kısaca, güçsüz bir "hizmet sınıfı"na sahip olmanın İngiliz toplumu açısından sonuçları şunlardı: İlkin, bilimsel yönetimin gelişmesi öncesinde ve daha çok arazi sahibi-aristokratik sınıfın iktidarı altında diplomalı mesleklerin hızlı gelişimi gerçekleşti; burjuva "mesleki profesyonelizm" modeli yerine yüksek toplumsal sınıfa özgü "statü profesyonelizmi" modeli (Bkz. Elliott, 1972; Larson, 1977: 103; Wiener, 1981: 15). Rubinstein, bu statü pro-

fesyonelleşmesi süreci açısından Londra'nın mekânsal önemini belirterek, şöyle der:

> Anonim şirketleşme, Londra'nın merkezindeki pahalı ve saray benzeri merkez bürolarınının kazanımı, çıraklık sisteminin kurulması, girişlere getirilen kısıtlamalar ve fiyatların tarifelendirilmesi süreci; tüm bunlar açık biçimde diplomalı meslekleri "asilleştirmek" ve bunu topluma kabul ettirmek için tasarlanmıştır. Bu tür profesyonelleşme, derin biçimde anti-kapitalisttir ve bu nedenle 19. yüzyıl İngiliz toplumunun geri kalanı ile anlaşmazlığa düşer. (Rubinstein 1977: 122; daha fazla ayrıntı için bkz. Perkin, 1961: 128-9)

İkincisi, bu dönemde Britanya'da, ne özel olarak endüstri mühendisliği ne de genel olarak yöneticiler profesyonelleştiler. Bu durum 1960'ların başında Nichols tarafından yapılan araştırma ile belgelenmiştir; görüşme yaptığı yöneticilere ilişkin şu sonuca varır:

> Profesyonel sayılamazlar. Profesyonel yönetim nitelikleri yoktur ve nadiren profesyonel toplulukların üyeleri arasında yer alırlar. Bu tür topluluklara katılımları düşük düzeydedir. Ve en önemlisi, bu tür toplulukların meşruluğunu yadsıyorlar ve bir yönetim kuramı topluluğunun *varlığını* bile çok seyrek olarak kabul ediyorlar. (1969: 88-9)

Ayrıca bu yöneticiler arasında kendilerini profesyonel olarak tanımlayanlar yok denecek denli azdı ve bunlar da kendilerini profesyonel *yönetici* olarak kabul etmiyordu.

Üçüncüsü, (ABD ve Almanya ile karşılaştırıldığında) Britanya endüstrisinde üretim dışı işçilerin, çok daha yavaş ve daha az belirgin gelişimi gerçekleşti. Bu nedenle 1930'da üretim dışı işçilerin üretimde çalışanlara oranı, Amerikan imalat endüstrisinde yüzde 17.9 iken Britanya'da sadece yüzde 11.3'tü (Bkz. Sargant Florence, 1948: 143; ayrıca bkz. Burgess, 1980: 203-4).

Dördüncüsü, eğitimsel nitelikler Britanya endüstrisinde görece daha az önem taşıyan bir rol oynadı. Özellikle Nichols, "yüksek yönetim eğitimine yönelik kurumların sınırlı ölçüde ve geç geliştiğini" ileri sürdü (1969: 90). Buna karşın Kocka, 1930'da bile Almanya'da resmi eğitimin özellikle maaşlı girişimcilerin ye-

tişmesi için önemli olduğunu söylemektedir (1978: 583).

Beşincisi, Britanya'da emek hareketi, bilimsel yönetim ile gerçekleştirilen erken vasıfsızlaştırma aracılığıyla ABD'de olduğu gibi zayıflatılamadı. Aynı zamanda sendikaları, ABD'ye özgü olan iş (business) sendikacılığı türüne dönüştürmek için gerekli yüksek ücretleri yaratabilecek başarılı bir endüstriyel ekonomi Britanya'da daha yavaş gelişti.

Altıncısı, resmi eğitimsel nitelikler ABD ile karşılaştırıldığında Britanya'da daha az önemli bir rol oynadı. Britanya'da eğitim, önceden mevcut olan seçkin yapılara bağlı olarak kaldı ve ABD'de bulunan "yarışma" örüntüsü yerine "himaye" örüntüsü ile tanımlanıyordu (Bkz. Turner, 1961).

Sonuçta, endüstri işçilerinin üretimi ve niteliklerini değerlendirmeye eşlik eden toplumbilim alanında çok daha az gelişme gerçekleşti. Bu gelişmeler, bilimsel olarak değerledirilebilen nitelikte görülmediler; ve sonuç olarak, Britanya'da toplumbilim, ABD'de ya da Amerikan üniversitelerindeki gibi mesleki profesyonelleşme süreçleriyle uyum içinde gelişmedi.

VII
Britanya ilk "post-endüstriyel toplum" mudur?

Liverpool piskoposu David Shepherd şöyle demişti:

> Liverpool başına buyruk bir belediye ve kent olarak kimi kez göz ardı ediliyor... Geçen yirmi yıllık döneme baktığımızda, Liverpool'un pek çok post-endüstriyel kentin ilki ya da ilklerinden biri olduğunu göreceğimize inanıyorum. (Aktaran Halsall, 1987)

Bu bölümde, en azından Britanya'nın bazı bölümlerinde, hâkim ekonomik, toplumsal ve politik yapılarda iklim değişimi olduğu fikrini ele almak istiyorum. Bir zamanlar bunlar "endüstriyel" olarak tanımlanabilirdi, ama şimdi artık dönüşmüş durumdalar. Britanya'nın bazı bölümlerinin bundan sonra endüstriyel değil "post-

endüstriyel" olarak tanımlanmasını gerektirecek niteliksel değişimler yaşandığı söyleniyor. Ben de, tipik deneyim tarzları ve yapıları artık kendi iç dinamizmini, merkezi itici gücünü sağlayan imalat endüstrisine dayanmayan bir toplum fikriyle ne anlatılmaya çalışıldığını çözümlemeye çalışacağım.

C. Wright Mills'in (1959) "sosyolojik imgelem" dediği şeyin erdemlerini örnekler vererek *göstermeyi* umuyorum. Sosyolojinin toplumsal ve kültürel değişimlere dair bu büyük sorunlarla ilgilenmesi gerektiğini ve böylece toplumsal yaşamın tarihsel, ekonomik, coğrafi ve siyasi boyutlarını ayrı tutan dar bir toplumsal görüşe dayandırılamayacağını öne süreceğim. Bu nedenle sosyoloji, komşu toplumbilimlerinin çoğuyla ilgilenmek zorundadır. Daha doğrusu benim görüşüme göre sosyoloji, bu çeşit konulardan gelecek bulgular, argümanlar ve kuramların bir araya getirilebilecekleri, karşılaştırılabilecekleri, yan yana konulabilecekleri ve kimi zaman sentezlenebilecekleri özellikle elverişli bir entelektüel ve toplumsal alan sağlıyor. "Sosyoloji" terimini "icat eden" erken ondokuzuncu yüzyıl yazarı August Comte, onun bilimlerin "Kraliçesi" olması gerektiğini ileri sürmüştü. Ben tersine toplumbilimlerinin "kavşağı" diyerek sosyolojinin daha demokratik ve sıradan bir metaforunu yeğliyorum. Sosyoloji, insan yaşamının toplumsallığının kökleriyle ilişkili argümanların, bulguların ve kuramların bir araya getirilebileceği bir yerdir. Dolayısıyla sosyoloji, kısmen toplumbilimlerindeki komşularınca tümüyle araştırılmadan bir kenara atılmış daha "toplumsal" yönleri bir araya getirmek için sunduğu alan sayesinde, merkezi önemde bir toplumbilimidir.

İlk önce, post-endüstriyel (PE) toplum tezlerini özetlemeye ve David Shepheard'ın geliştirmekte olduğu argümanı destekleyen kanıtlara gönderme yapmaya çalışacağım. Ardından, her ne kadar modern Batılı toplumlar gerçekten olağanüstü biçimlerde değişiyorlarsa da, özgül PE toplumun yeterince kesin olmadığını ve son değişikliklerin özellikle önemli kimi yönlerini gizlediğini göstereceğim. Özellikle, bu tezin aşırı derecede "ekonomik" olduğu, toplumsal ve politik yaşamı ekonomik yapıya indirgediği ve insanların bu tür değişiklikleri *yaşama* biçimlerindeki karmaşık dönüşümlere yönelmede yetersiz kaldığı gösterilecektir. Üçüncüsü,

modern kişiliğin ya da modernliğin doğuşu ve ondokuzuncu yüzyılda endüstriyel ve kentsel yaşamın gelişimiyle birlikte, insanların yaşantılarının nasıl dönüştüğü sorununu kısaca çözümleyeceğim. Bu tür gelişmelerin kısmen, ortaya çıkan endüstri dünyasında zamanın ve özellikle mekânın örgütlenmesinin ve yapılandırılmasının getirdiği kimi olağandışı değişikliklerden kaynaklandığı öne sürülecektir.

Son olarak, deyiş yerindeyse geleceğe döneceğim ve postmodern olduğu varsayılan yaşantıların zeminini oluşturan kimi yakın dönem mekân ve zaman değişikliklerinin gerçekleşebilmesi olasılığını göz önüne alacağım. Sonuçta, Britanya'da gelişmekte olan şeyin gerçekte, post-endüstriyel ya da postmodern ya da kimi yazarların belirttiği gibi post-kapitalist bir yeni toplum biçimi olmadığını; daha çok benim "örgütlü" olarak tanımladığım mevcut toplumsal yapılanmanın sistemli biçimde yıkılışı olduğunu öne süreceğim. Toplumsal yaşamın mevcut yapılarını zayıflatmaya, dağıtmaya ve örgütsüzleştirmeye başlamış olan olağandışı karmaşıklıkta değişiklikler -post-endüstriyelizm nosyonunun tam olarak karşılamadığı, ekonomi, politika ve kültürde bozulmalar- yaşanıyor. O halde Britanya, ilk post-endüstriyel toplum değil; fakat belirgin düzeylerde örgütsüzleşme özelliği taşıyan, (ekonomistlerin EEÜ diye adlandırabileceklerini sandığım) ilk "eski endüstriyel ülkeler"den biridir.

Bu durumda, öncelikle, post-endüstriyel toplum tezini oldukça kısaltılmış bir biçimde ele alacağım (Bkz. Bell, 1974). Değinilecek birçok nokta var. Birincisi, modern toplumlarda istihdam yapısında büyük ölçekli bir değişim yaşanıyor. Olağanüstü teknolojik değişim ve yenilik olanaklarından dolayı, hem birincil hem de ikincil üretim, emek girdilerinde azalmayı gerektiriyor. Özellikle imalat endüstrisinde bir birim ürün için gerekli emek miktarında dramatik bir azalma var. Üçüncül endüstri (hizmetler) tersine daha da emek-yoğundur ve emekten tasarruf eden yeniliklerin kullanılmasına yönelik daha az değişiklik içeriyor. Sonuç olarak, hizmetlerin sağlanmasında çalşanların sayısı dramatik olarak artarken, modern ekonomilerin istihdam yapısında büyük değişimler yaşanıyor.

İkincisi, hizmet talebinde eşzamanlı, belirgin bir artış var. Özel-

likle beslenme, giyim ve barınma gibi, insanların temel gereksinmeleri, gerçek gelirlerin artışı kadar hızlı artmıyor; ve bu tür bir gelir artışından maddi mallardan çok hizmetler için yapılan harcamalardaki artış ortaya çıkıyor.

Üçüncüsü, tüm istihdam biçimlerindeki emeğin çoğu, giderek "kuramsal bilgi"ye ve bu bilginin soyut sistemler halinde kodlanmasına dayandırılıyor. Bilginin üretimi, dağıtımı ve denetimi, bir post-endüstriyel toplumun ayırt edici özelliğidir. Eğitim, araştırma ve enformasyonun denetlenmesiyle ilgili kuruluşlara, daha fazla önem atfediliyor.

Dördüncüsü, tüm toplum toplumsal olarak çok daha fazla planlı hale gelirken, şirketler artan hükümet düzenlemelerine maruz kalıyorlar. "Ekonomikleştirici" davranış modundan, Daniel Bell'in, değerleri, gereksinimleri ve insani amaçları yani zorunlu olarak pazarda iyi yansıtılmayan "kamusal çıkarlar"ı hesaba katarak "sosyolojikleştirici" olarak adlandırdığı moda doğru bir değişim yaşanıyor.

Beşincisi, bilginin denetimi ve planlanmasıyla uğraşanların daha fazla güç kazanacakları, gelişen bir teknokrasi vardır. Toplumsal katmanlaşmanın temelleri açısından vasıf ve eğitim ya da Dore'un (1976) dediği gibi "diploma hastalığı", doğuma, mülkiyete ve aile geçmişine oranla daha çok önem kazanıyor.

Altıncısı, mülkiyete ve mülksüzlüğe dayanan, Alain Touraine'in deyişiyle "eski toplumsal sınıflar"ın önemi azalırken, yeni toplumsal sınıflar ve toplumsal gruplar gelişiyor. Toplumsal çatışma biçimleri; kimi bilgi biçimlerine sahip olanlarla olmayanlar; büyük bürokrasilerde çalışanlarla dışarıda tutulanlar; ve güçlü teknokrat olanlarla olmayanlar arasındaki bölünmeler tarafından yapılandırılan yeni biçimlerle örtüşüyor. İmalat endüstrisi artık, tüm toplumu yapılandıran toplumsal sınıf bölünmelerini üretmiyor (Touraine, 1974).

Ayrıca modern Britanya'da bu tezin öğelerini destekleyecek pek çok ampirik kanıt vardır. İmalat endüstrisinde çalışan nüfusun oranı 1971'de yüzde 36'dan 1986'da yüzde 24'e düşmüştür; buna karşın hizmet endüstrisinde çalışanların oranı 1971'de yüzde 52'den 1986'da yüzde 67'ye yükseldi. Ya da başka türlü söylenirse, 1971'de 1 imalat işçisine 1,4 hizmet işçisi düşerken 1986'da

bu oran 1'e 2,7 oldu, yani neredeyse iki katı arttı (*Employment Gazette*, Ocak 1987). El emeği gerektirmeyen işlerde çalışanların oranı 1911'de 7'de 1 iken 1981'de 3'te 1'e yükseldi; uzmanlık gerektiren işlerde ve yönetim kademelerinde çalışanların oranı 1911'de 7'de 1 iken 1981'de 4'te 1'e yükseldi (OPCS, 1991; Routh, 1980: 5). 1971 ile 1986 arasında en hızlı büyüyen iş alanları oteller, yiyecek/içecek hizmetleri, bankacılık, sigortacılık ve eğitim, boş zaman değerlendirme, araştırma gibi toplam olarak yüzde 60'ın üzerinde artan diğer hizmetlerdi. Farklı endüstrilerdeki grev oranlarına yansıyan toplumsal çatışma, hizmet endüstrilerinde belirgin biçimde düşük düzeydedir; önceki yıl hizmet kuruluşlarında kaydedilen grev/lokavt oranı yüzde 9 iken, bu oran imalat endüstrisinde yüzde 27'ydi (Daniel ve Milward'dan hesaplanmıştır, 1983: tablo IX.II). Ayrıca yaklaşık son yirmi yılda kısmen piyasanın etkisini hafifletmeyi ve kısmen de "toplumsal" ölçütlerin kamu politikası konularıyla ilişkilendirilmesini amaçlayan baskı ve çıkar gruplarının saflaşmasında çarpıcı artış olmuştur. *Guardian Directory of Pressure and Representative Associations*'da (Guardian Baskı Grupları ve Temsilci Kurumlar Rehberi) yer alan grupların yarısından çoğu 1960'lar ve 1970'lerde oluşturulmuştur (Lash ve Urry, 1987: 462).

Kısaca Merseyside'a dönersek, David Shepherd Liverpool'un ilk post-endüstriyel kent olduğuna dair yorumunu kimi yakın tarihli gelişmelerin ışığında yapmıştı: İmalat işçilerinin sayısının 1971'de 240.000 iken 1981'de 150.000'e düşmesi; gemi yapımı için kullanılan işgücünde son birkaç yılda yaşanan 20.000'den 3.500'e düşüş; 1984'te 3,3 milyon ziyaretçiyle Garden Festival'in yakaladığı olağanüstü başarı; Albert Docks kompleksine yılda 5 milyon ziyaretçi beklenmesi; Kuzey'deki Tate Galerisi de dahil diğer turist/hizmet endüstrilerindeki şaşırtıcı büyüme ve benzerleri (Halsall, 1987).

Buraya kadar PE tezinin kimi ana ilkelerini özetledim ve kısaca onu destekleyen bazı ampirik kanıtları gözden geçirdim. Şimdi de bu savın bazı yetersizliklerini ele alacağım. Ele alınacak ilk nokta tezin bir parça eski olmasıdır. Miller 1960'lardaki Amerikan formülasyonlarından şöyle söz etmektedir: "Post-endüstriyel toplum Gayri Safi Milli Hasıla, toplumsal politika programı, toplumsal a-

raştırma ve üniversitelerin gelişmekte olduğu birkaç yıllık bir dönemi kapsar. Durum şimdi kesinlikle değişmiştir" (1975:25). Durumun değiştiğini gösteren iki çok açık belirti vardır. Birincisi, işsizlik ve gizli-işsizlik oranı Liverpool'da yüzde 20'lere yükselmiştir (*Employment Gazette,* Mart 1997). Liverpool'dan ve gerçekten pek çok kasaba ve kentten sadece "sanayisizleşmiş" diye söz etmek çok daha anlamlıdır. İkincisi, post-endüstriyel toplumun belirli yönlerini oldukça sistematik bir biçimde tersine çevirmeye çalışmak, Muhafazakâr Parti politikasının kesinlikle bir parçasıdır. Kendi bölgesel siyasasındaki değişimlerle hizmet endüstrilerini desteklemek için çok şey yapmış olmasına karşın, tersine davranarak (çoğumuzun sadece çok üzülerek farkında olduğu gibi!) bilgiye dayalı elitin istihdamını, finansmanını ve varsayılan iktidarını zayıflatmaya ve piyasanın, "sosyolojikleştirici" olmaktan çok "ekonomikleştirici" merkezi rolünü yeniden vurgulamaya girişmiştir! Riddell'ın Thatcherizm hakkında dediği gibi: Bu, "on dokuzuncu yüzyıl Birminghamıyla Esher'de konumlanan çağdaş Hong Kong karışımı" bir toplumu yapılandırma girişimidir (1983: 165).

Gerçi hükümet siyasası meselenin sonu değildir. PE tezindeki kuşkuya yer vermeyen sorunlardan biri de hizmet fikrinin kendisindeki belirsizliktir. Genelde iki ölçüt önerilir: Ürünün sadece üretim noktasında tüketilebilmesi (eğitim, saç kesimi, bir lokanta yemeği gibi) ya da ürünün maddi-olmayan bir biçim alması (danışma, tiyatro, seminer gibi). Sorun, tüm hizmetlerin her iki ölçütü de karşılamamasıdır; örneğin McDonald's'tan dışarıda yenmek üzere alınan yiyecekler gerçekten de her iki ölçütü de karşılamamaktadır.

Gerçekte kimi hizmetler en azından kısmen maddi metalardan oluşmaktadır ve bundan da önemlisi, bu endüstrilerin çoğunun, imalat endüstrisine benzer görece daha az vasıflı ve bilimsel olarak yönetilen emek biçimleri içermeleridir. Görece daha iyi ücret alan, vasıflı, sendikaların ya da profesyonel kurumların koruduğu güvenli işlere sahip olanlar ile daha az ücret alan, görece vasıfsız, sendikaların ya da profesyonel kurumların korumadığı yarızamanlı/geçici işlere sahip olanlar arasında zaman içinde gelişen önemli farklılıkları göz önünde tutarak, modern toplumu düalistik

olarak düşünmek daha doğru olabilir. Hizmet endüstrisindeki işler her ikisinden de oluşur; ikisi arasındaki bölünme çoğunlukla cinsiyete, etnik temellere ve yaşa dayanmaktadır (Bkz. Miles, 1985). Burada hizmetlerle ilgili şu üç noktanın belirtilmesi gerekir: Çoğumuz hizmet-üreticileriyiz, hepimiz hizmet-tüketicileriyiz ve hizmetler, onları birleştiren -eğer varsa- az sayıda ayırt edici öğe taşıyan, aşırı derecede heterojen bir kategoridir.

Ayrıca insanların gittikçe artan oranlarda bu tür hizmetleri satın almak istediklerine dair sadece sınırlı kanıt vardır. Her ne kadar hizmet endüstrisindeki istihdam oranlarında dramatik bir artış yaşandıysa da, hizmetlere yapılan harcamalarda çok daha az bir artış olmuştur. Bir insanın geliri arttıkça, bu gelir içindeki hizmet harcamalarına ayrılacak payın da artacağının doğru olmasına karşın, zaman içinde toplanan veriler görece çok az artış olduğunu gösteriyor. Britanya'da hizmetlere harcanan ulusal gelirin oranı 1954'te toplam harcamaların yüzde 9,5'ini oluştururken bu oran 1985'te yüzde 12'ye yükselmiştir (*Family Expenditure Survey*, 1986). Bu dönemde en çok artış gösteren harcama kategorileri, oranları iki katına çıkan ev ve araba olmuştur. Üstelik aynı dönemde mamul mallar ile karşılaştırıldığında, hizmet fiyatlarında çok daha hızlı bir artış yaşanmıştır. Bu durum, savaş sonrası dönemde evlerimiz, arabalarımız ve diğer tüketim maddeleri için yapılan gerçek harcamalarda belirgin bir artış olduğunu göstermektedir. (1954-74 döneminin tartışılması için bkz. Gershuny, 1978: Bölüm 5). Böylece Gershuny'nin *self-servis* toplumu olarak tanımladığı ve çözümlediği toplumda belli bir büyüme olmuştur (Gershuny, 1978; Gershuny ve Miles, 1983). Dolayısıyla genelde imalat endüstrisinde üretilmiş oldukça gelişkin maddi ürünler kullanarak, kendimizi oyalar, otomobilimizi kullanır, beslenir ve evimizi onarırız. Çoğumuz daha vasıflı bir hale geliriz, ama bu da kendimize daha fazla hizmet sağlamış olmamızın bir sonucudur. Aynı zamanda, hizmetlerde çalışanların çoğu, gerçekte dolaylı veya dolaysız olarak *imalatçı şirketler* için muhasebeciler, avukatlar, sistem analistleri, araştırma-geliştirme çalışanları olarak hizmet üretiminde çalışırlar. Yani çalışan nüfusun oldukça yüksek bir oranı hizmet işlerinde bulunsa da bu, tüm bu insanların tüketiciye son hizmetleri sağladıkları anlamına gelmez. Belki de yarısı bunun dışındadır.

PE teziyle ilgili olarak tartışmak istediğim üç sorun daha var. Bunlar, tarih, coğrafya ve sosyoloji sorunları olarak tanımlanabilirler. İlki, tarih sorunu. Toplumların üç ekonomik aşamadan geçtiğinden söz etmek yaygındır: birincil endüstri, ikincil endüstri, ve en büyük ve en dinamik sektör olan üçüncül endüstri (genelde Fisher-Clark tezi olarak anılır). Bu tez en iyi şekliyle sadece Batılı ülkeler için uygulanabilir olmasına karşın (Japonya'ya da uygulanamaz), Britanya'nın durumunda bile oldukça yanıltıcıdır. Viktoryen imalat endüstrisinin altın çağ kabul edilen döneminde, hizmet endüstrisinde, hem gelir hem de istihdam açısından belirgin bir artış vardı. Yirminci yüzyılın başlarında ulusal gelirin yalnızca yüzde 40'ı "imalat, madencilik ve endüstriden ve yarısından fazlası ise çeşitli hizmetlerden geliyordu. 1911'de işgücünün yüzde 45'inden sorumlu olan hizmetlerdeki *istihdam* oranıysa oldukça yüksekti ve bu asla tümüyle ev içi hizmetlerden kaynaklanmıyordu (Deane ve Coles, 1962). Hizmet istihdamı, yalnızca Britanya ticaretinin değil dünya ticaretinin de gelişimi için gerekli ticari etkinliklerin tekelleşmesinde büyük rol oynayan City of London'ın olağanüstü etkisinin bir sonucu olarak, özellikle güneydoğuda önemliydi (Bkz. Ingham, 1984).

Coğrafya açısından sorun, post-endüstriyel örüntünün düzeyinde önemli çeşitlenmelerin olmasıdır. Doğrusu görece sınırlı alanlar içinde belirgin çeşitlenmelere rastlanır. 1981'de Liverpool'da belirlenmiş beş kentsel alanı ele alalım. Üst düzey profesyonellerin ve yöneticilerin oranının en yüksek ve en düşük olduğu bölgeler arasında neredeyse yüzde 7'lik bir fark vardır; kol emeği dışındaki işlerde çalışanların oranı da ekonomik olarak etkin nüfusun yüzde 17'siyle yüzde 38'i arasında değişir. Dahası, yükseköğrenim görmüş işgücünün oranı erkeklerde yüzde 4, kadınlarda yüzde 5 değişim gösterir. Ayrıca bazı bölgelerde imalat işlerinde çalışanların oranı başka bölgelere göre iki katıydı.

Elbette hem bir ülke içindeki hem de farklı ülkelerdeki kentler arasında başka coğrafik çeşitlenmeler de vardır. Bu çeşitlenmeler en azından belirli kentlerde, özellikle dünya çapındaki büyük şirketlerin merkezlerinin yer aldığı kentlerde yoğunlaşmış belirli hizmet endüstrileri ve meslekleriyle birlikte uluslararası bir işbölümünü yansıtırlar. Güç ve etkileri, dünyanın büyük imalat ve

hizmet şirketlerinin merkezlerine ev sahipliği yapmalarından kaynaklanan, kabaca "dünya kentleri" denilebilecek kentlerin gelişimi gerçekleşmiştir. Bu kentler önemli ölçüde imalatçı şirketlerin yer seçimi kararlarına bağlıdır ve sadece PE hizmet kentleri olarak görülemezler. Liverpool kesinlikle (elbette iki tüketici hizmeti, yani müzik ve futbol dışında) bir dünya kenti değildir.

Sosyolojik sorun belki de sorunların en karmaşık olanıdır ve ekonomik yapıdaki bu değişikliklerin insanların günlük yaşam biçimlerini fiilen ne ölçüde etkiledikleriyle ilgilenir. Bu güncel ekonomik değişikliklere karşılık gelen, ayırt edici bir "PE" düşünme ve hissetme biçimi var mıdır? Bu konuyu ondokuzuncu yüzyılda endüstriyel toplumun gelişiminin insanların günlük yaşantılarını fiilen etkileme, bir modern bilince ya da modernliğe yol açma biçimlerini kısaca inceleyeceğim. Daha sonra modern yaşamın doğasındaki bu değişimlerin merkezinde, insanların yaşamlarını mekân ve zaman aracılığıyla örgütlemelerine yönelik çarpıcı değişikliklerin yattığını öne süreceğim.

Endüstriyel Britanya'daki yaşamın doğasındaki bu tür değişiklikleri tanımlamak üzere yapılmış erken döneme ait en kavrayışlı çabalardan biriyle başlayacağım. *Komünist Parti Manifestosu*'nda Marx ve Engels şöyle yazmışlardı:

> Üretimin sürekli altüst oluşu, bütün toplumsal ilişkilerdeki düzenin kesintisiz bozuluşu, sonu gelmez belirsizlik ve hareketlilik, burjuva çağını önceki çağların tümünden ayırt eder. Bütün sabit, donmuş ilişkiler... kayıp gider.... Katı olan her şey buharlaşır, kutsal olan her şey sıradanlaştırılır... (Marx ve Engels, 1964: 53-4)

Başka bir deyişle, modern toplum, hâkim sınıfın değişimde, dönüşümde ve ekonomik, toplumsal ilişkilerin kurulur kurulmaz çökmesinde çıkarının olduğu ilk toplumdu. Dolayısıyla burjuva sınıfı derin biçimde trajik olan bir yörüngede döner. Marx ve Engels şöyle yazmışlardı:

> bu tür devasa üretim ve mübadele araçlarını yaratmış olan modern burjuva toplumu, büyüleriyle göreve çağırdığı yeraltı dünyasını artık denetleyemeyen büyücüye benziyor. (Marx ve Engels, 1964: 58)

Dolayısıyla bir çeşit sürekli devrim yaşanır. Bir modern toplumun yeşermesi için insanların kişiliklerinde sürekli bir dönüşüm olmalıdır. İnsanlar çok daha akışkan ve açık olmalı, yenilik ve değişim açlığı çekmeli, gerçek ya da düşsel geçmiş için nostaljik duygulara kapılmamalı, fiilen yeni etkinlik ve inanç biçimleri arayışı içinde olmalıdırlar. Özellikle her tip insanın bir araya geldiği büyük kentlerin büyümesiyle, işçilerin büyük iş mekânlarında yoğunlaşmasıyla ve bu yeni endüstriyel kentler arasındaki iletişim biçimlerinde görülen değişimle toplumsal yaşam da dönüşmüştü.

Burada on dokuzuncu yüzyıldaki modern yaşama dair iki özelliğin belirtilmesi gerekmektedir. Birincisi, kamusal kent mekânının modernizasyonudur; en mükemmel örneğini, İkinci İmparatorluk döneminde Paris polis şefi olan engel tanımaz Baron von Hausmann tarafından parlak biçimde tasarlanmış Paris bulvarları oluşturur (Bkz. Berman, 1983). Bulvarlar, dönüştürülmüş bir kent dolaşım sisteminin arterleri olarak planlanmıştı. Paris insanların büyük bir hızla dolaşabilecekleri bileşik bir fiziksel ve insani mekân olarak geliştirildi. Mesafeler dönüştürüldü ve insanlar, Baudelaire'in "geçme anı" olarak tanımladığı rastlantısal ve yüzeysel ilişkiler ve deneyimler çokluğunu, kent yaşamının normal bir özelliği olarak kabul etmeye başladılar (Aktaran Berman, 1983: 133). Bulvarlar yeni tarz kent deneyimleri için, özellikle kamusal bakış altındayken mahremiyet sağlama açısından gerekli bağlamı sağlıyorlardı. Baudelaire'in "Devinen bir kaosun tam ortasında, ölüm her yönden dörtnala üzerime koştururken büyük bir telaş içinde bulvarı geçiyordum" dediği modern sahnenin dekorunu oluşturan *trafiğin* büyümesi, bu anonimliği kolaylaştırmıştı (Aktaran Berman, 1983: 159).

İkincisi, hatta daha çarpıcı olanı modern bilincin oluşturulmasında demiryollarının büyümesinin oynadığı merkezi roldü (Bkz. Schivelbusch, 1980). Bu gelişmenin yaptığı şey, makineleşmenin, işyerinin dışına insanların günlük yaşamlarına taşınmasıydı. İnanılmaz biçimde güçlü, hareket eden mekanik bir aygıt günlük yaşamın bildik özelliklerinden biri haline geldi. Ne yazık ki Britanya Demiryolları açısından tren çağı *ondokuzuncu* yüzyılın ikinci yarısı oldu. Bu durum, doğa, zaman ve mekân arasındaki mevcut ilişkileri yeniden yapılandırarak modern dünyanın en ayırt edici de-

neyimlerinden birini yarattı. Birkaç şaşırtıcı değişim gerçekleşti: Demiryollarının yapımı doğayı düzleştirdi ve kontrol altına aldı; demiryolu yolcuları sanki paketlenmişçesine mekân içinde ileriye doğru itildiler; peyzaj, hızla geçen bir dizi çerçeveli panorama olarak görülmeye başlandı; yolcular çok sayıdaki tanımadıkları yabancıyla birlikte kapalı bir mekâna tıkıldılar ve yeni toplumsal mesafe kurma yolları öğrenmek zorunda kaldılar; tren trafiğinin gitgide artan hızı dolayısıyla, mevcut yerel zamanların yamalı bohça gibi bir arada olduğu zaman anlayışının yerini, Greenwich'e bağlı standartlaşmış bir zaman aldı; ve demiryolunun olağanüstü mekanik gücü kendi mekânını yarattı. Bir yorumcunun 1839'da yazdığına göre eğer demiryolları İngiltere'nin tamamını sararsa tüm nüfus:

> şimdilerde onları birbirlerine yabancılaştıran zamanlarının üçte ikisinde, birbirleriyle yan yana oturacaklardır. Mesafeler böylece yok edildikçe, ülkemizin yüzeyi, kocaman bir kentten fazla büyük olmayacak hale gelene dek büzüşüp küçülecek. (Aktaran Schivelbusch 1986: 34; diğer değişimler için bkz. Kern, 1983: telsize dair 66-7 ve telefona dair 215-16)

Burada, gelecek konusunda biraz daha fazla tahminde bulunabilmek için ondokuzuncu yüzyıldan günümüze geri geliyorum. 2000 yılına yaklaştıkça ekonominin, toplumsal ve politik yaşamın yapısında ne gibi temel değişiklikler görülecek? Yirminci yüzyılın sonlarındaki bulvar ve demiryoluna karşılık gelen deneyim biçimleri nelerdir? Yeni kişilik türlerinin kuruluyor olduğu bazı tipik PE ya da "postmodern" yerler var mıdır?

Bu bölümün son kısmına yaklaşırken, endüstriyel toplumla post-endüstriyel toplum arasındaki ayrım sorununun, Batılı ülkelerde diğer toplumsal yapı özelliklerinin küçümsenmesinden ve ekonomik gelişimin bir yönü üzerinde çok fazla durulmasından kaynakladığını ileri süreceğim. Bu ayırımın yerine ben, bir zamanlar "endüstriyel" olmuş diye tanımlanan toplumların, bu yüzyılın ilk yarısından ikinci yarısının ortalarına dek sadece "endüstriyel" değil "örgütlü" toplumlar olduklarını ve şimdi bu toplumlarda, örgütlenme yapılarının karşılıklı olarak pekiştirilen bir

dizi bozulmaya uğradığını öne süreceğim. Bu örgütlenmelerin çok sayıda birbirine bağlı özellikleri vardı: Büyük ulusal ekonomik, toplumsal ve politik kurumların insanların yaşamları üzerindeki artan tahakkümü; işyerlerinin ortalama büyüklüklerindeki artış; yüksek oranlarda sermaye yoğunlaşması; bankaların, endüstrinin ve devletin birlikte çalışması; konut ve fabrika alanlarının giderek daha fazla kentleşmesi; toplu iş sözleşmesinin giderek daha çok ulusal ölçekte gerçekleşmesi; endüstride çalışan erkek işçi sınıfının en fazla büyüklüğe ulaşması; ve ulus çapında örgütlenmiş toplumsal sınıfların karşı karşıya gelişini yansıtan kültür ve politikalar. Britanya politikası önemli ölçüde bu tür toplumsal sınıf bölünmeleriyle yapılanmıştı. İnsanlar çoğunlukla sınıfsal açıdan homojen mahallelerde yaşadılar, ağırlıklı olarak şu ya da bu sınıf için oy kullandılar ve diğer politika yapma biçimleri de toplumsal sınıf bölünmeleriyle şekillendi.

Britanya'daki işçi sınıfının ve emek hareketinin büyük gücü, belirli işçi gruplarının -çoğunlukla belli başlı büyük kentlerde yaşayan, genelde imalat endüstrisi ve madencilikteki büyük işletmelerde çalışan erkek işçilerin- öncü rollerinden çıkmıştı. İş alanındaki ilişkiler toplumsal çatışmayı ve politik yaşamı oluşturdu. Dahası, bu süreçlerin öneminin artacağı görünüyordu -yani, işletmeler çok daha büyüyecek, Batılı ekonomiler daha da tekelleşecek, çok daha fazla insan büyük kentlerde yaşayacak, büyük imalat endüstrilerinin tüm bölgelere hükmedişi artacak, erkek ağırlıklı sendikaların önemindeki artış sürecek vb.

Bu gidiş şimdi pek çok gelişmiş Batılı toplumda tersine dönmüş ve Scott Lash ile beraber başka bir yerde daha uzunca tartıştığımız gibi son on-yirmi yılda "örgütsüzleşme" başlamış durumdadır (Bkz. Lash ve Urry, 1987, 1994). ABD gibi bazı Batılı toplumlarda bu süreç daha erken bir tarihte; İsveç gibi diğerlerindeyse yakın zamanlarda başladı. Britanya ikisinin arasında bir yerde örgütsüzleşmeye başladı. Burada bir dizi birbirine bağlı süreç söz konusudur.

Belirtilecek ilk nokta bu bölümde oldukça sık kullandığım "toplum" terimiyle ilgilidir. "Toplum" terimi bir anlamda sosyolojinin merkezi kavramıdır. Kabaca, devlet hâkimiyetindeki verili bir bölgede yer alan büyük toplumsal kurumlar arasındaki ilişkiler

kompleksi olarak tanımlanabilir. Toplum, ulus-devletle uyumludur. Dolayısıyla, görece iyi tanımlanmış ulusal toplumlar insan zekâsının oldukça yeni icadıdır. Dahası, icat edilmelerini izleyen bir ya da iki yüzyıl içinde miatlarını doldurdular bile. Yakın zamanda insan toplumlarının tutarlılığını, bütünlüğünü ve birliğini zayıflatan bir dolu şaşırtıcı gelişmeler dizisi yaşandı. Bu tür gelişmeler bazı ulus-devletlerin ulusal gelirlerini gölgede bırakan çokuluslu şirketleri; coğrafi olarak birbirlerinden uzak birimlerin bir arada örgütlenmesini sağlayan elektronik olarak taşınan bilginin doğurduğu olağanüstü gelişmeyi; aynı anda dünya nüfusunun yüzde 20-30'unu ortak bir kültürel deneyimde birleştirebilen kitle iletişim araçlarının kırılgan büyümesini; hiçbir ulusal sınır tanımayan teknolojik felaketler olasılığını ve bizzat insanlığın varoluşunun, büyük güçlere önderlik edenlerin neredeyse önceden tahmin edilemez kararlarına bağlı olma şeklindeki korkunç gerçeğin farkına varılmasını da kapsar... Böylece, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin "küreselleşmesi" ve coğrafi olarak birbirinden uzak yerlerde gerçekleşen olayların ve deneyimlerin "eşzamanlı-lığı"nın giderek daha çok fark edilmesi gündeme geldi.

İkincisi, binlerce erkek işçi çalıştıran imalat işletmelerinde standart ürünlerin kitlesel üretimi hiç kuşkusuz geçmişte kalacak. İmalat işçileri, daha yüksek sermaye donanımına sahip, oldukça az işçi çalıştıran işletmelerde giderek uzmanlaşmış ürünler üretecekler. Britanya'da birbiriyle bağlantılı bir dizi değişiklik görüldü: Kendi işinde çalışan insanların sayısında dikkate değer artışlar; ikincil emek gücünde belirgin artış - şimdilerde toplam emek gücünün üçte birini yarı-zamanlı, geçici ve evde yapılan işlerde çalışanların oluşturduğu hesaplanıyor; kurulan yeni şirket oranında ve hem imalat hem de hizmet endüstrisinde yer alan küçük şirketlerin sayısında artış; küçük yatırımların imalat istihdam oranında çok büyük artış; çok büyük çok-tesisli, çokuluslu yatırımların imalat işletmelerinde çalışan insan sayısında belirgin bir düşüş; büyük şirketlerde küçük-merkezsizleşmiş birimlere bölünme eğilimi ya da yeni ürünler ve yeni pazarlar için çok daha büyük esneklik sağlayan franchising ve yeni taşeron düzenlemeleri gibi mülkiyetin yeni devredilme biçimlerinin geliştirilmesi (Bkz. Hakim, 1987; Shutt ve Whittington, 1987; ve Lash ve Urry, 1987).

Üçüncüsü, üretimin mekânsal örgütlenmesinde çok büyük değişimler oldu. Şirketler şimdi dünya ölçeğinde işletilebiliyor, farklı ücret ve grev oranlarından yarar sağlayarak ülkeden ülkeye taşınabiliyor, küresel bir strateji arayışıyla işletmelerini tekrar tekrar bölebiliyor, yeni ürünler sağlamak ya da mevcutları korumak için işçileri birbirleriyle yarışmaya zorlayabiliyorlar. *New York Times*'ın sorunu ortaya koyduğu gibi, şirketler "otomatlaşmak, başka bir ülkeye gitmek ya da yok olmak" zorundadır. Örneğin, Apple II E mikrobilgisayarlarını oluşturan bileşenler, ABD'de California ve Texas, Avrupa'da Danimarka ve Batı Almanya, Japonya, Tayvan, Singapur ve diğer Güneydoğu Asya ülkeleri gibi şaşırtıcı derecede farklı yerlerdeki fabrikalarda üretilmektedir (Bkz. Large, 1983). Her bir Apple mikrobilgisayarında bir araya getirilen 42 çip birleştirilmeden önce en azından bir milyon millik bir yol kat ediyor. Bilginin elektronik olarak iletimindeki, jet ulaşımı ve seyahatindeki yeni biçimlerin gelişimi, olağandışı düzeyde dikey parçalanmaya ve yeniden yer seçimine olanak sağladı. İngiltere içinde bile, her türlü yeni endüstrinin büyük kentlerin dışına yerleşmesi, büyük birleşik-kentlerde (conurbations) çok yüksek oranda nüfus kaybı olması ve Britanya'nın endüstri merkezlerinden istihdam ve nüfusun uzaklaşmasına yönelik belirgin bir eğilim var. (Bkz. Lash ve Urry, 1987; daha yakın dönemdeki gelişmelerin çözümlenmesi için ayrıca bkz. Lash ve Urry, 1994).

Dahası, dördüncü bir nokta da, işverenler çok daha yenilikçi ve devingen hale gelirken, işgücünün, modası geçmiş endüstrileri, teknolojileri ve değerleri koruyarak, hatta onlara geri dönme arayışına girerek gittikçe gericileşmekte gibi görünmesidir. İşverenler giderek daha ilerici, yeninin yanında, *statükodan* değil değişimden yana, geleneği kırıcı ve geleceği modernleştirici hale geliyor. Buna paralel olarak, bir dizi gelişme, özel sektördeki işçilerin kendilerini giderek daha çok şirketleriyle tanımlamasına yardım etti. Bu, zamanla şirket içi kariyer şansının, çalışanların hissedar olma olanaklarının ve şirket bazında toplu iş sözleşmesinin taahhüt edilmesini teşvik etti.

Beşincisi, toplumsal yaşam, kültür ve politika, artık ağırlıklı olarak toplumsal sınıflara dayanarak örgütlenmiyor. Bunun bir nedeni, zenginlik, güç ve gelir eşitsizliklerinin, sınıfsal yoksunluğu

paylaşan ya da seçimlerde aynı yönde oy kullanan homojen toplumsal sınıfları oluşturmamasıdır. Bir diğer nedeni de artık çok çeşitli toplumsal grupların örgütlenmek istemeleri ve örgütlenebilmeleridir. Bu tür toplumsal hareketler cinsiyet, çevre, nükleer silahlar, kentsel eşitsizlikler, ırk ayrımı, toplumsal konfor, ücret oranları ve benzeri konularda mücadele veriyorlar. Bu tür gruplar genelde görece merkezsizleşmiş bir temelde örgütlenirler -kent isyanlarında ise hiçbir gerçek örgütlenme olmaz- ve düşmanlıkları özellikle "devlete" ve bazen de işçi hareketinin kendisine odaklanır. Daha doğrusu toplumsal çatışma sayısında artış bekleyebiliriz, çünkü günümüz Britanyası'nda çok daha fazla muhalefet tabanı vardır. Paradoksal biçimde, *statükodan* çıkarı olan grupların sayısı giderek azalıyor. Bu da işçi hareketinin ilkeli muhalefet ve mücadele konusunda artık bir tekel oluşturamayacağı anlamına geliyor. Çok çeşitli çıkarlar tarafından yapılandırılan ve devlet, bürokrasiler, erkek sendikacılar, beyaz işçiler ve benzerleri gibi farklı düşmanlarla uğraşan toplumsal çatışmalar, daha çoğulcu hale geldiler.

Son olarak, kültür de değişmiştir. Popüler müzik, giysi biçimleri, sinemada, televizyonda ve tiyatrodaki yeni gelişimler, kısmen yetkeye ve özellikle "yaş"tan gelen yetkeye yönelik güçlü bir muhalefet ile biçimlendiler. Batı'da, kişisel kimliğin ve kendini kanıtlamanın insani varoluşun yüksek değer biçilen amaçları haline gelmesi, tartışmasız 1960'lardaki ve 1970'lerdeki politik ve kültürel değişimin bir sonucuydu. Ancak bu değişim yalnızca aile, okul, monarşi, polis ve mahkemeler gibi yetkeci yapılara meydan okumakla kalmadı; ayrıca sendikalar gibi kolektif örgütlenmelere katılım ve buralarda yer almanın temellerini de sorguladı. Raphael Samuel'in dediği gibi: "Kolektiflik... çeşitlilikten daha çok tekdüzeliği yücelten, bireye gözdağı veren ve azınlığı, düşüncesiz kitleye göre ikinci plana yerleştiren bir baskı aracı olarak görülüyor" (Samuel, 1985). Böylece, ister bir sendika, ister bir profesyonel birlik, bir eğitim kurumu, bir siyasi parti ya da bir baskı grubu olsun merkezi örgütlenmeye yönelik bir kuşku gelişti. Bu tarz bir kökten bireyciliğin son derece çelişkili etkileri oldu. Toplumsal yaşamın pek çok alanında yetkeyi sorgulamaya yönelirken, *aynı zamanda* kolektifliği ve kolektif eylemi gitgide daha zorlaştırdı. Bu

gelişmeler dizisi, birkaç önemli süreç tarafından yaratılmıştır: Elektronik kitle iletişim araçlarının büyümesi, sınıfsal açıdan homojen mahallelerin bozulması ve görece bağımsız bir orta sınıfın gelişimi. Bunun sonucunda, insanların artık yaşam boyu süren projelerin ya da anlatıların peşine düşmedikleri ve bir tür "hesapçı hazcılıkla" kısa günün kârına baktıkları görece derinliksiz bir dünyanın ortaya çıktığı öne sürülüyor. İnsanların yaşamları artık ideallerin gerçekleştirilmesi olarak ya da kolektif bir projenin parçası olarak görülmüyor. Bu insanlar daha çok, Clifford Geertz'in insan yaşamı görüşü hakkında "yaşam sadece bir stratejiler çanağıdır" dediği Erving Goffman'ın yoğun kinik yazılarındaki ölümsüzlere benziyorlar (1983: 25).

Bu durum, dolayısıyla, postmodern yazarların oyun, mesafe, gösteri, devingenlik ve sınır aşma olarak tanımladıkları gelişmelerin artışıyla ilişkilidir. Bu durumun en açık örneklerinden bazılarına çağdaş mimarlıkta rastlanabilir, bunun bir boyutu da, önceleri egemen olan endüstriyel kentlerin tersine kimi tüketim kentlerinin gelişimidir. Bir örnek vermek gerekirse: Kanada, Batı Edmonton'daki alışveriş merkezinin postmodern nirvananın zirvesini temsil ettiği öne sürülüyor. Merkez tamamlandığında yüzeysel tüketiciliğin, oyunculuğun ve hazcılığın en büyük tapınağı olacak. 800 dükkânıyla 1 mil uzunluğunda, dört mini denizaltısıyla 2.5 dönümlük yapay gölü, bir İspanyol kalyonu maketi, yunuslar, on sekiz delikli bir mini golf alanı, 40 restoran, 10 dönümlük bir su parkı, ondokuzuncu yüzyıl taklidi bir Paris bulvarı (Haussmann'ı hiç kuşkusuz mezarında döndürecek cinsten), gece kulüpleriyle bir New Orleans sokağı ve Hollywood, Roma ya da Polinezya stili odalar bulabileceğiniz bir otel!

Bununla beraber, aynı zamanda çağdaş mimarlıkta bir başka ilginç gelişim yaşandı: yerli ve yeni-yerli tasarımın gelişimi. Bu tür bir tasarım örneği, Lancaster yerli biçeminin saptandığı ve ayrıntılandırıldığı Lancaster Planı'nda yerel olarak görülebilir (Jencks, 1991: 96-104; ve bkz. Bagguley ve d., 1990). Bu gelişme öylesine yaygınlaştı ki, bugünlerde kasaba merkezlerinde, var olan mimari biçem, yapı malzemeleri ve şimdiki bağlamla en azından kısmen ilişkili olmayan yeni dükkânlar, ofisler veya evler önermek oldukça güçleşti. Jencks'in dediği gibi, büyük çokuluslu müte-

ahhitler bile bugünlerde bir yerel pastiş biçemini benimsiyorlar (1991). Bunun başlıca istisnalarına, Milton Keynes gibi modernizm kalıntıları arasında rastlanmaktadır. Modern hareket, mekânı soyut, ussal, homojen ve mimarinin özü olarak görürken, bu post-modernist, yeni-yerlici değişik biçim, mekânı tarihsel olarak özgül, kökenini geleneklerde bulan, tikelci, belirsiz ve bağlama bağlı olarak görür. (Kimi politik içerimlerin kısa bir ele alınışı için bkz. Edgar, 1987).

Bu tür bir değişiklik, moderne ve bir şekilde geleceğe karşı yöneltilen daha genel bir tepkinin parçasıdır. Ayrıca post-endüstriyel Britanya'da yer alan bir eğilimin -yalnızca kırsal cemaatlerin varsayılan *Gemeinschaft* nitelikleri için değil ayrıca bizim yakın endüstriyel geçmişimizin vasıfları, anlamları ve kesinlikleri için de duyulan bir tür kolektif nostaljinin- bir parçasıdır (Bkz. Turner, 1987, "nostalji" üzerine). Britanya hızla sanayisizleşirken, endüstriyel çağa ait işyerlerinin, evlerin ve sokakların "otantik" biçimde yeniden kurulması çevresinde dev bir endüstri gelişti. Daha paradoksal olanı, çekici olmayan endüstrileşme yerlerinin günümüz Britanyası'ndaki en başarılı turistik yerlere dönüşme-leridir. Albert Dock kompleksinin dışında başka kuzey örnekleri, Bradford, Wigan Pier, Beamish Endüstri Müzesi, Dudley'deki Black Country World, Ironbridge Gorge ve diğerlerini kapsamaktadır. Artık çoğu insanın endüstriyel alanda çalışmaması nedeniyle, bu tür endüstriyel işyerleri ve sokaklar şöhet kazanmış gibidir - bizim ulusal mirasımızın ve ilginç geçmişimizin bir parçası olarak betimlenebilirler. Patrick Wright'ın söylediği gibi, "eski bir ülkede yaşama"ya dair özel bir şey vardır (1985). Korumacılık tarihin bir çeşit ulusallaştırılmasına izin veriyor; ancak bu, çalışmanın, endüstrinin, daha doğrusu işçi sınıfının ulusal tarihimizin bir parçası haline geldiği bir ulusallaştırma. PE tezi, endüstrinin, bir zamanlar nasıl çöktüyse aynı şekilde korunabileceğini ve ünlenebileceğini göz ardı ediyor. Şimdilerde Amerikalıların söylediği gibi, tüm Britanya bir müzedir. Geçmiş endüstriyel zamanlara yönelik nostalji PE Britanya'nın yaygın ve sürekli bir özelliğidir. Büyük bir kayıp yaşanmış olduğuna, belirli mekânlara bağlı olan beceri, dayanışma ve anlam bolluğunun sonsuza dek aşındığına inanılıyor. Bu nedenle PE tez, fazlasıyla modernisttir; tarihin gelecek-yönelimli ol-

duğu ve endüstri dünyası tarihin yan yollarına saparken tarihin ilerlemesini sürdüreceği fikrine dayanır.

David Shepherd'a dönecek olursak, PE olarak tanımlanabilecek bir toplumda yaşıyoruz; ancak bu yaklaşım, bu tür gelişmeler açısından çok kullanışlı bir düşünme biçimi değildir. Kültürel açıdan nostaljinin, yerlinin ve geleneğin, oyun, gösteri ve sınır aşmadan oluşmuş bir tür pastiş içinde birbirine karıştığı bir toplumda yaşıyoruz. Ekonomik açıdan toplum, imalat endüstrisi ürünlerinin bize hizmet sağlayan malların sağlanmasında hâlâ merkezi önem taşıdığı bir toplumdur; ancak bu, hem küreselleşme hem de parçalılaşmayla altüst edilmiş bir ulusal ekonomidir. Politik açıdan, Britanya ilk endüstriyel ülkelerden biridir ve o dönemden kalma politik kesinliklerin çoğu gözümüzün önünde çözülüyor. Aynı zamanda, bu endüstriyel geçmiş, "Viktoryen değerler" ya da "geleneksel işçi sınıfı" gibi politik biçimler halinde yeraltından çıkarılmak ve işlenmek üzere bitip tükenmeksizin bizlerin kullanımına açılıyor. Sonuç olarak bu geçmiş, Britanya kültürünün merkezi sahnesinde daha uzun yıllar kalacaktır.

Üçüncü Bölüm

Tüketim, yer ve kimlik

VIII
Turizm tüketimi*

Turistler zevksiz, zevksiz, zevksizdir.
(Henry James, aktaran Pierce ve Moscardo, 1986:21)

A. GİRİŞ

Bir tüketim sosyolojisinin olduğu söylenebilirse eğer, bu sosyoloji asıl olarak maddi nesnelerin farklı satın alımı, kullanımı ve simgesel anlamıyla ilgilenmiştir. Bu tür nesneler sadece konutu değil; giysileri, otomobilleri, elektrikli eşya, mobilya ve benzerlerini de içermektedir. Bu bölümde bunun fazlasıyla kısıtlı bir bakış olduğunu ve bir dizi alternatif tüketim türlerinin, özellikle karmaşık yorum ve açıklama sorunları yaratan çeşitli hizmet türlerinin olduğunu öne süreceğim. Özellikle turizm ve tatil-yapmayla ilgili

* Bu makale ilk kez *Sociology*, 1990, c. 24'de yayımlanmıştır. Yorumları için Alan Ward'a müteşekkirim. (y.n.)

hizmetlerin üzerinde duracağım. Turist-ilişkili hizmetleri ve özellikle sözde "konumsal mallar'ın doğasını kuşatan toplumsal ilişkilerle bağlantılı olarak, ilgi çekici ve karmaşık sorunların ortaya çıktığını öne süreceğim. Ayrıca şu paradoksu ayrıntılarıyla alacağım: Turist-ilişkili hizmetlerin tüketim örüntülerinin açıklanmasına yönelik birtakım gelişmeler sosyolojiden çok ekonomi içinde gerçekleştiği halde, sonuçta bu tüketim kalıcı biçimde toplumsaldır. Turist hizmetleri tüketiminin açıklaması, bu hizmetlerin içine gömüldükleri toplumsal ilişkilerden ayrı tutulamaz.

Bu sorunlara dönmeden önce, izlenecek yola ilişkin birkaç argümanın ana hatlarını belirteceğim. İlkin, belirtildiği gibi, tüketim sosyolojisinin maddi nesneler kadar hizmetleri de ele alması gerekiyor. Daha doğrusu, çağdaş Batı ekonomilerindeki hizmetlerin önemi göz önünde tutulduğunda, hizmetlerle ilişkili toplumsal farklılaşmaların çözümlenmesi, maddi nesnelerin durumuna göre şimdilerde daha büyük önem kazanıyor (Bu tür materyalin bir eleştirisi için bkz. Urry, 1988).

İkincisi, özellikle seyahat, sosyologlar tarafından yeterince incelenmemiş belirli bir hizmet türüdür. Gerçekten de seyahat sosyolojisi yoktur. Toplumsal tarihçilerin, ondokuzuncu yüzyılda demiryollarının toplumsal etkisi üzerine yaptıkları çalışmalar ile, daha yakın zamanda, İkinci İmparatorluk Parisi'nde gelişmiş bulvar yaşamının toplumsal özellikleri gibi kültürel araştırmalar en kullanılan iki çözümleme türü olmuştur (Bkz. Perkin, 1976; Berman, 1983). Çözümlenmesi gereken bir yön, seyahatin demokratikleşmesidir. Ondokuzuncu yüzyıla değin, özellikle çalışma-dışı nedenlerden ötürü seyahat edebilme, sadece dar bir seçkinler grubu için olanaklıydı ve bir statü işaretiydi. Bu durum, atla yapılan bütün ulaşım biçimleri için geçerliydi. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından sonlarına dek süren demiryolu gelişimi ilk kez kitle seyahatine olanak sağladı. Statü ayrımları seyahat edebilenlerle edemeyenler arasında azalırken, farklı yolcu sınıfları arasında varlığını sürdürdü. Yirminci yüzyılda farklı ulaşım yolları (deniz, hava, demiryolu) ve bunların aldığı farklı biçimler (programlı/paket uçuşlar) arasında başka ayrımlar gelişti. Fakat coğrafi devinimin demokratikleşmesiyle birlikte, farklı yerler arasında büyük beğeni ayrımları ortaya çıktı. Seyahatin yapıldığı yer giderek önem

kazandı. Ondokuzuncu yüzyıl Britanyası'nda bu durum, başka açılardan benzerlikler taşıyan yerler arasında önemli "toplumsal ton" farklılıkları kurulmasıyla, bir dinlence yeri hiyerarşisine yol açtı (Perkin, 1976; Urry, 1987b).

Üçüncüsü, tüketimin bir başka can alıcı özelliği, zamanın satın alınabilmesidir; yani çalışmaktan kaçınma ve çalışmanın yerine ya boş zamanı ya da başka çalışma türlerini geçirme yeteneği. Veblen, boş zaman aracılığıyla saygınlığını kanıtlayan bir sınıf olan bir "aylak sınıf"ın toplumsal dinamiklerini araştırdı. Veblen, "Aylak sınıfın ayırt edici özelliği, yararlı çalışmaların tümünden belirgin biçimde bağışık olmasıdır" diyor (1912: 40). Ancak şu anda Batı toplumlarındaki boş zaman örüntüleri bundan daha karmaşıktır. Herkesin en azından boş zamana, hafta ya da yıl içinde belirli zamanlarda çalışma-dışı kalmaya hakkı vardır. Tatile gidebilme, çalışmanın dışında kalabilme, sağlık ve refahla ilişkili olarak halkın düşüncesine girmiş, modern yurttaşlığın bir özelliği olarak varsayılmaktadır. "Tatile ihtiyacım var" deyişi, açık biçimde, çalışmanın uzağında zaman tüketmeye duyulan gereksinime yönelik bir modern bakışın yansımasıdır. Britanya nüfusunun yüzde 63'ü, en azından yaşlı akrabalarından uzakta olabilecekleri yılda bir haftalık tatili "gereklilik" olarak görmektedir (Mack ve Lansley, 1985: 54).

Dördüncüsü, tüketime yönelik yazıların çoğunda iki yetersizlik görülür: bir asosyal birey varsayımı ile bir nesnenin satın alınır alınmaz, fazladan bir iş yapılmaksızın tüketiminin gerçekleştiği varsayımı. Bu varsayım, yalıtılmış bir bireyin bir paket çikolata gibi oldukça doğrudan tüketimi gerektiren bir nesne satın alması durumuna benzer kimi görece önemsiz tüketim çeşitleri açısından sorun yaratmazlar. Ancak pek çok tüketim biçimi, bu sanılardan uzaklaşmayı gerektirmektedir. Bunun nedeni, çoğu tüketimin toplumsal gruplar tarafından, açık biçimde hane halkı, ayrıca büyük örgütlenmeler (küresel şirketler) ve enformel toplumsal gruplar (bir barda içki ısmarlama) tarafından gerçekleştirilmesidir. Bu durumların tümünde, tüketimin uygun ölçeği ve doğasına dair bir görüş oluşturmak, indirgenemez biçimde toplumsaldır ve tüketim, yararını en çoğa çıkaran yalıtılmış bireyleri varsayarak makul biçimde çözümlenemez ("Tüketim"in nasıl ev içi stratejileri ge-

rektirdiğine ilişkin bkz. Pahl, 1984). Tüketimin satın almaya eşdeğer olduğuna ilişkin ikinci sanı da çoğu kez uygunsuzdur; çünkü satın alınan şeyin (et ve sebze) bir tüketim nesnesine (sıcak bir yemeğe) dönüştürülmesi sürecinde önemli miktarda çalışma gerekmektedir. Hane halkı üzerine yayımlanmış, ev işinin çalışma olduğu gerçeğini gösteren çoğu feminist literatür bu durumu çok açık biçimde göz önüne sermektedir. Ayrıca burada, asıl olarak toplumsal bir sürecin olduğu, önemli ölçüde toplumsal eşitsizlik ilişkilerini içeren bir sürecin gerçekleştiği anlatılmak istenir. Özgül açıdan, turizm ile ilişkisi içinde, turist hizmetleri tüketiminin nasıl toplumsal olduğunu bilmek çok önemlidir. Genel olarak, özel bir toplumsal gruplaşmayı, bir "aile" hane halkını, bir "çifti" ya da bir "grubu" içermektedir.

Farklı tatil deneyim türleri önemli bir ölçüde, zihindeki bu farklı toplumsal gruplaşmalarla tasarlanır. Turist hizmetleri dizisini doyurucu bir "tatil'e dönüştürmenin bir hayli "çalışma" gerektirdiği de açıktır. Bu çalışma, hem "iyi zaman" geçirmeye kararlı gruplaşmayı hem de değişen ölçülerde özel bir tatil deneyimini güvence altına almaya çalışan hizmet satıcılarını (otelciler, tur operatörleri, restoran sahipleri, uçuş görevlileri vb.) içermektedir. Ancak turist hizmetlerine ilişkin bir sorun, satın alınan nesneler ve hizmetler (dondurmalar, Majorca'ya uçuşlar vb.) ile iyi bir tatil deneyimi arasında oldukça belirsiz bir ilişkinin olmasıdır. Bunun nedeni, pek çok hizmetin, örneğin bir restoran menüsünün ayrıntılarına indirgenemeyecek nitelikler taşıyan, belirli bir *toplumsal* deneyimin üretimi ve tüketimini kapsamasıdır. Bu, sağlanması oldukça güç bir niteliktir ve işletme açısından neyin eksik olduğunu tespit etmenin zor olabilmesine karşın, sağlanmadığı takdirde (asık yüzlü garson, aksi uçuş görevlisi, dikkatsiz lunapark görevlisi), tüketici tatmin olmayacaktır (Bagguley ve d., 1990: 3. Böl.). Ayrıca, turist bağlamıyla ilişkili pek çok toplumsal deneyimin en azından bir parçası belli metaları başkalarıyla birlikte tüketebilmektir. İnsanların satın aldığı şeyin bir parçası, aslında başka tüketicilerden oluşan belirli bir toplumsal kompozisyondur ve bu durum, kesinleştirilmesi gereken hizmetleri sağlayanlar açısından güçtür. Belirli bir kozmopolit kentin, modaya uygun bir otelin, hareketli bir gece kulübünün "ambians"ını yaratan budur. Doyum, bireysel tüketim

eyleminden değil, başka insanların da hizmet tüketicileri olmaları ve bu insanların söz konusu tüketime uygun olduklarının varsayılması olgusundan kaynaklanır.

Beşincisi, çoğu turist hizmetleri durumunda tüketimin, oldukça karmaşık ve tamamlanmamış bir süreç olduğu zaten belirgindir. Bunun nedeni, turist etkinliğinin en küçük ayırt edici özelliğinin, rıhtımlar, kuleler, eski yapılar, sanatsal objeler, yiyecekler, kırsal alan gibi belirli nesnelere bakmak ya da göz atmak olması olgusudur. Turizmde gerçek satın alımlar (otelde yatak, yemek, bilet vb.), anlık bir görüşten başka bir şey olamayan, rastlantısal olarak göze çarpan şeylerdir. O halde turist tüketiminin merkezinde, gündelik yaşantıyla karşıtlık içindeki, farklı bir deneyimi belirten peyzaj ya da kentsel peyzaj görünümlerine bireysel ya da kolektif olarak bakmak vardır. Bu deneyimin başka öğelerinde, özellikle duyusal öğelerinde belirli bir artış sağlayan bu bakıştır. Bu giriş bölümünü, turist hizmetleri tüketiminin merkezinde yer alan "turist bakışı"nın kimi anahtar öğelerini özetleyerek bitireceğim (Daha fazla ayrıntı için bkz. Urry, 1990).

1. Turizm, karşıtını, yani düzenli ve örgütlü çalışmayı gerektiren bir boş zaman etkinliğidir. Turizm, "modern" toplumlardaki toplumsal pratiğin ayrı ve düzenli alanları olarak çalışma ve boş zamanın nasıl örgütlendiğine ilişkin bir tezahürdür. Daha doğrusu, bir turist olmak, "modern" olmayı tanımlayan niteliklerden biridir ve ücretli çalışmanın büyük dönüşümleriyle bağlantılıdır. Çalışma, ayarlanmış zaman aralıklarında ve belirli yerler içinde örgütlenmeye başlanmıştır.
2. Turist bakışı, insanların, başka varış noktalarına doğru devinimlerinden ve oralarda konaklamalarından ortaya çıkar. Bu, zorunlu olarak mekân içinde bir devinimi yani seyahati ve yeni bir yer veya yerlerde konaklama süresini gerektirir.
3. Seyahat ve konaklama, normal ikamet ve çalışma yerlerinin dışındaki yerlere yöneliktir. Başka yerlerdeki ikamet süreleri kısa dönemli ve geçici niteliktedir. Görece kısa bir zaman aralığı içinde belirgin bir "yuva"ya dönüş yönelimi vardır.
4. Bakılacak yerler, ücretli çalışmayla doğrudan bağlantısı olmayan amaçlara yöneliktir ve genel olarak, (hem ücretli hem de

ücretsiz) çalışma ile bazı belirgin karşıtlıklar göstermektedir.

5. Modern toplumların nüfusunun önemli bir oranı, bu çeşit turist pratikleriyle uğraşır ve "turist bakışı"nın kitle karakteriyle başetmek üzere, toplumsallaşmış yeni sunum biçimleri geliştirilmektedir ("seyahat"in bireysel karakterine karşıt olarak).
6. Yerler bakılmak üzere seçilir; çünkü özellikle hayal kurma ve fantezi aracılığıyla, ya alışıldık biçimde karşılaşılanlardan farklı anlamlar içeren ya da farklı bir düzeyde oluşan yoğun hazlara yönelik bir beklenti vardır. Bu çeşit beklenti, bu bakışı oluşturan film, gazeteler, TV, dergiler, kayıtlar ve videolar gibi turist-dışı pratikler çeşitliliği aracılığıyla kurulur ve sürdürülür. Bu tür uygulamalar, tatil deneyimlerinin anlaşılmasına yardım edecek göstergeler sağlar, böylelikle görülen şey, bu önceden verili kategoriler yardımıyla yorumlanır.
7. Bakış, kişileri gündelik ve rutin deneyimlerden ayıran peyzajın ve kentsel peyzajın özelliklerine yöneltilir. Bir anlamda sıradışı olarak ele alınmaları nedeniyle bu tür görünümlere bakılır. Bu tür turist manzaralarına bakmak, çoğunlukla, peyzaj ya da kentsel peyzajın görsel öğelerine yönelik olarak normalde gündelik yaşamda bulunandan çok daha büyük bir duyarlılık taşıyan farklı toplumsal örüntü biçimlerini gerektirir. İnsanlar, daha sonra görsel olarak nesneleştirilen ya da fotoğraf, kartpostal, filmler, modeller vb. aracılığıyla ele geçirilen bir bakış üzerinde oyalanırlar. Bunlar, bu bakışın sonsuz olarak yeniden üretilmesini ve yeniden ele geçirilmesini sağlarlar.
8. Ayrıca, bakış göstergeler aracılığıyla oluşturulur ve turizm bu tür göstergelerin koleksiyonuyla ilgilidir. Örneğin turistler Paris'te öpüşen iki kişi gördüklerinde, baktıları şey "değişmeyen, romantik Paris"tir; İngiltere'de küçük bir köy görüldüğünde, turistler "gerçek (mutlu) İngiltere"ye bakıyor olduklarını düşünürler. Culler'ın ileri sürdüğü gibi, "turist kendisinin göstergesi olarak her şeyle ilgilenir.... dünyanın her yerinde, tanınmamış semiyotikçi ordularını oluşturan turistler, Fransızlığın, tipik İtalyan davranışının, Oryantal manzaranın, tipik Amerikan otobanının, geleneksel İngiliz pub'larının göstergelerinin peşinde iz sürüyorlar" (1981: 127).
9. Turist bakışının her daim yeni nesnelerini yeniden üretmeye

çabalayan bir turist profesyonelleri ordusu gelişiyor. Bu nesneler, karmaşık ve değişen bir hiyerarşi içine yerleştirilir. Bu, bir yanda bu tür nesnelerin sağlanmasına katılan farklı sermaye ve devlet çıkarları arasındaki rekabet ile diğer yandan potansiyel ziyaretçi nüfusu içindeki değişen sınıf, cinsiyet, ve kuşak beğeni farklılıkları arasındaki karşılıklı etkileşime bağlıdır.

Aşağıdaki bölümde, bu tür turist bakışı nesnelerinin "tüketilmesi" üzerindeki çeşitli toplumsal kısıtlamalardan kaynaklanan karmaşık tıkanıklık ve kalabalıklaşma süreçlerinin anlaşılmasına ekonomistlerin yaptıkları bazı katkıları ele alacağım. Hem ziyaretçiler açısından hem de bakılan nesneler (Paris'te "âşıklar", yabansı İngiliz köylerinin sakinleri gibi) açısından farklı içerimler taşıyan iki ayrı bakış biçimi olduğu gösterilecektir.

B. TURİZMİN TOPLUMSAL SINIRLARI

Ekonomist Mishan, çağdaş turizm ölçeğine ilişkin temel kısıtlamaların olduğu tezine yönelik en anlaşılır açıklamalardan birini sunar (1969). Bu kısıtlamalar, tıkanıklık ve aşırı kalabalıklaşmanın yarattığı çok büyük maliyetlerden kaynaklanmaktadır. Mishan, "döviz rezervlerini arttırmaya hevesli yönetimleri bir kenara bırakırsak, bir yanda turistler, seyahat acenteleri, trafik endüstrileri ve yardımcı hizmetler ile öte yanda doğal güzelliği korumaya özen gösterenler arasındaki... çıkar çatışması"ndan bahseder (1969: 140). Kıyılarına inşa edilmiş otellerin atık suları tarafından bitki ve hayvan yaşamı yok edilmiş olan Tahoe Gölü örneğini aktarır. Hem sahildeki otellerden denize arıtılmamış atıksu pompalanması hem de yerel halkın turistlere satmak üzere mercanlar arasındaki bitki ve balıkları toplamaları nedeniyle Barbados benzeri turist adaları çevresindeki mercanların öldüğünün görülmesi, 1980'lere ilişkin bir örnektir.

Mishan ayrıca, seyahat ve turizmin fiyatlandırılma biçiminden kaynaklanan, günümüz ile gelecek kuşaklar arasında bir çıkar çatışması olduğunu da belirtmektedir. Marjinal turistin maliyeti, ekstra turistlerin yüklediği ilave kalabalığın maliyetini hesaba kat-

maz. Bu kalabalığın yarattığı maliyet, aşırı kalabalık plajlar, huzur ve sessizliğin olmaması ve manzaranın bozulması gibi genellikle istenmeyen etkileri kapsamaktadır. Ayrıca çevreye duyarlı turist, söz konusu yere yapacağı ziyareti ertelemenin hiçbir kazanç sağlamayacağını bilmektedir. Olabildiğince erken gitmek -kalabalıklar oraya varmadan önce bozulmamış manzaranın keyfini çıkarmak- için güçlü bir dürtü vardır. Kitle turizmi sonuçlarının şoka uğrattığı biri olarak Mishan'ın perspektifi, şu sözlerinden anlaşılabilir: "Bir zamanların sessiz dinlence, merak, güzellik ve tarihsel ilgi alanlarını paranın kışkırttığı kalabalıklara açmak üzere rekabetçi bir itiş kakış yaşayan turizm ticareti aslında buraları, geri dönülmeyecek biçimde yok ediyor" (1969: 141). Mishan'ın ortasınıf, orta yaş seçkinciliği, yüzeysel olmaktan kurtulamaz. Örneğin, turist endüstrisinin yarattığı fantezilerin, "genç ve kandırılması kolay olanları" aldattığını ileri sürer.

Fakat, Mishan'ın ana eleştirisi, kitle turizminin yayılmasının gerçekte bir seyahat demokratikleşmesi yaratmamasıdır. Kitle turizmi, ziyaret edilen yerleri yok eden bir yanılsamadır. Bunun nedeni, coğrafi mekânın tam anlamıyla sınırlı bir kaynak olmasıdır. Mishan şöyle demektedir: "Birkaç kişinin özgürlük içinde keyfini çıkarabileceği bir şeyi, kalabalık mutlaka kendisi için tahrip eder" (1969: 142). Uluslararası anlaşma yapılmadıkça (Tüm uluslararası hava seyahatinin kökten yasaklanmasını önermektedir!), gelecek kuşaklar, "bozulmamış doğal güzellik"leri olmayan bir dünyayı miras alacaklardır (1969: 142). Bu nedenle, piyasanın düzenleme olmaksızın gelişmesine izin verilmesi, turist bakışının nesneleri olan yerlerin yıkımına yol açar. Artan sayıdaki bu tür yerler, benzer yıkım örüntüsünden etkilenmektedir.

Beckerman, iki önemli noktaya dikkat çekerek bu karamsar argümanı eleştirmektedir (1974: 50-2). Birincisi, kitle turizminin sonuçlarına yönelik kaygı esas olarak bir "orta sınıf" endişesidir (diğer pek çok çevre kaygısı gibi). Bunun nedeni, gerçek zenginlerin "çok pahalı dinlence yerlerinde, özel yatlarında, özel adalarında veya gözden uzak mülklerinde kitlelerden oldukça korunmuş olmalarıdır" (Beckerman 1974: 50-1). İkincisi, kitle turizminden etkilenen çoğu grup, aslında ondan yarar sağlamaktadır; ziyaretçi sayısı az olduğunda sağlanamayan hizmetleri, geri döndüklerinde

mevcut bulan bazı öncü ziyaretçiler bile. Bundan dolayı Beckerman, "Mishan tarzı yakınmanın dar bencilliği"nden söz etmektedir (Beckerman 1974: 51).

Hirsch'in büyümenin toplumsal sınırlarına dair tezinde, kitle turizminin sonuçları üzerindeki anlaşmazlığa daha kuramsal ağırlık verilmektedir (1978; ayrıca bkz. Ellis ve Dumar, 1983). Tüketici seçimi yoluyla bireysel özgürleşmenin, bu seçimleri tüm bireyler açısından özgürleştirici kılmadığını belirten Hirsch'in kalkış noktası Mishan'ınkine benzerdir (1978: 26). Özellikle konumsal ekonomi ile ilgilenir. Bu terim ile kıt olan ya da tıkanıklığa veya kalabalığa maruz kalan malların, hizmetlerin, çalışmanın, konumların ve diğer toplumsal ilişkilerin bütün yönleri anlatılmak istenir. Bu yüzden rekabet sıfır toplamlıdır; herhangi bir kişi söz konusu malları daha fazla tükettiğinde, başka birisi daha az tüketmeye zorlanır. Ekonomik artış süreçlerinin genellikle üretim artışını sağladığı maddi mallar durumundan farklı olarak burada, mevcut miktar arttırılamaz. İnsanların konumsal malları tüketimi ilişkiseldir. Her bir bireyin elde ettiği doyum sonsuz biçimde arttırılamaz; bu doyum, bir kişinin tüketiminin diğerlerinin tüketimiyle olan konumuna bağlıdır. Bu durum, zorlanmış rekabet olarak adlandırılır. Ellis ve Heath bunu, statükonun bir seçim olmadığı rekabet olarak tanımlar (1983: 16-19). Genellikle ekonomide kabul edildiği gibi, piyasa mübadeleleri insanların serbestçe mübadele ilişkisine girip girmemeyi seçebilecekleri şekilde istençlidir. Ancak, zorlanmış rekabet durumunda insanlar böyle bir seçime sahip değillerdir. Tüketim sürecinin sonunda kimse zorunlu olarak daha iyi durumda olmasa bile birisinin katılması gerekir. Bu durum şu deyişle özetlenebilir: "Sakin kalmak için daha hızlı koşmak gerekir". Hirsch, banliyöleşme (suburbanisation) örneğinden söz eder. İnsanlar kentteki tıkanıklıkdan kaçmak ve kırsal alanın sessizliğine yakın olmak için banliyölere (suburb) taşınırlar. Ancak ekonomik büyüme devam ettikçe, banliyöler daha da kalabalıklaşıp büyür ve sonuçta banliyölerde yaşayanlar başlangıçta oldukları gibi kırsal alandan uzaklaşırlar. Kırsal alana daha yakın yeni banliyö konutları aramaya başlamalarıyla bu süreç sürüp gider. Diğerlerinin bireysel açıdan ussal eylemleri bir başkasının durumunu kötüleştirmektedir ve her kişi, bu diğerlerine

aldırmadan ilerleme sürecine katılmaktan kendini alamaz. Bu tür zorlanmış tüketimin sonucu olarak zamanla hiç kimse daha iyi durumda değildir.

Hirsch, fazla tüketimin banliyöleşme durumuna benzer nitelikler taşıdığını, yani insanların tüketimden aldıkları doyumun, başkalarının tüketim seçimlerine bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu en belirgin biçimde, mutlak anlamda kıt olan belirli malların durumunda görülebilmektedir. Birisinin artan tüketiminin doğrudan diğerlerinin azalan tüketimine yol açtığı "klasik tablolar" veya "doğal peyzaj" burada örnek olarak verilebilir (Bkz. Ellis ve Heath, 1978: 6-7). Hirsch ayrıca, nadir veya pahalı olmaları, onlara sahip olmanın toplumsal statü veya iyi beğeniyi göstermesi nedeniyle lüks ya da snob mallara yönelik "doğrudan toplumsal kıtlık" olduğu durumları ele alır. Bunlara örnek olarak mücevherler, Londra'nın özel bir kesiminde bir konut ya da tasarımcı giysileri verilmektedir. Hirsch'in ele aldığı bir başka kategori, "rastlantısal toplumsal kıtlık"tır; bu tür malların tüketiminde doyum, başkaları tarafından kullanılmalarının görece yaygınlaşmasından etkilenir. Örneğin, herkesin otomobil satın alması ve bunun getirdiği trafik tıkanıklığı nedeniyle artık daha fazla doyum sağlamayan otomobil alımı; ayrıca başkalarının da benzer sertifikalar kazanıyor olması nedeniyle, lider konumuna geçme olanağını arttırmayan bir eğitimin elde edilmesi (Ellis ve Heath, 1983: 10-11).

Yukarıdaki çeşitli kıtlık biçimlerine uygun düşen turizm örneklerini önermek oldukça kolaydır. İlk önce, İngiliz Göller Bölgesi'ndeki Windermere'e ulaşmak, bir mutlak kıtlık durumudur. İkincisi, gerçekte üstün oldukları için değil; beğeni görmeleri ya da üstün statü taşımaları nedeniyle tüketilen pek çok tatil yeri vardır. Avrupalılar açısından Batı Hint Adaları, Batı Afrika ve Uzakdoğu revaçtaki yerlerdir; aslında kitle turizmi örüntülerinin değişmesiyle birlikte, bunlar da değişeceklerdir. Üçüncüsü, bugünlerde Yunanistan'da olduğu gibi, tıkanıklık düzeyinin insanların aldığı doyumu belirlediği pek çok turist yeri vardır. Hirsch, önceden "egzotik" olan bir ülkeye ucuz charter uçuşlarının konmasının, "şimdi bu ülkeye gelmeye param yettiğine göre, yıkıntıya dönüşeceğini biliyorum" anlamına geldiğini söyleyen bir orta sınıf profesyonelini aktarır (1978: 167).

Hirsch tarafından tanımlanan bu farklı konumsal yarar çeşitlerinin her ne kadar sınırlarını çizmeye çalışsam da, aralarındaki ayrım tutarlı biçimde sürdürülmemekte ve birbirlerine karışmaktadır. Ayrıca, Hirsch'in argümanında birçok sorun vardır. Çoğu turizm örneğinde tüketim ile tam olarak neyin anlatılmak istendiği belirsizdir. Tüketim, gerektiğinde başkalarıyla beraber, belirli nesnelere bakmak becerisi midir? Ya da başkası olmadan bakabilmek midir? Ya da yakındaki bir nesneye bakmak için kısa dönemli bir yer kiralamak mıdır? Ya da son olarak, böyle bir yerde bir mülk sahibi olma becerisi midir? Belirttiğimiz gibi, turistik etkinlik açısından bakışın önemi nedeniyle, sorunlar ortaya çıkar. Her şeyden önce bakış görseldir, gerçekte yarım saniye sürebilir ve sağlanan diğer hizmetler, bakışın yakalanması demek olan temel tüketim sürecine göre bir anlamda ikincil planda kalır. Bu, turizmle ilgili kıtlıkların Hirsch'in izin verdiğinden daha karmaşık olduğu anlamına gelmektedir. Turist endüstrisinin izlediği stratejilerden biri, çok fazla sayıdaki insanın aynı nesneye bakmasına izin veren yeni gelişmeleri başlatmak olmuştur; örneğin, sahil şeridinden uzağa dev otel kompleksleri inşa etmek; tüm yıl boyunca aynı görünümün izlenmesine olanak sağlayan sezon-dışı tatillerin gelişimi; büyük bir potansiyel ziyaretçiler çeşitliliğinin aynı nesneyi görebilmesini sağlamak için piyasanın farklı bölümlerine yönelik tatiller tasarlamak; ve olanakların tüm yıl boyunca kullanılabilmesi için devre mülkün gelişimi.

Ayrıca, başka nedenlerden dolayı da kıtlık nosyonu sorunsaldır. Burada, bir turist yerinin fiziksel taşıma kapasitesi ile algısal kapasitesi arasındaki ayrımı belirterek başlayacağım (Walter, 1982). Aşınmış ve fiilen ortadan kalkmış olması nedeniyle gerçekten bir dağ yolunun daha fazla yürüyüşçüyü çekemediği durumda, bir turist yerinin fiziksel taşıma kapasitesi açıkça görülür. Bununla birlikte, yürünebilecek binlerce *başka* dağ yolu vardır ve bu nedenle kıtlık dağlardaki tüm yollar için değil; sadece bu belirli manzaraya giden bu yol için geçerli olmaktadır.

Ancak algısal kapasite nosyonu, durumu daha da karmaşıklaştırıyor. Yolun fiziksel olarak hâlâ geçilebilir olmasına karşın, artık ziyaretçinin görmeyi umduğu bozulmamış yabanıllığı ifade etmemektedir (Walter 1982: 296). Fiziksel kapasitesine değil,

ancak algısal taşıma kapasitesine ulaşılmıştır. Fakat, algısal kapasite büyük ölçüde değişir; doğaya ve insanların görmeyi umdukları koşullara ilişkin özel kavramlara bağlıdır. Walter, bir Alp dağı örneğini aktarır. Bir maddi yararlılık olarak dağ, görkemi, güzelliği ve idealleştirilmiş Alp boynuzuna uygunluğu açısından değerlendirilir. Bu yararlılığa neredeyse hiçbir sınır konmaz. Dağa ne kadar insan bakarsa baksın, bu niteliklerini korumaktadır. Fakat, aynı dağa, konumsal bir yararlılık olarak, bireylerin tek başlarına keyfine varmak istedikleri, doğaya yönelik bir tür kutsal yer olarak bakılabilir. O zaman, vurgunun yalnızlığa, mahremiyete ve bakış nesnesiyle kişisel, yarı-tinsel bir ilişkiye yapıldığı romantik bir turist bakışı biçimi ortaya çıkar. Barthes bu bakış açısını *Guide Bleu*'de bulunmasıyla ayırt eder: "Dağların bu burjuvaca tanıtılmasının, bu eski Alp söylencesinin . . . sadece dağların, koyakların, geçitlerin ve akarsuların . . . bir çaba harcama ve yalnızlık ahlâkını cesaretlendirdiğinden" söz eder (1972: 74). Örneğin Wiltshire'daki Stourhead Parkı şunu simgeler:

> benliğin, toplumda değil; ancak yalnızlık içinde doğaya yönelik derin düşünceye dalmakla bulunduğuna dair romantik nosyon. Stourhead bahçesi, ağaçlar arasında kıvrılıp giden dar yolları, ağaçları ve rododendronları, mağaraları, tapınakları, gotik küçük evi ve tüm bunların ortasında yer alan ısmarlama gölüyle mükemmel romantik bir peyzajdır. Bahçe, doğaya hayran olunarak dolaşılmak üzere tasarlanmıştır ve başka insanların varlığı bu durumu aniden bozmaya başlar. (Walter, 1982: 298)

Mishan'ı ele aldığımda, "bozulmamış doğal güzellik"in, turist bakışının tipik nesnesini oluşturduğu belirtmiştim. Fakat bu, sadece bir tür bakıştır, "romantik" bakıştır. Şimdi, "kolektif" turist bakışı adını vereceğim alternatif bir bakışın niteliklerini saptayacağım.

Longleat'deki farklı bir Wiltshire evi ve bahçesini ele alarak işe koyulacağım:

> Bir Capability Brown parkında kurulmuş büyük ve görkemli bir ev. Ağaçlar isteyerek seyreltilmiş... böylelikle evden parkı ve parktan evi görebilirsiniz. Aslında, ev parkın odak noktası... broşürde yirmi sekiz etkinlik ve olanak sıralanmaktadır... tüm bu etkinlik ve oluşan ka-

> labalık, görkemli evin geleneğine sempatik biçimde uymaktadır; aslında aristokratların yaşamı mahrem olmaktan çok kamusaldı. (Walter, 1982: 198)

Başka deyişle, bu tür yerler kamusal yerler olarak tasarlanırlar. Eğer boş olsalardı, tuhaf gözükeceklerdi. Bu tür yerleri yapanlar kısmen başka insanlardır. Bu yüzden kolektif bakış, örneğin İngiliz sahil dinlence yerlerinde olduğu gibi, çok sayıda başka insanların varlığını gerektirmektedir. Bir yere "hava" verenler başka insanlardır. Bu insanlar, burasının olunması gereken yer olduğunu ve başka bir yerde olunmaması gerektiğini gösterirler. Daha doğrusu, çağdaş İngiliz sahil dinlence yerleri açısından sorunlardan biri kesinlikle, bu tür iletileri taşıyacak yeterince başka insanın olmamasıdır. "Güneşli bir yaz gününde Brighton ve Lyme Regis plajında tek başına olmak ürkütücü bir deneyim olacaktır" (Walter, 1982: 298). Kolektif turist bakışına bağlı olan bu tür yerlerin başarısı açısından gerçekte gerekli olan başka *turistlerin* varlığıdır. Kozmopoliten karakteri açısından benzersiz olan büyük kentlerdeki durum özellikle budur. Dünyanın her yerinden gelen insanların (başka deyişle turistlerin) varlığı büyük kentlere farklı bir heyecan ve çekicilik katmaktadır.

Burada başka bir nokta, konumsal doğruluk argümanının ileri süreceği gibi, çok sayıdaki turistin sadece tıkanıklık oluşturmadığıdır. Başka turistlerin varlığı, yatacak yer, yemek, içki, seyahat ve eğlence gibi, pek çok turistin gerçekte satın almaya istekli olduğu hizmet çeşitleri için bir piyasa oluşturmaktadır. Yeni Zelanda ilgi çekici bir durumdur. Ülke büyüklüğüyle karşılaştırıldığında yok denecek denli az ziyaretçiden dolayı bu tür olanaklar ülkenin dört büyük kenti dışında neredeyse bulunmamaktadır. Manzaranın benzerliği ele alındığında en dikkat çekici şey, Kuzeybatı İngiltere'deki Göller Bölgesi'ne olan karşıtlığıdır.

Bu yüzden Hirsch'in kıtlık ve konumsal rekabete ilişkin argümanları asıl olarak romantik bakış ile nitelendirilen turizme uygulanır. Kolektif bakışın bulunduğu yerde, kalabalık ve tıkanıklık sorunları yoktur. Gerçekte, Hirsch'in argümanı, turistlerin seyredebileceği sadece sınırlı sayıda nesne olduğu nosyonuna da-

yanmaktadır. Fakat son yıllarda, "bozulmamış doğal güzellik"in sağladıklarının çok ötesinde, turist bakışı nesnelerinde korkunç bir artış olmuştur. Britanya'da Bakanlar Kurulu tarafından yürütülen bir araştırmada, 1983 yılında açık olan tüm turist çekim alanlarının yarısının önceki on beş yıl içinde açıldığı bildirilmektedir (Bakanlar Kurulu 1985). Böyle bir artışın nedeni kısmen, çağdaş turistlerin bakış koleksiyoncuları olmaları olgusundan kaynaklanır. Yıllardan sonra aynı yeri ziyaret etmeyle pek fazla ilgilenmezler. Onlar için ilk bakış önemlidir ve insanların ziyaretleri yineleme konusuna giderek daha az ilgi gösterdikleri görülür (Blackpool bu kaideyi bozmayan bir istisnadır).

Burada belirtilmesi gereken iki sonuç var. Birincisi, tek başına gerçekleştirilen romantik bir turist bakışına değer yükleyenler bunu, sadece doğaya bakmanın *bir* biçimi olarak görmezler. Bu bakış biçimini "otantik" olarak, gerçek olarak varsayarlar. Ve başkasının da aynı tarzda doğayı kutsallaştırmasına çalışırlar. Romantik doğa nosyonunun aslında icat edilmiş bir haz olmasına karşın, romantizm üst ve orta sınıflardan çıkarak yaygınlaştırılmış ve genelleştirilmiştir. İzleyicileri, romantizmin erdemlerini başkalarına kabul ettirdikleri oranda, romantik bakışın koşulları da zayıflatılıyor: "Başkalarını kendi inancına dönüştürmeye çalıştığı ölçüde, romantik turist kendi mezarını kazıyor" (Walter, 1982: 301). Romantik bakış, turizmin küresel ölçekte yayıldığı ve tek tiplik sağlayıp, çeşitliliği en aza indirerek neredeyse her ülkeyi kendi ortamına çektiği ve "romantik"i sürekli yeni romantik bakış nesneleri aramaya cesaretlendirdiği düzeneğin bir parçasıdır (Bu "zevk çevresi"nin yayılması üzerine bkz. Turner ve Ash, 1975).

İkincisi, turist bakışı giderek işaret levhalarıyla donatılır. Hangi şeylerin ve yerlerin bizim bakışımıza değeceğini tespit eden işaretler vardır. Bu tür işaretleme, oldukça az sayıdaki turist noktasını gösterir. Sonuç, çok sayıdaki turistin çok sınırlı bir alan içinde yoğunlaştırılmasıdır. Walter'ın belirttiği gibi, "kutsal nokta, demokratikleşme tarafından yok edilen bir konumsal yararlılık sağlamaktadır" (1982: 302). Walter, "her yerde ve her şeyde bulunacak cevherler vardır. . . bulacağınızın sınırı yoktur" görüşünü destekler (Walter, 1982: 302). Seçilmiş birkaç kutsal yerde turist bakışını kurma eğiliminden kaçınmalıyız ve izleyebildiğimiz nes-

nelere yönelik çok daha fazla genel olmalıyız. Bu, özellikle endüstriyel turizmin ve miras turizminin gelişmesiyle birlikte son yıllarda oluşmaya başlamıştır. Ancak, işaret levhaları kısmen insanların bir araya gelmelerine yardım etmek üzere tasarlanır ve bir anlamda kolektif turist bakışının önemli öğesidirler. Ziyaretçiler, belirli yerlerde bir araya gelebildiklerini ve buraların kolektif bakışın gerçekleştiği yerler olduğunu öğrenmeye başlarlar.

Bu bölümü, kolektif bakışa karşıt olarak romantik bakışın yaygınlığına ve pek çok turist yerinin konumsal yararlılık sorununa dikkat çekerek turizmin ekonomi kuramıyla bitireceğim:

> Profesyonel kanı-oluşturucular (broşür yazarları, öğretmenler, Kırsal Alan Komisyonu elemanları vb.) büyük ölçüde orta sınıftandır ve konumsal yararlılığa yönelik romantik istek büyük ölçüde orta sınıfa dayandırılır. Bu nedenle romantik tek başınalık etkili sponsorlara sahiptir ve iyi reklam alır. Aksine, büyük ölçüde işçi sınıfı zevkine yönelik şenlikli ortamlar, ahbaplıklar ve bir kalabalığın parçası olmak çevreyi korumakla ilgilenenler tarafından çoğunlukla aşağılanır. Bu kabalıktır, çünkü ... sadece ayrıcalıklı olanların faydalanabileceği bir etkinliğe övgüler düzer. (Walter 1982: 303)

C. SONUÇ

Burada, turist hizmetlerinin tüketiminin önemli olduğunu, anlaşılması ve açıklanmasının hiç de kolay olmadığını göstermeye çalıştım. Önemi, modern toplumlarda turist etkinliklerinin merkezi bir yer tutmasından kaynaklanmaktadır. Daha doğrusu, başka bir yerde, turizmin tarihsel olarak, alışveriş, spor, kültür, mimarlık gibi diğer etkinliklerden ayrışma biçiminin oradan kalktığı ileri sürülecektir. Böyle bir sürecin sonucu, turist bakışının evrenselleştirilmesidir (Bkz. 9. Böl.).

Turist etkinliklerinin anlaşılmasının güçlüğü, tüketilenin belirsiz niteliğinden kaynaklanır. Turizmin görsel niteliğini fark etmenin çok önemli olduğunu ve bir şekilde karşımızda duran ya da bizimle konuşan bazı nesnelere baktığımızı ileri sürdüm. Böyle bir bakışın iki ayırt edici biçimi -romantik ve kolektif- bulunduğunu ve bu iki durumda tıkanıklık ve konumsallık sorunlarının

çok farklı olduğunu gösterdim. Bu farklı bakışların belirli yerler üzerindeki etkilerini ve çeşitli türde hizmet sağlayanların, hizmetlerini bu tür farklı bakışlarla ilişki içinde nasıl yapılandırdıklarını daha fazla araştırmak gerekmektedir. Özel bir konu, otantiklik konusudur. Özellikle MacCannell, turistlerin "otantik" olanı aradığını; ancak bakışların yöneltildiği insanların, meraklı turistleri uzaklaştıran yapay yerler kurmaya başlamalarından dolayı, otantik olanı bulmanın mutlaka başarısızlıkla sonuçlandığını ileri sürmektedir (MacCannell, 1976, 1989). Böylelikle turist mekânları, MacCannell'e göre, "sahnelenmiş otantik-lik" çevresinde örgütlenmektedir. Burada iki nokta belirtilmelidir. Birincisi, otantiklik yokluğu; asıl bileşenleri doğallık ve otantiklik olan hizmet sınıfının "romantik bakışı" açısından çok daha büyük sorundur. Bir araya gelmenin en önemli şey olduğu kolektif turist bakışıyla uğraşanlar açısından bu durum daha az sorun yaratır. İkincisi, son zamanlarda, bazı turistlerin "post-turistler" -neredeyse otantik olmayandan hoşlanan insanlar- olarak tanımlanabileceği önerilmiştir. Post-turist katılabileceği oyunların çokluğundan keyif alır ve otantik turist deneyimi diye bir şeyin olmadığını bilir. Görünüşteki otantik balıkçı köyünün, turizm geliri olmaksızın var olamayacağını ya da parlak broşürün, bir pop kültür parçası olduğunu bilir. O, sadece oynanacak bir başka oyun, postmodern deneyimin bir başka pastişli yüzey özelliğidir.

IX
Turizm, seyahat ve modern özne

A. GİRİŞ

Modern özne devinim halindeki öznedir. Modernlik düşüncesinin merkezinde devinim; devinimin ve seyahatin doğasında ve deneyiminde modern toplumların çarpıcı değişimlere yol açmış olduğu düşüncesi yatmaktadır. Paris'in Haussmannlaşması üzerinde duran Baudelaire, Berlin gibi bir metropolde yaşamın koşturmacası üzerine yazan Benjamin ve otomobilin kentsel yaşantıya etkisini araştıran Le Corbusier gibi birçok ufuk açıcı yorumcu modern kentlerin yeni seyahat biçimleri ve deneyimleri gerektirdiğini tartışarak, bu konuyu incelemiştir (Bkz. Berman, 1983; ayrıca Friedman ve Lash, 1992). Özellikle demiryolunun gelişimiyle birlikte, kasabalar ve kentler arasındaki ulaşımın değişen doğasına yönelik bazı çözümlemeler yapılmıştır (Bkz. MacKenzie ve Ric-

hards, 1986; Schivelbusch, 1980). Özellikle "zaman-mekân mesafeleşmesi"ni dramatik biçimde arttıran ondokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başındaki yeni ulaşım ve iletişim teknolojilerinin etkileri üzerine bazı genel çözümlemeler de vardır (Bkz. Giddens, 1981, 1984; ayrıca Kern, 1983 ve Harvey, 1989 "zaman-mekân sıkışması" üzerine). Fakat bu literatürler kentsel alanlar *arasındaki* ulaşımın değişen biçimleriyle modern öznenin doğası üzerine yapılan daha genel tartışmaları ilişkilendirmiyor. Ancak modern dünya birçok bakımlardan, bu yeni uzun mesafeli ulaşım ve seyahat biçimleri olmaksızın düşünülemez. Modernliği simgeleyen yaya *flâneur* değil; daha çok tren yolcusu, otomobil sürücüsü ve jet uçaklarının yolcusudur.

Bu bölümde bu tür seyahatin kimi yönlerini ve bunların modern özne açısından içerimlerini inceleyeceğim. Gelecek kesimde seyahatin *toplumsal* örgütlenmesini çözümlemenin ve teknolojik bir belirlenimciliği kabul etmemenin gerekliliği öne sürülecektir. Seyahat ve turizm, modern öznelliğin doğasında bazı çarpıcı değişimleri gerektirir. Aşağıdaki kesimde seyahatin, fiziksel ve toplumsal dünyaya yönelik artan düşünümle (reflexivity) yakın bağları olduğu ve bunun, yasa yapmaktan yorumlamaya doğru gelişen bir kayma ile bağlantılı olduğu gösterilecektir. Son kesimde çağdaş tüketimin doğasına yönelik bir çözümleme sunuluyor. Post-Fordist tüketime doğru bir kaymanın olduğu ve bunun tek başına "turizmin sonu"nu gerektirdiği ileri sürülmektedir.

B. SEYAHATİN TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİ

Çeşitli seyahat tiplerine ilişkin yazıların çoğunda, teknolojik bir belirlenimcilik vardır. Geçmişe bakıldığında her yeni ulaşım sisteminin öncelinden teknolojik bakımdan daha üstün olduğu görüldüğü için insanların en son teknolojinin tüm olanaklarından yararlanan seyahat etme yollarını çabucak ve kolaylıkla buldukları öne sürülmektedir. Ancak durum bununla kalmıyor. Her ne kadar yeni ulaşım teknolojileri önemli olsalar da, kimi durumlarda, yeni teknolojilerin ekonomik olarak başarılı ve kültürel olarak modern dünyanın simgesi olmalarını sağlayan örgütsel yeniliklerdir. Ör-

gütsel yeniliğin önemini gösteren bazı yeni teknoloji örnekleri şunlardır: Demiryolu şirketlerinin yeni teknolojinin potansiyel boş zaman ve tatil olasılıklarını fark etmedikleri demiryollarının ilk yılları; uluslararası pazar potansiyellerini geliştirmek için Thomas Cook'un çek sistemi buluşuna ihtiyaç duyan ondokuzuncu yüzyılın sonundaki demiryolu ve buharlı gemiler; tur operatörleri tarafından tümüyle başarılı olacak biçimde örgütlenmiş, her şeyi içeren tatil buluşunu gerektiren jet motoru; üstün bir teknoloji olan, ancak seyahat endüstrisinde ona uygun düşen bir yeniliğin gerçekleşmediği Concorde. Bu nedenle ulaşım teknolojileri, başarılı ve belirli bir tarihsel dönem içinde hâkim olmaları için uygun düşen örgütsel dönüşümleri gerektirirler.

Bu sorunu belirtmenin bir başka yolu da seyahatin toplumsal örgütlenmesinin can alıcı önemini vurgulamaktır. Her şeyden önce bu, modern yaşantıyı örgütlemeye hizmet eden devasa bir endüstridir. Örgütlü kapitalizm veya Fordizme ilişkin hiçbir açıklama, henüz görmüş olduğumuz gibi sadece yeni bir ulaşım teknolojisi sorunu olmanın çok ötesinde bir sorun olan, değişen seyahatin toplumsal olarak örgütlenme biçimlerini göz önüne almaz. Belirtilmesi gereken ilginç bir nokta, uzlaşımsal olarak yirminci yüzyıl örgütlü kapitalizmini temsil eden şirketin, yani Ford'un gerçekte otomobil -ulaşım aracı- üretmesidir. Ancak yanıtlanması gereken önemli soru, insanların neden inanılmaz ölçekte otomobil ile seyahatin gerekli, arzulanır ve güvenli olduğunu düşünmeye başladıklarıdır. Mekânı aşmanın yeni ve potansiyel olarak riskli biçimlerini gerektiren bu otomobil seyahatleri nasıl toplumsal olarak örgütlenirler? Bu geziler ile başka ulaşım araçlarınca yapılanlar ya da başka iletişim biçimleri arasındaki ilişkiler nelerdir?

Bu çözümlemeye yönelik bazı kısıtlamalar artık, özellikle yeni "kentsel araştırmalar" literatüründe belirginleşmeye başlıyor. Devingenliğin nedenleri ve sonuçlarının kentsel yaşam doğasının merkezi belirleyicileri oldukları giderek görülüyor. Bu durum, on dokuzuncu yüzyıl Parisi ve yirminci yüzyıl Los Angeles'ında klasik biçimde gösterilmiştir (Bkz. Paris'e ilişkin Berman, 1983; ve Los Angeles'a ilişkin Soja, 1989 ve Davis, 1990). Fakat devingenlik araştırmasının çok fazla incelenmemiş iki yönü bulunuyor.

Bunlar, kentsel alanlar *arasındaki* devingenliğin toplumsal örgütlenmesi ve bu tür devinimin modern dünyada insanların öznelliği üzerindeki etkileridir.

O halde ilk önce, belirli örgütlenme yenilikleri, toplumsallaşma açısından seyahatin doğasını dönüştürmüştür. Buna ilişkin bazı örnekler şunlardır: 1840'lardan başlayarak, ilk büyük seyahat acentesi ve tur operatörü olan Thomas Cook ve oğlu (Bkz. Brendon, 1991); ondokuzuncu yüzyıl sonundaki anıtsal kent merkezi otellerinin yükselişi (Bkz. Mennell 1985); savaş arası dönemde kitlesel turistlere çok üstün fırsatlar sunan tatil kamplarının gelişimi (Bkz. Ward ve Hardy, 1986); ve savaş sonrası Kuzey Avrupa'da kitlesel pazarın kullanımına açılan paket ya da her şeyi kapsayan tatillerin yükselişi (Bkz. Urry, 1990).

Risk üzerine yapılan son çalışmalar, bu yeniliklerin neden böylesine önemli olduğunu açıklayabilir. Giddens'ın söylediği gibi, modernliğin çok önemli özelliklerinden biri, toplumsal ilişkilerin yerel eylem bağlamından sökülmeleridir (1991a: 209). Sökülme, toplumsal ilişkilerin, daha geniş zaman ve mekân aralığı boyunca yerel ilişkilerden ve onların yeniden oluşumlarından "çekilip çıkarılması" anlamına gelir. Bu tür sökülme, güvene dayanmaktadır; insanlar, haklarında sadece sınırlı bilgiye sahip oldukları kurumlara ya da süreçlere güvenmek zorundadır. Güven, insanların kendilerini zaman-mekân boyunca taşıyan ulaşım biçimlerine inanmalarını sağlayan uzman ya da profesyonel bilginin gelişiminden ortaya çıkar. Devingenlik, söz konusu riski sınırlayan kitlesel seyahat ve ulaşım sistemlerini geliştirmiş profesyonel uzmanlara duyulan güvene bağlıdır.

Son olarak Brendon (1991), ondokuzuncu yüzyılın ortalarından sonuna dek seyahat ve turizmde ilk kez profesyonel uzmanlığı -oldukça risksiz geziler düzenleyen uzmanlık- kuran Thomas ve John Cook'un rolünü betimlemiştir. Thomas Cook ile yolculuk eden ilk seyyahların çoğu, seyahatin dayanıklılık, tehlike ve belirsizlik içerdiği durumlarda bile Thomas Cook'un risk azaltıcı ve güven oluşturucu rolünü güzel biçimde betimlemişlerdir. Benzer şekilde Sontag, fotoğrafın risk-azaltıcı bir savaş hilesi olduğunu yazdı:

> içinde güvensiz oldukları mekânı ele geçirmelerini [sağlayan risk a-

> zaltıcı bir savaş hilesidir] . . . . fotoğraf çekme etkinliği sakinleştiricidir ve yolunu yitirmenin yarattığı duyguları yatıştırır. . . . başka tepkilerden emin olamadıkları için fotoğraf çekerler. (Sontag, 1979: 9-10)

Ayrıca Giddens bu tür profesyonel uzmanlığın yükselişine ilişkin kimi yorumlarda bulunur. İlk önce bu durum, günlük etkinliğin vasıfsızlaştırılmasını gerektiriyor. Seyahat durumunda ise insanlar, olağandışı mesafeleri yaya olarak katederek seyahat etmeyi mümkün kılan yerel rotalar ve çevrelere yönelik bilgilerini yitirmişlerdir (Göller Bölgesi ozanlarının günlüklerinde bu durum gösterilmektedir). İkincisi, bu tür uzman sistemler tarafından doğrudan "yaşam-dünyasının sömürgeleştirilmesi" söz konusu değildir. Uzman bilgisi ile sıradan öznelerin sahip oldukları bilgi arasında her zaman bir gerilim vardır. Bu durum birçok biçimlerde görülebilir: Güvenin sadece hazır bir şey olmadığı, ayrıca oluşturulması, üzerinde görüşülmesi ve mücadele edilmesi gereken bir şey olduğu; modernitede, insanların çoğunlukla coğrafi olarak uzakta bulunanlara "açılma"yı -bir tür kozmopoliten davranış geliştirmeyi- öğrenmek zorunda olmaları; ve benliğin, modern toplumların kendilerine ilişkin taşıdıkları kolektif düşünümsel bilgi biçimlerine katılması. Giddens şu sonuca varır: "Bizler, modern temsiliyet, ulaşım ve iletişim sistemlerinin ortaya çıkmasından önce mümkün olandan çok daha kapsamlı biçimde modernlik dünyasının 'içinde' yaşayabiliriz" (Giddens, 1991a: 211).

Ayrıca bu modern sistemlerin, örneğin Giddens'ın zaman-mekân mesafeleşmesi kavramına indirgenemeyen oldukça yeni deneyim biçimleri yaratmaları nedeniyle, modernlik dünyasının "içinde" yaşama, bu açıklamanın gösterdiğinden bile daha karmaşıktır (Bkz. Urry, 1991). Hızlı devingenlik biçimleri, insanların gerçekten modern dünyayı nasıl yaşadıkları üzerinde, daha doğrusu öznelliğin üretimi üzerinde kökten etkiler taşımaktadır. Bu etkiler: peyzaj ve kentsel peyzajın (townscape) tipik olarak bir çerçeve aracılığıyla değerlendirilme biçimleri; peyzajın hızlı geçen panoramalar dizisinden oluşması; doğanın boyunduruk altına alınabilmesi ya da düzleştirilmesi hatta pas geçilmesi; yeni toplumsal yaşam biçimlerinin uygulandığı tren istasyonları, hava alanları, oteller vb. gibi yeni kamusal alanların geliştirilmesi;

devingenliğin toplumsal olarak örgütlenmek zorunda olması ve gözetim ve düzenleme biçimlerini gerektirmesi (özellikle otomobil seyahati için geçerli); yeni toplumsal mesafe biçimlerinin sınırlı devingenlik bağlamları içinde öğrenilmek zorunda kalınması (Simmel'in bıkkın tutumunun genelleştirilmesi); toplumsal yaşamın tarifelendirilmek zorunda olması ve bu nedenle saat-zamanının, telefonun, günlüklerin, sekreterlerin, ajandanın, telesekreterlerin vb. önemi; insanların birbiriyle karşılaştırılabilir ve yan yana konulabilir pek çok farklı yere bakmaya başlaması; ve insanların kendilerine ve toplumsal dünyalarına ait bilgilerini örgütlemeye başlayan çok sayıda "yer-söylencesi"nin gelişmesini içermektedir (Bkz. Schivelbusch, 1980; MacKenzie ve Richards, 1986; Ousby, 1990; Shields, 1991; Urry, 1991).

Bu nedenle devingenlik, insanların hem öznellik ve ahbaplık biçimlerini hem de doğaya, peyzajlara, kentsel peyzajlara ve başka toplumlara ilişkin estetik yargılarını değiştiren modern dünyayı yaşama biçimlerinin dönüşmesinden sorumludur. MacCannell'e (1989) göre bu tür devingenlik, modern toplumun meşrulaşması, sevecen ve kabul edilebilir bir biçimde gözükmesi etkisini yaratır. Turist bakışı nesnelerinin çoğu işlevsel açıdan, geleneksel toplumdaki dinsel hac nesnelerine eşdeğerdedir. İnsanlar modern dünyanın büyük turist alanlarına seyahat ettiklerinde (hac yolculuğu yaptıklarında), MacCannell, gerçekte kendi toplumlarına tapınıyor olduklarını öne sürer.

C. ESTETİK DÜŞÜNÜM VE "YORUMCU"

Ancak modernliğin, MacCannell'ın gözden kaçırdığı çok önemli bir yönü vardır: düşünüm (reflexivity). İnsanların hem tarihsel hem de coğrafi olarak kendi toplumlarını ve bu toplumun dünyadaki yerini izleyebilmeleri ve değerlendirebilmelerinin modern toplumların önemli bir yönü olduğu giderek daha fazla öne sürülmektedir. Toplumlar ne kadar çok modernleşirlerse, kendi toplumsal varoluş koşulları üzerinde düşünen bilgili öznelerin becerisi o denli büyük olmaktadır. Bu durum, "düşünümlü modernleşme" olarak nitelenmektedir (Bkz. Lash, 1991). Bu tür düşünüm ge-

nellikle Habermas geleneğinde bilişsel (cognitive) ya da normatif olarak ele alınmaktadır (1981). Fakat, düşünüm de estetik olabilir. Bu, duygu düzeyinde işleyen; beğeni yargılarının ve farklı doğalara ve farklı toplumlara ilişkin ayrımın etrafında pekiştirilmiş imajlar ve simgelerin çoğaltılmasını gerektirir. Bu tür ayrımlar, ulus-devletlerin hem içinde hem de arasında devingenliğin olağanüstü artışını gerektirmektedir. Bu, bir normatif ve bilişsel "özgürleşme"den daha çok, estetik bir "kozmopolitanizm"in gelişimi olarak tanımlanabilir (Bkz. Lash, 1991). Bu tür kozmopolitanizm kapsamlı devingenlik örüntülerini, başkalarına açık olma tutumunu, risk alma istekliliğini ve hem şu anda hem geçmişte farklı doğalar, yerler ve toplumlar arasında estetik olarak yargıda bulunma ve bunların üzerine düşünebilme becerisini gerektirir. Daha doğrusu, günümüzde tarihin büyüleyici etkisi ("miras endüstrisi") sadece tarihin kapitalist metalaştırıl-masının ürünü değil; aynı zamanda düşünümlü modernleşmenin de bir öğesidir (Daha fazla tartışma için bkz. 11. Kısım).

Bu nedenle bu argüman birçok adımdan oluşmaktadır: Birincisi, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar boyunca "Batı"da farklı fiziksel ve toplumsal çevrelerin değerine ilişkin bir düşünümün yerleşmiş olması (Bkz. Ousby, 1990); ikincisi, bu düşünümün kısmen estetik yargılara dayandırılması ve çok sayıda gerçek ve simüle edilmiş devingenlik biçimlerinin çoğaltılmasından kökenlenmesi; üçüncüsü, bu devingenliğin artan kozmopolitanizm tutumunu yetkilendirmeye hizmet etmiş olması -tarihsel ve coğrafi olarak farklı doğaları ve toplumları yaşama, ayırt etme ve göze alma becerisi; ve dördüncüsü, seyahat ve turizmin toplumsal örgütlenmesinin bu tür kozmopolitanizmi kolaylaştırması ve yapılandırması. Bu nedenle özellikle rutin-dışı ve çalışma-dışı olan devingenlik, (yukarıda sözü edilen ikiliklerden dolayı) akademi içinde olduğu varsayılmış, önemsiz ve ikincil konumdaki bir etkinlik değildir. Estetik düşünümün merkezinde yer alır; "kültür', "tarih" ve "çevre"nin giderek çağdaş Batı toplumlarına ait kültürün merkezi öğeleri olmaları nedeniyle daha da önem kazanır.

Bu, dolaylı olarak, Bauman'ın bilgi ve entelektüellerin değişen rolüne ilişkin çözümlemesi (1987) aracılığıyla son postmodernite tartışmalarına bağlanabilir. Modernlikte vurgular, düzenli bütün-

lük, denetimin araştırılması ve doğal düzenin artan ve kesin bilgisi üzerine yapılır. Entelektüel çalışma, "yasalar koyma"ya, karar verici yetkeci ifadeler oluşturmaya yönelik çalışmadır. Bu karar verici otorite, üstün bilgi sayesinde meşrulaştırılır. Çeşitli prosedür kuralları, gerçeği, ahlâki yargıyı ve sanatsal beğeniyi sağlama alır. Modernite, entelektüelleri "yasa koyucular" olarak, yukarıda gördüğümüz gibi riski en aza indiren ve nüfus kitlesi için güven yaratan uzmanlar olarak üretir.

Buna karşın postmodernlik kesinliğin sonunu ilan eder. Her biri kendisini geçerli kılan pratiklere dayanarak anlam kazanan sınırsız sayıda düzen modeli vardır. Geçerlilik, tarihsel açıdan özgül olarak görülebilen modernitenin kendi eleştirisini de kapsayan verili bir pratiğe özgüdür. Bilgi sistemleri ancak verili bir yerel ya da özgül çerçeve içinden değerlendirilebilir (Bauman, 1987). Entelektüel çalışma artık bir yasa yapıcının değil, bir "yorumcu"nun çalışmasıdır. Bu çalışma, ifadelerin çevirisinden, iletişimin kolaylaştırılmasından ve anlam çarpıtılmasının önlenmesinden oluşmaktadır. Geriye entelektüellere, dışarıdakiler için anlamları yorumlamak ve anlamın farklı alanları arasındaki iletişimde arabuluculuk etmek kalıyor. Ayrıca anlam sistemleri, bir gerçeklik, değer ya da estetik hiyerarşisinde daha yukarıda ya da daha aşağıda yer almazlar, kabaca birbirine eşdeğerdedir (Daha fazla tartışma için bkz. Urry, 1990: 5. Böl.).

Bu değişim, önceki modernlik ve devingenlik tartışmalarıyla nasıl ilişkilidir? İlkin, turizm ve seyahat endüstrisinin sağladığı profesyonel uzmanlık biçimlerinde karşılaştırılabilir değişimler gerçekleşmiştir. Baedeker'in rehber kitaplarında, Michelin'in rehber kitaplarında veya *Guide Bleu*'de rastlanan bir tavır olan, ziyaretçilere nereye bakacaklarını, neyi arayacaklarını ve ne zaman bakacaklarını öğreten didaktik yasa koyucudan uzaklaşan bir değişim olmuştur (Bkz. Barthes, 1972).

Onun yerine, ziyaretçiler, devasa bir yapay-olgular (artefact), kültürler ve anlam sistemleri çeşitliliğini ilgiyle seyretmeleri için yüreklendirilir. Bunların hiçbiri üstün olarak varsayılmaz ve "uzman"ın asıl rolü bunları ziyaretçiler için yorumlamaktır. Daha doğrusu tamamıyla "yorumlama" ile ilgili yeni uzmanlık yapıları gelişmiştir (Bkz. örneğin *Heritage Interpretation* dergisi). Aynı za-

manda bazı insanların, devingenlikten yarar sağlayacak öncel bilgiye, değerlere veya estetiğe sahip oldukları varsayılır. Ücretini ödedikleri takdirde, (Bazı Kuzey Amerika ülkelerinde ve Japonya'da) herkes seyahat etmeye ve örneğin demokratik ve rasgele fotoğraf çekme pratikleriyle uğraşmaya hak kazanır (Bkz. Sontag, 1979). Aynı şekilde seyahat edenler, bugünlerde sıradan ev eşyalarından işkence aletlerine, el emeği tasvirlerinden seçkin meslek tasvirlerine neredeyse her türden yapay olgu (artefact) içerebilen müzeleri ziyaret edebilirler (Bkz. Urry, 1990: 6. Böl.). Her durumda profesyoneller değerlendirmekle değil, yorumlamakla ilgilenirler. Estetik düşünüm en azından kuramda açıktır.

Aşağıdaki kesimde bu türden postmodernitenin değişen seyahat ve turist pratiklerinde de yansıtılıp yansıtılmadığını ele alacağım. Seyahatin toplumsal örgütlenmesi, ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamın başka alanlarında gerçekleştiği görülen değişimlerle koşut mudur?

D. POST-FORDİST TÜKETİM VE "TURİZMİN SONU"

Lash ve Urry'de (1987) kapitalizmin bir dizi tarihsel durumdan geçtiğini öne sürmüştük: liberal, örgütlü ve örgütsüz. Bunların her birinin, seyahat ve turizmin belirli bir hâkim konfigürasyonuna eşlik ettiği görülmektedir. Bu durumlar, kapitalizm öncesi toplumlardaki tanımlanabilir örüntüyle birlikte Tablo IX.1'de gösterilmiştir (Bkz. Lash ve Urry, 1994: 10. Böl.).

Tablo IX.1 Kapitalizm, turizm ve seyahat

Toplum biçimi	*Seyahat biçimi*
kapitalizm öncesi	örgütlü keşif
liberal kapitalizm	zenginlerin bireysel seyahatleri
örgütlü kapitalizm	örgütlü kitle turizmi
örgütsüzleşmiş kapitalizm	"turizmin sonu"

T.C.
E.Ü. İlahiyat Fakültesi
Hatice Bayraktar Kütüphanesi

Seyahatteki bu gelişmelere, "konukseverlik"in doğasındaki koşut gelişmeler eşlik etmiştir. Heal (1990: 389), açık konukseverliğin, varsayılan bir ev sahibi-konuk ilişkisi doğallığı, yabancıların özel cömertliği hak ediyor oldukları inancı, onurun iyilik edimlerine bağlandığı bir seçkin ethosu, her gelene gösterilen cömertlik ideolojisi ve hediye değiş tokuşu işlemlerinin yapısal olarak önemli olduğu bir toplumsal sistem ile nitelendirilen toplumlarda uygulandığını söylemektedir. Aynı yazar, İngiltere'de erken modern dönemde (1400-1700) belirli konuklara gösterilen oldukça gelişkin bir cömertlik yasasının olduğunu, ancak zenginlere gösterilen konukseverlik ile yoksullara verilen sadaka arasında giderek artan bir ayrım oluştuğunu göstermektedir. Açık konukseverliğin diğer koşulları, başka yerlere oranla İngiltere'de çok daha az görülmekteydi. Onaltıncı yüzyılın sonuna dek oldukça yaygın bir hanlar ve bira evleri sistemi gelişmişti. Konukseverlik ticarileşiyor ve ev bağlamının dışına çıkarılıyordu (Heal, 1990: 5. Böl.). Heal, bu durumun, İngiltere'deki piyasa güçlerine çabuk yanıt veren ve hatta konukseverliğin pazarlaşmasını sağlayan ekonomik ve toplumsal bir yapının varoluşundan kaynaklandığını ileri sürer.

O halde kapitalizm öncesi toplumlar açık ve ticarileşmiş bir konukseverlik karışımı içeriyorlarsa, liberal kapitalizm özellikle demiryoluna bağlı, çok daha fazla ticarileşmiş bir örüntüye eşlik ediyor. Örneğin Londra'da ondokuzuncu yüzyılın sonunda çok sayıda büyük otel inşa edildi. Buralar fazlasıyla kamusal, parası olan herkese açık, varlıklı erkek ve kadınlar için görülecek ve görünülecek yerlerdi. Bu tür oteller, yemeklerin çok daha hızlı üretilebilmeleri için yeni rasyonel örgütlenme biçimleri gerektirdi (Bkz. Mennell, 1985: 6. Böl., Escoffier'in uyguladığı yeniliklere ilişkin). Konukseverlik ve seyahatin sadece ticarileşmekle kalmayıp, paketlenmiş ve örgütlenmiş olması nedeniyle yüzyılın sonuna dek örgütlü kitle turizmi Britanya'da bir hayli yol kat etmişti. Örgütsüzleşmiş kapitalizm maddi olmayan üretim biçimlerinin (özellikle imajların) egemenliğini gerektiriyorsa, turizm de her zaman bu tür üretim biçimini kapsamıştır (Lash ve Urry, 1994). Dolayısıyla bu durum, turizmin örgütsüzleşmiş kapitalizmi önceden haber verdiğini mi gösteriyor? Gerçekten, otomobiller örgütlü kapitalizmin paradigmatiği iken, örgütsüzleşmiş kapitalizmin pa-

radigmatiği "endüstri" midir? Örgütsüzleşmiş kapitalizm kültürün, tüketimin, küreselin, yerelin ve çevre kaygısının egemenliğini gerektirirken, aynı zamanda bunların hepsi çağdaş seyahat ve konukseverliği de nitelendirmektedir. Örgütsüzleşmiş kapitalizm, özgüllüğünün dağılması nedeniyle turizmin çağdaş toplumsal ve kültürel yaşantıyı ele geçirip örgütlediği çağ olarak değerlendiriliyor. Dolayısıyla örgütsüzleşmiş kapitalizm "turizmin sonu"nu gerektiriyor. İnsanlar, zamanlarının çoğunda, ya gerçekten devinen ya da çoklu göstergeler ve elektronik imajların inanılmaz akışkanlığı aracılığıyla simüle edilmiş devinimi yaşayan turistlerdir.

İmaj satın almak olağanüstü yaygınlaşmıştır ve bu, görsel malın satın alınıp tüketilmesinin artık turizme özgü pratiklerle sınırlı olmadığı anlamına geliyor. Neredeyse toplumsal yaşamın tüm yönleri estetikleşmiştir. Bunun anlamı görsel tüketimin pek çok farklı bağlamlarda, kültürlerde vb. oluşabildiğidir. Paradigmatik bir örnek alırsak, Kanada'da West Edmond alışveriş merkezinin tanıtım materyali bunu çok açık biçimde göstermektedir:

> Bir hafta sonu ve aynı çatı altında . . . Disneyland'ı, Malibu Beach'i, Bourbon Street'i, San Diego Zoo'yu, Beverly Hills'teki rodeo gösterilerini ve Avustralya'daki Great Barrier Reef'i ziyaret etmeyi düşleyin. . . . kendi türünde dünyanın en büyük alışveriş kompleksi olarak tanıtılan Alışveriş Merkezi, 110 dönümlük bir alanı kaplamakta ve 628 mağaza, 110 restoran, 19 tiyatro . . . 19 kat yüksekliğinde bir cam kubbesi olan beş dönümlük bir su parkını içermektedir. . . . Merkezin, dört denizaltı ile eksizsiz kılınmış yapay gölünü düşünün . . . Fantasyland Hotel, odalarını çeşitli izleklere ayırmıştır: Bir kat klasik Roma odalarını, bir başkası "1001 Gece" Arap odalarını, Polinezya odalarını . . . . barındırmaktadır. (Travel Alberta, tarihsiz)

"Yeni orta sınıflar"ın, bu tür tüketim rollerinin gelişiminde başı çektiklerinin görülmesiyle birlikte, son yıllarda görsel tüketim olağanüstü biçimde yaygınlaşmış ve kapsamlı hale gelmiştir (Bkz. Urry, 1990; Featherstone, 1991). Bu durum, bir başka yerde toplumsal ve kültürel "farksızlaşma" olarak adlandırılan durumu yansıtmaktadır (Bkz. Lash, 1990b). Modern dönem dikey ve yatay farklılaşma dönemiydi; her birinin kendine özgü değerlendirme yaklaşımları ve tarzları olan, yüksek ile aşağı kültür, bilim ile ya-

şam, yüce sanat ile popüler zevkler gibi çoklu ayrımlar taşıyan çok ayrı kurumsal, normatif ve estetik alanların gelişimini içeriyordu (Bkz. Urry, 1990: 83-5).

Postmodernizm, ayrımsızlaşmayı içerir. Her bir alanın ve onları yönlendiren ölçütlerin ayırt ediciliğinde bir dağılma yaşanır. İletişim araçlarının ve gündelik yaşamın estetikleşmesinin etkileri yaygınlaşırken bir iç patlama oluşur. Kültürel alanların yüceliği giderek azalır. Tüketim tefekküründen ya da "yüksek kültür"den (high culture) alışveriş mağazalarının olduğu "yüksek cadde"ye (high street) doğru bir kayma vardır. Kültürel nesneler ile onları izleyenler arasındaki kimi ayrımlar dağılır. Ve sonuçta postmodernizm temsiliyetler ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırır, çünkü göstergeleri ya da imajları giderek daha fazla tüketiyoruz: Sonuçta bu tür temsiliyet biçimlerinden ayrı, yalın bir "gerçeklik" yoktur. Turizmde tüketilen, görsel göstergeler ve kimi zaman simulakrumdur; ve görünüşte turist olarak davranmasak bile, yine de bunları tüketiyoruz.

Görsel tüketimin önemi, West Edmonton Alışveriş Merkezi'nde rastlanan başka-yerdeliğe ait kentsel peyzajlar gibi "temalı" ortamların üretimine yönelik yaygın eğilimde görülebilir. Eco (1986), bu görünüşte gerçek ve otantik ortamlara "hiper-gerçeklikte seyahatler" adını veriyor. Bu tür yerlerin dış görünüşleri orijinalinkinden daha "gerçek" görünmektedir. Eco şöyle özetler: "Disneyland bize teknolojinin, doğanın sunabildiğinden daha fazla gerçeklik sağlayabileceğini göstermektedir" (1986: 44). Bu tür simüle edilmiş gerçekliğin sıradanlaştığı iki bağlam, alışveriş merkezleri ve dünya fuarlarıdır. Her ikisinde de insanlar, pek çok kültüre ait göstergelere ve imajlara bakmaya ve onları devşirmeye -bir başka deyişle, turist gibi davranmaya- yüreklendirilir (Urry, 1990: 7. Böl.). Bu durum, küresel minyatürleşme de denilen, en aşırı biçimde "zaman-mekân sıkışması" ile olanaklı kılınır.

Tüketicilere sunulan seçeneklerde görülen çok büyük artış, bu imaj çoğaltılmasına katkıda bulunmuştur. Bu durum kısaca, son birkaç on yıl içinde dışarıda yemek yeme toplumsal pratiklerindeki olağanüstü gelişim dikkate alındığında görülebilir. Yirmi ya da otuz yıl önce bu pratik, pek çok insan için tatil dönemiyle kısıtlıydı. Tatilde olmadıkça, işyeri kantinlerinin dışında insanların zevk için

restorana gitmesine oldukça az rastlanıyordu. Şimdi bu pratik, olağanüstü biçimde sıradanlaşmış ve ABD'de en uç noktaya taşınmıştır. Şimdilerde ortalama bir Amerikan kentinde her bin kişiye bir restoran düşmektedir, örneğin Şikago'da yaklaşık 10.000 restoran bulunuyor (Pillsbury, 1990: 6). ABD'deki restoranların sayısı 1960'lar ile 1980'ler arasında iki katına çıktı (Pillsbury, 1990: 103). Keza tipik Amerikan kentinde en azından 100 farklı mutfağın olduğu söylenmektedir. Pillsbury'nin dediği gibi "büyük göçler, başka kültürlerden etkilenme süreci ve besin teknolojisi patlaması, neredeyse tüm toplulukları maliyeti düşük yeni egzotik yiyeceklerle tanıştırmıştır" (Pillsbury, 1990: 130). Bu yeni mutfakların çoğu, görünüşte Kuzey Amerika'nın başka bölgelerinde kurulmuş olsalar da ilk kez, mutfaklar açısından bir tür sınav alanı oluşturan Kaliforniya'da denenmişlerdir (Farklı Amerikan kentlerindeki çok çeşitli restoran etkinlikleri oranları için bkz. Pillsbury, 1990: 86).

Özellikle Dünya Bankası, Inter-American Kalkınma Bankası, Birleşik Devletler Kalkınma Programı, Amerikan Eyaletleri Örgütü ve Avrupa Topluluğu gibi uluslararası kuruluşların rolü nedeniyle, bu tüketici seçenekleri çeşitliliği, dünyanın her yerinde, ziyaret edilebilen olağanüstü sayıdaki ülkede de görülebilmektedir (Pearce, 1989: 45-8). Şimdilerde Britanya'da bile, olağanüstü tatil seçeneklerine rastlanmaktadır. Bunlar: Yabancı Düşmanı Hafta Sonları, Mahmur Tatili, Cinayet Hafta Sonları, Bürokratik Tatil, Futbol Hafta Sonları, Wigan'da Kent Tatili ve Grantham'da Sıkıcı Hafta Sonları ve "İrlanda'nın Riosu - Belfast" ziyaretleri! Ve sonuç olarak son birkaç onyılda, ziyaret edilen müzelerin çeşitliliğinde de inanılmaz bir artış olmuştur. Britanya'da her hafta yeni bir müzenin açıldığı görülmektedir. Dünyanın başka yerlerindeki daha inanılmaz bazı müzeler şunlardır: Auschwitz, Keswick'de kalem müzesi, Bergen'de cüzam müzesi, Amsterdam'da seks müzesi, Londra'da diş müzesi, Street'te ayakkabı müzesi, Widnes'de kimyasal müze, Singapur'da savaş tutsakları müzesi, Manchester'da Granada'nın Taç Giymesi sokak müzesi ve ayrıca Nelson Mandela'nın kaldığı tutukevi hücresini içeren Robben Adası'nda olası bir müze (Bkz. Urry, 1990: 6. Böl.).

Bu seçenek artışı, kısmen tüketicilerin geliştirdiği bazı direniş

türlerinden kökenlenmektedir. Özellikle nüfusun daha varlıklı kesimini oluşturan gençler açısından, tüm tüketicilere görece benzer biçimde davranıldığı kitle tatillerinin popülerliği görünüşte azalmıştır. Poon (1989), örneğin, paketleşme ve standartlaşmayı kapsayan "eski turizm"den, bölümlenmiş, esnek ve kişiye göre ayarlanmış "yeni turizm'e doğru bir kaymadan söz eder. Örneğin British Airways'in Pazarlama Direktörü şöyle yazmaktadır: "Seyahat işinde *kitle pazarlamasının sonu* . . . pazarlarımızı *bölümlere ayırma* tarzımızda çok daha sofistike olacağız" (Aktaran Poon, 1989: 94; ayrıca bkz. Pearce, 1989: 4. Böl.).

Sonuç olarak, kitlesel paket turizminden bu uzaklaşmanın, "post-Fordist" tüketime doğru gelişen daha büyük değişimi nasıl yansıttığını özetleyeceğim. Turizm endüstrisinden alınan örneklerle birlikte bu durum Tablo IX.2'de görülebilir.

E. SONUÇ

Sonuçta seyahat ve turizm, modern ve postmodern özneyi dönüştürmektedir. Bu durum, yeni ulaşım teknolojileri, toplumsal olarak örgütlenen seyahatin yeni biçimleri, estetik bir düşünümün artışı, seyahat endüstrisinde "yorumlama"nın gelişimi, tüketimin doğasındaki değişimler ve "turizmin sonu"yla ilişkili olarak gösterilmiştir. Çağdaş özne kaçınılmaz olarak zamanının çoğunu turist pratikleri dediğimiz şeyle geçirir. Postmodernitede toplumsal ve kültürel yaşamın çoğu alanı ayrımsızlaştırılır. Turizm hiçbir yerdedir, yine de her yerdedir.

Tablo IX.2 Post-Fordist tüketime doğru değişim

Post-Fordist tüketim	*Turist örnekleri*
Tüketiciler giderek egemen duruma gelir ve üreticiler çok daha fazla tüketici-yönelimli olmak zorundadır	Bazı kitle turizmi biçimlerinin (tatil kampları ve ucuz paket tatiller) reddedilmesi ve artan seçenek çeşitliliği
tüketici seçimlerinin büyük	daha az yinelenen ziyaretler ve

değişkenliği	alternatif görünüm ve çekiciliklerin çoğalması
artan pazar bölünmesi	tatil tiplerinin çoğalması ve yaşam-biçimi araştırmasına dayalı ziyaretçi çekme
tüketici deviniminin artışı	iletişim araçlarında alternatif tatiller ve çekiciliklere ilişkin çok daha fazla enformasyon
her biri daha kısa ömürlü olan pek çok yeni ürünün gelişimi	modanın hızlı değişmesi nedeniyle turist yerlerinin ve deneyimlerinin hızlı dönüşümü
kitlesel olmayan üretim/tüketim biçimleri lehine artan tercihler	"yeşil turizm" ve tüketicilere göre bireysel olarak oluşturulan dinlenme ve kalacak yer biçimlerinin (kır evi otelleri gibi) artışı
tüketimin giderek daha az "işlevsel" olması ve giderek daha fazla estetize edilmesi	turizmin boş zamandan, kültürden, perakende satıştan, eğitimden, spordan, hobilerden "ayrımsızlaşması"

X
Yerel kültürü yeniden yorumlamak*

A. KÜRESEL VE YEREL

Bu bölümde iki görüşü eleştireceğim: Küreselleşme süreçlerinin ekonomik, politik ve kültürel homojenleşme ürettiğini öne süren görüş; ve çağdaş dünyaya ilişkin en önemli şeyin yerel olarak farklı kültürlerin şaşırtıcı biçimde ortaya çıkışları olduğunu iddia eden görüş. Bu açıklamaların her ikisi de tek taraflıdır ve çözümlememiz gereken şey, küresel ve yerel süreçlerin karmaşık karşılıklı bağlantılarıdır. Bir bölgenin yerel tarih ve kültürünün kullanıma açılma ve küresel olarak gelişen ekonomi ve toplum içindeki yerel

* Bu çalışma ilk kez Karşılaştırmalı Bölgesel Çalışmalar Uluslararası Konferansı'nda sunulmuştur (Tohuku Üniversitesi, Sendai, Japonya, 1992). Buradaki argümanın geliştirilmesinde Dan Shapiro'yla tartışmalarımızın büyük yardımı olmuştur.

ekonomik ve toplumsal kalkınma kaynağı haline dönüşme biçimlerini açıklayan, bu küresel ve yerel süreçler arasındaki *karşılıklı bağlantılardır.*

Bu karşılıklı bağlantıları deşifre etmek karmaşık bir iştir ve tek başına ekonomik incelemeye indirgenemez. Özellikle, toplumsal akışların, insanların, enformasyonun, şirketlerin, fikirlerin ve imajların doğasını çözümlemeyi gerektirir. Bu tür akışlar bir boşlukta gerçekleşmez, kısmen kültürel süreçlere bağlıdır. Bunlar, küreselleşmiş kültür biçimlerine yönelik kimi eğilimleri kapsamaktadır; ancak göreceğimiz gibi, mutlaka kültürel homojenleşme üretmezler. Bu küresel kültür akışlarının aldığı temel biçimlerden bazıları şunlardır: "Mekânı ve zamanı çökerten" uydu teknolojilerini ve kitlesel iletişim araçları yığışımlarını içeren yeni küresel iletişim biçimleri (Brunn ve Leinbach, 1991); uluslararası seyahatin ve ulus-devlet ilişkileriyle bağlantısız "küçük dünyalar"ın gelişimi; uluslararası kurum ve kuruluşların artan sayısı; küresel yarışmalar ve ödüllerin gelişimi; az sayıda iletişim dilinin özellikle İngilizce'nin ortaya çıkışı; ve daha yaygın olarak yurttaşlık ve politik demokrasiye ilişkin ortak nosyonların gelişimi (Daha fazla ayrıntı için bkz. Lash ve Urry, 1994).

Çeşitli akışların üzerinde durmamız gerektiğini daha önce ileri sürmüştüm. Bu tez, bu tür küresel kültür akışlarının beş farklı boyutunu ayrıntılandırmaya çalışan Appadurai tarafından genişletilmiştir (1990). Bu boyutlar izomorfik olmayan yollarda devinir ve bir kültür merkezi ile ona bağlı çevre nosyonlarını sorgular. Bu boyutlar, dünyanın her yerine yayılan kişiler ve gruplara ait tarihsel olarak konumlanmış hayal güçlerince oluşturulmuş çoklu dünyaların ya da Appadurai'nin dediği gibi "hayali dünyalar"ın yapı bloklarını oluştururlar. Bu tür dünyalar akışkan ve düzensiz biçimlidir.

Bu tür küresel kültür akışlarının beş boyutu şunlardır: *etnopeyzajlar (ethnoscape)* - turistlerin, göçmenlerin, sığınmacıların, sürgünlerin, yabancı işçiler ve benzerlerinin devinen peyzajı; *tekno-peyzajlar (technoscape)* - tüm sınırları aşan yüksek ve düşük, mekanik ve enformatif teknoloji hareketleri; *finans-peyzajları (finanscapes)* - para piyasaları, ulusal borsalar ve mal spekülasyonları yoluyla sersemletici hızla dönen ulusal turnikelerden

büyük meblağlarda para geçişi; *medya-peyzajları (mediascape)* - imajlar üretme ve yayma elektronik becerisinin dağılımı ve bu yoldan üretilen imajların çoğaltılması; ve *ideo-peyzajlar (ideoscape)* - çoğunlukla kısmen devlet ideolojileri veya muhalefet hareketlerinin ideolojileriyle bağlantılı imajların sıralanması (Appadurai 1990: 296-300).

Bu bölüm çeşitli akışlar ile bunların aldıkları biçimler arasındaki karşılıklı bağlantıları ve özellikle Britanya'daki belirli kasabalar, kentler ve bölgelerde ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal örgütlenmeleri ele almaktadır. Şunları varsayacağım: ilkin bu akışlar, -Britanya özelinde City of London'ın tarihinden, geleneklerinden ve "mil kare"lik mekânsal biçiminden kökenlenen finansal akışlar gibi- kısmen bir anlamda çıktıkları çok özgül yerlerden türevlenirler (Lash ve Urry, 1994: 11. Böl.).

İkincisi, bu akışlar çoğunlukla beklenmedik ve sezilemeyen biçimlerde belirli kasaba ve kentleri etkilerler. Görmüş olduğumuz gibi pek çok farklı türden akış vardır ve bu akışların izomorfik olmayan biçimlerinin etkisi, belirli yerlerde belirgin homojen olmayan sonuçlar üretebilir (Bagguley ve d., 1990).

Üçüncüsü, küreselleşmenin etkisi, yerelin ayırt edilmesini arttırmaktır; bu duruma çoğunlukla şu nedenlerin bir veya ikisi etki etmektedir: büyük şirketlerin, işlerini bölme ve farklı etkinlikleri farklı toplumlardaki farklı emek pazarları içine yerleştirme becerisindeki artış (Bkz. Bagguley ve d., 1990'daki tartışma). Önceki görece tutarlı bölgesel ekonomilerin parçalanması (Bkz. Harloe ve d., 1990'daki tartışma); ulusal olarak belirlenen oy verme örüntülerine yönelik eğiliminin azalması ve "mahalle"nin artan önemi; özellikle mimarinin uluslararası modern biçeminin popülerliğindeki düşüşü izleyen, yerel ve yerli (vernacular) biçemlerin ortaya çıkışıyla birlikte yer ve konuma ait simgelerin kalıcı önemi; ve yerel olarak yönelimli kültür ve politikaların özellikle yapılı ve fiziksel çevrenin korunması kampanyaları çevresinde canlanışı.

Robins şöyle özetler:

> Gerçekte küreselleşme, yeniden yer seçimine ait yeni dinamiklere eşlik eder. Küreselleşme, küresel mekân ile yerel mekân arasındaki yeni ve karmakarışık ilişkilere, yeni bir küresel-yerel bağın kotarılmasına

yöneliktir. Küreselleşme bir yapboz bulmacanın parçalarını birleştirmek gibidir: yeni bir küresel sistem görüntüsüne yerellikler çokluğunu sokma sorunudur. (1991: 34-5)

B. TARİHİN VE KÜLTÜRÜN DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Bu bölümde çoğunlukla endüstriyel Lancashire'ın tarih ve kültürünün yorumlanmasındaki dönüşümlerden söz edeceğim. Bu işe girişmeden önce bu tür dönüşümlerin gerçekleştiği bağlama ilişkin birkaç noktayı aydınlatmam gerekiyor.

İlk olarak istihdam yaratımıyla ilişkili olarak, Britanya'da çoğunluğun hizmet işlerinde çalışması nedeniyle, hizmet sektörü yatırımlarına yönelik coğrafi yer seçiminin, iş dağılımını etkileyen en önemli unsur olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ayrıca, imalat ürünleri durumunda bile giderek artan bir tasarım öğesi işe karışıyor. Bu, bir hizmetler dizisinin yani tasarıma yönelik hizmetlerin bu tür imalat endüstrisine özellikle uygun olması anlamına geliyor. Çağdaş Britanya'daki özellikle önemli bir endüstri grubu, müzik, televizyon, sinema, yayıncılık, boş zaman ve turizmi kapsayan sözde kültür endüstrileridir. Kültür endüstrileri bir yere ait olduğu varsayılan tarih ve kültürün kısmen yeniden-sunumu ile ilişkilidir. Pek çok yetkili, Sheffield, Liverpool ve Glasgow'da olduğu gibi, sanat ve kültürle, belirlenmiş sanat alanları veya geçitleriyle ilişkili olarak özgül bir strateji geliştirmeye başlamışlardır.

Dolayısıyla bu durum, Britanya'daki pek çok yerin, hem turistleri hem de gelen yatırımcıları ve onların çalışanlarını bölgelerine çekmek için geliştirdikleri siyasalarla ilişkilidir. Bu tür siyasalar asıl olarak, mevcut uygun hizmet alanlarının geliştirilmesini gerektirmiştir. Ve bu dolaylı olarak, bölgelerindeki tarih ve kültürü yeniden sunma çabalarını kapsamıştır. Şimdilerde Britanya'da neredeyse her kasaba ve kent bir "turizm stratejisi" geliştirmiştir. Bu durumun 1980'lerde gerçekleşmesinin kimi nedenleri aşağıdaki paragrafta verilmektedir. Bir bölgeye ait tarih ve kültürün yeniden-sunulmasının ayrıca yeni çalışanlar ve yöneticilerin cezbedilmesiyle de ilişkili olduğu görülmektedir.

İlk olarak 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde Britanya'da pek çok kasaba ve kentin şaşırtıcı hızda sanayisizleşmesi gerçekleşti. Bu hem bazı teknoloji türlerinin, fabrikaların, buhar makinelerinin, maden eritme ocaklarının, kömür madenlerinin hem de bu tür teknolojilerin çevresinde gelişen toplumsal yaşam örüntülerine yönelik derin bir kayıp hissi yarattı. Özellikle çalışmanın çok güç olduğu ve açık biçimde erkeklerin kahramanca emeğinin gerektiği pek çok yerde bu kayıp hissine rastlanıyordu. Belki de bu gelişmenin en iyi örneği, Güney Galler'deki kömür madenlerinin müzelere dönüşmesidir (1994'de Güney Galler'deki tek maden ocağı şimdi bir müzedir).

İkinci olarak, imalat endüstrisiyle karşılaştırıldığında turistle ve boş zamanla ilgili hizmetlerin meslek yaratım maliyetleri çok daha düşüktür (sekizde biri kadar). Ayrıca yerel yönetimler boş zaman ve turizm projeleriyle uğraşmaya her zaman istekli olmuşlardır. Çünkü bu alan, yerel sakinlerin de yararlanabileceği projelerde kullanılabilecek fonların olduğu bir alandır. Fonlar hem merkezi yönetimden hem de Avrupa Topluluğu'ndan elde edilebilmektedir. Bu tür kolaylıklar sadece ziyaretçileri değil, beklenen çalışanları ve işverenleri cezbetmek ve yerleştiklerinde de onları hoşnut tutmak için önemlidir. Lancashire'da Wigan Pier Heritage Center'ın (Wigan İskelesi Miras Merkezi) kurulmasının ardından Wigan, bu tür gelişmelerin açık biçimde yaşandığı bir yer olmuştur. North West Turist Kurulu'nun yöneticisi şunları söylemektedir:

> Turizm endüstrisindeki büyümenin, başka endüstri ve işlerdeki büyümeyle çok yakından ilişkisi vardır: Bölgelerin, ziyaret edilmesi gereken güzel yerler olarak sunulması, buraların yaşanılması gereken iyi yerler -ve bu nedenle çalışılması gereken iyi yerler- olduğu anlamına gelir . . . çalışanlar, daha yüksek bir yaşam kalitesinden yarar sağlar. (Aktaran Reynolds, 1988)

Üçüncüsü, bu sanayisizleşme 1980'lerde çoğunlukla kuzey kasaba ve kentlerinde, özellikle kent içi alanlarında gerçekleşti. Sonuçta Viktorya döneminden kalan metruk yapıların paradoksal olarak kullanışlı mirası ortaya çıktı. Bunlardan Liverpool'daki Albert Dock gibi olanlar yapıları gereği çekiciydiler; Lancaster'daki

White Cross Mill gibi olanlar ise pitoresk miras biçeminde restore edilebilirlerdi (Albert Dock için bkz. Mellor, 1991). Miras biçemi genelde, kum-püskürtülü duvarları, Viktoryen sokak mobilyalarını, yerleri değiştirilmiş; ama "otantik gibi" gözüken pencereleri, parlak olarak boyanmış kapıları, boruları ve balkonları kapsıyor... Çoğunlukla, bu tür metruk yapıların eğitimsel, kültürel ve boş zamanla ilgili kullanımlara dönüştürülmeleri uygun olmuştur. Ayrıca, bu türden yerli (vernacular) yapıları koruma, Britanya'daki modern mimarinin çoğu kez çirkin karakteri nedeniyle özellikle önem kazanmaktadır. Çoğunluğunun 1960'larda hâkim yapı malzemesi olarak beton kullanarak inşa edilmiş olmaları nedeniyle modern yapılar özellikle sevilmemişlerdir (Bkz. örneğin Coventry kent merkezi). Bu tür yapılara Prens Charles'ın yönelttiği eleştiriler, Britanya'daki kamusal duyarlılıkla uyum içerisinde olmuştur. Yerli yapılar ise Britanya halkına çok çekici gözükmekte ve korunmayı hak etmektedir. Margaret Drabble şöyle yazar:

> Galler Prensi'nin ateşli sözleriyle yüreklendirilmiş, mimari ve kent yaşamına yönelik bir çeşit inatçı İngiliz zevksizliği. Kulesiyle, yiğit ve yükseklerde süzülen takıyla Paris'in gururu bize göre değil; Stuttgart'taki Stirling Staatsgalerie'nin çok renkli gösterişi bize göre değil. . . bizim bugünkü mimari ürkekliğimizin nedenlerinden biri, savaş sonrası yapılan yüksek ve dışarıdan merdivenli sosyal konutlarda yatmaktadır. (1991: 33)

Ve dolaylı olarak bu, daha genel bir sorunu, yani koruma süreci ve onun tarih ve kültür simgeleriyle ilişkisini ortaya çıkarır. Britanya'da pek çok kırsal alan, kasaba ve kentte oldukça iyi örgütlenmiş koruma hareketleri vardır ve bu hareketler, kimi yeni yapı gelişimleri üzerinde veto uygulayabilmektedir. Bu tür grupların gücü, farklı yerler arasında önemli ölçüde değişmektedir. Örneğin 1980'de Britanya genelinde bu tür derneklerin üye oranı 1000 kişide 5,1 kişi iken, bu oran Hampshire'da binde 20, Londra çevresindeki ilçelerin çoğunda, Devon'da ve Britanya'nın kuzeybatısındaki Cumbria'da ise binde 10'un üzerindeydi (Lowe ve Goyder, 1983: 28-30). Kısmen bu çeşitlenme, korunmaya değer bir "tarih ve kültür" olarak varsayılan yere göre değişiklik

göstermektedir (Bkz. Cowen, 1990, örneğin Cheltenham üzerine). Fakat bazı durumlarda, Lancashire'daki bir kömür madeninden kaynaklanan bir cüruf yığınını da kapsayacak denli neredeyse her şey korunmaya değer olarak ele alınabilir! Korumanın bir yapıyla ilişkili olmasına da gerek yoktur; bir yol planına ya da özgün bir yapının biçimine ilişkin olabilmektedir. Örneğin Lancashire'da yangında yıkılan bir Viktoryen hal binasının başka bir yerde yeniden yapılmasına karşı büyük bir protesto hareketi olmuştur (Söz konusu olan uzaklık yaklaşık beş yüz metreydi).

Bu tür korumaya yönelik belirtilmesi gereken iki nokta var. Birincisi, normal olarak korumanın, söz konusu yerelliğin yerine geçeceği ya da temsil edeceği düşünülen inşa edilmiş çevrenin bazı yönleriyle ilişkisi aranır. Obje sadece tarihsel değildir, aynı zamanda yeri de belirtir ve objenin yıkılması ya da büyük ölçüde değiştirilmesi gerekiyorsa, o zaman yerin kendisine karşı bir tehdit ortaya çıkacaktır. Bu durum, Lancashire'da Morecambe'de ve Winter Gardens Tiyatrosu'nun planlı biçimde yeniden canlandırılmasındaki tartışmalarda görülebilmektedir. Bir anlamda *kasabayı* temsil etmeye başlamış olan bu tiyatroyu korumak için oldukça güçlü bir kampanya oluşturuldu. Bu yarı metruk yapı kasabayı simgeleştirmeye başladı; eğer yıkılırsa, kasabanın bir geleceği olmayacağı düşünülmektedir.

İkincisi, korumaya ilişkin kesin olan hiçbir şey yoktur. Pek çok yapının yıkılmasına ve yerlerine yenilerinin inşa edilmesine izin vermek bütünüyle olasıdır. Ve elbette bu, özellikle Britanya'nın büyük kentlerinde gerçekleşmektedir. Fakat 1960'lardaki planlama ve yapı felaketlerinden dolayı, pek çoğu 1960'larda kurulmuş, genellikle kent dernekleri denilen koruma grupları bu gelişime karşı çıkmaktadır. Bunlar genellikle profesyonel ve yöneti sel mesleklerdeki kişilerce kurulmuşlardır ve bu nedenle büyük çaplı müteahhitlerin çıkarlarıyla çatışabilirler. Bu tür grupların üyeleri zorunlu olarak söz konusu kasaba veya kentten kökenlenmeyebilir. Britanya'da en azından erkek profesyoneller ve yöneticiler arasındaki coğrafi devingenlik hızının görece düşük olduğu görülmektedir. Sonuç olarak bu kişiler çoğunlukla bulundukları yere güçlü bir bağlılık geliştirirler - kimi kez buna hizmet sınıfının "yerelleşmesi" denilmektedir; bu yerelleşme, büyük çaplı ofis ve

dükkân planlarının gelişimine büyük güçle karşı koyan yerel koruma gruplarının oluşumuna yol açmaktadır.

Gerçekten "yörenin insanlarından" oluşmasalar da, bu tür kent dernekleri çoğu kez o yere ilişkin güçlü bir nostalji duygusu dile getirirler. Çeşitli ekonomik ve toplumsal değişimlerden dolayı, insanların "yuva"larını yitirme duygusu yaşadıklarını ileri sürecekleridir. Dolaylı olarak bu, canlandırılan çeşitli ritüellerle pekiştirilmiş belirli bir kolektif bellek yapılanmasına dayanmaktadır. Fakat bir yere yönelik "nostalji" ve "gelenek", çoğunlukla "cemaat" kavramına dayalı belirli bir estetik eğilimler kümesini dile getiren bu koruma gruplarınca uydurulmuş olabilmektedir. Bu durum, Albert Dock gibi başka türlü olsa metruk bir mülk olarak kalacak yapıların korunması ve gerekli yeni yapıların uluslararası modernist mimari biçemine karşıt olarak yerel biçemde yapılmasının yüreklendirilmesi çabalarına yol açmaktadır. Mimarideki bu yerelcilik veya yeni-yerlicilik (neo-vernacularism) çoğunlukla, sayıları son yıllarda hızlı biçimde çoğalan yerel mimarlık şirketleri tarafından geliştirilmekte ve yüreklendirilmektedir.

C. LANCASHIRE

Bu kesimde, İngiltere'nin kuzeybatısında yer alan endüstri bölgesi *Lancashire'ın yenilenmesi* sırasında tarih ve kültürün kimi kullanılma biçimlerini ele alacağım. Burası ilk endüstri devriminin gerçekleştiği yerdir. Endüstrinin dünya çapında gelişmesi ilk olarak, onsekizinci yüzyılın sonlarında Lancashire'ın pamuklu dokuma yapılan köyleri ve kasabalarında başladı. Bu nedenle bu bölge endüstrileşmenin başlangıç yeri olması bakımından tektir; ikincisi, burası dünyadaki en uzun endüstrileşme tarihine sahiptir; ve üçüncüsü, neredeyse imalat endüstrisi çevresinde oluşturulmuş bir kültüre sahiptir. İki yüzyıldan beri, Lancashire'ın kültürü, dokuma fabrikalarındaki, kömür madenlerindeki ve fabrikalardaki iş ilişkileri üzerine kurulmuştur. Bu bölgenin en tanınmış ressamı L.S. Lowry ününü, İngiliz peyzaj resminin tipik pastoral görüntüleriyle değil; yoğun biçimde kentleşmiş ve endüstrileşmiş tablolarıyla kazandı. Endüstrileşmiş Lancashire'ın bu kasaba ve

kentleri akarsuların yakınında, çoğunlukla derin akarsu vadilerinin eteklerinde kurulmuşlardır. Buraları etkileyici biçimde yabanıl ve kırlık alanlarla, özellikle Pennine tepeleriyle çevrilidir.

İki yüz yıldan beri endüstri tarafından biçimlendirilmiş bir bölge olan Lancashire'da eşsiz bir tarih vardır. Başlıca endüstriler dokumacılık, kömür madenciliği, tekstil mühendisliği, linolyum ve uzay endüstrisiyle ilişkili çeşitli mühendislikleri kapsamaktaydı. Az çok tüm kasabalar endüstriyeldir. Başlıca istisnalar kıyıda bulunan kasabalardır. Buralar, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından sonlarına dek aşağı orta sınıfın ve vasıflı işçi sınıfının ilk tatil yerleri olmuştur. Buralarda olasılıkla dünyadaki en ünlü dinlence yeri Blackpool'u da kapsayan, ilk *kitle* dinlence yerleri gelişti. Bu nedenle bölgede ikinci bir tarih türü bulunmaktadır: Bir bakıma pamuklu dokuma endüstrisinin kendisi kadar bölgeyi temsil eden bir kitlesel boş zaman tarihi. Bu yüzden Lancashire'da, birbiriyle yoğun biçimde iç içe geçmiş, fabrikaya dayalı endüstri ile kitlesel boş zamana ilişkin simgesel bir kültür mevcuttur (Lancashire'daki çalışma-boş zaman bağlantıları üzerine daha fazla ayrıntı için bkz. Urry, 1990: 2. Böl.).

Yirminci yüzyıl tarihi bu Lancashire dokuma kasabalarının çoğu açısından uzun süren bir gerileyişin tarihi olmuştur. Bu tarih şunları kapsar: Özellikle 1920'ler ile 1960'lar arasında çeşitli yeni endüstrilerin ortaya çıkışı; 1970'lerden bu yana bölgenin hızlı biçimde sanayisizleşmeye uğraması; özellikle Akdeniz bölgesinde yabancı rekabetin başlamasıyla 1960'lardan itibaren deniz kıyısı boş zaman endüstrisinin zayıflaması; ve 1980'lerde endüstriyel ve kentsel turizmin beklenilmedik ortaya çıkışı. Bir yandaki sanayisizleşme ile öbür yandaki kent ve endüstri turizmi arasındaki ilişkiyi kısaca çözümleyeceğim.

İlk olarak, Britanya'da yirmi yıl önce hiç kimsenin, endüstrileşmiş Lancashire'ı *tercihen* ziyaret etmeyi düşünmeyeceği belirtilmelidir. Oraya sadece ya iş için ya da arkadaş ziyareti için yolculuk yapılırdı. Ayrıca hiç kimse bu bölgenin hiçbir şekilde ilgi çekici bir tarihe sahip olduğunu düşünmeyecekti. Orası Britanya yaşamının "kıyısında bir yer"di, küresel ekonomik süreçler tarafından çevresel hale getirilmiş bir yer ("kuzey"in yer-imgesine ilişkin bkz. Shields, 1991). Bölgenin kültürünü öğrenmeye değme-

yecekti. Yüzyıllardır ülkenin güneydoğusunda, Londra'nın çevresindeki "yakın iller"de bulunan Britanya'nın kamusal ve sanatsal yaşamının kabul gören merkezlerinden çok uzakta, "yukarı"daydı. "Güneyliler", Blackpool ve diğer dinlence yerlerine giderlerken Lancashire'a uğrarlardı; fakat bu ziyaret o kadar yaygın değildi ve çoğunlukla gerçekten İngiliz olmayan, "öteki" olarak, ıslah olmayacak denli kültürsüz olarak ele alınan, "uygarlaşmamış" kuzeylilere dair önyargıları doğrulamak için yerine getirilen bir ziyaretti.

Örneğin *The Road to Wigan Pier*'da (Wigan İskelesi Yolu) George Orwell, " 'endüstrileşmenin gerçek çirkinliği'nin başlangıcını göstermek için Birmingham'ın kuzeyinden geçen bir çizgi"den söz ediyordu. Bir güneyli olarak Orwell, 1930'ların sonlarında kuzeye seyahat ettiğinde "kısmen kimi gerçek farklılıklar nedeniyle, fakat daha çok kuzey-güney karşısavından dolayı . . . tuhaf bir ülkeye girdiğinin" bilincindeydi (1959 [1937]: 106-7). Aynı şekilde işçi sınıfı tatil kampını alay konusu yaptı. Nasıl da fon müziğinin, "o ürkütücü şeyin -düşüncenin saldırısını önlemek için" geri planda çalınıyor olacağından söz ediyordu (Aktaran Hebdige, 1988: 52).

Genellikle kuzeyin ve özellikle de Lancashire'ın bu kötü imajının tek istisnası, gerçekten de çoğunluğun cana yakın "işçi sınıfı cemaatleri" içinde yaşadığına dair yaygın inançtı. Bunların dayanışmacı olduklarına, güç zamanlarda birbirlerine çok büyük destek ve öğüt verdiklerine, aileler ile komşular arasında çok yakın ilişkiler olduğuna ve boş zamanın bireysel olarak değil, kolektif olarak örgütlendiğine inanılırdı.

Bunlar, on beş yıl önce yeniden değerlendirilmeye başlanan Lacashire'ın tarih ve kültürünün kimi bileşenleridir. Artık Lancashire uğramadan geçilecek, kıyıda kalmış bir yer olarak görülmüyor. Liverpool'un komşu kenti şimdilerde yılda 20 milyon turist çekiyor; Manchester son zamanlarda özellikle sanatsal açıdan büyük bir kısmet açılışı yaşamaktadır; ve Lancashire'da hemen hemen her kasaba ve kent, tarihini ve kültürünü yeniden ambalajlayarak ziyaretçileri ve sakinlerini cezbetmenin yollarını arıyor. Bir başka deyişle, Britanya yaşamının genel gidişinin kıyısında kalmış bir dizi nitelik şimdilerde yeniden değerlendirilmektedir. İşleyen endüstrinin ortadan kalkmasıyla birlikte, çok sayıdaki insanın bu en-

düstrinin ve ona eşlik etmiş yaşam biçimlerinin anılarıyla büyülendiği görülmektedir. Britanya'nın, ister klasik bir tablo ya da isterse eski bir bisküvi kutusu olsun geçmişe ait her şeyin aynı biçimde ilgi çekici ve görülmeye değer olarak ele alındığı geniş bir kolektif nostalji tarafından kuşatıldığı görülüyor. Londra'daki Bilim Müzesi'nin müdürü mirasın bu gelişmesine ilişkin şunları söylemiştir: "Tüm ülke büyük bir açık hava müzesi olmadan, bu türden büyüme hızını çok daha öteye taşıyamazsınız ve bu müzeye Heathrow'da uçaktan iner inmez katılıyorsunuz" (Aktaran Hewison, 1987: 24).

Britanya'da bugün yarım milyonun üzerinde tescilli yapı var; her iki haftada bir, çoğunluğu bir endüstri teması taşıyan yeni bir müze açılmaktadır, insanlar sinemadan daha çok müze ve galerileri ziyaret ediyor, Britanya'ya dışarıdan gelen ziyaretçilerin dörtte üçü kaldıkları süre içinde bir müze ya da galeriyi geziyor (Bkz. Urry, 1990: 105-6).

Tarihi yeniden sunmak için yapılan en ilgi çekici girişimlerden biri, 1930'ların sonlarındaki klasik yapıtı *The Road to Wigan Pier*'da Orwell'in sözünü ettiği Lancashire'daki Wigan'da gerçekleşmiştir. Sırası gelmişken belirteyim, iskele kömür yükleme amacıyla kullanılmıştır; bir deniz iskelesi değildir. Çeşitli yerel yetkililerin turist-ilişkili gelişmelerde hem doğrudan iş yaratma hem de bölgeye yönelik daha genel bir tanıtım sağlama olanaklarını görmeye başladıklarını yukarıda belirtmiştim. Bölgelerinin tanıtılması, gelmesi umulan yöneticileri ve ailelerini cezbetmek için tasarlanmaktadır. Wigan bunu, *Wigan'da hiç bulunmadım, ama onun neye benzediğini biliyorum* başlıklı tanıtım kitapçığı aracılığıyla yapmaya çalışmıştır (Ekonomik Gelişme, Wigan: tarihsiz). Siyah ve beyaz olan ilk beş fotoğraf, sırt sırta yaslanmış sıra evleri, maden ocaklarını, dar geçitlerde yürüyen yaşlı yöre sakinlerini gösteriyor. O zaman bize, gerçekten de şu anda Wigan'ın bu olduğundan emin olup olmadığımız sorulur. Tümü renkli olan aşağıdaki on iki fotoğraf, ödül kazanmış Wigan İskelesi Miras Merkezi'ni, hareketli bir pazarı ve şık dükkânları, mükemmel spor tesislerini, çekici pub'ları ve restoranları ve kanal kıyısındaki hoş gezinti yollarını içeren sayısız turist merkezine sahip olduğunu açığa çıkaran çağdaş Wigan'ı göstermektedir. Wigan'ı turistlere sat-

mak, Wigan'ı, çalışanları açısından çeşitli hizmetlerin kullanılabilirliğiyle ilgilenecek potansiyel yatırımcılara satma sürecinin bir parçasıdır.

Yine de burada ilginç olan, endüstriyel geçmişin satılan şeyin bir parçası olmasıdır. Wigan İskelesi Miras Merkezi yılda bir milyonun üzerinde ziyaretçi çekmektedir. Gerçi kesinlikle sterilize edilmiş biçimde de olsa Wigan'ın endüstriyel ve toplumsal tarihini sıkılmadan yeniden sunmaktadır. Kanalın kenarındaki yapı grubu temizlenmiş ve bunlara "miras" görünümü verilmiştir. Ayrıca, bu tarih George Orwell'ı ve bu kasaba hakkında yazılmış ünlü kitabı da içermektedir. Bu nedenle yeniden sunulan tarih karmaşıktır. O, Wigan'ın hem endüstriyel ve toplumsal tarihidir hem de kasabaya Orwell'ın ziyaretidir. Örneğin Miras Merkezi'nde Orwell adında bir bar vardır.

Hewison'ın Britanya'daki "miras endüstrisi"ne ilişkin ünlü incelemesinde, Wigan İskelesi, uğranılacak ilk liman ve eleştirilecek ilk geçmiş temsiliyeti olarak ele alınır (1987). Hewison, miras gündemi tarafından, ahengi ve cemaatiyle söylencesel bir İngiliz kır hayatının, romantikleştirilmiş ve abartılmış bir endüstriyel geçmişin promosyonunun yapılmasını kınar. Tarihin bu metalaştırılmasının etkisi, günümüzden, çağdaş kutuplaşmalardan ve çatışmalardan gelen düşünceleri sistematik biçimde çarpıtır. Hewison, süregiden ve bu nedenle tehlikeli olan bir gerçek tarih ile geçmiş, ölü ve güvenilir bir ambalajlanmış miras arasında güçlü bir ayrım yapmaktadır. Geçmişin korunması, bugünün yıkılmasını gizlemektedir. Daha doğrusu Hewison, eğer tarihle gerçekten ilgileniyorsak tarihi, korumacılardan korumaya gerek duyabileceğimizi ileri sürer. Hewison'a göre miras, yapmacık tarihtir.

Onun argümanları belirli bir akla yatkınlık taşımaktadır, ama Wigan İskelesi Miras Merkezi durumunun ortaya çıkardığı noktalar gibi karşı çıkılacak kimi yerler de vardır; Burası eski bir okul dershanesi görünümünde yeniden canlandırılmış, eğitime yönelik bir yapıdır. İşverenlere ve kasaba patronlarına karşı halk mücadelelerinin bir tarihini sunar; maden felaketleri için kısmen işverenleri suçlar; ve artık marjinal olmayan, seçkin-dışı bir kültüre övgüler düzer. Wigan İskelesi, İşçi Partisi'nin yerel bir otoritesi tarafından düzenlendi ve metnin çoğu profesyonel ta-

rihçilerce yazıldı. Turistleri olduğu kadar önemli sayıda yöre insanını da kendine çekmektedir ve ziyaretçilerin edilgin bir kabullenişinden çok bir ölçüde etkin bir buluşmayı yüreklendirir. Pek çok insanın tarih anlayışının üstünkörü ve yetersiz olduğu da söylenebilir. Wigan İskelesi deneyiminin, diyelim ki tarihi roman okumaktan daha kötü olup olmadığı belli değildir. Mellor, Wigan İskelesi gibi yerlerin güçlü bir savunusunu yapar:

> Başka ziyaretçilere orada ne aradıklarını sorduğunuz zaman, pek çoğunun . . . eski günleri hatırladıkları ortaya çıkar. Yüzyılın başlarında Wigan yaşamını kurması nedeniyle Wigan İskelesi'ne edilgin bir saygı göstermek şeklinde değil, ekonomik güçlüğün ve sömürülen emeğin topluluk, komşuluk ve karşılıklı yardım duygusu ile dengelendiği bir yaşam biçimine yönelik kendi anıları için kalkış noktası olarak . . . öznelerin gösterilerini, yeniden kurmalarını ve söylemlerini kullanarak etkin biçimde yaparlar bunu. (1991: 100)

Yine de bu tür endüstriyel miras yerlerine ilişkin olarak tarih temsiliyetinin sorunsal bir yönü vardır. Bu sorunsal yön, görselleşme üzerinde, ziyaretçilere yapıları da içerecek şekilde yapay-olgular (artefact) düzeni sunma ve ardından ziyaretçileri bu yapay-olgular etrafında oluşacak yaşam örüntülerini tahayyül etmeye yüreklendirme üzerinde önemle durulması nedeniyle miras tarihinin çarpıtılmasıdır. O zaman bu, toplumsal yaşantıların tüm çeşitliliğinin önemsizleştirildiği veya marjinalleştirildiği "yapay-olgusal" bir tarih olarak adlandırılır (Bkz. Urry, 1990: 112).

Sonuç olarak bu kesimde tarihini ve kültürünü yeniden kullanarak kendisini bir miras kentine dönüştürmeye çalışan Lancaster kentini ele alacağım. Bir miras kentinin kurulması için yerine getirilmesi gereken üç önkoşulun olduğu görülüyor. Birincisi, çeşitli tarihsel dönemlere ait çekici ve iyi korunmuş birçok yapı mirası olmalıdır. Lancaster durumunda, bunlar ortaçağ (bir kale), onsekizinci yüzyıl (pek çok kasaba evi), on dokuzuncu yüzyıl (pek çok imalathane ve başka kasaba evleri) ve savaş-arası dönemdir (art deco otel). İkincisi, bu tür yapıların, turistik amaçlara uygun kullanılmaları gerekecektir. Günümüzde muhteşem bir Norman kapısına sahip olan hapishanenin çoğu, kamuya açık değildir; daha

doğrusu bir hapishane olarak kullanılmaktadır; bu, kentin bir turistik yer olarak kendi potansiyeliyle çatışan bir kullanımdır. Lancaster'ın inandırıcı bir miras kenti olması için üçüncü koşul, yapıların bir bakıma tarihsel olarak anlam taşımaları, önemli tarihsel olayları, insanları veya süreçleri temsil etmeleri ya da dile getirmeleridir. Bir raporda Lancaster şöyle betimlenmektedir:

> Roma kökenleri, önemli bir ortaçağ geçmişi olan, tarihle demlenmiş eski bir yerleşim. . . . Lancaster Dukalığı sayesinde monarşi ile yakın çağrışımlar taşıyor. . . . krallıkla ilgili çağrışımlarıyla birlikte zengin tarihi ve güzel yapılarına dayalı kentin pek çok çekiciliği, Lancaster'ın mirasının promosyonu ve pazarlanması için bir araya getiriliyor. (Aktaran Urry, 1990: 118)

D. SONUÇ

Kentsel canlandırma stratejisinin parçası olarak kullanılan, Britanya'daki kimi kuzeybatı kasabaları ve kentlerindeki bazı tarih ve kültür kullanma biçimlerini açıklamaya çalıştım. Sonuç olarak, bu tür yerlerin işletilmelerinde karşılaşılan kimi kısıtlamaların da belirtilmesi önemlidir.

İlk önce, Muhafazakâr ulusal hükümetin, yerel yönetime yönelik müdahalenin rolünü ve düzeyini en aza indirmeye çalışması nedeniyle, büyük fon güçlükleri ortaya çıkmıştır (Ayrıntılar için bkz. Pickvance, 1990). İkincisi ve bununla ilişkili olarak, aynı hükümetin, kent siyasasını "Amerikanlaştırma", özel sektör çözümleri bulma ve altyapının, yerel yönetimin ve kamu planlamasının önemini en aza indirme girişimleridir (Londra Tersaneleri'ndeki Canary Wharf çöküşünde en açık biçimde görülür; bkz. Bianchini ve Schwengel, 1991). Ekonomik canlanmaya ilişkin fikirler ABD'den Britanya'ya "akmıştır".

Son kısıtlama, Britanya kasaba ve kentlerinin, tarih ve kültür kullanımlarını stratejik bir tarzda planlayabilmiş bazı Avrupa kentleri ile başarılı biçimde yarışabilmeleri açısından kötü konumlanmalarıdır. Hem sanata hem de kamusal altyapıya büyük destek sağlamış bir strateji aracılığıyla farklı öğeleri birleştirmek i-

çin kamusal fon mevcuttur. Olasılıkla İskoçya'da Glasgow, özellikle 1990'da Avrupa Kültür Kenti olarak haber değeri taşıyan unvanı aracılığıyla bu tür bir "Avrupalı" dönüşümü en iyi biçimde başarmış Britanya kentidir (Bkz. Wishart, 1991). Ancak genelde bazı Avrupalı kentlerde görülen çekici imajların akışı, pek çok Britanya kentinin, hatta özellikle harekete geçirilecek zengin bir tarih ve kültür rezervi bulunanların bile rekabetçi konumunu zayıflatmıştır. Küresel rekabet, yorucu ve acımasız bir angaryacı olabilir.

XI
Turizm, Avrupa ve kimlik*

Bu bölümde insanların, gündelik yaşamlarını örgütleme ve yaşamaları sırasında kullandıkları toplumsal kimlik biçimleri açısından kitle seyahati ve turizmin kimi içerimlerini ayrıntılı olarak ele almak istiyorum. Bu açık biçimde, bir tarafta standart etki çalışmalarından, öte yandan turizme ve uluslararası anlayışa dair tartışmalardan farklı bir sorundur. Çok daha genel olarak, seyahat ve turizmi, çağdaş topluma niteliğini kazandıran, değişen kültür biçimleriyle ilişkilendirmek istiyorum. İlk önce, seyahat ve turizmin modern dünyanın oldukça önemli özellikleri olduğunu; ve ikincisi, seyahat ve turizmi, kitle hareketliliğinin yaratabileceği toplumsal

* Bu çalışma ilk kez Durham Malikânesi'nde 1992'de gerçekleşen *Tourism in Europe* Konferansında sunulmuştur.

kimlik dönüşümleriyle ilişkilendirmeksizin "Avrupa"nın değişen doğasına yönelik günümüz tartışmalarının sürdürülemeyeceğini ileri sürmek istiyorum. Bu bölüm, açıkça kavramsaldır ve çok az ampirik bilgi içerir.

"Modern" kavramını, bu konuda ufuk açıçı bir yapıt olan Berman'ın kitabından alıntı yaparak, oldukça özenli biçimde inceleyerek işe girişeceğim. Marshall Berman şöyle söylüyor:

> Modern olmak, bizlere serüven, güç, coşku, gelişme, kendimizi ve dünyayı dönüştürme olanakları vaat eden; ama bir yandan da sahip olduğumuz her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır kendimizi. Modern ortamlar ve deneyimler coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçer; bu anlamda insanlığı birleştirdiği söylenebilir. (1983: 15)

Berman, "bizleri sürekli parçalanma ve yenilenmenin girdabına sürükleyen" modern kasaba ve kentlerdeki önemli bazı süreçleri ve de insanların "bu girdabın içinde kendilerini bir biçimde yuvada hissetmeleri" için kullandıkları kimi stratejileri betimlemektedir (1983: 15, 345). Şimdi pek çok yazarın gösterdiği gibi bu, oldukça güçtür. İçinde bulunduğumuz çağ, ufukların genişlediği ve sınırların eridiği, "zaman ve mekânın çöktüğü" (Brunn ve Leinbach, 1991), dönüşmüş enformasyon ve iletişim akışları aracılığıyla küreselleşmenin yaşandığı ve bölgesel cephelerin ve açık seçik ulusal ve başka toplumsal kimliklerin aşınıma uğradığı bir çağdır. Özellikle bu tür küresel değişim, yere ilişkin kimlikleri ciddi biçimde dağıtmıştır - "yerel bağlamların niteliklerinden kaynaklanan güven ilişkisinin bazı temel biçimleri"nde bir ayrışma yaşanmaktadır (Giddens, 1990: 108).

Ancak bu açıklama, Berman'ın ondokuzuncu yüzyılda tartıştığı modern deneyimin ve çağdaş kuramcıların yirminci yüzyıl sonunda çözümledikleri son dönem zaman ve mekân dönüşümlerinin merkezinde yer alan belirli bir toplumsal pratikler grubuna yani seyahat ve turizmin toplumsal pratiklerine uygulanmaz. Berman'ın önerdiği gibi, yaya gezginlerin (*flâneur*'lerin) modern dünyanın simgesi olarak alınabilmesi gerçekten akla uygun mu? Kesinlikle modern dünyanın kahramanları tren yolcuları, otomobil sürücüleri

ve jet uçağı yolcularıdır. Ve modernitenin ayırt edici özelliği bu tür *uzun mesafeli* seyahatin toplumsal örgütlenmesidir. Thomas Cook ile başlayan modernite deneyiminin toplumsal örgütlenmesi, bazı bakımlardan imalat ürünlerinin toplumsallaşmış üretimi kadar modern Batı toplumlarının önemli bir özelliğidir.

Örneğin Berman coğrafya ve etniklik sınırlarının aşılmasından söz ettiğinde ya da serüven, coşku, gelişme vb. beklentisi içinde olduğumuzda, bunların hareketlilikle, özellikle de zevk için yapılan hareketlilikle yakından ilişkili olarak ele alınmaları gerekiyor. Seyahat tek başına keyifli olabilir; daha esnek toplumsal etkileşim biçimlerine olanak sağlayan ve pek çok başka yere ait kültür ve ortamlarla karşılaşılmasına, bunların tüketilmesine ve biriktirilmesine izin veren eşiksel mekânlarla ilişkilidir. Bunun ölçeği çok büyüktür ve üç tür doğrudan etkisi vardır. Birincisi, bu tür ziyaretçilerin gezdikleri, turist bakışının nesneleri olarak kısmen yeniden yapılmaya başlanan yerler üzerindeki etkisi. Bu yerlerin inşa edilmiş ve doğal çevreleri, ekonomileri ve yer-imajlarının tümü büyük ölçüde yeniden kurulur. İkincisi, dış ülkelere ziyaretçiyle birlikte önemli miktarlarda gelir, imaj, toplumsal ve kültürel örüntüler vb. gönderen yerler üzerindeki etkisi. Ve üçüncüsü, çok geniş ulaşım altyapılarının kurulmasıyla, sadece yukarıda sözü edilen yerler üzerinde değil; ayrıca uçak pistlerine, otobanlara, tren istasyonlarına yakın her türden ara mekânlar üzerindeki etkileri.

Bu nedenle seyahat ve turizm önemli endüstrilerdir ve pek çok yer üzerinde önemli etkileri vardır. Ancak bunlar, modern toplumların doğası açısından daha fazla önem taşımaktadır. Bu tür kısa dönemli hareketlilik akışlarının ölçeği açısından modern toplumlar eşsiz niteliktedir. Bundan sonra, bu tür devasa ziyaretçi akışlarının yarattığı daha geniş kültürel etkiyle, yani bu akımların modern dünyadaki mevcut toplumsal kimlik biçimleri üzerindeki etkisiyle ilişkili kimi konuları ayrıntılı olarak ele almak istiyorum.

"Yeni ve şaşırtıcı küresel mekânda 'yuvada' olma ihtiyacı"ndan söz eden Morley ve Robins ile başlayacağım (1990: 3). Vurgulanması gereken iki nokta var: Birincisi, şaşırtıcı küresel mekânın, kısmen turistlerin büyük küresel akışlarının ürünü olması; ve ikincisi, bu tür akışların insanın yuva duygusunu bozması. O halde, "akışlara özgü mekânın . . . yerlere özgü mekânın yerine

geçmesi" durumuna hangi mekânsal anlamlar yüklenebilir ya da geliştirilebilir? (Henderson ve Castells, 1987: 7). Bu akışlara özgü mekân, kısmen turistlerden oluşur ve bu da pek çok yerin, büyük sayıda ziyaretçi çekmesi ve alması etrafında kurulduğu anlamına gelir. Bu, sadece Brighton ve Benidorm, Stratford-upon-Avon ve San Sebastian gibi apaçık yerler için değil; Londra ve New York, Paris ve Berlin gibi kentler için de doğrudur. Bu tür kentler "kozmopolitan" olarak betimlendikleri zaman, bu kentlerin çok sayıda turist aldığı anlatılmak istenir. Özgül bir yer olarak bu kentlerin durumları, sadece para ya da sermayeden değil, ziyaretçilerden de oluşan çeşitli küresel akışların kesişme noktalarında yer almalarından kaynaklanır.

Watts, insanların kendilerini nasıl tanımladıklarını, post-Fordist bir ekonomiye ait yeni mekânlarda kimliklerin nasıl üretildiğini araştırmanın öneminden söz eder (1992: 123). Özellikle yer imajının bir parçası, giderek gerçek veya potansiyel ziyaretçiler için üretildiğinde, küreselleşme ve parçalanma süreçlerinin orta yerinde kimlikler nasıl kurulur? Kimlik, neredeyse her yerde kısmen turistler için kurulmuş imajlardan üretilmek zorundadır.

Ayrıca, ziyaretçilerin gelişiyle ya da potansiyel gelişiyle sadece yerler dönüşmezler. Özellikle Avrupa toplumlarında insanların kendileri de dönüşmektedir. Seyahat etme hakkı, bir yurttaşlık göstergesi olmuştur. Bu durumun, hakların bölgesel olarak sınırları çizilmiş ulus-devletler içerisinde yerleşmiş kurumlarca sağlanması nosyonuna dayalı, uzlaşımsal yurttaşlık kavramlarını nasıl etkilediğini ele almak gerekiyor (Bkz. Held, 1990). Dört temel özellik taşıyan, yeni bir tür "tüketici yurttaşlık" gelişiyor.

Birincisi, insanlar daha çok, mal ve hizmet satın alma güçleri yoluyla yurttaşlardır - yurttaşlık, politik haklar ve görevlerden daha çok bir tüketim sorunudur. İkincisi, farklı toplumlardaki insanlar, *farklı* toplumlardan gelen tüketim malları, hizmetler ve kültürel ürünler çeşitliliğine ulaşmada aynı haklara sahip olmalıdır. Üçüncüsü, insanlar turist olarak her toplumda seyahat edebilmelidir ve geçmişte Arnavutluk, Çin ve bazı Doğu Avrupa ülkeleri gibi, bu hakkı önlemeye çalışmış olan ülkeler, yabancıların kendi topraklarından geçmelerine yönelik insan haklarını çiğneyen ülkeler olarak görüldüler. Dördüncüsü insanların sınırlararası hareket etme

ve istedikleri dönemlerde bir yabancı olarak ziyaret etmek üzere seçtikleri bir toplumda sürekli ya da geçici bir süre kalma haklarına sahip oldukları kabul edilir.

Bu nedenle yurttaşlık hakları giderek, dünyanın her tarafındaki başka kültür ve yerleri tüketme haklarını içermektedir. Modern bir kişi, bu hakları kullanabilen ve kendisini başka kültür ve yerlerin tüketicisi olarak görebilen biridir. 1992'den sonra Avrupa'da oluşan geleceğe yönelik değişimlerle, 1994'te Channel Tunnel'ın açılışıyla ve eskiden görece ayrı olan Doğu ve Batı Avrupa'lar arasında artan hareketlilikle birlikte bu tür nosyonların başına neler gelecek? Günümüzde uluslararası turizmin yaklaşık üçte ikisi Avrupa'ya yönelmekte ya da Avrupa içinde gerçekleşmektedir. Özellikle bu tür tüketici yurttaşlık nosyonlarına dayalı kitlesel hareketliliğin, Avrupa içindeki çoklu toplumsal kimlik biçimlerine etkisi ne olacaktır?

Toplumsal kimlikler, bir komşu ülke gibi, çoğunlukla hayali bir "öteki"yle karşıtlık içinde üç öğeyi, zaman, mekân ve belleği bir araya getiren belirli duygu yapılarından, hayali cemaatlerden ortaya çıkmaktadır. Ancak büyük miktarlarda hareketlilik, belirli mekân, zaman ve bellek konfigürasyonları etrafında oluşturulmuş bu tür toplumsal kimlikleri dönüştürebilir. Bu terimlerin her birini kısaca ele alarak bu dönüşümleri anlayabiliriz.

Bir mahalle, kasaba veya bölgenin "mekânları", yerel insanların artık o yeri kendi mekânları/yerleri hissetmeyecekleri ölçüde turistler tarafından doldurulur. Pek çok turist, görsel olarak mekânı kendilerine mal ederek ve yerel insanlara mekânlarını yitirdikleri duygusu yaşatarak geçip gider. Ziyaretçilere "ötekiler" gözüyle bakılır. Ancak bazı yerlerin sadece ziyaretçilerden dolayı var olduğu kabul edilmelidir. Göller Bölgesi gibi belirli bir peyzaj ve kentsel peyzaj kompozisyonu taşıyan yerler sadece ziyaretçiler nedeniyle var olabilir (Bkz. 13. Böl.). Bir anlamda ziyaretçiler orada yaşayanlar kadar "gerçek" yöre insanlarıdır.

İkinci öğe zamandır. Genelde turizm, zaman örgütlenmesinde bazı çarpıcı değişimlere yol açar: Atraksiyonlar bugün buradadır, yarın yoktur; olanaksız yan yanalıklar içine yerleştirilmiş farklı tarihsel dönemlerin temsiliyetleri vardır; turizm zaman içinde seyahati gerektirir; ve belirtilen dönem içinde yeterli atraksiyonların

birikebilmesi için zamana hız kazandırılır. Zamanın, boş zaman şirketleri ve müşterilerinin çıkarları doğrultusunda örgütlendiği görülür. Ancak iki noktanın belirtilmesi gerekir: Birincisi, özellikle modern olma, çağa ayak uydurma, zamanın ilerisinde bulunmaya verilen önem nedeniyle, Blackpool gibi, bazı yerlerin sadece *yöre insanları* için var olması; ikincisi, bazı turistlerin giderek, zamanı yavaşlatmayı ve sürdürülebilir ya da sorumlu turizme katılmayı istemeleri. Bu durumda, ziyaretçilerin zamanı ile yerel insanların zamanı arasında farklılık ortaya çıkacaktır (Bkz. 14. Böl.).

Ve son olarak bellek. Tarih üzerinde bir tür tartışma vardır: Kimin tarihi temsil edilmeli ve kimin tarihi paketlenip metalaştırılmalıdır? Olasılıkla ziyaretçiler, kolaylıkla özümlenebilecek kısa ve anlaşılabilir bir tarihi -genel olarak kavramsallaştırıldığı gibi tarihten daha çok mirası- aramaktadır. Fakat toplumsal anıların gerçekte her zaman seçici oldukları ve ziyaretçilerin varsayılan yanlış anılarını düzeltecek gerçek anıların olmadığı belirtilmelidir. "Yöre insanları"nın anıları da ziyaretçilerinki kadar seçici olacaktır.

O halde uluslararası turizm ve toplumsal kimlik hakkında ne söyleyebiliriz? Bir genel iddia olarak, turizmin uluslararası anlaşmayı kolaylaştırdığı önerisi, çok kuşkulu gözüküyor. Ancak uluslararası turizm, kesinlikle birbiriyle ilişkili iki sonuç taşımaktadır. Birincisi, bu tür turizm, başka ülkelerden gelenlerin özellikle tehlikeli ve tehdit edici olmadıklarını, sadece farklı olduklarını göstermek için uluslararası alıştırma/normalleştirme süreci yaratır ve bu durum, son zamanlarda Avrupa'da büyük ölçekte gerçekleşmektedir. İkincisi, en azından bazı gezginler arasında kozmopolitanizmin genelleşmesi yaşanmaktadır. Modern dünyada yaşamak, kozmopolitanizmle, insanların başka yerde yaşayanlara açık olma istekliliğiyle yeni bir düzeye getirilir. Kozmopolitanizm, *farklı* ulusal kültürlerden gelen çeşitli yaşantılara yönelik entelektüel ve estetik bir açıklık durumunu gerektirmektedir. Tekdüzelik ve üstünlük özlemi yerine toplumlar arasında karşıtlık arayışı ve bu karşıtlıklardan haz alma vardır. Hannerz kozmopolitenin, "dinleyerek, bakarak, sezerek ve düşünerek başka kültürlere gitme becerisinde olma, bir hazır-olma" gereksinmesinden söz eder (1990: 139).

Hebdige aynı şekilde, ya doğrudan ya da oturma odalarındaki TV sayesinde dünya gezginlerine dönüşmeleri nedeniyle, "sıradan kozmopolitanizm"in pek çok insanın gündelik yaşantısının bir parçası olduğunu ileri sürer. Ve şöyle devam eder: "Kozmopolitanizm geç 20. yüzyıl tüketici kültüründe, 'gezintiye çıkma'nın, bir parçasıdır. 1990'da herkes [en azından 'Batı'da] az çok kozmopolitendir" (1990: 20). Çağdaş toplumların, farklı türden bir kozmopolitanizm, belirli hareket serbestliğine bağlı estetik bir kozmopolitanizm başlatmış olduklarını öne süreceğim. Aşağıda bu tür bir estetik kozmopolitanizm modeli sunulmaktadır:

Tablo XI.1 Estetik Kozmopolitanizm

1. Herkesin her yere seyahat etme ve en azından başlangıçta tüm ortamları tüketme *hakkına* sahip olduğu, gerçek ve simüle edilmiş devingenliğin kapsamlı örüntüleri.
2. Tüm yer, insan ve kültürlere yönelik bir *merak* ve en azından bu tür yerlerin ve kültürlerin tarihsel, coğrafi ve antropolojik açıdan haritalanmasına ilişkin temel bir beceri.
3. Başka insanlara ve kültürlere *açıklık* ve ziyaret edilen yerin kimi dil/kültür öğelerini anlama istekliliği/becerisi.
4. Korunaklı turist konumu dışına çıkmak suretiyle *risk* alma istekliliği.
5. Kendi toplum ve kültürünü, kapsamlı bir tarihsel ve coğrafi bilgiye dayanarak *konumlandırma* becerisi; farklı kültürler, yerler ve toplumlar arasında estetik olarak düşünümleme ve yargıda bulunma becerisine sahip olma.
6. Belirli bir *göstergebilimsel* beceri - turist göstergelerini yorumlayabilme, bu göstergelerin temsil etmeye çalıştıkları şeyi görebilme ve daha doğrusu onların ne zaman kısmen ironik olduklarını ve onlara ne zaman serinkanlı ya da yansız bir tarzda yaklaşılacağını bilebilme yeteneği.

Onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında görsel tüketim için peyzaj repertuvarlarını genişletebilen Britanya üst sınıfı arasında benzer bir kozmopolitanizm türü gelişti. Barrell, Avrupa içinde devingenliğin önemini şöyle özetlemektedir:

> Aristokrasi ve asiller . . . herhangi bir yerelliğe sabit biçimde bağlı değildi. Ayrıca bu, birden fazla coğrafyada, birden fazla peyzaj de-

neyimine sahip oldukları anlamına geliyordu; ve hatta çok fazla seyahat etmeseler de, kültürleri gereği hareketlilik *nosyonuna* alışmışlardı ve kolaylıkla başka peyzajları tahayyül edebilirlerdi. (Barrell, 1972: 63; bkz. ayrıca Zukin, 1992a: 224-5)

Genelde toplumsal kimlik, yerel, bölgesel, ulusal ve Avrupalı kimlikler sorunlarıyla ilgileniyorum ve bu tür kimliklerin oluşumunda ve yeniden üretilmesinde kozmopolitanizmin rolünün ne olduğunu soruyorum. Sonuçta, hareketlilikteki değişimlerin sonucu olarak gelecek birkaç yıl içinde Avrupa'da gerçekleşmesi olası bazı değişimleri kısaca ele alacağım.

Birincisi, uluslararası turizm içinde Avrupa'nın çağdaş önemini belirtebiliriz: 1990'da dünyanın gidilecek ilk on yeri: Fransa, ABD, İspanya, İtalya, Avusturya, Macaristan, Britanya, Almanya, Kanada ve İsviçre'ydi; 1991'de tüm dünyada yaklaşık 429 milyon uluslararası turist girişi vardı ve bunun 275 milyonu Avrupa'ya yönelikti, on yılda yüzde 41'lik bir artış. Avrupalılar tarafından yapılan uluslararası ziyaretlerin yüzde yetmişi tam pansiyon turlarla değil, "bağımsız gezginler" tarafından gerçekleştirildi; ve Avrupa'da boş zaman seyahatinin yüzde 80'inde otomobil kullanıldı. Hem harcama hem de istihdamın yaklaşık dörtte üçünden sorumlu olan AT içindeki "zengin" ülkeler Avrupa turizm endüstrisine mutlak biçimde egemendir. Ancak "yoksul" ülkeler, oransız biçimde kazanırlar ve turizm, Avrupa'da kuzeyden güneye net bir kaynak akışı yaratan temel endüstrilerden biridir.

Aşağıda 1990'lar Avrupası'nda hareketlilik örüntülerindeki temel gelişimler özetlenmektedir:

1. *Şirketlerdeki değişimler:* Boş zaman şirketlerinin Avrupalılaştırılması; Doğu Avrupa'da yatırım; ulusal olarak düzenlenen ve korunan seyahat endüstrilerinin parçalanması; sınır ötesinde daha çok çalışan tur operatörleri; tüketicileri korumaya yönelik yasalar.
2. *Seyahatteki değişimler:* İç cephelerin ortadan kaldırılması; sağlık hizmetinin mübadelesi; Channel Tunnel; Avrupa'daki hızlı trenler; havayollarının yeniden düzenlenmesi ve "ulusal ta-

şımacılar"ın gücünün zayıflaması; Avrupa'daki merkezi hava alanları; uzun mesafeli otomobil tatilleri; tek bir para birimine ve döviz işlemleri tasarrufuna doğru yöneliş; AT iç trafiği açısından göçmen denetimlerinin ortadan kaldırılması; duty-free satışların kaldırılma olasılığı.

3. *Yerlerdeki değişimler:* Bölgeler ve uluslar Avrupa pazarından daha büyük pay almak için yarışırlarken dinlence yerlerinin olağanüstü gelişimi; kendilerini "Avrupalı" olarak kabul ettirmek için kentlerin artan rekabeti; daha büyük yer ve imaj uzmanlaşması; "Avrupa"nın artan pazarlanması; ve bölgesel/ulusal kimliklere yönelik tehdit; "tarih ve kültür" göstereni olarak "Avrupa"nın önemi; "yoksul" Akdenizli Avrupa açısından daha az kazanç.
4. *Turizm tiplerindeki değişimler:* "Küresel açıdan güvenilir turizm"in yükselişi; denizaşırı ülkelerde ikinci ev/devre mülk; özellikle bir "bölgeler Avrupası" sayesinde çevre bölgelere daha fazla AT desteği; tarımdan uzaklaşıp turizme yönelen kırsal alanların çeşitlenmesi; uluslararası turistlerin iç bölgelerde kalma eğilimleriyle birlikte kent merkezi turizminin yükselişi; tarihsel/kültürel turizmin daha da büyümesi; genç ve yaşlılar arasında turizmde büyük artışlar.

Avrupa'nın doğasına dair güncel tartışmalarda, şunları ele almamız gerekiyor: Ulus-devletlerin tek tek güçlerinin görünüşteki zayıflamasıyla birlikte değişen Avrupa kurumları; Avrupa'nın İslamla ilişkisi; Avrupa çapındaki medya kuruluşlarının büyümesi; ve bir Avrupa ülkesi kurma çabaları. Ancak aynı zamanda Avrupa içindeki kısa dönemli hareketliliğin kitlesel ve artan örüntülerini araştırmamız gerekiyor. Toplumsal kimliğe ilişkin yeni ve pekiştirilmiş kavramların, önemli bir rol oynayan Avrupa etrafındaki gerçek ve hayali geziler olmadan da kurulabilmesi şaşırtıcıdır. Ulusalcılık üzerinde etkileyici kitabında Anderson, "hayali cemaatler"in ve ritüelleri araştırmanın önemini; insanların kendilerini tek bir ulusun üyeleri olarak hayal edecekleri farklı uluslarüstü topraklara girdikleri seyahat medyasını ve örüntülerini çözümlemektedir (1983). Anderson ulusların *"hayali* olduklarını" ileri sürer, "çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyelerin çoğunu

hiçbir zaman tanımayacak, onlarla karşılaşmayacak ya da onlardan haber almayacaktır bile, buna rağmen her bir üyenin kafasında komünyonlarının imajı yaşamaktadır" (1983: 15). Anderson, özellikle anlam yaratan deneyimler olarak zamanlar, statüler ve yerler arasında gerçek ya da metaforik gezilerin önemi üzerinde duran Victor Turner'dan alıntı yaparak seyahatin bu süreçteki önemini belirtir (Aktaran Anderson, 1983: 55). Burada benzer bir şey önermek istiyorum: Toplumsal kimliğin incelenmesi ve yer, ulus, Avrupa arasındaki değişen ilişkilerin güncel olarak yeniden işlenmesi açısından, seyahat, yeni kimliklerin kurulması/güçlendirilmesinde büyük önem taşıyabilen bir öğedir. Kısa dönemli kitlesel hareketlilik örüntülerinin egemen toplumsal kimlikleri nasıl dönüştürdüğünü ele almadan olası bir "Avrupalı kimlik"in gelişimi tartışılamaz.

Ayrıca, bu kitlesel hareketlilik biçimleri, ziyaretçileri çekmek için rekabetçi bir mücadeleye kilitlenmiş yerler üzerinde büyük sonuçlar doğurmaktadır. Sonuçlardan biri, yerel kimliklerin giderek turistler için paketlendiği, yarışan kent-devletlerden oluşmuş bir Avrupa'nın ortaya çıkışıdır. Ve kent-devletler arasındaki bu tür rekabet, gerçekten "Avrupalı olma"nın kimliği aracılığıyla gerçekleşir. Uzlaşımsal olarak bu tür bir yer imajı, çeşitli kültürel ve başka festivallerin kurulmasını, sanatsal semtlerin seçilmesini, açık hava kafeleri ve restoran alanlarının gelişimini, eski yapıların ve sokak planlarının korunmasını, nehir ve kanal kıyılarının yeniden gelişimini ve söz konusu olan yeri pazarlamak için "tarih" ve "kültür" yerine geçen Avrupalı teriminin kullanılmasını gerektirir (Bkz. Clark, 1992, Avrupa'da komünal kutlamalar geleneği üzerine).

Ancak burada ilgi çekici bir paradoks var. Giderek daha Avrupalı olan kasaba ve kentlerle ilişkili olarak, yerlerin en azından yerel açıdan ayırt edici bazı göstergeler taşımaları gerekmektedir. Robins, bu durumdan "yersiz zamanlarda yer pazarlamasının önemi" olarak söz eder (1991: 38). Bu elbette çoğu kez bir alana ait mirasın kullanılmasını gerektirecektir: "En dezavantajlı yerlerde bile, yerler arasındaki yarışta rekabetçi avantaj kazanmak üzere miras ya da mirasın simulakrumu harekete geçirilebilir" (Robins, 1991: 38). Fakat elbette çeşitli türden örgütlerce ele geçirilmeyi

bekleyen rekabetçi miraslar vardır. Kime ait mirasın korunduğu ve bu mirasın yöre halkıyla ve onların mirasa yönelik duygularıyla nasıl ilişkili olduğu üzerinde çekişme olacaktır. Robins, İngiltere'nin kuzeyinde bir tarafta işçi sınıfı ve bölgenin endüstriyel imajı ile diğer tarafta "Andy Capp öldü - Newcastle yaşıyor" diye ilan ederek, yatırım ve fırsatı vurgulayan yeni bir imaj arasında gerçekleşen bir mücadele olduğundan söz eder (1991: 39). Ancak bölgenin endüstriyel imajını tümüyle ortadan kaldırmak kesinlikle olanaksızdır; Robins, İngiltere'nin kuzeydoğusundaki Beamish'in Avrupa'nın kabul ettiği turistik bir yere dönüştüğünü, diğer yandan bölgenin işçi sınıfı mirasını yeniden yaratmak ve bu imajın belirli bir bölgesel kimliğe nasıl katkıda bulunduğunu göstermek üzere tasarlanmış çok sayıda kültürel projenin bulunduğunu belirtmektedir (1991: 40-1).

Avrupalı bir kimlik ile bölgesel ve yerel kimlikler arasındaki ilişkiler yeniden kurulurken, seyahatin rolü ve onun kolektif örgütlenme biçimlerinin özellikle belirgin olduğu; ama yeterince incelenmediği gözükmektedir. Kitlesel hareketlilik, olasılıkla, bir Avrupalı kimliğin ortaya çıkıp çıkmayacağını belirleyecek asıl etmenlerden biridir; ve yerel kimliklerin dönüştürülmesinde can alıcı bir etmendir. Robins, burada yer alan ikilemi açıkça şöyle özetlemektedir:

> Merkezi, sınırlı ve tutarlı kimliklerin -yersiz zamanlar için yer kimliklerinin- kurtarılması, şiddetli bir zorunluluktur. Bu, şu anda yeniden canlanan Küçük İngilterecilikte gördüğümüz gibi diriltilen yurtseverlik ve aşırı ulusçuluk biçimini alabilmektedir. Alternatif olarak . . . yerel ve bölgesel kimliklerin işlenmesinde ya da bir Kıta Avrupalı kimliği kurma projesinde ise daha ilerici bir biçim alabilmektedir. (1991: 41)

XII
Turist bakışı ve çevre*

A. GİRİŞ

Bu bölüm özellikle, "fiziksel" çevre açısından turizmdeki son gelişimlerin içerimleriyle ilgilidir. Çevrenin "okunma"sında, mal edinilmesinde ve kullanılmasında gerçekleşen bazı çarpıcı değişimler olduğu ve bu değişimlerin giderek çağdaş turizmin ekonomik, toplumsal ve coğrafi örgütlenmesine bağlı oldukları gösterilecektir. Şimdiden derin çevresel sonuçlar taşıyan turizm, 2000 yılına kadar istihdam ve ticaret açısından dünyanın en büyük endüstrisi olacak. Bu çevresel sonuçlar öncelikle, turizmin bir an-

* Bu makale ilk kez *Theory, Culture and Society*'de (1992, c. 9) yayımlanmıştır. Sarah Franklin, Ann McAleer ve Lancaster Bölgecilik Grubu'na yorumları için müteşekkirim. Ayrıca Michaela Gardner'a sunduğu örnekler için teşekkür ederim. (y.n.)

lamda çevrenin görsel olarak tüketilmesiyle ilgili olmasından kaynaklanıyor; ikincisi, turistlerin coğrafi açıdan uzak ortamları görmelerini sağlayan çok farklı ulaşım biçimlerinin yarattığı muazzam insan akışından kökenleniyor; ve üçüncüsü, yaygın turist çekim alanlarının kurulmasını ve insanların belirli yerlerde akıl almaz yoğunlaşmasını izleyen çeşitli çevre dönüşümlerinden kökenleniyor. Yeni ulaşım ve kitlesel konukseverlik teknolojilerinin ortaya çıkışı, bugünkü dünya nüfusunun çevresel sonuçlarını dönüştürdü. Çok büyük ölçekteki turizmden dolayı, yeryüzünün ve onun oldukça sınırlı kaynaklarının taşıma kapasitesi, önemli biçimde azaltıldı.

Gelişmelerin ölçeğini anlamak için, turizmdeki bazı küresel gelişmelere kısaca değineceğim. İlk önce, bir yılda (1989) 400 milyonun üzerinde uluslararası varış gerçekleşti. Bu sayı 1960'ta sadece 60 milyondu. Tüm dünyadaki iç turizmde sayısal olarak üç ila dört kat artış olmuştur. Uluslararası turistler yılda yüzde 4-5 kadar artıyor ve 2000 yılına kadar sayıları en azından yüzde 50 oranında artmış olacak. Uluslararası turistler genellikle yılda 209 milyar dolar harcamakta, en azından 60 milyon istihdam yaratmakta ve 10,5 milyon otel odasını doldurmakta. Ayrıca, gelecek on yıl içinde, yılda yaklaşık 93 milyonluk bir artış gösteren dünya nüfusunda da önemli değişiklikler olacak. Turizm, nüfus artışından çok daha hızlı bir oranla yayılacaktır. Turizm, gelirle birlikte artar; çünkü talebin yüksek bir gelir esnekliği vardır ve iletişim araçları yoluyla yeni tanıtım biçimlerinin bir sonucu olarak büyür. Örneğin, genellikle dünyanın en çok insan çeken bölgesi olan Akdeniz'e gelen ziyaretçi sayısının 1985'te 100 milyon iken 2025'te 760 milyona yükseleceği tahmin edilmektedir. Bu durumda iki belirgin çevresel etki ortaya çıkacaktır: uzun ulaşım mesafeli tatiller yaygınlaştıkça, insanları taşımak için kullanılan fosil yakıt miktarındaki artış ve özellikle bölgedeki olası iklim değişimleriyle birlikte yoğun bir temiz su sıkıntısı.

Bunların oldukça açık çevresel etkiler olmalarına karşın, çok daha belirsiz olan başka etkiler de vardır. Kısmen bunun nedeni, bir çağda ya da bir toplumda çevresel açıdan zararlı olarak ele alınan ya da eleştirilen bir şeyin, bir başka toplum ya da dönemde başka türlü değerlendirilmesidir. Örneğin, endüstrileşme sırasında

üretilmiş sıra ev dizileri, şimdi çevresel açıdan göz tırmalayıcı değil; korunmaya değer, insan etkinliğinin ilgi çekici, geleneksel ve koruyucu örüntüleri olarak görülüyor. Bir başka örnek de, ondokuzuncu yüzyılda pis dumanını atmosfere püskürtüyor diye bir çevresel felaket olarak görülen; ama bugün sevecen, geleneksel ve özellikle çekici olarak değerlendirilen buharlı trendir. Doğayı "okumak", bu nedenle öğrenilen bir şeydir; ve öğrenme süreci, farklı toplumlar arasında ve bir toplum içindeki farklı toplumsal gruplar arasında büyük ölçüde değişmektedir. Elbette çevresel felaketler vardır; ama bunlar, bir topluma özgü konfigürasyona ve "bu toplum'un çevresine bağlıdır. Burada konfigürasyon, hem bir toplum ile "onun" çevresi arasındaki ilişkiye hem de bu farklılığın o çevre içinde kültürel olarak kurulma biçimine gönderme yapmaktadır.

Birinci durumla ilişkili olarak, toplumlar kendi "fiziksel çevreleri" ile dört temel biçimde kesişirler: Verili bir yerel alanda yaşayan gelecek kuşaklara daha iyi bir miras sağlamak için toprak *yönetimi*; doğayı toplumdan ayrı ve maksimum araçsal mal edinilmeye uygun olarak görerek toprağın ve başka kaynakların *sömürülmesi*; çevreye bilimsel araştırma ve bu nedenle de bir ölçüde müdahale ve düzenleme nesnesi olarak yaklaşarak *bilimleştirme*; ve fiziksel çevreyi sadece üretim için değil; fakat estetik mal edinilme amacıyla süslenmiş bir "peyzaj" (ya da kentsel peyzaj) olarak kuran *görsel tüketim.*

Bunlar fazlasıyla idealleştirilmiş tiplerdir ve bunların iki ya da daha fazlasının bir araya gelmesinden oluşan özel durumlar söz konusudur. Ayrıca, toplumun ve çevrenin bu farklı konfigürasyonlarının ortaya çıkışında gevşek bir tarihsel sıralama olmasına karşın, bu dört biçimin tümü çağdaş toplumlarda bulunmaktadır. Bu bölümde, görsel tüketimin, diğerlerinden oldukça ayrı olduğunu göstereceğim ve görsel tüketimin diğer üç ilişki biçimi açısından taşıdığı içerimleri inceleyeceğim. Şimdiye dek "çevre" terimini sanki açıklama gerektirmiyormuş gibi kullandım. Elbette çevre terimi apaçık bir terim değildir ve çevrenin görsel tüketimini ele aldığımız zaman bu durum belirginleşir. Ya tek başına fiziksel ortamı (yapılı olsun ya da olmasın) ya da fiziksel ortam ve onun kültürel mal edinilme biçimlerini kapsamak üzere "çevre" terimini kullanacağım.

Batılı "peyzaj" kavramının gelişimi, çevrenin ikinci kullanımına örnek olarak verilebilir. Peyzaj doğal karasal manzara yerine kullanılan teknik bir terim olarak ortaya çıktı; o zamanlar, sanki bir resimmiş gibi belirli bir bakış açısından görülen belirli bir toprak parçası anlamına geliyordu; ve sonuçta peyzaja tüm doğal görünüm anlamı yüklendi (Barrell, 1972). Peyzaj kavramı hem sanat tarihi hem de dikkate değer ya da ayırt edici peyzajlara sahip olduğu düşünülen yerlerin tarihi açısından önemlidir (Bkz. Hefferan, 1985, İngiliz romantizminde peyzaj yaratımı üzerine; Pemble, 1987, Akdeniz üzerine; Green, 1990, ondokuzuncu yüzyıl başlarında Paris'i çevreleyen alan üzerine; ve Barrell, 1972, 1980).

O halde bu, basit bir fiziksel çevre sorunu değildir. Zukin, "bir kültürel mal edinme sürecinin maddi peyzajın oluşmasına aracılık ettiğini ve görsel tüketimin peyzajın yaratılmasının tarihini kapsadığını" ileri sürmektedir (1991: 7). Green, ondokuzuncu yüzyılda doğanın bir dış dünya tanımı tarafından "görünüm, manzaralar, algısal duyarlık olarak hâkimiyet altına alınmaya başlandığını" öne sürer (1990: 3). O halde peyzaj olarak doğa, tarihsel açıdan toplumsal ve kültürel bir yapıdır. Özellikle, doğa gibi açıkça önemli olan bir şeyin boş zaman ve haz -turizm, seyirlik eğlence, görsel dinlence- ile büyük ölçüde ilişkili olmasında bir ironi vardır (Green, 1990: 6).

Onsekizinci yüzyılda, aristokrasi ve yüksek sınıf görsel tüketim açısından kendi peyzajlarının karakterini belirlemede olağanüstü bir güce sahipti. Karşılaştıkları fiziksel çevrede yoksul işçiler bulunuyordu. Fakat bu tür çevrelerin temsil edilmesinde, peyzaj tablolarında, yoksullar peyzajın bir parçasına dönüştürülüyordu (Barrell, 1980). Bu durum, Constable'ın resimlerinde de görülebilir. Constable'ın yaşamı boyunca, yoksulların temsil edilme biçimi değişikliğe uğradı; figürlerin giderek daha uzağa yerleştirilmesiyle, yoksullar uzak peyzajın neredeyse görünmez öğelerine dönüştü.

Dahası üst sınıf hareketliydi ve bu hareketlilik, bu tür farklı çevreler arasında yargıda bulunmak ve ayrım yapmak için gerekli kültürel sermayeyi geliştirmelerine yardım etti. Barrell, bu tür bir üst sınıfın, "birden fazla coğrafi bölgede birden fazla peyzaj deneyimine sahip olduğunu; ve çok fazla seyahat etmeseler de kültürleri gereği, hareketlilik nosyonuna alışık olduklarını ve başka

peyzajları kolaylıkla hayal edebildiklerini" ileri sürer (Barrell, 1972: 63).

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, sadece kaplıca kasabalarına değil, deniz kıyısı dinlence yerleri ve Britanya'daki Göller Bölgesi gibi alanlara, hatta daha da uzağa Akdeniz'e, özellikle İtalya ve Fransız Rivierası'na seyahat eden üst-orta ve orta sınıflar giderek daha hareketli hale geliyorlardı (Bkz. Pemble, 1987). Anılar, hediyelik eşyalar ve alışılmamış iklimlerin özelliklerini taşıyan peyzaj fotoğraflarıyla geri döndüler. Yirminci yüzyılda bu tür peyzajlar, çoğu Batı ve Kuzey Avrupa nüfusu arasında daha da yoğun bir "Akdeniz tutkusu"nun yaratılmasına yardım etti.

"Batı"daki herkes şimdi *görsel tüketim*e katılma, dünyadaki herhangi bir yerden peyzajlar ve kentsel *peyzaj*lar edinme ve onları fotoğraf olarak belleğe kaydetme hakkına sahiptir. Maliyete dayalı gerekçeler dışında, hiç kimse bundan mahrum bırakılamaz. Bir turist olmak, peyzajlara ilgi ve merakla bakmak (ve bu nedenle başka pek çok ilgili hizmetlere ulaşmak) "Batı"da neredeyse hiç kimsenin resmen mahrum bırakılmadığı bir yurttaşlık hakkına dönüşmüştür.

Bu yüzden, herkesin katıldığı ve seçkinci karşıtı fotoğraf çekme pratiklerinde çok iyi yansıtıldığı gibi, turist bakışının demokratikleşmesi gerçekleşmiştir (Sontag, 1979). Bu tür pratikler, seyahati biçimlendirirler. Çoğu turizm, aslında fotojenik olanın arayışına dönüşür; bu arayış fotoğrafların biriktirilmesine yönelik bir stratejidir (Urry, 1990: 7. Böl.). Bunun anlamı şudur: Fotoğraf teknolojileri ve pratikleri değiştikçe ve geliştikçe, fotoğraflanacak görünüm çeşitleri de değişime uğramaktadır. Bu nedenle insanların fotoğrafını çektikleri peyzaj ve kentsel peyzajlarda aradıkları şey, verili ve sabit değildir, zaman içinde değişir. Özellikle yeni renkli fotoğraf teknikleriyle birlikte, makine, otobanlar, enerji santralları, işçiler, kirli sular, duman, metruk araziler gibi görünür kirliliğin çeşitli tiplerinden arınmış peyzajlara seyahat etme ve onları kaydetme talebi arttı (Bkz. Williams, 1973; Cosgrove, 1984; Urry, 1990: 97-8). Teknik gelişimler bunu pek çok insan için olanaklı kılmıştır. İnsanların anılarını kaydeden araçlar demokratikleştikçe, turizmin gelişimi, özellikle de çevresel açıdan kirlenmemiş peyzajların görülebildiği ve yakalanabildiği yerlerin ziyareti daha da

arttı. Ancak bu tür yerler, oldukça benzer görünümleri fotoğraflamaya çalışan çok büyük sayıdaki ziyaretçiler aracılığıyla başka bir anlamda giderek kirletiliyor. Bu nedenle fotoğraf, turizm ve çevre arasındaki ilişkinin içerdiği çelişkileri çoğaltmıştır. Fotoğraf aynı zamanda belirli türden kirlenmemiş peyzajların çekiciliğini ve bu nedenle de bu tür çevrelerin korunması taleplerini de artırmıştır; ve dolayısıyla anılmaya değer görünümler yakalamaya çalışan ziyaretçilerin sayısını ve yoğunluğunu artırarak bu tür çevreleri daha da kötüleştirmiştir.

Özel bir turist hac yeri olan Kuzeydoğu İngiltere'deki Durham'ı fotoğraflama üzerine yapılmış ilgi çekici bir araştırma örneği var. Araştırma, gerçekte turistlerin Prebend Köprüsü'nden çektikleri katedral ve şato fotoğraflarından düş kırıklığına uğradıklarını gösteriyor (Bkz. Pocock, 1982). Turistler, gördükleri manzaraya ilişkin anılarının, C. Day Lewis'in "ölü doğruluk" olarak tanımladığı fotoğraflarına göre daha zengin ve dolu olduğunu düşünmüşlerdir (Aktaran Pocock, 1982: 364). Ve gerçekten de bu tür imajlar her zaman düş kırıklığına uğratabilir, yine de bu, insanları durmaksızın yeni yer imajları arayışından alıkoyamamaktadır. Gerçekte, bu düş kırıklığının nedeni, insanların durmaksızın her daim yeni imajlar ve bu nedenle ziyaret edilecek ve yakalanacak yeni yerler aramasıdır.

Ancak bu durum, çağdaş toplumların ekonomik ve toplumsal yaşamında büyük değişimlerle ilgili daha genel sorular ortaya çıkarmaktadır. Harvey, bu değişimleri, "zaman-mekân sıkışması" olarak nitelendirir (1989). Bu durum, kapitalist emek-zamanının örgütlenmesindeki değişimlerin, yerler arasındaki her türden farklılığı bastırarak mekânı dönüştürme biçimine gönderme yapmaktadır. Olaylar ve süreçler giderek karşılıklı bağımlı hale gelmektedir. Yalın anlatılar inandırıcı değildir. Her şey başka yerdeki gelişmelere bağlıdır; çünkü, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar, pek çok hayali ve metaforik "küçük" dünyalar yaratarak mekânı boyunduruk altına alan ve birleştiren ulaşım ve iletişim teknolojilerinde bir bolluk getirmiştir (Bkz. Lodge, 1983).

Harvey, zaman-mekân sıkışmasının beş etkisine işaret etmektedir. Birincisi, gelip geçicilik önemsenmektedir ve ürünlerde, modalarda, fikirlerde, değerlerde, teknolojilerde ve benzerlerinde

kısa ömürlülük vardır. Marx ve Engels'in yazdığı gibi, "katı olan her şey buharlaşır" (1964) ve bu, modern tüketiciliği ve onun zararlı çevresel sonuçlarını nitelendirir. İkincisi, anındalık ile kullanıp atma üzerinde durulmaktadır ya da Toffler'ın adlandırdığı gibi "kullan-at toplumu" geçerlidir (1970). Sadece maddi şeyler değil; değerler, yaşam biçimleri, ilişkiler ve yere bağlanmalar, hepsi kolaylıkla gözden çıkarılabilir. Üçüncüsü, kısa vadelilik yüreklendirilir ya da Lyotard'ın belirttiği gibi, geçici sözleşme her şeydir (Aktaran Harvey, 1989: 291). Her şeyin bugünde ve bugüne göre değerlendirildiği durumda uzun vadeli koruma düşünülemez. Dördüncüsü, zaman-mekân sıkışmasını en iyi örnekleyen, göstergeler ve imajlardır. Dünya çapındaki bir endüstri, sadece ürünler için değil; insanlar, yönetimler, yerler, üniversiteler ve benzerleri için de imajlar üretir ve pazarlar. Olağanüstü bir geçicilik ve özellikle son yıllarda doğa ve doğal olanın imajlarını da kapsayan olağanüstü sayıda farklı imaj vardır. Beşincisi, zaman-mekân sıkışmasından kaynaklanan bu imajların bir kısmı, simulakrum üretimini kapsamaktadır: orijinalinden daha gerçek ya da hiper-gerçek orijinaller kopyalamak (Eco, 1986). Quinlan Terry'nin neo-klasik Richmond'unda olduğu gibi görünüşte otantik eski yapıları ya da Yeni Zelanda'daki Rotomahana Gölü üzerine yerleştirilen ve bir volkan tarafından yok edilmelerinden bir yüzyıl sonra başka bir yerde yeniden yaratılabilen pembe ve beyaz sıra evler gibi, peyzajın "doğal" özelliklerini (Urry, 1990: 146) de kapsayacak biçimde, neredeyse her şey şimdi yeniden üretilebilir. Turistik hediyelik eşyaların, zaman-mekân sıkışmasının bu karakteristiğini çok iyi örneklediği önerilebilir. Kısa ömürlülük, elden çıkarılabilirlik, geçicilik, imajlar ve simulakrumları kapsayan paradigmatik durum, görsel turist gösterenlerinin tüketimiyle ilgili maddi kültür gibidir.

Ancak bu tür gelişimler tepki doğurmaktadır. Harvey "mekânsal engellerin çöküşünün, mekânın öneminin azaldığı anlamına gelmediğini" ileri sürmektedir (1989: 293). Mekânsal engeller ne kadar az belirginse, kapitalist şirketlerin, yönetimlerin ve genel kamunun, çevrenin mekân boyunca çeşitlenmelerine yönelik duyarlılığı o kadar büyük olmaktadır. Harvey, "Mekânsal taşıyıcılar azalırken, dünya mekânlarının içerdiği şeye karşı çok da-

ha duyarlı hale geliriz" demektedir (1989: 294). Mekânsal engeller çökerken, yerin ve işgücünün özgüllüğü, yere ilişkin yatırımcılığın, yönetimin, yapıların, tarihin, çevrenin ve benzerlerinin karakteri önemli hale gelmektedir. Ve bu bağlam, yerlerin, sermayeyi, vasıflı çalışanları ve özellikle ziyaretçileri cezbedecek şekilde giderek farklı bir imaj oluşturma; ve çevre, yer ve gelenek "havası" yaratma gerekçelerini daha fazla açıklamaktadır (Bkz. Harloe ve d., 1990). Daha doğrusu, hem fiziksel hem de mamul çevreye yönelik artan ilgi, insanların, politikacıların ve gelecekteki işverenlerin hem yerlerin birbirlerinden farklı görünmelerini sağlamak hem de onları belirli çağdaş çevre ve yer imajları, özellikle de doğa imajlarıyla tutarlı kılmakla ilgili olmalarından kaynaklanmaktadır.

Avustralya'dan iki ilgi çekici örnek bu noktayı aydınlatmaktadır. Birincisi, Game (1990), 1980'lerin ortalarında, ünlü ama kullanım dışı kalmış Pavilion'u temel alan uluslararası bir turist çekim alanı olarak Bondi Plajı'nı kurma girişiminin nasıl gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bondi'nin doğal yerinin tek başına yeterli olmadığı, "Avustralya"yı hatırlatacak ve temsil edecek biçimde üretilmesi gerektiği, tümüyle uluslararası bir turist endüstrisinin parçası olduğu öne sürüldü. Ancak birçok nedenden dolayı bu başarılı olamadı. Çoğunlukla son göçmenlerden oluşan "yerel topluluk" tarafından, Bondi'nin "Avustralya"ya ait olduğu ve bu nedenle herhangi bir ticari çıkara ait sayılamayacağı; ve Bondi'nin doğa olduğu ve doğanın sahiplenilemeyeceği, sonuçta hiç kimsenin Bondi'ye sahip olamayacağı (ya da olmaması gerektiği) ileri sürüldü. Aksine potansiyel müteahhitler, Bondi'nin dünyaya ait olması nedeniyle, onun "uluslararası" turist tesislerine gerek duyduğunu; ama en azından ziyaretçiler açısından Bondili olmanın yerel özelliğini güçlendirmenin ve hatta kurmanın gerekliliğini öne sürdüler. Başka bir deyişle müteahhitler, "Avustralya"yı, ulusu temsil eden bir yerde küreseli ve yereli birleştirmeye çalıştılar.

Morris (1990b), Avustralya'da kültürel bir simge olan Sidney Kulesi'ne ilişkin benzer bir çözümleme yapmaktadır. Morris, kuleye ilişkin simgesel açıdan farklı olan şeyin, turizmi tek başına bir amaç değil; modern olmanın bir aracı olarak yüceltmesi olduğunu öne sürer. Sidney sakinlerini, Sidney'e bakışları açısından "gerçek"

turistlerle uyum içinde olan ve aynı zamanda da bu bakışın canlı nesnelerine dönüşen "yurttaş/turistler" olarak sorgular (Bkz. Urry, 1990, turist bakışı üzerine). Ancak 1980'lerin sonuna kadar kuleye ilişkin çoğu şey değişti; Sidney ve tarihinin bir görünümü olmaktan çıktı, sadece ziyaretçilerin seyahat edebilecekleri herhangi bir yerin göstergesine dönüştü. Daha doğrusu, Morris, Sidney siluetinin Avrupa ve Eyfel Kulesi gibi olamadığını, sadece Pasifik Kıyısı'nın bir silueti olarak kaldığını belirtmektedir (1990b: 12).

Gelecek kesimde çevre korunmasına yönelik görünürde artan ilginin, turizm aracılığıyla görsel tüketimin artışından nasıl kökenlendiğini ele alacağım. Bunun ardından, turizmin, çevreyi olumsuz yönde etkilediği varsayılan bazı karmaşık yönlerini göstereceğim. Sonunda, bir çevreyi turist bakışı aracılığıyla görsel tüketim açısından çekici yapan ya da yapmayan bazı karakteristikleri ele alacağım. Bu turist bakışının, farklı yerler ve çevrelere farklı şekilde yansıyacak çeşitli biçimler alabildiğini ileri süreceğim.

D. TURİZM VE ÇEVRE BİLİNCİ

Kitlesel turizm, hem fiziksel hem de inşa edilmiş çevreye yönelik ilginin artmasına birçok biçimde yardım etmiştir. Birincisi, turizm, çok daha geniş bir çevrenin görülmesini sağlar. Bu durum, ziyaretçileri sadece belirli merkezlere ve dinlence yerlerine taşıyan demiryoluyla karşılaştırıldığında, otomobil ve uçak ulaşımının artmasıyla önem kazandı. İnsanlar farklı peyzajları karşılaştırabilmiş ve uygun beğeni yargılarında bulunmak için gerekli kültürel sermayeyi geliştirebilmişlerdir. Özellikle otomobil ulaşımı, insanların belirli peyzajlar içindeki hareketlerinin çok daha az yönlendirilmesine imkân vermektedir. Umulmadık şekilde göze batan çirkin şeylerle ya da daha doğrusu, umulmadık ve planlanmamış peyzaj veya kentsel peyzajlarla karşılaşabilirler. Tabii ki tüm ulaşım biçimleri güçlü bir altyapıyı gerektirir ve bu altyapının kendisi göze batan çirkin şey olabilmektedir.

İkincisi, farklı çevreler, geçmişte olabildiğinden çok daha etkin biçimde karşılaştırılabilir. Bunun nedeni, en azından "Batı"dakiler

ve Pasifik Kıyısı'nda yaşayanların bir kısmı için turist bakışının "küreselleşmesi"dir. Küreselleşme, zaman-mekân sıkışmasının başka bir ifadesidir. Bunun gerçekleşmesi üç seyahat biçimi aracılığıyla olur: şimdilerde daha uzak yerlere yapılan gerçek seyahat; alışveriş merkezlerinde, dünya fuarlarında ve Avustralya'nın İkiyüzüncü Kuruluş Yıldönümü benzeri turistik-tarihsel gösterilerde olduğu gibi simüle edilmiş seyahat (Bu sonuncusu için bkz. Morris, 1990a); ve en şaşırtıcı biçimde neredeyse dünyadaki her yerin görülmesi ve karşılaştırılmasına imkân veren koltuk turizmi (Urry, 1990). Uygun çevrelerin imajları çoğunlukla insanların kendi fotoğrafları veya TV/VCR'de görülen programlar aracılığıyla çok daha kolay biçimde yaratılabilir, değerlendirilebilir ve karşılaştırılabilir.

Üçüncüsü, hem çevreye yönelik ilgi hem de turizmin gelişimi, görsel tüketimin ya da daha genel olarak usa veya söyleme dayalı olmayan bir "estetik" yargının artan öneminden kaynaklanmaktadır (Lash, 1990b). Dolayısıyla bu durum, Batı toplumlarında görülen hâkim ekonomik yapıdaki üretim ilişkilerinden tüketim ilişkilerine doğru olan değişimle ilişkilidir (Bkz. Abercrombie, 1990; Morris, 1990a). Bu tür toplumlarda yaşantıların merkezinde tüketim dinamikleri yer alır ve bu tür tüketim özellikle çevre tüketimiyle ilişkili olarak estetik yargılara dayanır. Bu da, başka bir yerde "romantik turist bakışı" adını verdiğim şeyin yaygın gelişimiyle ilişkilidir. Görsel tüketimleri sırasında çok sayıdaki insan, yalnızlık, mahremiyet ve ister doğal isterse de yapılı olsun çevreleriyle kişisel, yarı-tinsel bir ilişki ararlar. Bu nedenle romantik turist bakışı çevre koruma girişimlerini besler ve destekler. Walter (1982), Wiltshire'daki Stourhead Parkı'na gönderme yaparak bunu örneklemektedir (Bkz. bu kitabın 186-187. sayfası).

Dördüncüsü, yükseköğrenim düzeyine, profesyonel/yönetimsel mesleklere sahip ve yaşlı insanların oranındaki artış çevreye yönelik kaygının ve belirli türden turizmin artışına yol açıyor. Özellikle bu etmenler, hem ziyaret etme hem de koruma açılarından kırsal kesimin çekiciliğini yükseltiyor. Birleşik Krallık'ta çeşitli kırsal kesimi koruma örgütlerinin üye sayısında büyük artışlar olmuştur: 1971-1987 arasında National Trust'ın üye sayısı yüzde 505, Royal Society for the Protection of Birds'ün üye sayısı

yüzde 539, Royal Society for Nature Conservation'ın üye sayısı yüzde 281 ve Friends of Earth'ün üye sayısı yüzde 2850 arttı (Urry, 1990: 96). Kırsal alan bu tür gruplar açısından çekicidir ve bu, çevre hareketinin kentleşme karşıtlığını yansıtmaktadır. Kırsal alanın doğaya "daha yakın" olduğu görülmektedir; görece bir insan yokluğu vardır; mekanik olmayan bir çevre vardır; çevre planlanmamış, karmaşık ve labirent gibidir. Ancak yine de kırsal alandaki Batılılaştırılmış tarım biçimlerinde neredeyse doğal olan hiçbir şey yoktur; yalnızlığa ulaşmak için kalabalık görünümleri atlayarak uzun mesafeler kat etmek gerekir; çevre oldukça makineleşmiştir ve bu tür mekanik görünümlerden ancak çok seçici "peyzajlar" kurarak kaçınılır; ve bazı bakımlardan tarımın endüstrilerin en rasyonelleşmişi olması ve yoğun dışsal düzenlemelere maruz kalması nedeniyle çevrede plansız bir şey yoktur. Ayrıca kırsal alandaki çevre korumanın etkileri, hiçbir biçimde başka toplumsal gruplar açısından belirsiz olmayan sonuçlar taşımaz. Flynn, Lowe ve Cox'un belirttiği gibi:

> Kasaba ve köylerin çoğu, yerelliğin karakterini ve fiziksel görünümünü hoş olmayan gelişimlerden korumaya yönelik bir güzelleştirme ya da koruma grubuna sahiptir. Bu nedenle 1970'lere dek yirmi beş yıllık kırsal planlama, sakinlerinin isteklerinin yerli halk ile uzlaşmadığı, korunmuş yatakhane köylerin ve orta sınıf yerleşim bölgelerinin yeniden düzenlenmesinde başarılı olmuştur. (Flynn ve d., 1990: 10)

Ayrıca, hem artan bir çevre bilincini yansıtan hem de bu tür bir bilinci daha da geliştiren çağdaş turizmde önemli gelişimler vardır. İnsanların beğenileri daha da farklılaşır ve seçici olurken, Akdeniz dinlence yerlerine düzenlenen kitle-üretimi ve kitle-tüketimi paket tatilin popülerliğinde azalma olduğu görülmektedir. Onun yerine, uzun dönemli tatillerde ve kırsal, kentsel, endüstriyel ve hatta yeşil turizmde büyüme olmuştur. İnsanların, bakılacak çok daha geniş bir nesneler dizisi tarafından artan biçimde cezbedildiği görülmektedir. Bu durum, çevresel etkileri birbirine karıştırmıştır. Bir taraftan, aşağıda tartışacağım gibi, bazı tıkanma sorunlarını en azından görece olarak azaltmaktadır. Öte yandan insanların be-

ğenilerinin genişlemesi, turizmin hem iyi hem de kötü etkilerinin çok daha geniş bir alana yayılması anlamına gelmektedir. Birleşik Krallık'ta şu anda nereyse tüm köy, kasaba ya da kentlerin en önemli hedeflerinden biri turizmin desteğine sahip olmaktır. Ve bu, dünyanın başka yerleri için de geçerlidir.

İspanya'nın durumu en ilgi çekici örneği oluşturmaktadır; bu ülke kadar turizmin tam bir çevre felaketine dönüştüğü bir yer daha bulmak zordur (Bkz. Hooper, 1990; Hopkins, 1990, aşağıda). Ancak burada İspanya'nın gelişimine ilişkin belirtilmesi gereken bazı çelişkili noktalar söz konusudur:

1. Kuzey komşularının tümünün yaşadığı uzun endüstrileşme dönemini yaşamadı; bu nedenle Kuzey Avrupa'nın endüstri bölgelerinin yaşadığı biçimde çevresel açıdan zarara uğramış oldukça az bölgesi vardır;
2. Savaş sonrası dönemde yaklaşık otuz yılda ülke çoğunlukla sanayi öncesi bir toplumdan sanayi sonrası bir topluma sıçradı;
3. Bu çarpıcı dönüşüme yol açan sanayi, ekonomi kötüye giderken ticaret açığını kapatmak için döviz yaratmış olan turizmdir; 1988'de turizm, ekonomik etkinliğin ve istihdamın yaklaşık yüzde 10'undan sorumluydu;
4. Ayrıca turizmin gelişimi önemli bir yeniden paylaştırıcı etki taşır; çünkü asıl olarak turizmi, Akdeniz havzasına seyahat eden ve Britanyalılardan ayrı olarak kaldıkları yerde çok para harcayan Kuzey Avrupa'nın zengin ülkelerinden gelenler oluşturmaktadır;
5. Turizmin Akdeniz'in İspanya kıyıları ve Balear Adaları üzerindeki çevresel etkileri yıkıcı olmuştur ve bu etkiler bir dereceye kadar, İspanyolların kendileri için daha popüler olan Atlantik kıyıları için de geçerlidir;
6. Ancak bu çevresel etki oldukça dar bir kıyı şeridiyle sınırlı kalmıştır ve İspanya'nın çoğu bölgesi, görece olarak zarar görmemiştir (Örneğin İspanya herhangi bir Avrupa ülkesine oranla daha nadir hayvan ve bitki türlerine sahip);
7. (Kısmen Akdeniz kıyı çizgisinin görsel açıdan çekici olmayan doğasından kaynaklanan) standart ürünün, ucuz kitle-üretimi plaj tatilinin çekiciliği azalmıştır; bu nedenle şimdilerde İs-

panya'nın geri kalanında turizmi geliştirmek için yapılan büyük girişimler vardır;

8. Bu durum, özellikle İspanyol girişimcilerin desteklediği; ama paradoksal olarak çevreye karşı duyarlılığın fazla olduğu Kuzey Avrupa'dan gelecek potansiyel ziyaretçiler açısından özellikle çekici olmayabilen büyük ölçekli gelişmelerle, ülkenin iç kısımlarında çevresel gerileyişin yeni biçimlerine yol açacaktır;
9. İspanyol hükümeti, kıyı çizgisi yakınlarında yapılaşmayı yasaklayan ve ruhsatsız yapıların yıkımına olanak veren ekolojik açıdan acımasız 1988 Kıyılar Yasası aracılığıyla Akdeniz bölgesinin piyasasını artırmaya çabalıyor.

Bu nedenle, çevresel içerimler, göründüklerinden daha karmaşıktır. Turistleri İspanya'nın iç kesimine seyahat etmek için yüreklendirmenin ya çevreye ya da İspanyol halkına mutlaka yarar sağlayacağı tartışmalıdır. Bir başkası aksini ileri sürebilir, ziyaretçileri Akdeniz kıyısında tutarak ve onların iç kesime hareket etmelerini gerçekten önleyerek en az zarar sağlanacaktır. Ancak bu, sadece zengin ziyaretçiler kıyıdan kaçıp iç kesimde mülk sahibi olabilecekleri için toplumsal açıdan seçici sonuçlar doğuracaktır.

İspanya kıyılarındakine benzer pek çok turist gelişimlerine yönelik yaygın eleştirilerden biri, onların "yapay" olmaları ve tümüyle inşa edilmiş (çoğunlukla en berbat mimari özellikler taşıyan yapılara sahip) bir çevreyi kapsamalarıdır. Fakat İspanyol örneği, bu tür yapay gelişimlerin mutlaka hoşa gitmeyen bir durum yaratacağı sonucuna ulaşırken tedbirli davranmamızı zorunlu kılmaktadır. Jill Tweedie tarafından aktarılan ilgi çekici bir örnek, bir Kuzey Galler yarımadası üzerinde inşa edilmiş ve sadece turistler için tasarlanmış güzel bir fantazi köy olan Portmeirion örneğidir (Tweedie, 1990). İki belirgin özelliği vardır: Birincisi, çok çekicidir ve tümüyle "yapay" ve zamanından önce "postmodern" olmasına karşın, çarpıcı bir fiziksel konumda yer alan yapılar grubu olarak işlev görür; ve ikincisi, bölgeye gelen ziyaretçiler bu "bal çanağı"nda toplaşır ve çevre köylerde yaşayan insanları rahatsız etmezler. Tweedie şöyle özetler: "Turistler tek bir yöre insanının rahatını bozmadan dolaşabilir, aval aval ba-

kınabilir, alışveriş yapabilir ve yorgunluğunu atabilir. . . yöre insanlarından 80 kişi burada çalışmakta ve gecelerini kendi gerçek köylerinin huzuruyla geçirmektedirler" (1990).

Fakat pek çok turist aslında bu "gerçek köyleri" ziyaret etmekten hoşlanacaktır. Kırsal Galler'de turizm üzerine yapılan son araştırmalar, insanların en çok hoşlandıklarını iddia ettikleri şeyin, özgül temalı etkinlikler değil; "sıradan", oldukça iyi korunmuş kırsal alan olduğunu açığa çıkardı (Jones, 1987). Bu tür görüşler İsviçre, Batı Almanya ve Fransa'da başlayan ve Britanya'da Dorset, Northumberland, Herefordshire ve Cumbria'da bulunan "yeşil turizm"in büyümesini yansıtmaktadır. Bu tür turizmin görevi, alanların ve üzerlerindeki yabanıl yaşamın korunmasını sağlamaktır. Küçük-ölçek, yerel denetim, yerel emeği kullanan yalın gelişimler, "geleneksel" biçemde yapılar, ziyaretçilerle kişisel ilişkiler, yerel ürünlerin yenilmesi, bölge ekolojisinin ve mirasının anlaşılmasını yüreklendirme ve bir turist mono-endüstrisini yaratacak gelişimlerin çoğalmasını sınırlamak yeşil turizmin başlıca hedefleridir.

Yeşil turizmin etkili olabileceği yerlerden biri, ağaçlandırma alanlarıdır. Turistler zararlı çevresel ve toplumsal sonuçlar taşıdığına inanılan kozalaklı ağaçların "modernist" planlamasına özel bir düşmanlık göstermişlerdir; bu sonuçlar arasında avcı kuşları da içeren "yerli" yabanıl yaşamın yitirilmesi, düşük istihdam düzeyleri ve yabanıl, açık ve "romantik" fundalıkların ortadan kalkması sayılabilir (Bkz. Shoard, 1987: 223-5). Bu örnek, eğer turistler çevreyi korumak için daha fazla baskı uygulamış olsalardı, açık fundalık arazilerin ve yaprakları dökülen ormanların daha etkili olarak korunmuş durumda olacağını ve kozalaklı ağaç sıralarının modernleşmiş dikimine izin verilmeyeceğini göstermektedir. Özellikle bir tür "yeşil turizm" bilinci yaygınlaştığı ölçüde, daha fazla turistin varlığı, çevrenin ıslahına yönelik bir kampanyanın gelişmesini sağlayacaktır. Turizm nedeniyle pek çok milli park yaratılmıştır ve bu parklar olmasaydı pek çok hayvan ve bitki türü kaybolacaktı (Bkz. Hamilton, 1990).

Sonuçta, pek çok insanın neden böylesi farklı çevrelere bakmak istediğini yani insanların neden yabancı yiyecek, dil, hava ulaşımı, yabancı gelenekler, kirlenme ve benzerlerine ilişkin olarak büyük risk almaya istekli olduklarını kısaca özetlemek gerekecektir. Tu-

rizmin son yirmi yıldaki gelişimi, daha büyük kişisel risk almaya ve bu nedenle de günlük yaşam içinde yeniden beceri kazanmaya mı işaret ediyor? Nükleer radyasyon ve diğer kimyasal kirlenme biçimleri karşısında güçsüzleşme ile günlük yaşamın çeşitli başka yönlerinde yeni beceriler edinme arasında paradoksal bir bağlantı var mı? Beck'in ileri sürdüğü gibi, duyularımız bazı risk biçimlerine değer biçmek için yetersiz kalmıştır, "duyularımız güçsüzleşmiştir", öyle ki insanlar "medya ürünleri"ne indirgenmişlerdir ve "merkezi enformasyonun dikte edilmesi"ni kabul etmek zorundadırlar (Beck, 1987: 156). Bu nedenle (savaş ve enerji türü olarak) atom tehlikesinin günlük yaşamı "kafasız" bırakmış olduğu, onun yerine insanların başka bağlamlarda (suçluluk, hızlı otomobil kullanma, uyuşturucular, egzotik yiyecekler, yabancı seyahatler vb.) risk-alıcılarına dönüştükleri ileri sürülmektedir. Bunlar, Beck'e göre güçsüzleştirilmiş duyuları kullanmanın yeni yollarıdır. Beck, "algısallığın sonu"ndan ve "risk gerçeklerine ait bir toplumsal yapılanmanın başlangıcı"ndan söz eder (Beck, 1987: 156).

Sonuç olarak, çevre bilincinin artışı, turizmin dünya çapında yayılmasını sağlayan sürecin bir parçasıdır. Görülüyor ki insanlar, farklı yerleri, özellikle doğal ve yapılı çevrenin algılanan özelliği açısından, giderek daha çok araştırıyor ve karşılaştırıyorlar. Tarım ya da ormancılıkları, endüstri ya da boş zaman etkinlikleri modernleşmeye maruz kalmış yerler, büyük kentler dışında, ziyaretçiler tarafından daha sonra genelde arayıp sorulmuyor. Bu turizmin bir özelliği, çevre bilincinin artmasına, daha doğrusu bazı durumlarda fiziksel çevrenin görünümlerinin ıslah edilmesine yardım etmesidir (İspanya durumunda bile bu tartışılabilir). Gelecek kesimde, bu noktaların çoğunun öbür yüzlerini ele alacağım. "Doğa"yı yücelten romantik bakışın artması, turizmin dünya çapında yayılmasına yardım ediyor ve bu nedenle de yaygın çevre bozulmasına katkıda bulunuyor (Bkz. Romeril, 1990 aşağıda).

C. TURİZM VE ÇEVRESEL ZARAR

1970'lerde Yunan Ortodoks Kilisesi yeni bir dua önerdi:

İsa, Tanrı'nın Oğlu, dünyevi turist dalgası tarafından felakete uğrayan

kutsal manastırları olduğu kadar bu Ortodoks kentleri, adaları ve köyleri de esirge. (Aktaran Crick, 1988: 64)

Bu nedenle, otantik yaşam biçimlerinin gösterenleri olarak görülen yerel insanlarla karşılaştırıldığında, turistler, giderek çevrenin başlıca kirleticileri olarak görülmektedir. Elbette bu karşılaştırma, "yerel insanlar"ın farklı tarım pratiklerinin çevresel kalite üzerindeki korkunç etkileri nedeniyle tümüyle haklı gösterilemez (Bkz. Lowe ve d., 1990, Britanya'nın durumu). Ancak turistler belirli yerlerde zaten yaşamakta olanlar açısından riski daha da arttırmışlardır. Çevreye yönelik artan duyarlılık, turizmin de giderek başlıca çevre sorunu olarak görülmesine neden olmuştur; Britanya nüfusunun yüzde 52'si turizmi, ülkenin karşılaştığı ciddi bir sorun olarak görmektedir (Phillips, 1990). Turizmin zararlı sonuçları birçok farklı biçim almaktadır:

1. Tıkanıklık ve altyapısal zorlanma

Venedik'te yoğun ulaşım ve temel hizmet sorunları son zamanlarda özellikle günlük geziler yapan Doğu Avrupalı turistlerin korkunç istilasıyla daha da kötüleşmiştir. Kentin zaten tümüyle dolu olarak değerlendirilmesi nedeniyle, kentte konumlanan EXPO 2000'i önlemek için kent sakinlerinin başlattığı bir kampanya başarılı olmuştur. Göller Bölgesi'ndeki Milli Park görevlisi, bölgenin yılda 16-18 milyon ziyaretçiden daha fazlasını alamayacağını öne sürmektedir (Bkz. Tighe, 1990, o zamanki İngiliz Turist Kurulu Başkanı olan William Davis'in sert yanıtı için). Benzer şekilde, Malta'da, turist sayısını arttırma arzusu, kamusal düzenleme yokluğuyla birleştiğinde şiddetli tıkanma sorunlarına neden olmuştur. Turist sayısı bir yıl içinde yüzde 30 artmıştır (Kelly, 1990).

Çevresel sonuçların yoğun olmasının bir nedeni, turistlerin coğrafi olarak yoğunlaşmalarıdır. Örneğin, Yugoslavya'yı ziyaret eden turistlerin yüzde 86'sı kıyısal dinlence yerlerinde kalıyorlardı. Bu durum sadece, temiz su sağlanması gibi, iyi altyapısal hizmetleri sunma sorunlarını şiddetlendirmekle kalmaz, daha fazla sorun yaratır: Kıyısal deniz yaşamının doğal habitatına zarar verilmesi, uygunsuz ve çirkin yüksek otellerin yapılması (bugünlerde

Türkiye'de olduğu gibi); özellikle turist akışının mevsimsel doğası nedeniyle yerel istihdam örüntülerinin çarpıtılması ve "ev sahipleri" ile "konuklar" arasındaki kültürel farklılıklardan dolayı toplumsal gerginlikler gibi (Bkz. Turner ve Ash, 1975; Smith, 1978).

2. Çiftçilik örüntülerindeki ve ortaya çıkan peyzajın görünümündeki değişimler

Britanyalı ziyaretçilerin "Chiantishire" adını vermeleri nedeniyle Tuscany'deki Chianti'de, bir tartışma ortaya çıkmıştır. Son olarak, bölgede ilerideki yabancı yatırımları önleme ve "kirletici öğeler"in "tasfiyesi" amacıyla Chianti Vakfı kurulmuştur. Yabancı küçük çiftlik sahipleri özellikle üzüm bağlarını gereği gibi işletmeyi bilmedikleri için eleştiriye uğramışlardır. Sonuçta, yerel kültür, çiftçilik pratikleri ve kırsal alanın görünümü ciddi biçimde değişme tehlikesiyle karşı karşıyadır (Bkz. Johnston, 1990). Göller Bölgesi'nde çiftlik sübvansiyonlarındaki azalma yayla koyunculuğunun ve bu nedenle de, Herdwick koyun sürülerinin yüzyıllar boyunca üretmiş olduğu özgün peyzajın varlığını tehdit etmektedir.

3. Çevresel açıdan duyarlı alanlarda büyük turizm gelişimlerinin yerleşmesi

Burada örnek olarak İskoçya, Aviemore'daki gibi kayak kompleksleri nin ya da Alpler'deki olağanüstü "endüstriyel kayakçılık"ın gelişimi verilebilir (Bkz. Kettle, 1990). Bu dağlar yedi ülkeye dağılmakta, ancak şimdilerde sadece 12 milyon sürekli nüfusu barındırmaktadır. Fakat geçici nüfus, sürekli nüfusun on katıdır ve gittikçe de artmaktadır. Alpler, "ova Avrupası'nın tek-ürüne dayalı sömürgesi olarak yeniden kurulmuştur. Bu ürün . . . 'endüstriyel kayakçılık'tır" (Kettle, 1990: 7). Şu anda, ormanları keserek, çayırları yok ederek, akarsuların yataklarını değiştirerek ve vadileri betonlaştırarak üretilmiş, inanılması güç 40.000 kayak pisti var.

Malta'da çiftçilik yapılan büyük toprak parçaları turistik gelişmeye bırakıldı. Malta'nın Gozo Adası üzerindeki geriye kalan tek "yabanıl" alanı, 600 tatil villası inşa edecek bir İsviçreli şirkete satıldı (Bkz. Kelly, 1990). İlginç biçimde Malta hükümeti, ilk

Çevre Bakanını henüz atamıştı ve bakan amaçlanan bu gelişimin ölçeğinde makul bir indirim yaptı. Hiç şüphesiz Malta gibi oldukça küçük alanlardaki kitle turizmi, güçlü ve çevre bilinci olan bir devletin bulunmadığı ülkelerde ciddi çevresel hasarlara yol açıyor. Ve dolayısıyla bu durum, bölgenin daha varlıklı ziyaretçiler açısından çekiciliğini yitirmesiyle sonuçlanacaktır. Yine de kitle turizmine karşı argümanlar, genellikle toplumsal açıdan seçicidir ve bu tür ziyaretçilerin, bir yere ilişkin güç fark edilen özellikleri değerlendiremeyeceğini ima ederler. Malta konusunda yazan Kelly, ülkenin karakterini yansıtan ve ince beğeni gerektiren çevrelere ya da tatillere yönelik merak taşımayan kitlesel İngiliz ziyaretçilerden söz eder (1990). Selbourne benzer şekilde, bazen ziyaret ettikleri adanın değerinin farkında bile olmadıkları söylenen çok sayıda Britanyalı genç işçi-sınıfı erkeğinin gelişiyle tahrip edilen Corfu'daki "Club Yob"u eleştirir (1990). Selbourne şöyle belirtir:

> Fiyatlar çok düşüktür ve yerin antik ruhu ve büyüleyici güzelliği pahasına, açgözlülüğün teşvik edici güç ve kazancın tek hedef olduğu gelişme çok hızlı gerçekleşmiştir . . . Corfu'nun, Britanyalı turistlerin kabalığına terk edilmesi bir kısır döngüdür.

Çevresel nedenlerden ötürü kitle turizmine yöneltilen eleştirilere ilişkin belirtilmesi gereken iki nokta var. Birincisi, bu tür eleştiri, çevresel bozulmaya neden olduğu düşünülen turist kitlesi üzerinde toplumsal üstünlük belirten bir toplumsal beğeni ifadesini içermektedir. Bu, sınıf ve kuşak farkına dayalı politikanın (Yukarıdaki Selbourne örneğinde olduğu gibi) ya da ırka ve ulusa dayalı politikanın (Avustralya'daki Japon kitle turizmi gelişmelerine karşı çıkılması gibi; bkz. Morris, 1990a) bir biçimidir. Çoğu kez bu tür bir görüş, belirli bir toplumsal sınıf tarafından geliştirilmiştir ve romantik turist bakışı olarak adlandırdığım, tahrip edilmemiş bir doğada yalnızlık içine dalıp gitmeye dayanmaktadır. Walter şöyle yazmaktadır:

> Profesyonel fikir-yaratıcıları (broşür yazarları, öğretmenler, Kırsal Kesim Komisyonu elemanları vb.) büyük ölçüde orta sınıftandır ve konumsal mallara yönelik romantik arzu büyük ölçüde orta sınıf içinde

temel bulur. Romantik yalnızlık bu nedenle etkili sponsorlara sahiptir ve iyi reklam alır. (Walter, 1982: 303; ve bkz. 8. Böl.)

İkincisi, bölgelerin, turistik gelişimlerin neden olduğu yıkımdan korunmaları gerektiğini savunmak, "koruma"dan neyin kastedildiğinin açık olduğu anlamına gelir. Ancak tabii ki tüm çevreler kısmen "kişi-yapımı"dır ve bu nedenle neyin korunması gerektiğini ayırmak için sadece "doğal" kavramını kullanmak yetmez. Koruma, kesin çevresel içerimler taşıyan bir nosyon değildir. En azından üç tür koruma vardır. Bunlardan biri estetik koruma olarak adlandırılır; bir çevreyi, verili güzel ve yüce kavramlarına, çoğu zaman söz konusu olan çevreyle karşıtlık yaratan şeylere dayalı kavramlara göre korumak (Bkz. Green, 1990). İkincisi, bilimsel koruma kavramıdır; fiziksel çevrenin hangi öğelerinin korunmaya değer olduğu ve bu tür öğelerin nasıl korunması gerektiğine ilişkin güncel bilimsel düşünceye dayalı koruma. Üçüncü bir kavram, kültürel koruma kavramıdır; belirli bir alanda yaşayanların özel yaşam örüntülerini korumak ve dış müdahaleleri önlemek. Sorun, bu farklı koruma nosyonlarının birbiriyle karşıtlık içinde konumlanabilmeleridir; özellikle çekici çevreleri ziyarete yönelik taleplerin büyük ölçüde artmasıyla birlikte, bu sorun belirginleşir. Örneğin, değişim, görünürdeki tüm "doğal" süreçlerin can alıcı yönüdür ve bu yüzden estetik ve kültürel nedenlere dayalı, gerçek anlamıyla koruma çabaları, bilimsel koruma olarak anlaşılanla çelişecektir.

Ayrıca estetik çevre nosyonlarının kendileri de değişmektedir ve bu nosyonlar, son zamanlarda kitle iletişim araçlarının doğasındaki gelişmelere bağlı olmaya başlamışlardır. Örneğin, kırsal alanla ilişkili olarak, Daniels ve Cosgrove, kırsal peyzajın, "bir düğmeye dokunmayla anlamının yaratıldığı, genişletildiği, değiştirildiği, ayrıntılandırıldığı ve sonunda yok edildiği . . . bir titreşen metin"e benzediğini belirtir (1988: 8). Bu tür estetik koruma nosyonları, bir yapay-olgular, sesler, dokular, fotoğraf imajları vb. pastişinden oluşmuş, kırsal "temalı" çevrelerin kurulmasında da önemli olmuşlardır. Bunlar, kırsal alana gidecek ziyaretçilere hitap edebilirler; ama oldukça kurulu bir doğayı gerektirirler; özellikle bilimsel koruma bakış açısından kesinlikle çevresel zarar yaratacaklardır. Bu zarar, belirli bir doğa yapımıyla ilgilidir; hem ya-

pay kırsal temalar kurulmasından hem de ziyaretçi sayısının, örneğin yerli bitki örtüsü ve hayvan topluluğunu etkileyecek ölçüde artışından kaynaklanacaktır.

Ve hatta bilimsel koruma, "yerli" olarak farz edilen şeyin mutlak olmaması nedeniyle, sabit bir nosyon değildir. Belirli bir alan içinde bulunan türler, iklime, atmosfere, göçe, arazi kullanımına vb. bağlı olarak değişmektedir. Mutlak doğa yoktur; doğa, tarihsel ve coğrafi açılardan görelidir. Turistik gelişimler aracılığıyla yaratılanlar gibi kimi değişim türleri çevresel açılardan zarar vericidir. Bu nedenle, mutlak zarar yoktur; ama tarihsel ve coğrafi olarak verili doğaya ilişkin bir zarar vardır.

D. TURİZM VE ÇEVRENİN GÖRSEL TÜKETİMİ

Son kesimde, turist bakışı açısından bir çevrenin görsel tüketim için uygun görülmediği birçok farklı biçimi ortaya koyacağım. Bu, bir çevreyi bu bakışa uygun yapan özellikleri ve ayrıca bu bakışın aldığı biçimleri açığa çıkaracaktır.

İlkin, "teknolojik peyzaj hatası" nedeniyle görsel olarak kirletilmiş çevre söz konusudur (Bkz. Thayer, 1990: 2). Burada, "uygunsuz" olarak yorumlanabilen maddi nesneler bulunur. Çekici bir deniz kıyısındaki bir nükleer enerji santralı (Morecambe Körfezi'ndeki Heysham nükleer santralı gibi) ya da büyüleyici olabilecek bir akarsu vadisindeki fabrika yapıları (Bask ülkesindeki vadilerin çoğunda olduğu gibi) ya da bir yüksek teknoloji bilim parkının yakınındaki çiftlik yapıları örnek olarak verilebilir. Bu problemlere tepki olarak, turist hizmetlerini sunanlar, uygunsuz teknolojileri gözlerden saklamak için "görsel kaynak yönetimi" teknolojileri geliştirmişlerdir (Bkz. Thayer, 1990).

Ancak, peyzaj ve yapıların ilgi çekici yan yanalığını içermeleri nedeniyle insanların hoşuna giden kimi çevrelerin olduğu da belirtilmelidir (pek çok kent turizminde olduğu gibi). Kültürler, "modern" teknolojilerden yoksun pastoral peyzajların değerlendirilmesi konusunda farklılık gösterir (Bkz. Thayer, 1990: 5). Ayrıca yapılar yaşlandıkça, kimisi metaforik olarak "peyzajın parçası" olarak değerlendirilir; örneğin Settle-Carlisle demiryolu

üzerindeki Ribblehead viyadükü ya da Liverpool kıyısındaki Albert Dock.

İkincisi, kirli olduklarına inanıldığı için tehlikeli ve gereksiz yere riskli olarak görülen çevreler vardır. Bu kirlenme bir biçimi ya da her iki biçimi de alabilir. Bir yanda, belirli bir yerde bulunmayı tehlikeli kılan, özellikle havanın ya da suyun fiziksel kirlenmesi vardır. Ancak burada neyin "riskli" olduğuna karar verilmesi çoğunlukla bağlama bağlıdır. Bir turist olmak, neyin riskli olarak algılanacağına dair kimi çarpıcı değişimleri gerektirir. Örneğin, bir bölgeye gelen ziyaretçiler, (yerel kabuklu deniz hayvanları gibi) kirli besinler yiyerek ya da yabancılarla cinsel ilişkide bulunarak hastalık riskine razı olabilirler; çünkü bunlar, bu tür etkinlikleri normal ve gündelik yaşamda olduğundan farklı bir bağlama yerleştiren egzotik görsel tüketimin biçimleridir. Turizmin, uzlaşımsal güven ve risk hesaplamalarının bozulduğu eşiksel bir durum olduğu söylenir. Kömür kullanan enerji santrallerinin ürettiği oldukça zararsız buharın solunması gibi başka fiziksel kirlenme türleri, bir bölgeyi turistlerin bakışı açısından uygunsuz yapmaya yetecektir.

Öte yandan, toplumsal kirlenme vardır. Belirli bir konumdaki bireyler ya da toplumsal grupların inanışları ya da eylemleri "kirletici" olarak görülebilir. Bunlara örnek olarak, sarhoşlar, evsizler, fahişeler, uyuşturucu kullananlar, yankesiciler, tehlikeli sürücüler, gençlik çeteleri ve hatta başka turistler verilebilir. Sonuçta kimi yerlerin görsel tüketim açısından kirletilmiş ve uygunsuz olduğu görülmektedir. Ancak, bu tür "kirleticiler"in algılanmasında oldukça çarpıcı değişimler gerçekleşebilir, hatta kimi kez bu tür gruplar, bir yere ilişkin egzotik veya "geleneksel" çekiciliklerin parçası olabilmektedir. Bu durumun Avustralya'daki yerli halka ilişkin olarak ortaya çıktığı görülüyor. İkiyüzüncü yıldönümü nedeniyle Avustralya hükümeti, yerlilerin yıllar sürmüş ihmal edilmelerini telafi etmek için kimi acil önlemler başlatmayı gerekli gördü (Bkz. Morris, 1990a). Bunun nedeni, giderek, turistlerin ve gazetecilerin yerlilere ait kültür ve pratiklerin artık "kirletici" değil; Avustralya'nın egzotik çekiciliğinin bir parçası (ya da hatta en önemli parçası) olduklarını keşfetmeleriydi. Tabii ki Yeni Zelanda'da Maorilerin bir görsel tüketim nesnesine dönüşmeleri daha uzun bir süreçte gerçekleşmiştir.

Üçüncüsü, çevre, tıpkı herhangi bir yer gibi sıradan olarak görülür. Potansiyel ziyaretçilerin dikkate değer bulacakları o yeri, pek çok başka yerden ve özellikle insanların günlük yaşamlarında gördüğü manzara ve görüntülerden farklı kılacak bir şey yoktur. Turist bakışının önemli bir yönü, olağan ile olağanüstü arasında bir bölünme olmasıdır (Bkz. Urry, 1990). Sadece ünlü olduğu için ünlü olan yerler gibi tüm yer/görünüm çeşitleri olağanüstü olabilir. Bir biçimde görsel açıdan ayırdına varılamayan çevreler, olasılıkla tüketilmeyeceklerdir. Ancak bundan, sadece fiziksel görüngülerin bu tür bir ayırt edici özellik halesi taşıdığı anlamı çıkarılamaz. Hem fiziksel hem kişi-yapımı görüngüler, soluk kesici o huşu anını yaratabilirler (İlk kez İskoçya dağlarındaki Glencoe'yu ya da Bristol'daki Clifton asma köprüsünü görmek gibi). Ancak bu algının, dönemden döneme tarihsel olarak değiştiği (Eski demiryolu istasyonlarının ve hatlarının günümüzdeki çekiciliğinde olduğu gibi); ve kimi kez belirli bir çevrenin değişmeyen doğasının, onu paradoksal açıdan dikkat çekici kıldığı (uçsuz bucaksız görünen bir çölde olduğu gibi) belirtilmelidir.

Özel çevresel niteliği nedeniyle belirli bir bölgeyi koruma girişimlerinin, bölgenin, ziyaretçilerin istilasına uğrayacak denli farklı kılınmasıyla sonuçlanabileceği ayrıca belirtilmelidir. Bu konu, Britanya'da 3000 fit üzerindeki en önemli yabanıl ve ormanlık bölge olan İskoçya'daki Cairngorms'a dair tartışmalarda gündeme gelmiştir. Cairngorms'un, milli park ilan edilmesiyle korunacağı düşünülmüştür (Bkz. Clover, 1990). Ancak bu tür bir önerinin, Kuzeybatı İngiltere'deki Göller Bölgesi gibi, bir turist "bal çanağı" yaratacağına ilişkin itirazlar olmuştur. Bir yeri milli park ilan etmek, İskoçya dağlarında pek çok farklı yeri ziyaret edebilecek potansiyel ziyaretçileri çeken bir tür mıknatıs yaratmaktır. Cairngorms'daki güncel çevre sorunlarından birinin, büyük geyik popülasyonundan dolayı yerli çam ormanlarının kendilerini yeterince yenileyememesi olduğu da belirtilmelidir. Ancak bölgeye gelen ziyaretçiler aslında büyük geyik sürülerini görmeyi yeğleyeceklerdir. Fakat geyik sürüleri, sadece arazi sahipleri ve arkadaşlarının avlanmaları için orada bulunmaktadır. Daha fazla çam ormanı ve çok daha az geyik, daha çevresel bir siyasa olarak gözükecektir, ancak zorunlu olarak çevrecilerin izleyebileceği bir siyasa değildir.

En son olarak, bir anlamda tarihsel açıdan uygunsuz olan çevreler vardır. Buradaki tarihe gönderme tuhaf gözükebilir; ama peyzajların sadece mekân içinde değil, ayrıca anlatısal açıdan zaman içinde de görünür olmalarını anlamak önemlidir (Bkz. Folch-Serra, 1990). Ya da Lynch'in sorduğu gibi, "Bu yerin zamanı ne?" veya daha çok "Bu çevrenin zamanı ne?" (Lynch, 1973). Çevreler, bu "zaman" ile tutarlı göründükleri takdirde, görsel olarak tüketileceklerdir. İnsanların otantiklik ile kastettikleri budur, fiziksel ve inşa edilmiş çevre ile belirli bir tarihsel dönem arasında tutarlı bir ilişkinin bulunması. Kırsal bir peyzajın otantik gözükmediği yer, çok "modern", çok planlı, çalılardan, dolambaçlı patikalardan, karışık ağaç ve bitki örtüsünden ve bir sürpriz öğesinden yoksun gözüktüğü yerdir. Aksine 1950'lerin tatil kampları, çoğunlukla süslemelerden ve geleneksel öğelerden yoksun, işlevselci bir üslupta yapılmış modern görünüşlü yapılardı (Bkz. Ward ve Hardy, 1986: 5. Böl., örneğin Prestatyn tatil kampı tasarımı). Buradan, insanların, bir çevreye yönelik neyin otantik olduğu ve olmadığı anlayışlarının gerçekte tarihsel açıdan doğru olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Sharratt tarafından, Canterbury Katedrali'nin görünüşteki otantik ortaçağ çevresi örneğinde bu durum çok iyi gösterilmektedir (1989: 36-8). Fakat gerçekte katedraldeki neredeyse tüm pencereler, güney pencereleri (1972'de) ve kuzeydekilerin çoğu gibi (1774'te), yakın zamanda yeniden inşa edilmiştir ve ilk harika penceresi, eski ve yeni cam parçalarından yapılmıştır. Aynı şekilde Christ Church Gate 1931'de başlayan bir restorasyondan kalmadır ve ikiz kuleler 1937'den sonraki kopyalardır. Sharratt, "Videolar ve enstantane fotoğraflar . . . kopyaların, yapılmış görünümlerin imajlarını kaydediyor", diye belirtir; bunlar, çok yerilen miras endüstrisinin bir parçası olan, yakındaki Pilgrim's Way Centre'ın tümüyle simüle edilmiş çevresinden çekilen imajlardan daha otantik değillerdir (Bkz. Hewison, 1987). Bu tür merkezlerde, ziyaretçilerin, sergilenenleri ve temsil edilen yaşam biçimlerini gerçekten anlamadıkları ileri sürülmekte ve bu merkezler edilgin bir tüketim yarattıkları düşünülerek kısmen yerilmektedirler.

Sharratt'ın tartıştığı gibi, bu, "günümüz imaj ekonomisi"nin gelişimiyle bağlantılıdır. Bu endüstride geçmişe ait nesne ve imajlar

şu anda, "potansiyel zihinsel hatıralar, kamera malzemeleri, hatırlanacak 'görüntüler' olarak, anlaşılmakta ve görülmektedir" (1989: 38). Bu nedenle yaygın ve sömürgeleştirici bir turist bakışının gelişimi vardır. Bu, görsel tüketim için yeniden yapılandırılan çevrelerin dönüştürülmesine etki eder. Ancak Sharratt, bu tür bir bakışa ilişkin birçok farklı öğe veya tipler arasında ayrım yapar. Bunların, başka bir yerde romantik ile kolektif turist bakışı arasında yaptığım ayrım ile bir araya getirilmesi, tablo XII.1'de gösterilen biçimleri yaratır (Urry, 1990).

Bunlar ideal tipler olarak görülmelidir ve çoğu turistin durumu, bu farklı turist bakışlarının karmaşık kombinasyonlarını içerecektir. Bu biçimlerin, farklı turizm tiplerinin hepsini içermediği belirtilmelidir. Özellikle, farklı turist pratikleri, üç farklı boyutta değişir: Mekânsal, yani farklı seyahat ve hareketlilik tipleri; zamansal, yani zaman uzunluğu ve gelecek /geçmişle ilgili boyutlar; ve son olarak kurumsal; yani turizm ile başka ilişkili etkinlik biçimleri, yani alışveriş, spor, kültür, hobiler, eğitim ve ikamet arasındaki örtüşme. Bunların sonuncusuna ilişkin olarak başka bir yerde söylediğim gibi; kendi başına turizm ile diğer çeşitli toplumsal pratikler arasında bir farksızlaştırma süreci yaşanmaktadır; o kadar ki bu, sömürgeleştirici bir turist bakışı olarak adlandırılabilir ve sözü edilen diğer hizmetlerin sağlandığı çevrenin kalitesi açısından önemli içerimler taşır (Bkz. Urry, 1990).

Tablo XII.1 Turist bakışı biçimleri

Romantik	yalnızlık sürekli içine dalma görü, huşu, aura gerektiren bakış
Kolektif	komünal etkinlik ortak karşılaşmalar dizisi tanıdık olana bakma
Seyirlik	komünal etkinlik kısa karşılaşmalar dizisi farklı göstergelere bakma ve biriktirme

Çevresel	kolektif örgütlenme araştırmak ve incelemek üzere sürekli ve didaktik göz gezdirme
Antropolojik	Yalnızlık Sürekli içine dalma göz gezdirme ve etkin yorumlama

Yukarıdaki son nokta özellikle çevre ile ilgilidir. "İkinci" bir ev sahibi olarak, yılın bir kısmında bir turist bölgesinde yaşayan insanların bu bölgenin çevresel korunmasına ilişkin kaygı duymaları olasıdır. Belki birkaç kuşak sonra, kendilerini özellikle bir bölgenin yönetimiyle ilgileniyor bulacaklardır. Shurmer-Smith (1990) Ile de Moine'da ikinci evleri olan varlıklı yaz turistlerinin, yönelimleri açısından, görünüşteki "gerçek" yerellerden daha "yerel" olduklarını göstermektedir. Ancak ikinci ev olgusu, özellikle çok mütevazı gelirleri olan ve yıl boyunca bölgede ikâmet edenler açısından farklı türden ciddi çevresel sorunlar yaratır, örneğin bunlar, konutların ikinci eve sahip olanlarca alınması nedeniyle, çocuklarının söz konusu alanda yaşamaya devam etmelerini sağlayamazlar.

Bu farklı bakışların toplumsal örgütlenmesinin, çeşitli fiziksel ve inşa edilmiş çevreler üzerinde nasıl etkide bulunduğunu göstermek üzere başka araştırmaların yapılmasına gerek vardır. Mevcut çevrelerin çoğunun, hızlı, ama her zaman çok algılanamayan bir çevresel değişim yaşamaları nedeniyle, bu çok karmaşık bir sorundur (Bkz. Lowe ve d., 1990, Britanya tarımı ve çevresi konusunda). Fakat, bu tür çevreler ve onların farklı görsel tüketim biçimleriyle ilişkili olarak, bu tür karmaşıklıklar, turizmin üç önemli yönünden türevlenir.

Birincisi, turizm, fiziksel ve inşa edilmiş çevrelerin görsel tüketimiyle ve pek çok durumda buraların sürekli sakinleriyle temelden ilgilidir. Bu durum, çoğu kez devletin etkin şekilde katıldığı bir süreç olan, çevrelerin, yerlerin ve insanların, turist nesneleri olarak düzenli biçimde yapılmaları ve yeniden yapılmaları sonucunu doğurur (Kaç Avustralyalının "turist" olmaktan "turlandırılan" olmaya dönüştüğüne ilişkin bkz. Morris, 1990a). Bu nedenle, çevrenin tarım gibi pek çok kullanım içermesine karşın, tu-

rizm, çevreden ayrılamaz.

İkincisi, görsel tüketimden söz etmek, turistlerin bakmaya çalıştıkları yerleri ve çevreleri tükettiğini ya da silip süpürdüğünü ileri sürmektir. Pek çok insan, görece zarar görmemiş çevreleri ziyaret etmek ister; ama bu neredeyse imkânsızdır. Wheatcroft'ın söylediği gibi, "Hiçbirimiz turist tuzaklarına yakalanmaktan kurtulamıyoruz" (1990). İstenmeyen çevresel sonuçlar nedeniyle yerleri, kalabalıklar halinde ziyaret etmemeleri için insanları ikna edecek siyasalar saptamak çok güçtür. İnsanlar, başkalarının da kalabalıklar halinde belirli bir çevreye gitmek üzere yolda olduklarını bilir. Ve ayrıca daha fazla beklerlerse, söz konusu çevrenin ya doğrudan ya da açıkça yapay "sahnelenmiş otantiklik" yerleri inşa edilerek, dolaylı biçimde tümüyle tahrip edileceğini bilir. Ekonomist Mishan'ın (1969) tüm uluslararası hava seyahatlerini durdurmak için desteklediği acımasız çözüm türlerinin yokluğunda, milyonlarca farklı tüketiciye ait bireysel seçimlerin nasıl uygun biçimde kısıtlanacağını kestirmek zordur. Bu sorun, turizmi desteklemeyi, büyük bir ekonomik stratejinin yapıtaşı olarak gören yerel ve ulusal devletlerin yaygın biçimde işe karışması ile daha da pekiştirilir (Bkz. Leong, 1989, savaş-sonrası ulus-yapımının bir öğesi olarak ulusal turizm konusunda).

Üçüncüsü, turist pratikleri, daha önceleri etkin katılımcı olmamış nüfus grupları arasında daha etkin olarak yayılırken, yeni tüketim biçimlerine yönelik talep ve onların çevresel maliyetleri belirgin biçimde artıyor. Girişi düzenlemenin ve ayrımcı kısıtlı giriş biçimlerini sürdürmenin ve diğer çevresel istenmeyen sonuçlar yaratmamanın nasıl mümkün olacağını söylemek çok zordur. Geoffrey Wheatcroft örneğin, "ılımlı bir Nimbyizm* siyasası, doğayla sağlıklı temasımızı korumaya ilişkin tek umudumuzdur" (1990) demektedir. Şimdiye dek ne özel girişim ne de rekabetçi devletler, milyonlarca bireysel turist kararının derin etkisini azaltacak kolektif çözümler geliştirebilmişlerdir. Bunun nedeni kısmen, yukarıda tartışılan İspanya örneğinde çarpıcı biçimde gösterildiği gibi, turizmle ilgili istisnai ikilemlerdir. Turizmin *en* güç çağdaş çevre sorunlarının bir kısmını yarattığını söylemek, tümüyle hayal ürünü değildir.

* "Not in my backyard" sözcüklerinin ilk harflerinden oluşturulan bir terim. (ç.n.)

XIII
Göller Bölgesi'nin oluşturulması*

Göller Bölgesi'ne her yıl 17 milyon ziyaretçi uğramasının nedenlerini izah etmek kimi açılardan kolay gözükecektir. Burası, iyi biçimde kurulmuş turistik yerleri, görülmeye değer dağlardan eski köylere dek uzanan şaşırtıcı çekicilikleri ve tarihsel, yazınsal çağrışımlar zenginliğini içermektedir. Ayrıca bu bölge, hem Britanya'da hem de Birinci Dünya ülkelerinde, doğrudan pazarlanmasını sağlayan tutarlı bir kimliğe sahiptir.

Fakat bu ziyaret örüntüsünü açıklamak, göründüğü kadar basit değildir. İnsanların, var olan pek çok başka yere değil; buraya gel-

* Bu bölüm 'Turizm Doğa ve Çevre' başlıklı ESRC projesi bağlamında oluşturuldu; buradaki tartışmalara katkılarından dolayı Carol Crawshaw'a minnettarım. (y.n.)

mesini sağlamak, hem pazarlama açısından hem de daha genel olarak "kültürel üretim" açısından sürekli çalışmayı gerektiren birşeydir. Çok sayıdaki insanın neden onsekizinci yüzyıla dek konuksevmezlik abidesi olarak görülen bu özel yeri, şimdilerde gönüllü olarak ziyaret etmek istediğine dair açık ve kesin bir yanıt yoktur (Bkz. Crawshaw, 1994a, 1994b). 1630'larda İngiltere'nin *Short Survey/Kısa İncelemesi*'nde, bu bölgeye ilişkin "korkunç, asılı duran tepelerden başka bir şey yok" denirken (Aktaran Ousby, 1990: 130), bir yüzyıl sonra Daniel Defoe Westmorland'ı, "geçtiğim yerlerin en yabanılı, en çorağı ve en ürkütücüsü" ifadeleriyle tanımlıyordu (Aktaran Nicholson, 1978: 25). Göller Bölgesi, sadece bir doğa örneği olduğu için ziyaret edilmemiştir. Onsekizinci yüzyıl başlarında Göller Bölgesi bir bakıma doğaldı, ama o zaman tepeleri ve dağlarıyla insanları kendisine çeken bir doğayı değil, "konuksevmez dehşeti" temsil ediyordu. Göller Bölgesi doğanın cisimleşmiş hali olarak, doğal biçimde var olan ve varlığını başarıyla sürdürmek için dış etmene gerek duymayan bir bölge olarak gözükür. Ancak bu yanıltıcıdır. Önce bölgenin keşfedilmesi gerekiyordu; ardından uygun biçimde estetik olarak yorumlanması; ve sonra milyonlarca ziyaretçi açısından uygun, uysallaştırılmış manzaraya dönüştürülmesi gerekiyordu. Bu belirli boş zaman örüntüsü, Göller Bölgesi'nin "doğal" manzarasının kaçınılmaz sonucu değildi.

Onsekizinci yüzyıla dek Göller Bölgesi nadiren biliniyordu; çok az büyük ev barındıran ve hakkında İngiliz dilinde yazılmış çok az kaynakça olan yoksul bir alandı. Bölgeye çok sayıda ziyaretçinin gelmesinden ve ilk kez kimi ziyaretçilerin, o zamanlar İngiliz romantizmi olarak bilinen yapmacık bir pitoresk biçemde yazmaya başlamalarından önce burası İngiltere'nin parçası sayılmazdı. Nicholson, "Göller Bölgesi, dış dünyadan gelen ziyaretçiler tarafından keşfedildikten sonra İngiliz yazınında yer aldı" diye özetlemektedir (1978: 33). Ziyaretçiler tarafından üretilen bu yazın, şimdilerde "Göller Bölgesi" olarak tanımladığımız bölge etrafında bir yersöylencesinin gelişmesine yardım etmiştir. Ziyaretçiler ve de bazı ziyaretçilerin ürettiği ve diğerlerinin okuduğu yazın olmasaydı bu tür bir söylence ortaya çıkmayabilirdi. Ayrıca bu söylence, standart bir İngiliz yazınını belirleyen kimi yazarlar olmasaydı da yine ge-

lişmeyebilirdi. Belirli bir yer-söylencesi taşıyan Göller Bölgesi şu üç nedenden ötürü gelişti: ziyaretçiler, yazarlar ve romantizmin, İngiliz yazını olarak bilinen, öğretilen ve saygı gösterilen yazın ile birleşmesi (Bkz. Shields, 1991, yer-söylencesi kavramı üzerine).

Londra tiyatrolarının Elizabeth döneminden beri ulusal ve uluslararası turizm piyasası olarak hizmet gördüğünü ileri süren Holderness, seyahat örüntüleri ile sanatsal etkinlik arasındaki karşılıklı bağlantıları göstermiştir (1988). Londra dışından gelen çok sayıda ziyaretçi nedeniyle tiyatrolar gelişti ve başarılı oldular. Shakespeare'in kendisi de, "kültürel bir örüntünün yerleşmesine yardım etmiş" girişimciler sınıfına aitti; bu kültürel örüntü "her izleyicinin, bir metropoliten tiyatroya ulaşmak üzere uzunca bir geziyi göze alabilen ve kendisinden tiyatro oyununu saygıyla izlemesi istenen bir turiste dönüştürüldüğü bir örüntüydü" (Holderness 1988: 10).

Göller Bölgesi'nde ise durum farklıydı; özellikle metropolitan merkezden yazarlar ve sanatçıları da kapsayan pek çok ziyaretçinin gelmesiyle bu bölge bir anlamda İngiltere'nin parçası oldu. Bu ziyaretçiler Göller Bölgesi'ni, özellikle belirli bir yer-söylencesi geliştirerek, İngiltere'nin parçasına dönüştürdüler. Bu çorak ve konuksevmez yere yönelik bir yer-söylencesi geliştirilmesiyle birlikte bölge ziyaret edilmeye başlandı. Bu durum onsekizinci yüzyılın sonundan bu yana önemli bir özellik olan, yer-söylencelerinin hızlı çoğalması ve dolaşımının çarpıcı bir örneğidir. Toplumsal mekânların ziyaretçilere bağlı olarak gelişmesi ve ziyaretçilerin, bu tür yerleri çevreleyen ve oluşturan yer-söylenceleri tarafından cezbedilmeleri, "modernite"nin bir özelliği olarak görülmektedir (Lash ve Urry, 1994: 10. Bl). Holderness'in tartıştığı gibi, bunlar bir toplumun merkezinde yer alan, Londra veya Stratford-upon-Avon gibi yerleri (1988) ya da "çevresel", "kenardaki yerler"i (Shields 1991) kapsayabilir. İngiltere'de onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında ortaya çıkan bu tür yer-söylencelerine örnek olarak Blenheim ve Chatsworth gibi çeşitli kır evleri; Stonehenge veya Fountains Abbey gibi kimi yıkıntılar; ve kraliyet skandallarının bu tür bir söylencenin somutlaşmasına katkıda bulunduğu Brighton gibi dinlence yerleri verilebilir (Busby, 1990; Shields, 1991).

Birbiriyle yarış halinde bulunan çok sayıda yer-söylencesinin ortaya çıkışı, Adler'in onaltı ve onsekizinci yüzyıllar arasında belgelediği gibi, seyahatin doğasındaki çarpıcı değişimden kökenlenmektedir (1989a). Adler, onsekizinci yüzyıla dek seyaha-tin söyleme ve özellikle "kulak" duyusuna dayandığını göstermektedir. Bu durum "görgü tanıklığı"nın daha fazla önem kazanmasıyla birlikte giderek değişmesine karşın, seyahat hâlâ, enformasyonun belgelenmesiyle ilişkili olarak ele alınıyordu. Ancak kulağa karşıt olarak gözün üzerinde durulması hemen farklı bir yönelim aldı. Onsekizinci yüzyıla dek, seyyahlar, kendi gözlemlerinin dünyanın bilimsel ya da alimce anlaşılmasının bir parçasını oluşturacağını tahmin edemezlerdi. Salt bir yere yapılan bir seyahat bu türden bir yetke sağlamadı. "Doğa"nın (ve uygarlığın) "bilimsel" bilgisi, farklı bir söylemsel meşrulaştırmayı gerektiren seyahatten yapısal olarak farklılaşmaya başladı. Bu farklılaşma, hem sanat hem de yapı çalışmaları olarak uzmanlık çevresinden örgütlenmeye çalışıldı ve ardından peyzaj da karşılaştırmalı estetik değer nesnesi haline dönüştü. Seyahatin kendisi, ziyaret edilen yerler ve yapılan estetik yargılar aracılığıyla iyi beğeninin gösterilebildiği bir "uygulanan sanat" halini aldı (Bkz. Barrell, 1990, onsekizinci yüzyılda peyzaj resmindeki doğru beğeni üzerine). Adler, onsekizinci yüzyıl boyunca şunların gerçekleştiğini söylemektedir:

> Seyyahlardan gözlemlerini duygusal açıdan yansız bir tarzda ve üçüncü tekil şahıs kullanarak kaydetmeleri ve iletmeleri giderek daha az bekleniyordu. Görme duyusu aracılığıyla araştırılan güzellik ve yücelik deneyimleri kendilerini devşiren bireyler açısından taşıdıkları tinsel anlama göre değerlendirildi.... estetik dönüşümü süresince, gezip görme, eşzamanlı olarak, daha büyük tutku taşıyan ve daha mahrem olan bir etkinlik halini aldı. (1989a:22)

Ayrıca Adler, Rahip Gilpin'in "pitoresk turları"nın önemini belirtmektedir; bu turlarda seyyahlar, estetik açıdan eğitimli bir gözün yakalamayı umduğu başka "şeyler" ile doğal peyzajın bir araya gelmesinde "eğlence" bulmaya çalışmaktan hoşlanırlardı (Adler, 1989a: 22). Onsekizinci yüzyılın eğlenen gözü, doğaya; ve estetik yargı merkezleri olmadıkları için daha önceleri ziyaretçilere

itici gelen yerlere yöneldi. Estetik bir yargının doğa üzerinde karar kılmasıyla birlikte doğa, daha önceleri uzmanın bakışını cezbetmek için hiçbir şey yapmayan, "Göller Bölgesi" gibi yerlere dönüştü. Göz doğaya yöneldi; ama bu, bilimsel araştırmacının değil, eğlenen ziyaretçinin gözüydü; kısmen söylence ve imaja dayanarak yerleri araştıran bir gözdü. Bu bölümün geri kalan kısmında "Göller Bölgesi" olarak bilinen bölgeye ilişkin bu tür yer-söylencelerinin, "modern" İngiltere'deki bu hızlı dolaşan gösterge-sistemi içerisinde nasıl geliştiğini ele alacağım. Bu yer-söylencesi, Stratford-upon-Avon'a benzer bir yazınsal tapınak *ile* bir doğa tapınağını kaynaştırmaya çalıştı - *Wordsworth's Guide to the Lakes* bu her iki öğeyi birleştirir (Wordsworth, 1984; Ousby, 1990; Andrews, 1989). Bu, daha sonra başka peyzajları okumak ve yaşamak için uygun biçimde kullanılacak doğada bulunmak, doğayı görmek ve yaşamak açısından söylemsel bir yapı kurmuş bir yer-söylencesiydi (Bkz. Chapman, 1993: 195-6).

Bu tür bir yer-söylencesinin, toplumsal açıdan seçici olması doğaldır; çünkü sadece bazı insanlar bu tür söylenceler nedeniyle bir yeri ziyaret ederler. Burayı herkes ziyaret etmez; buraya tüm toplumsal gruplardan eşit düzeyde ziyaretçi gelmez ve tüm gruplar burayı ziyaret etmedikleri için benzer pişmanlığı duymazlar. Onsekizinci yüzyılda Göller Bölgesi, yazarlar ve sanatçılar ile popüler olmaya başladı. Ondokuzuncu yüzyılda, ortaya çıkan profesyonel ve yönetici sınıf özellikle yürüyüş ve daha sonra da profesyonel erkeklerin sporu olan tırmanış için büyük sayılar halinde burayı ziyaret etmeye başladı (Bkz. Milner, 1984). Bugünlerde bu alan, orta-yaşlılar, profesyonel ve yönetimsel mesleklerde çalışanlar, beyazlar, arabası olanlar ve görece "sessiz dinlence"yi tercih edenler açısından daha popüler olmuştur (Bkz. Crawshaw, 1994b). Kaya tırmanışı ve çeşitli su sporlarının genç toplumsal gruplar arasında popülerlik kazanmasına karşın, işçi sınıfının, etnik azınlıkların, arabası olmayanların Göller Bölgesi'nin yer-söylencesi tarafından baştan çıkarılmaları ve burayı ziyaret etmeleri daha az mümkündür (Bkz. Milner, 1984, 1900'lardan bu yana kaya tırmanışının çekiciliğinin artması üzerine).

Göller Bölgesi'ni yaşamanın hâkim biçimini, bir ilgi grubuyla yapılan tartışmada bir katılımcı şöyle özetliyor: "Benim açımdan

orası, tepeler, dağlar, göller, sular, huzur ve sakinliktir" (Crawshaw, 1994b: 11). Fakat "doğa"ya gösterilen bu tepki öğrenilmesi gereken bir tepkidir. "Ölü" manzarada keyif bulmak, yüklü miktarda kültürel sermaye kazanmayı gerektiriyor. İnsanların bu tür deneyimlerden keyif almayı nasıl öğrendiklerini gerçekten bilmiyoruz; ve bu ilgi grubuyla yapılan görüşmeden çıkan sonuca göre insanlar sadece yazınsal ya da sanatsal çağrışımları nedeniyle Göller Bölgesi'ne gelmiyorlar (Bkz. Crawshaw, 1994b: 13).

Gilpin ile başlayarak bu yazarlar ve sanatçılar bizlere, görsel çekicilikleri açısından yerleri değerlendirebileceğimiz dil ve sözcük dağarcığı sağlamışlardır. Göller Bölgesi'nin bireysel algılanmasının ardında özellikle açık havada yürüme ve "sessiz dinlence" gibi belirli etkinlikleri ve görme biçimlerini yetkilendiren ve meşrulaştıran daha sistematik peyzaj, kırsal alan, manzara ve görüş söylemleri bulunmaktadır (Wallace, 1993). Bu tür söylemler toplumsal ve tarihsel açılardan değişebilir. Göller Bölgesi hem bu tür söylemlerin ortaya çıkması sonucunda dönüşmüş ve hem de özellikle Göl ozanları Ruskin ve daha sonra Beatrix Potter nedeniyle bir ikon rolü oynamaya başlamıştır. Fakat bu tür söylemler ve bunlarla ilişkili yer-söylenceleri gerçekte değişmez ve sonsuz değillerdir. İngiliz sahil dinlence yerlerinin cazibesinin çökmesi, buralarda hızlı değişen toplumsal ve kültürel süreçlerin olabileceğini göstermektedir; yer-söylenceleri yok olabilir, modası geçebilir ya da yerlerini bir başkası alabilir (Bkz. Shields, 1991, örneğin Brighton'ın değişen yer-söylencesi).

Bu tür söylencelerin değişme gerekçelerinden biri, ziyaretçi akımlarıdır; çok fazla ya da çok az insan gelmesi, ya da gelenlerin toplumsal nitelikleri açısından belirli yer-imajıyla tutarsızlık veya doğrudan bu imaja karşıtlık sergileyen insanlar olması. Kimi İngiliz sahil dinlence yerleri durumunda ise buraların gençliğe, eğlenceye ve heyecana ilişkin yer-söylenceleri, ziyaretçi sayısının azalmasıyla ve yer-imajı ile tutarsızlık sergileyen yaşlı ziyaretçilerin sayısının artmasıyla zayıflatılmıştır.

Göller Bölgesi'nin yer-söylencesi tam tersi bir sorundan, özellikle bal çanakları denilen yerlere akan korkunç sayıdaki ziyaretçi sorunundan ve pek çok küçük kent merkezinin dönemsel olarak aşırı kalabalıklaşmasından etkilenir. Göller Bölgesi'nde belirli za-

manlarda belirli mekânlara çok fazla insanın geldiği ve sonuçta çoğu ziyaretçinin keyfinin kaçtığı yaygın olarak söylenmektedir. Bölgenin kimi kısımlarına fiziksel ya da parasal denetim sağlayan giriş sistemleri konulup konulmaması üzerinde son dönemde tartışmalar olmuştur. Bazı vadilerde ziyaretçi akımları, otopark mekânlarının sayısının kasten azaltılmasıyla düzenlenmektedir. Hem fiziksel ve inşa edilmiş çevreyi koruma hem de ziyaret edenlerin hoşnutluğunu sağlamak açısından ziyaretçi akımlarını yönlendirmek, sınırlamak ve ayarlamak için çeşitli çabalar gösterilmektedir. Göller Bölgesi kırsal alanının çoğu, görece "edilgen peyzaj" söylemleri aracılığıyla kurulmuştur (Bkz. Macnaghten ve Urry 1993). Göller Bölgesi yer-söylencesinin iki öğesi nedeniyle, bu aşırı kalabalıklaşma ve sonuçta gözetim ve düzenleme sorunu bu alanda özellikle şiddetle hissedilir.

Birincisi, bir başka yerde romantik turist bakışı adını verdiğim belirli bir bakış biçimi vurgulanmaktadır; bu bakış biçimi konumsal bir iyi oluşturan göller ve dağlara, bireylerin tek başlarına veya en azından görece olarak az kişinin mevcudiyetinde keyfini çıkaracakları bir doğa tapınağına yöneliktir. Burada "doğa"nın gösterenleriyle kurulan yarı-mahrem, yarı-tinsel ilişki vurgulanır (Bkz. 8. Böl). Doğa ile olan bu ilişki, kırsal alanda, görüş alanındaki görece az sayıda başka ziyaretçilerle birlikte yürüyüş yaparak kurulur. Sekizinci bölümde Walter'ın, bir yerin fiziksel taşıma kapasitesi ile algısal kapasitesi arasında nasıl ayrım yaptığını belirtmiştim; bir yerin algısal kapasitesi, o yerin eşsiz olarak varsayılan "doğa"sının az çok yalnız başınayken ve gezilerek mal edinilmesini vurgulayan romantik bir bakışın yaygınlaşmasından kaynaklanır. Karavanlar, özel bahçeler, seyyah grupları, mandıralar, çevre protestocuları, trafik sıkışıklıkları, domuz çiftlikleri, tema parkları gibi kırsal alanın başka özellikleri bu bakışla tutarsızlık gösterirler.

Yer-söylencesinin ikinci özelliği, Göller Bölgesi'nin özellikle "sessiz dinlence" için uygun ve bazı gürültülü etkinlikler için uygunsuz olduğuna ilişkin inanıştır. Başka deyişle, bu doğa tapınağı, sadece görsel olarak değil; aynı zamanda işitsel olarak da kurulmaktadır, her nedense sadece belirli türden gürültüler bu yer açısından uygundur -kuş sesleri, vapurlar, traktörler, arabalar- al-

çaktan uçan uçaklar ya da askeri atışların bu yere uygun olup olmadığı açık değildir! Bunun anlamı, çok fazla sayıdaki insanın ya da yanlış şeyler yapan veya yanlış gürültüler çıkaran çok fazla insanın alanın taşıma kapasitesini azaltmasıdır. Windermere Gölü'ndeki teknelerin hızlarını sınırlamak üzerine çıkan son tartışmalar, bu nosyonların önemini göstermektedir. Göldeki hızı saatte 10 mil ile sınırlamak ve böylelikle su kayakçılarını çeken çok gürültülü teknelere engel olmak, ayrıca bazı su sporlarını da sınırlamak için bir öneri var. Burada söz konusu olan şey hem sürat teknelerinin gürültüsüne yapılan bir itiraz (Oysa ki arabalar Göllerde çok daha kötü gürültü kirliliğinden sorumludur) hem de bu tür su sporlarıyla uğraşan genç erkek ve kadınlara karşı yapılan bir beğeni ayrımıdır. Genç insanların pratikleri, Göller Bölgesi'ne gelen tüm ziyaretçilerin gerçekte "romantik" (ve sakin) turist bakışı etrafında örgütlenen hâkim yer-söylencesini taşımadıklarını göstermektedir. Sekizinci kısımda, turizmde eğlence ve kolektif etkinliğe yönelik bir "kolektif" bakışın olduğunu ve bu bakışın zorunlu olarak, başkalarının aşırı kalabalık olarak algıladıkları duruma benzer bir tepki yaratmadığını söylemiştim. Bir ilgi grubu katılımcısı şöyle gözlemlemişti: "Bugün Bowness'de çok sayıda günübirlik ziyaretçi vardı. Huzur ve sakinlik aramıyorlar. Yüksek yaşam arıyorlar" (Crawshaw, 1994b: 18; ve bkz. Crawshaw, 1994a). Göller Bölgesi, turist bakışının aldığı iki biçim yani romantik ile kolektif bakış arasındaki çatışmayı göstermektedir; her bir durumda bakış sadece görsel değildir, görsel olmayan duyuları uyaran başka etkinlikler de işin içine karışır (Toplumsal kuram ve seyahat yazınında gözsel olanın eleştirisi üzerine bkz. Urry, 1992, ayrıca bkz. Buzard, 1993).

Göller Bölgesi'nin insanları çekmesinin bazı gerekçelerini ele almak ve açık olarak görülebileni sorunsal hale getirmekle ilgileniyorum. Göller Bölgesi'nin turist çekiciliklerini anlamak, bu bölgenin tarihini, İngiltere içinde gerçekleşen çok daha genel kültürel ve toplumsal gelişim süreçleriyle ve İngiltere'nin son iki yüzyıllık döneminde var olan çekişen yer ve bölge imajları çeşitliliğiyle ilişkilendirmeksizin olanaksızdır. Ayrıca Göller Bölgesi'ni yaratanların dışarıdan gelmiş ziyaretçiler olduğunu da göstereceğim. Bir toplumsal mekân olarak varlığı, onsekizinci

yüzyılın sonlarından bu yana ziyaretçilerin oynadığı merkezi rolden kaynaklanmaktadır. Manzaraların bu en yazınsal ve sanatsal olanı, aynı zamanda en çok ziyaret edilenidir; bu yüzden peyzajların "en yabanıl, en çorak ve ürkütücüsü"nden Göller Bölgesi'ni *oluşturmuş* olan, gerçekte turizmdir (Defoe, aktaran Nicholson, 1978: 25).

Fransa'da ondokuzuncu yüzyılın başlarından ortalarına dek gelişen, "doğa gösterisi"nin ortaya çıkışıyla kimi koşutluklarının belirtilmesi gerekiyor. Green, doğanın evrensel olmadığını, tarihsel ve kültürel olarak kurulan bir şey olduğunu ileri sürer. Özellikle, on dokuzuncu yüzyılda görece olarak yeni bir kavram hâkimiyet kurmaya başladı, yani "manzara, görünümler, algısal duyum" olarak anlaşılan doğa kavramı (1990: 3). Ve bu yeni kavram, seyahat ve turizmin gelişiminden kaynaklandı. Green şöyle devam eder: "Doğa büyük ölçüde boş zaman ve haz -turizm, seyirlik eğlence, görsel dinlenme- ile bağlantılıdır" (1990: 6).

Green doğanın bu gösterileşmesini, Paris'in içinde gerçekleşen değişimlerle birleştirir. Fransa'nın endüstrileşmesinden önce, Paris modern bir kent olmuştu; yani Green'e göre, Paris yeni, *görsel* nitelikler taşıyordu. Yeni aydınlatma biçimlerinin kullanıldığı seyirlik cadde görünümleri vardı; pasajlar ve dükkânlar, modaya uygun tüketici bir bakış sergiliyorlardı; son dönemde yapılmış kamusal mekânlarda bir erkek bakışı gelişti; ve kentin çevresel açıdan hastalıklı ve tehlikeli görülen bölümlerinden yeni biçimler ortaya çıktı. Marquis de Salvo başkenti şöyle betimliyordu: "Kargaşa, her gün bir önceki günün duyarlıklarını üreten nesneler kitlesi: güzel dükkânların, zengin dekorlu kafelerin, şık arabaların, hoş giysilerin, güzel kadınların görünümü ... ve tüm bunlar, değişen, karışan ve şaşırtan çiçek dürbünüdür" (Aktaran Green, 1990: 75).

Fakat bu metropolitanizm sadece Paris'in kendisini seyretmekle kalmadı. "Parisli seyirciler tarafından ve onlar adına çevre bölgelerin uzun süreli istilası" gerçekleşti (Green, 1990: 76). 1840'lardan bu yana iki belirli boş zaman ve dinlence örüntüsü bu istilayı kolaylaştırmıştır: kent dışına yapılan kısa gezintiler ve kırsal alandaki konut sahipliğinde artış. Bu iki örüntü bir araya gelerek, Green'in "metropoliten doğa" adını verdiği doğayı oluşturdu; yani kentten görece olarak uzakta konumlanmış ve bireyselleşmiş gençleştirici doğa deneyimi aracılığıyla, boş zaman ve dinlence a-

çısından değerlendirilen yerlere dönüşmüş doğal mekânlar (Bkz. Williams, 1973). Green, on dokuzuncu yüzyılda kırsal alandaki konutlar için verilen bazı ilanları özetlemektedir:

> Manzaraların ve panoramaların dili *doğa* deneyimine yönelik belirli bir görsel yapı öneriyordu. Yerin sağlıklılığı doğaya bakma, doğayı soğurma ve gözlerinizi doğanın etrafında gezdirmeyle özetleniyordu. Çevresel değerler, ziyaretçinin eşzamanlı olarak "resim"e bakmasını ve duygulara dalmasını sağlayan görsel tüketim biçimleriyle ilişkili olarak ifade ediliyordu. (1990: 88)

Ayrıca Green, Barbizon örneğinde, Fontainebleau ormanı kıyısındaki hızla gelişen sanatçılar topluluğunun rolüne işaret ediyordu. Bu topluluğun gelişimi, hem uygun metropoliten doğa imajı üretme hem de "kırsal mekânın sömürgeleştirilmesi"ne yol açma etkisi yarattı (1990: 120). Bu durum, hızlı gelişen turist endüstrisiyle birlikte, metropolitanizmin kültürel hegemonyasının ortaya çıktığı sürecin bir parçasıydı (1990: 128).

Özellikle ondokuzuncu yüzyılın ortalarında demiryolu seyahatinin gelişiminden sonra, Göller Bölgesi'nde de kimi benzer izlekler ve süreçler belirgin hale gelmiştir (1847'de Windermere'e ulaşan demiryolunun "ani saldırısı"). Fakat Göller Bölgesi'nin İngiltere'deki iktidar merkezlerinden, yani Londra ve güneydoğudan uzakta bulunuşu, gelişen metropoliten doğa çeşidini Paris'te olduğundan daha farklı kılıyordu. Kimi bakımlardan Göller Bölgesi, İngiltere ve İskoçya arasında tuhaf bir geçiş mıntıkası, İskoçya'nın bir tür İngilizleştirilmiş, evcilleştirilmiş ve ulaşımı kolay versiyonu olmuştur. Göller Bölgesi, asla Londra'yı çevreleyen, "metropoliten doğa"ya dönüşmüş illerdeki "gerçek" İngiliz kırsal alanı gibi olmamıştır. Hewison (1993) şöyle özetler: Galler'in, İskoçya'nın ve Göller Bölgesi'nin yabanıl bölgeleri görkemliyken, Britanya'nın orta kısımları koruluklar, tarlalar, küçük köyler ve uzaktaki sivri kulelerden oluşmuş bir yamalı bohçadır. Orası, Samuel Palmer'ın Kent'i, Constable'ın Suffolk'ı, John Piper'ın Oxfordshire'ıdır.

Göller Bölgesi'nin kırsal alanı, engebeli, şaşırtıcı ve rahatsız edicidir; hâkim biçimde yayla tarımı, özellikle koyun yetiştiriciliği ile biçimlenmiştir; bu alanda oldukça az sayıda büyük arazi sahibi

ve görkemli ev vardır; tipik kırsal alan sporları, güneydekilere benzemez; ve çalışmanın, yürümenin, gezip görmenin ve şimdilerde araba sürmenin ciddi çaba gerektirdiği güçlük dolu araziler vardır. İskoçya'dan ayrı olarak, çok büyük arazi sahiplerince mülk edinilmemiştir ve sadece süper zenginlere yönelik bir boş zaman kaynağı değildir. Arazilerin çoğunun (oldukça küçük birimler halinde) özel mülkiyette kalmış olmasına rağmen, sonuçta, Göller Bölgesi, özellikle yirminci yüzyılda araba sahipleri açısından daha da ulaşılabilir olmuştur.

Göller Bölgesi turizminin ortaya çıkışına ilişkin uzunca bir açıklama sunmayacağım (Bkz. Nicholson, 1955; Bicknell ve Woof, 1983; Andrews 1989; Murdoch, 1990; Ousby 1990; Buzard 1993; Wallace, 1993). Bu gelişmeye ilişkin çok önemli bazı dönüm noktaları şunlardır: 1767 ve 1769'da ozan Gray'in ziyareti; 1768'de Arthur Young'ın ziyareti ve ardından "izleyicilerin bereketli güzellikler ve çarpıcı görünümleri kullanabilmeleri" için pratik önerileri; 1772'de Gilpin'in ziyareti ve ardından pitoreski ayrıntılandırması; 1778'de Thomas West'in çeşitli manzara seyretme istasyonları ve Claude camının istenen kullanımına ilişkin açıklamalarıyla rehber kitabı; 1797'de Peder James Plumptre'ın *The Lakers*'ı gibi çeşitli yergilerin ortaya çıkışı; Buttermere'ın keşfi ve Buttermere Bakiresi öyküsünün popülerleşmesi; ve 1822'de Wordsworth'ün yüce ve pitoresk olanı ve ardından bunların romantizm tarafından aşılmasını ayrıntılandırdığı *Guide to the Lakes*'i .

Bu tarihçede vurgulanması gereken dört nokta olduğunu sanıyorum. Birincisi, bu Göller Bölgesi yazarlarının çoğu, başlangıçta ziyaretçiydiler, yörenin insanları değillerdi. Ardından, Göller Bölgesi'ni popüler kılacak ve başka ziyaretçileri buraya gelmeleri için yüreklendirecek bir biçimde yazdılar. Bu, doğanın tanımlanmasını sağlayan bir terminoloji geliştirilerek başarıldı. Bu terminoloji daha sonra bu türden başka yerlere de uygulandı; ama başlangıçta Göller Bölgesi için formüle edilmişti. Bu kategoriler, ziyaretçilerin -Göller Bölgesi'nden öğrenilen- doğanın "romantik" anlamını bozdukları ve yersiz olduklarını ima etmek üzere başka yerlere de uygulandılar; Göller Bölgesi, bu ziyaretçilerden ve ziyaretçilerin doğayla karşılaşmalarının ortaya çıkardığı resimsel, deneysel ve duygusal tepkileri iletme çabalarından "yapıldı".

İkincisi, romantik ozanların, doğanın canlı gücüne, avutucu, coşturucu ve soylulaştırıcı gücüne ilişkin ilettiklerinin kimisi evrensel olsa da, diğer öğeler daha çok yereldi. Coleridge, Southey ve tabii ki Wordsworth doğal olarak "Göl ozanları" olarak tanınmaya başladılar; bu ozanların artan ünleri ile bölgenin popülerliği ayrılmamacasına birbirine bağlıydı. Burası daha önce, İngiliz yaşamında iz bırakan ünlüleri olmayan bir bölgeydi. Göl ozanları bu tür ünlülere dönüştüler ve turistik cazibe kaynağı oldular. 1802 gibi erken bir tarihte, Coleridge'in Keswick'teki konutu, bölgenin başka bir cazibe alanı olarak belirtiliyordu; buna karşın, 1840'larda Wordswoth'ün Rydal Mount'a yılda 500 ziyaretçi çektiği sanılmaktadır (Ousby, 1990: 180). Ölümlerinden sonra Göl ozanları yazınsal tapınaklara dönüştürüldüler ve Stratford-upon-Avon'daki gibi anıtlaştırıldılar (Bkz. Holderness, 1988). Ancak onların daha büyük etkisi bir "yazınsal peyzaj" yapımında ortaya çıktı. İnsanların bölgede belirli yürüyüş patikalarında yürürlerken ortaya çıkması olası deneyim ve duygu türlerini gösteren Wordsworth'ın kimi şiirlerinde bu açıkça belirtilmektedir (Ousby, 1990: 182; Newby, 1991).

Üçüncüsü, böylelikle Göller Bölgesi'nde yerleştirilmeye başlanan, bu bölgenin varsayılan "doğası" ile yürüyüşü bağdaştırma biçimiydi; bu belirli biçim, iyi beğeniye örnek olduğu kabul edilen yaygın bir kültürel örüntüyü oluşturdu. Wallace aşağıdaki etmenlerin, yürümenin maddi ve ideolojik biçimini dönüştürdüğünü ileri sürmektedir: Onsekizinci yüzyılın sonlarından beri ulaşımdaki değişimler, özellikle yürümenin giderek zorunluluk, yoksulluk ve serserilik ile birlikte anılmasını ortadan kaldıran paralı yollar ve daha sonra demiryolunun gelişimi; insanların farklı hareket biçimlerini karşılaştırmalarını ve mesafe kat etmenin yavaş biçimlerinin üstünlüğünü görmelerini sağlayan ulaşım biçimlerinin çeşitliliği; tarımsal değişimler mevcut geçiş haklarını tehdit ettiği için ziyaretçiler tarafından kullanıma açık tutulması istenen tarımsal alanlar; ve yeni bir ideolojinin gelişimi, bireyi ve toplumu yenileyebilen geliştirici bir deneyim olarak gezinti yürüyüşünü temsil eden "peripatetik ideolojisi" (Wallace, 1993: 1-17). Wallace yürüyüşün, "yerel topografya parçalarını yaygın, ulusallaşmış fiziksel değişimlere karşı kolladığını ve ayrıca tarımsal İngiltere'nin

ideal değerlerinin yeşerdiği varsayılan alanları koruduğunu" da öne sürer (1993: 12).

Yürüyüş giderek olumlu bir seçim olarak değerlendirilmeye başlandı. Sıradan insanların her zaman yürümeye gerek duymamaları nedeniyle, yürüyen seyyahlar mutlaka yoksul olarak düşünülmediler. Uzun bir yolculuğa çıkan kadın yürüyüşçüler de, mutlaka iffetsiz sayılmadılar. Hewison (1993) bunu hoş biçimde belirtir:

> Shakespeare'in Kral Lear'ı kırda yürüyüş yapmak üzere saraydan çıktığı zaman, hassas botlarının içinde, kırlarda dinlendirici uzun yürüyüşlerin keyfini çıkaran ponponlu başlıklı yürüyüşçülerle karşılaşmaz. Kral Lear, bu düşman yabanıllıkta çıplaklar, açlar ve deliler, yani toplumun dışlanmışları arasındadır.

Ondokuzuncu yüzyılda, insanların gönüllü olarak yürümelerinin gerekçelerinden biri olarak estetik seçim giderek değer kazandı. Gezinti yürüyüşlerinde yaygın bir artış oldu - ve bu artış, bir seyahat biçimi olarak yürümenin kişisel ve toplumsal yararlar sağladığı yaygın inanışından kaynaklanıyordu. Ayrıca bu, Wordsworth'ün *The Excursion* terimini seçmesinde yansıtıldığı gibi disiplinli ve örgütlü bir yürüyüş tarzıydı (Bkz. Wallace, 193: 3. Böl.). Wordsworth bu terimi yürüyüş turuna gönderme yapmak üzere kullanır. Yürüyüşçü amaçsızca ya da toplumsal olarak yıkıcı bir tarzda dolaşmaz. Yürüyüşçü, sürekli olarak daha önce yürüdüğü patikalara geri döner. Bu, bağlantı ve kararlılık sağlar; ve özellikle geri dönme niyeti vardır. Wallace, Wordsworth'deki "avare dolaşan kimse" nosyonunu ilginç biçimde tartışır; bu, topluluktan bir geri çekiliş değil, bireyi ve yuvayı yeniden yapmak için yüklenilmiş amaçlı ve doğrudan bir çalışmadır (1993: 122).

Özellikle Wordsworth ve Coleridge tarafından verilen bu çarpıcı örnek, ondokuzuncu yüzyılda çağdaşlarını ve ardından da başka görece varlıklı insanları yaya etkinliğine özendirdi. Dönemin entelektüellerinin kat ettiği mesafeler muazzamdı: William Hazlitt, günde 40 veya 50 mil yürüdüğünü iddia ediyordu; De Quincey haftada 70-100 mil yürürdü; ve Keats 1818'de Göller Bölgesi ve İskoçya'ya yaptığı gezisi sırasında anlaşılan 642 mil yol kat etti

(Wallace, 1993: 166-7). Yüzyılın ortalarında, "İngiliz toplumunun en yüksek kademesi, yürüyerek gezmeyi değerli bir eğitici deneyim olarak önemsiyordu" (Wallace 1993: 168). Bu, yayanın doğa yardımıyla yeniden yaratılma sürecine dayalı bir "peripatetik kuramı" gibi oldukça karmaşık meşrulaştırmalar geliştirmeye başlayan "entelektüel sınıflar"la da ilişkiliydi. Bu çözümleme içindeki çok önemli metinlerin bazılar şunlardır: Hazlitt'in 1821'deki "On Going on a Journey"i (Bir Geziye Çıkma Üzerine); Thoreau'nun 1862'deki "Walking"i (Yürüyüş); Robert Louis Stevenson'ın 1881'deki "Walking Tours"u (Yürüyüş Turları); ve Leslie Stephen'ın 1901'deki "In Praise of Walking"i (Yürüyüşe Övgü) (Wallace, 1993: 172-3). Bu yazarlar, Wordsworth'ün yürüyüşü meşrulaştırmasının etkisini araştırırlar; ama "peripatetik"in insanları zorunlu olarak yerel cemaatlerle ilişkilendirmesi veya çok daha mahrem bir etkinlik olarak kalmasının dereceleri konularında farklılık gösterirler. Daha sonra bu yüzyılda, Alpler'den Göller Bölgesi'ne taşınan bir etkinlik olan kaya tırmanışına ilişkin buna benzer meşrulaştırmalar geliştirilmeye başlanmıştır (Bkz. Milner, 1984).

Dördüncüsü, koruma konuları, her zaman Göller Bölgesi'ni çevreleyen söylemin bir parçası olmuşlardır; Ousby, 1802'de Pocklington Adası'nda belirli bir gelişime karşı yapılan ilk protestoyu belirtir (1990: 190). Fakat, ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında Wordsworth'ü de içeren pek çok yazar, ziyaretçilerin bozulmamış bir doğanın keyfini çıkarmaya olan ilgisini savunuyordu; ama 1844 yılına ve Wordsworth'ün Kendal ve Windermere Demiryolu üzerine yazdığı açık mektuplarına dek, "kitle turizmi"nin tehditleri çok daha fazla belirgin oldu. Ousby, Wordsworth'ün yirmi yıl sonra Ruskin'in "aptal modern turist sürüleri"ne karşı yönelttiği keskin eleştirisinde yinelenecek olan beğeni ayrımını şöyle özetler:

> Kendal ve Windermere mektupları, "Windermere'in kıyılarına bir kerede yüzlercesi gelen ucuz trenler", Scarborough'a olduğu denli Göller Bölgesi'ne de pek çok hafta sonu turisti gönderebilen endüstriyel kasabalar, "sayısız güreş müsabakaları, at ve tekne yarışları" ve "aşağı sınıflardan otelciler"in işlettiği bira evlerinin şoke edici görünümleriyle sarsılıyordu. (Ousby, 1990: 192)

Özellikle Wordsworth, sıradan kırsal alanın değerini anlayabilmemize karşın, Göller Bölgesi'nin farklı olduğunu öne sürüyor. Göller Bölgesi, görece yabanıl ve evcilleştirilmemiş doğanın tehdit etmediği veya ürkütmediği farklı bir bakışı gerektirmektedir. Bu bakış, bu kitabın 12. Kısmında tanımlanan *"izleyici" bakışı* aracılığıyla anlaşılabilecek bir şey değildir (Bkz. bu kitabın 12. Kısmı). Wordsworth'e göre bu durum, "yavaş ve kademeli bir kültür süreci"ni gerektirir (Aktaran Ousby, 1990: 194), ben bu sürece doğa ve kültürün "çevresel" ve "antropolojik" incelenmesi adını vereceğim.

Ayrıca Wordsworth "turist"i, İngiliz toplumunda gerçekleşen daha büyük değişimlerin; onsekizinci yüzyıl sonunda bütünsel kırsal cemaatlerin temelini çürütmeye başlayan dış güçlerin bir belirtisi olarak da değerlendirir (Buzard, 1993: 25). Wordsworth bu güçleri, organik ve doğal bir toplumsal yaşamın çöküşüne sebep olarak görmüştür. Wordsworth'ün "The Brother"ı (Kardeş) (1799) üzerinde Buzard'ın yaptığı çözümleme, turistin, bütünsel cemaatlerin temellerini zayıflatan dış güçler yerine kullanılan bir kavram olduğunu gösterir:

> (Turist,) daha önceden bütünsel olan kültürlerin, kişisel olmayan etki ağlarının menzili içine girdiği ya da insanların bir kültüre ait olmayı bırakıp sadece bir kültüre *gezi düzenleyebildiği* bir zaman olarak nitelendirilen modernliğin başlangıcı anlamına gelir. (Buzard, 1993: 27)

Fakat Buzard ayrıca, Wordsworth'ün bu süreçlere yönelik eleştirileri için, şiirinin (diğer çağdaşlarının şiirlerinin), "kırsal ortama ilişkin standart ve hicvedilebilir turistik görünümler ile apaçık bir benzerlik taşıyan estetikleşmenin tuzağından" tümüyle kaçmadığını da belirtmektedir (1993: 27). Bunun daha genel bir özellik olduğu görülür; ondokuzuncu yüzyılda Göller Bölgesi korumacılığının, seyahat endüstrisinin bu tür yerleri nitelendirirken kullandığına benzer terimler ve ifadeler kullanması gibi. Göller Bölgesi'nin oluşturulmasında, kültürel ile ticari olanın giderek artan bir bütünleşmesi söz konusudur. Göller Bölgesi yer-söylencesinin gelişmesi ve giderek ayrıntılandırılmasıyla birlikte, kültürel ve ticari olan öğeler birbirini besler. Romantizmin dili hem promosyon hem de koruma söylemlerinde, gelişen bir rol oynamaktadır.

Şimdiye değin, ondokuzuncu yüzyılın ortalarına dek Göller Bölgesi'ni etkileyen kimi süreçleri tartıştım. Gerçi bir başka ilişkili etki dizisi daha var: İngiltere'nin, ilk ve en olağanüstü biçimde başarılı endüstriyel güç olarak atak yapmasıyla birlikte, daha genel olarak İngiliz yaşamında kırsal alanın değişen durumu. Wiener, "Neden dünyanın ilk endüstriyel toplumunda endüstriyel ilerleme düşmanlığı devam etti ve hatta güçlendi? Neden bu tür düşmanlık çoğunlukla kırsal söylence oluşturma biçimini aldı" diye sormuştu (1981: 7). Wiener, Britanya modernleşme sürecinin, kuzey ve güney metaforları arasında süren mücadele olduğundan söz eder; bu mücadeleyi kaybetmesiyle birlikte sadece "taşra" olarak nitelendirilen kuzey, Londra'daki metropoliten merkezden ayrılmış ve bu merkeze göre aşağı konuma yerleştirilmiştir. İngiltere'deki bu güneye endüstriyalizm-karşıtlığına dair birçok bağıntı vardır. Birincisi, geçmiş çekicilik kazanırken, yeni olanın, özellikle (endüstri devriminde olduğu gibi) kuzeyin yeni endüstrisinin karalanması gerçekleşmiştir. Pek çok yorumcu, İngiltere'nin karşı konulamayacak denli "eski bir ülke" olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürer (Wright, 1985). İkincisi, Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri arasında İngiltere'nin en kentleşmiş ülke olmasına karşın, eski kırsal alanın daha özgül biçimde idealleştirilmesi ve ciddi biçimde asla yerinden edilmeyen etkili bir kentleşme karşıtlığı gelişmiştir. Stanley Baldwin, "İngiltere ülkedir ve ülke İngiltere'dir" diye belirtir (Aktaran Lowenthal, 1991: 205); İngiltere'de, ordunun kırsal alanı istenmeyen gelişimlerden koruyan özne olarak kendisini sunabilmesindeki paradoksa dikkat edin. Üçüncüsü, kırsal alan çok erken bir evrede nüfus yitirdiği için, başka ülkelerde olduğu gibi "barbar" ve "aptal" olarak karalanmamıştır. Onsekizinci yüzyıldan bu yana, kırsal alan pastoral olarak belirli bir İngiltere idealini temsil etmeye başlamıştı. Londra dışındaki *kasaba ve kentler* sadece "taşra" olarak değerlendirilirken, kuzeyin kırsal alanı, Paris örneğine benzer biçimde, güney tarafından kısmen sömürgeleştirildi (Wiener 1981: 4. Böl.).

Lowenthal, başka yerlerle karşılaştırıldığında, İngiltere/Britanya'da ulusal kimliğe ilişkin pek çok temelin var olmadığı göz önünde tutulduğunda, bu İngiliz kırsal alanının sonuçta ulusal kimliğin kurulmasına yardım ettiğini ileri sürer:

> Miras ikonlarından biri, kesinlikle İngiliz kalıbına sahiptir. Bu, peyzajdır. Başka hiçbir yerde peyzaj miras olarak bu şekilde taşınmaz. İngiltere'de peyzaj terimi, sadece bir manzara ve *genres de vie** ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda ulusal erdemlerin örneğini teşkil eder... tüm sanatlarda insanlaştırılmış ve öyküleştirilmiş biçimiyle kırsal İngiltere, bir dünya harikası olarak sonsuz biçimde övülür. (Lowenthal, 1991: 213)

Lowenthal, Britanya kimliği açısından İngiliz peyzajının önemini destekleyen pek çok yorumcudan alıntılar yapar (Bkz. Hewison, 1993, "peyzaj ile ulusal kimlik arasındaki yerleşik özdeşleştirme" üzerine). G.K. Chesterton'ın (güneydeki) İngiliz köylerine yazdığı övgü şöyle sürer:

> Köyün sağlam görünüşü; çatıların ve duvarların tarlalar ve ağaçlarla doğal biçimde karışması; hanların, kesişen yolların ve pazaryerlerinin doğallığı duygusu. . . gerçek anlamda saray mücevherleri. Bunlar ulusal, normal, İngilizdi. (Aktaran Lowenthal, 1991: 213)

Lowenthal ayrıca, İngiliz köyü ve kırsal alanının "mükemmel bir yapay-olgu", "müzeleştirilmiş, uçsuz bucaksız bir ören yeri" olduğunu belirtir (1991: 217). Ve neredeyse çok fazla kırsal alan olduğu zaman bile, bu, düzenli denetim ile dengelenmelidir. Tüm arazinin insan denetimini gerektirdiği görülür - İngiltere'de doğa kendi başına bırakılamaz. Her arazi parçasına birisi, özellikle mülk sahipleri ve çiftçiler tarafından özen gösterilmesi gerekir. Lowenthal güney İngiliz kırsal kesiminin görece olarak az sayıda büyük ve orta-ölçekteki toprak sahipleri ve çiftçiler tarafından sahiplenildiği ve yönetildiğini belirtir; ayrıca burası "yetkin insanların yaşaması için yetkin yer" olarak değerlendirilir (Newby, 1990: 631). Doğal olarak bu, beyaz olduğu kabul edilen ırksal bir peyzajdır. Fotoğrafçı Ingrid Pollard İngiliz kırsal alanını bir "korku peyzajı" olarak betimler. İngiliz kırsal alanı fotoğraflarının yanındaki başlıklar şunları kapsamaktadır: "Bir beyaz denizinde siyah bir yüz olarak yalnız başıma avare dolaştım" ve "...ve "Afrika'nın hangi kısmından geliyorsun" diye sordu yürüyüşçü'.

Beyaz olmasına karşın, Göller Bölgesi, doğal olarak güneyli bir

* Yaşam tarzı. (ç.n.)

peyzaj değildir. Wiener'in terimiyle "Güney metaforu" içine mal edildiği zaman, karmaşık bir dönüşüm geçirmesi gerekiyordu. Bu oldukça egzotik ve göz korkutan peyzaj, hem seyredilmek hem de görece yeni spor türleri, özellikle ondokuzuncu yüzyılda moda olmuş tırmanma ve yürüyüş açısından güvenilir bir yere dönüşmüştür.

Wiener, 1900 yılları civarında güney metaforunun İngiltere'de hâkim olduğu ileri sürer. Buna "endüstri devriminin gerçekleştiği yerlerin ve onu yapan niteliklerin değer kaybetmesi eşlik etti. Bu tür yerler ve bu tür nitelikler 'taşralı'laştılar" (1981: 42). Böylelikle, metropoliten merkezlerden uzak olmaları nedeniyle işçi sınıfı ve aşağı orta sınıf banliyöleri taşralı olarak nitelendirildi. Kırsal alan oldukça farklı ve ayrı bir konum işgal etti. Çoğu kırsal alana, metropoliten merkezlerin bir tür onursal parçaları olarak bakılmaya başlandı. Horne şöyle özetler:

> Kırsal veya eski olan şeyler Kuzey'de bile gerçekleşseler, güneyli İngiliz züppeliklerinin tam merkezinde yer alır. *Taşralılık, endüstri devriminin modern biçimini verdiği bir endüstri kasabasında veya yakınında yaşamaktır.* (1969: 38)

Wiener ayrıca, bu kırsal olanla bütünleşmenin, hem seçkin hem de daha popülist, sosyalist biçim aldığını belirtir; Williams, kırsal Britanya'nın bu alternatif okunmasını en iyi biçimde temsil eder (1973).

Şimdi, Shields'ın, Kuzey ile Güney İngiltere'nin karşıtlık oluşturan kültürel yapımlarının nitelendirilmesinde kullandığı, kuzey ve güney metaforlarının kimi ana özelliklerini belirteceğim (Shields, 1991: 231).

Tablo XIII.1 Kuzey ve güney

Kuzey	*Güney*
Çevre	Merkez
İşçi sınıfı	Ekonomik ve toplumsal seçkinler
Kasvetli kırsal alan	Evcilleştirilmiş kırsal alan
Endüstri, fabrikalar	Borsa, yönetim

Düzensiz boş zaman uğraşları	Yüksek kültür, "sezon"
Yağışlı ve daha soğuk iklim	Daha sıcak iklim
"Gemeinschaft"	"Gesellschaft"
Komşuluk ve duygusal cemaat	Sosyal kurumlar, para, güç

Shields bunların, kısmen ondokuzuncu yüzyılın edebi ve gazeteci yazılarından gelişmiş (Dickens, Mrs Gaskell, Disraeli) ve daha sonra yirminci yüzyıldaki kültürel ürünlerle pekiştirilmiş (D.H. Lawrence, Arnold Bennett, George Orwell, savaş-sonrası Britanya gerçekçi sineması ve tiyatrosu, *Coronation Street* ve benzerleri) kültürel yapımlar olduğunun üzerinde durur. Bu kültürel yapımın gerçekleştirdiği şey, toplumsal sınıf farklılıklarını bir kültürel coğrafyaya dönüştürmek olmuştur. Bu farklı "yerler", farklı toplumsal sınıflar açısından ve Londra'da çalışıp güneydoğuda yaşayan toprak sahibi, mali ve yönetici sınıfın Britanya'nın geri kalanını tahakküm altında tuttuğu ve kısmen kendi metropolitanizmi aracılığıyla kırsal alanı yeniden yaptığı süreçler açısından eğretilemelere dönüşmüştür. "Kuzey"i nitelendirmekte kullanılan terimler, merkezi, Londra'yı ayrıcalıklı kılan ve kuzeyi merkezin etrafındaki ekonomik, kültürel ve toplumsal çevre olarak pekiştiren mekânsal bir söylem oluşturur (Bu karşıtlık oluşturan yer-imajlarının ayrıntılı çözümlemesi için bkz. Shields, 191: 5. Böl.). Bu tür tahakkümü örnekleyen bu imajların gücünü göstermek için, George Orwell'in *Homage to Catalonia*'da, "olasılıkla dünyanın en bakımlı peyzajı"na sahip Güney İngiltere'ye dönüşü üzerine yaptığı yorumları ele alalım:

> Bir duman ve sefalet lekesi olarak endüstriyel kasabalar çok uzaktaydılar.... aşağısı hâlâ, çocukluğumdan beri tanıdığım İngiltere'ydi: yabanıl çiçekleri boğan demiryolu geçitleri, büyük parlak atların otladığı ve düşünceye daldığı gür otlaklar, kıyılarını söğütlerin çevrelediği yavaş akan dereler, karaağaçların yeşil gövdeleri, köy kulübelerinin bahçelerindeki hezaren çiçekleri . . . Hepsi, İngiltere'nin derin uykusunu uyuyordu. (Orwell, 1938: 314)

Ousby, kendini sorgulayan bir entelektüel ve gazeteci olan Orwell'in, farkına varmadan İngiltere'ye ve özellikle de güneyinin

kırsal çekiciliğine yönelik uzlaşımsal bir turist imajı yanılgısına nasıl düştüğüne işaret eder (1990: 2). Bu durum, Ousby'nin "İngiltere'nin turist haritası" dediği şeyin olağanüstü biçimde güçlü ve her şeyi kuşatıcı nitelikte olduğunu ve kesinlikle Orwell'i baştan çıkarıcı cazibesine sürüklediğini gösterir (Orwell ve Wigan'ın yer-imajına ilişkin bkz. 10. Kısım).

Sonuçta, Göller Bölgesi'nin, bu "turist haritası" ve daha genel olarak da çeşitli mevcut yer-imajlarıyla özellikle kuzeyin imajıyla ilişkisini ele alacağım. Birincisi, bu bölge, kuzeyin tanıdık endüstriyel kasabalarının çoğundan oldukça uzakta konumlanmaktadır ve kısaca "taşralı" kuzeyin parçası olarak değerlendirilemez. Ancak bu tür bir algı, pek çok bakımdan İngiltere'nin sınırlarının kıyılarında kalan, bir zamanlar önemli endüstriyel kasabalar dizisinin (Barrow, Cleator Moor, Workington, Whitehaven) Göller Bölgesi'nin güneyini ve batısını çevrelediği gerçeğinin "unutuluşu"na dayanmaktadır. Bazı etnografik malzemelere dayanarak Chapman, bu Batı Cumbrian bölgesinin hiper-marjinalliğini şöyle özetler:

> Bu bölge, kesinlikle Göller Bölgesi'nin parçası değildir. . . . Britanya nüfusunun büyük çoğunluğu bu bölgeye ilişkin hiçbir şey bilmez. . . . En önemlisi de bu bölgenin varlığı nadiren, "Göller Bölgesi"ne sık sık uğrayan insanların çoğu tarafından tanınır. . . . binlerce ziyaretçinin yüzlercesi bu bölgenin üzerinden, Lakeland doruklarından bakarlar, ama onların gözleri ufuktadır. (1993: 197)

Chapman, golf pantolon, botlar, parlak renkli çoraplar, sarı yağmurluklar giyerek ve sırt çantası taşıyarak Cleator Moor'a düzenlenen yürüyüşü betimler. Makul bir Lakeland dağından Ambleside ya da Keswick'e doğru aşağıya inerken, kendisini beklendiği gibi korkusuz hissetmek yerine, şiddetli biçimde yabancı hissetti. Cleator Moor'da süslü giysi olarak görülen giysilerden giyiyordu - gerçekten de Göller Bölgesi'nin *dışına* yürüyordu:

> Onurlu ve ayrıcalıklı boş zamanın *locus classicus*'u, sağlıklı ve düşünceli insanlar için düzenlenmiş, rododendron ağaçları arasında taştan yapılmış otelleri olan, zengin, kırsal ve güzel, ulusal bir oyun bahçesi. Batı Cumbria ve özellikle Cleator Moor, gerileyen endüstrinin, göçüp gitmiş endüstrinin ve yüksek işsizliğin terk edilmiş peyzajını temsil ediyor. (Chapman, 1993: 205-6)

Ayrıca bu hiper-marjinallik, Göller Bölgesi'nin en "bozulmamış" ve "doğal" parçasında bulunduğunu sanan pek çok yöre insanı ve ziyaretçilerden sadece birkaç mil uzakta yer alan, Batı Cumbria kıyısında Windscale/Sellafield'deki, Britanya'nın en tehlikeli nükleer tesisinin konumuyla gösterilmektedir. Cumbria resmi turizm alanının parçası olmalarına karşın, modern Britanya'nın kenarında yer alan bu yerler, kuzey veya daha doğrusu Göller Bölgesi insanlarının coğrafyasında nadiren betimlenir. Sellafield'a yakınlığı göz önünde tutulursa, tartışma gruplarına katılanların havanın temizliği ve tazeliğiyle ilgili yorumları çarpıcıdır: "Ağaçlar üzerinde yetişen likenlerden havanın saflığını anlayabilirsiniz. . . . bir ağaç olsaydı ve bu ağaç çok kirli olsaydı, üzerinde hiçbir şey yetişmeyecekti" (Crawshaw, 1994b: 12). Chapman yine de, Sellafield'ın geleceği üzerine sürdürülen tartışmalarda Batı Cumbria'nın marjinalliğinin yansıtıldığını etkin biçimde gösterir. Chapman'a göre, genellikle Sellafield'ı destekle-yen yöre insanlarının (yani Göller Bölgesi'nin "dışında" yaşayan-ların) görüşleri sürekli olarak ulusal TV ve basın tarafından yanlış anlaşılmakta ve yanlış yansıtılmaktadır (1993: 211-17). Chapman, yöre insanlarının çoğunun, Sellafield'ın Batı Cumbrian ekonomisi için oldukça uygun olduğunu düşündüklerini (doğrusu önceki endüstriden görünüşte daha temiz), ancak önemli bir nükleer kaza olduğunda tümüyle ortadan kalkacak olan Göller Bölgesi ekonomisi için doğal olarak uygun olmadığını öne sürmektedir.

İkincisi, coğrafi açıdan Göller Bölgesi kuzeyde yer alsa da, tam olarak kuzeyde değildir. Asıl olarak, burada kurulmuş seçkin boş zaman biçimleri nedeniyle, bölge neredeyse güneydoğunun onursal bir parçasıdır. Göller Bölgesi, daha çok Nice, Madeira, Alpler, Dordogne gibi yerlere benzemektedir; İngiliz güneydoğusunun ve onun beyaz metropolitanizminin parçası olarak yapılmış yerler. Shields, boş zaman ile ilişkili olarak, "insanların 'Kuzey'e yüksek kültür için değil; yürüyüş yapmak, balık avlamak veya 'bozulmamış doğa'nın Britanya versiyonu için gittiklerini" söylemektedir (1991: 231). Fakat bu genel noktanın önemli olmasına karşın, çeşitli etkinlik türleri için özellikle çarpıcı bir toplumsal ve fiziksel ortam sağlaması nedeniyle, Göller Bölgesi özel bir konuma sahiptir. Göller Bölgesi, hem "kuzey"den hem de "güney"den kökenlenen melez bir yer-imajı taşımaktadır. Bu me-

lezlik, kasvetli yabanıl kırsal alanın çoğunlukla ziyaretçiler için evcilleştirilme biçiminden kaynaklanmaktadır: İngiliz kültürünün külliyatına dönüşmüş sanatı ve yazını aracılığıyla; orta sınıfa ait açık hava ve boş zaman pratikleri tarafından; ve konaklama hizmetlerinin yoğunluğu ve düzenlenmesiyle evcilleştirilmiştir. Bu bölge iyi beğeniyi ifade etmeyi sürdürmüştür; bu bölgede bulunan çeşitli boş zaman etkinlikleri hem orta sınıf ve hem de hizmet sınıfı, özellikle bu sınıfların erkekleri arasında daha yaygındır (Özellikle tırmanışı, kampçılığı ve yürüyüşü destekleyen "eğitim, sağlık ve refah" alanında çalışanlar için bkz. Savage ve d., 1992: 6. Böl.). Squire tarafından yapılan son araştırma Beatrix Potter turizminin kadın ziyaretçileri Göller Bölgesi'ne çektiğini -ve National Trust dükkânlarından hediyelik eşya satın almanın nasıl uygun beğeni olarak değerlendirildiğini- göstermiştir (1993) .

Göller Bölgesi melez bir doğadır: Bir yandan dağlık İskoçya gibi yabanıl ve tehdit edicidir ve diğer yandan merkeze yakın ilçeler gibi küçük, sevimli ve davetkârdır. Burası yabanıl bir yaşam sunmaz, ancak birtakım oldukça yabanıl manzaralar içerir.

Ancak, yürüme mesafesinde çekici vadiler ve eski küçük köyler yer alır. Bir tartışma grubuna katılanlardan biri şöyle demişti: "Göller Bölgesi yabanıllık içerir. Yabanıllık, belirli bir biçimde içerilmiş ve üretilmiştir" (Crawshaw, 1994b:12). Yüce ve pitoresk olan neredeyse sınırdaştır. Bu nedenle, çekici olan karşıtlıklardır. Bir başka katılımcı şöyle demişti: "Orası ülkenin eşsiz bir parçasıdır. Bu gerçekten kimse kaçamaz. Bu tür kesin bir yan yanalık içinde bu çeşit bir karşıtlığı hiçbir yerde bulamazsınız" (Crawshaw, 1994b:15). Hava koşulları gibi manzara da durmadan değişmektedir. O halde Göller Bölgesi İngiliz halkının İngiltere'yi nasıl gördüğüne ilişkin bir tür ayna imajıdır; yani, küçük, ulaşılabilir ve çok çeşitli deneyimler ve manzaralar içeren bir yerdir. Belirli bir özelliğin bitimsizliğiyle cezbeden bir doğa değil, karşıtlıkların doğasıdır.

Bir başka anlamda Göller Bölgesi İngiltere'nin diğer kısımlarına benzer. Bazı kısımlarının yabanıl olmasına karşın, aynı zamanda oldukça düzenlenmiş bir peyzajdır. Tartışma grubu katılımcılarının biri, şöyle söylemişti: "Babamın ailesi buraya geldi ve burayı muhteşem buldular. Çok temiz ve derli toplu olduğunu

söylediler. Bu onların güzellik anlayışıydı. Göller Bölgesi budur. Çok temiz ve derli topludur".

Bu düzenlilik, gelişim üzerindeki uzun dönemli denetimden kaynaklanmaktadır; öyle ki, çiftçiler ya da boş zaman endüstrileri toprak mülkiyeti üzerinde uzlaşmaya vardılar. Pek çok toprak özel mülkiyette kalmış olsa da, kapitalist girişim düzene konmuştur. Bu düzenlenmiş *peyzaj*, çok sınırlayıcı bir planlama uygulamasından (1949 Milli Parklar Yasası) ve bölgenin yaklaşık dörtte birinin, gönüllü bir kuruluş olan ve bölgede neredeyse hegemonik bir rol oynamaya başlayan National Trust'a ait olmasından kaynaklanmıştır. Göller Bölgesi oldukça düzenlidir ve çok küçük metruk araziler, çöp kutuları ve duvar yazılarına kadar her şey düzenlenmiştir. Bu, düzenlenmemiş boş arazilerin tam karşıtıdır. Asilleştirilmiştir. Lowenthal, çiftçilerin şimdi "müze bekçisi ve turizm manzara görevlisi" haline gelmelerinden dolayı, ne yapmaları gerektiği konusunda fazlasıyla sınırlandırıldıklarını belirtir (Lowenthal, 1991:217). Burası "tamamen yapay-olgu" olarak tanımlanabilen bir peyzaj, doğanın kendi başına bırakılmadığı bir yerdir. Tartışma grubundan birinin söylediği gibi: "Çok uygar görünüyor. Nereye giderseniz gidin, hâlâ uygar görünüyor" (Crawshaw 1994b: 17).

Bu durum Strathern'in daha genel düşüncesiyle ilişkilidir (1992). Çağdaş İngiltere'de doğanın önemi üzerinde çok fazla durulduğu açıktır - doğal olana değer verilmesi, doğanın imajlarıyla cezbedilme, yeşil ve *new age* felsefelerinin etkisi altında doğanın korunmasına çalışmak. Fakat Strathern, bu vurgulamaların kültür tarafından temel biçimde dolayımlandığını belirtir; bu durum doğayı bir şekilde kurtarmıştır. Ancak bu aynı zamanda, "kültürel müdahaleler olmaksızın doğanın hayatta kalamaması nedeniyle doğa ile kültür arasındaki farklılıkların kavramsal çöküşünü" beraberinde getirmiştir (1992:174). Özellikle Göller Bölgesi, bu kültürel müdahalenin rolünü örneklemektedir. Kendisinden kurtarılması gerekmiştir. Kültür, Göller Bölgesi'ndeki doğanın korunması ve tüketim açısından (özellikle beyaz hizmet sınıfına yönelik) çok farklı ve "uygar" bir yer üretilmesi için gerekli olmuştur. Eşzamanlı olarak kültür ve uygarlığı *ve* doğallığı ve görece yabanıllığı açısından değer yüklenen bir yerdir. Burası melez bir peyzajdır.

XIV
Toplumsal kimlik, boş zaman ve kırsal alan*

A. GİRİŞ

Son on-yirmi yıldır, insanların toplumsal kimliğinin doğasında çarpıcı bir dönüşüm yaşandığını ve bunun da çağdaş toplumun kültüründe ve örgütlenmesinde görülen değişimin bir sonucu olduğunu savunan geniş bir literatür gelişmiştir. Yüzyılın sonunda ortaya çıkmakta olan toplum türü için farklı insan tipleri gerekmektedir.

En bilinen literatür, mimaride, sanatlarda, kültürde ve daha genel olarak toplumsal yaşamdaki çeşitli değişimlere gönderme yapmak için, genel söylemde rutin olarak kullanılan bir terim olan

* Daha önce yayımlanmayan bu çalışma, Boş Zaman ve Kırsal Alan projesi çerçevesinde hazırlanmıştır (1994). Yorumları için şu meslektaşlarıma müteşekkirim: Gordon Clark, Jan Darrall, Robin Grove-White, Phil Macnaghten ve ayrıca "yeni sosyallikler" üzerine düşünmemi sağlayan Kevin Hetherington (y.n.).

"postmodernlik"e doğru varsayılan değişimle ilgilidir. Bu terim, 1960'lardan beri yazınsal eleştiride kullanılmasına karşın, ancak Jencks'in 1970'lerin sonunda postmodern mimari üzerine yazdığı kitap yayımlandıktan sonra Britanya'da tartışma ortamına girdi (Bkz. Jencks, 1991) Bu dönem az çok 1979'daki Muhafazakâr hükümetin seçilmesine denk düşüyordu. İki tür çözümlemenin karmaşık ilişkileri bulunuyordu. Bir yanda, kültürün ve ticaretin oyuncul ve pastişli şekilde iç içe geçmesine ilişkin iddialar taşıyan "postmodernliğin" incelenmesi; öte yandan, toplumsal ve kültürel yaşamın tüm yönlerini "pazarlaştırmaya" yönelik görünür isteğiyle "Thatcherizm"in incelenmesi vardır.

Aynı zamanda 1980'lerde başka tartışmalar da gerçekleşmiştir. Bu tartışmalar "Fordist" toplumdan "Post-Fordist" topluma, "örgütlü" kapitalizmden "örgütsüz" kapitalizme, "endüstriyel" toplumdan "post-endüstriyel" topluma ya da "endüstriyel" toplumdan "enformasyon" toplumuna dönüşüm gibi, kültürden daha çok ekonomik ve politik yaşamın çeşitli dönüşümleri üzerinde odaklanmıştır (Daha çok çözümleme için bkz. Lash ve Urry, 1994). Bu yüzyılın başlarında kök salan belirli bir toplum biçiminin dönüştürülüyor olduğu ve bu dönüşümün bir öğesinin bireysel öznelerdeki değişimden oluştuğu, yeni toplum tipi tarafından farklı türden insanlar üretildiği veya gerekli kılındığı ileri sürülmektedir. Özellikle çağdaş Batı kapitalizminin artık, güçlü bir "Protestan etiği" taşıyan girişimcilere gerek duymadığı savunulmaktadır (Bu tür girişimci için vakit nakittir, çalışmanın dinsel olarak esinlenilmiş bir görev olduğuna inanır ve gelecek için tasarruf ve yatırım yapar). Daha doğrusu gerekli olan insanlar, gelecek için tasarruf yapmaktan çok tüketen, çalışmaktansa boş zamanın keyfini çıkaran ve kimliklerinin çalışmaktan daha çok tüketimden türevlendiği "hedonistler"dir (Bkz. Keat ve d., 1994)

Aynı zamanda "modern" yaşantının daha genel ve uzun dönemli doğası ile ilgili başka bir tartışma da gelişmiştir. Modern dönemin ne zaman başladığının çok tartışmalı olmasına karşın (16. ve 17. yüzyılların bilimsel devrimleri veya onsekizinci yüzyılın "Aydınlanması" ya da ondokuzuncu yüzyılın modern kentsel-sanayi uygarlığı) modern toplumların geleneksel veya modern öncesi toplumlardan dikkat çekecek ölçüde farklı oldukları yaygın

olarak kabul edilir. Bu farklılıklar üzerine tartışmalar, arkeologları, antropologları, tarihçileri, coğrafyacıları, ekonomistleri, sosyologları, kültürel çözümleyicileri ve benzerlerini ilgilendirecek denli geniş kapsamlıdır (Bkz. Lash ve Friedman, 1992)

Amaçlarım açısından en ilgi çekici tartışma, "modern" kentin doğası üzerinedir. Bugün birçok modern kentin, 19. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar olan dönemde geliştiği ve bu sürecin başlangıcının İkinci İmparatorluk döneminde Paris'in Haussmann tarafından olağanüstü biçimde yeniden yapımı olduğu (ve bunu Londra, Viyana, Berlin ve Şikago'nun izlediği) ileri sürülmektedir. Geç ondokuzuncu yüzyıl Parisi'nin şu özellikleri önemlidir: Ortaçağ yapılarının ve sokak dokusunun yıkımı; hızlı trafik akışına izin veren şık bulvarların yapımı; bu tür bulvarların çoğunun sonuna, bakılmak üzere bir anıt dikilmesi; insanların "kamu içinde mahrem" olabilecekleri yeni kamusal mekânların, pasajların ve kafelerin gelişimi; yeni boş zaman geçirme biçimleri keşfeden insanların olağanüstü karışımı; ve turist olarak tanımlanmaya başlayan insan yığınları için belirli turizm yerlerinin ortaya çıkışı. Berman şöyle yazar: "Tüm bu nitelikler Paris'in baştan çıkarıcı eşsiz bir gösteriye, görsel ve duyusal bir bayrama dönüşmesine yardım etti... Yaşamın yalıtılmış hücrelerden oluştuğu yüzyılların ardından Paris birleşik bir fiziksel ve insani mekâna dönüşüyordu." (1983: 151; bkz. ayrıca Urry, 1990:136-40). Bu tür tartışmalar genel olarak turizm ve boş zaman çözümlemesi açısından ve özel olarak da kırsal alanda geçirilen boş zaman açısından önemli içerimler taşır. Daha doğrusu pek çok bakımdan, belirli dönemlerde belirli alanlarda yapılan sınırlı etkinlikler kümesi olarak "boş zaman" nosyonunun kendisi, örnek bir "modern" etkinliktir. Ayrıca modern öncesi toplumlarda insanların çoğunun aklına "boş zaman" geçirmek için kırsal alana gitmek gelmezdi. Gerçekten de, kentin (bir şekilde ondokuzuncu yüzyıl Parisi'yle başlayarak) "turist bakışı" nesnesi olarak gelişimiyle birlikte, kırsal alan da insanların en çabuk şekilde kaçacakları bir çalışma ortamı olarak görülmek yerine, çok sayıda ziyaretçi bakışı için uygun bir nesneye dönüştürülmek zorundaydı (Çağdaş Japonya örneğinde görüldüğü gibi; bkz. Göller Bölgesi yapımı konusunda 13. Kısım).

Bu son nokta, insanların ilgi çekici bir kenti ("romantik Paris")

ya da çekici bir kırsal alanı ("pitoresk Cotswolds") ziyaret etme isteklerinin nasıl hiçbir anlamda "doğal" olmadığını ortaya koymaktadır. Bu istek, toplumsal olarak kurulmuştur ve özellikle "kültürel arzu" diyebileceğimiz belirli türden peyzaj ve kentsel peyzaja yönelik isteğin gelişimine bağlıdır. Bu arzunun gelişimi en azından dört faktöre dayanır:

1. Uygun ulaşım/konaklama/dinlenme biçimlerinin gelişmesi sonucu, ziyaret edilecek yerlerin/manzaraların elde edilebilirliği. Bu durum, özellikle belirli coğrafi konumlar içinde yoğunlaşmış yeni sermaye ve örgütlenme biçimlerinin gelişimine bağlıdır. Britanya'da iki önemli örnek: ondokuzuncu yüzyılda Lancashire endüstriyel işçi sınıfı için evden uzak, ucuz konaklama sağlamış olan Blackpool'daki binlerce küçük pansiyonun artışı (Bkz. Walton, 1978); Thomas Cook'un 1841'de ilk "paket tur" ile başlayan, Britanya'da ve Avrupa'da özellikle Alpler'e kitle turizmini kolaylaştıran gelişimi (Bkz. Brendon, 1991 ve 9. Bölüm). Ayrıca yabanıl alanlar gibi kimi peyzaj türlerinin, kolayca ulaşılamamaları nedeniyle kültürel açıdan daha çok arzu edildikleri de belirtilmelidir.
2. Yerli mimarinin özel biçemlerine veya kimi türden kırsal alana ya da "peyzaj" olarak bilinen şeye yönelik estetik kaygı taşıyan toplumsal gruplaşmalar. İkinci durumda Harrison, ondokuzuncu yüzyılda profesyonel orta sınıf arasında ortaya çıkan "kırsal alan estetiği"nin gelişiminden söz eder ve şöyle devam eder: "Eğitimli ve kültürlü bir azınlık, kırsal alanı ruhsal yenilenme ve esinlenme kaynağı olarak görmeye başladı" (Bkz. 1991: 21) Savaş arası dönemde "dağlar ve kırlar"ın başka kırsal alan türlerine göre insanlara daha iyi geleceğine inanılırdı.
3. Toplumun geniş bir kesimine yayılmış ve kimi boş zaman etkinliklerinin istenirliğini içeren yaygın bir kültürel vurgunun varlığı. Kırsal alanla ilişkili olarak yazınsal ve sanatsal figürler, yabanıl ve uzak peyzajları ziyaret etmenin toplumsal açıdan arzu edilir olduğu ve beğeni düzeyini ifade ettiği fikrinin yayılmasında özellikle önemli bir rol oynamışlardır. Bu nedenle Michael Dower şunları söylemektedir: "Her özelliği ve her bölgeyi en tatmin edici şekilde bir araya getirmeliyiz; ka-

labalıkları, onları alabilecek yerlerde toplamalıyız, yüksek, yabanıl yerleri, yalnızlık arayan insana ayırmalıyız" (1965; aynı zamanda bkz. Crawshaw, 1994a, 1994b) Harrison bu İngiliz romantizminin etkilerini şöyle özetler:

> Wordsworth ve Coleridge gibi ozanlar açısından, kırsal alanın keyfini çıkarmanın tek doğru ve uygun biçimi, bu peyzajlar içinde yalnızlığa dalıp yürümek ve bu şekilde yeni bir avuntu, bilinç ve tinsel uyanış duygusu kazanmaktı. (1991:21; "yazınsal peyzaj"ın gelişimi üzerine bkz. Ousby, 1990; "peripatetik" için Wallace, 1993)

4. Peyzaj nosyonu, kırsal alana yönelik bu genel isteği yapılandırmada merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Cosgrove peyzaj fikrinin nasıl bireysel ve görsel olduğunu şöyle özetler:

> peyzaj fikri, kullanım için doğanın kolektif mal edinilmesini zayıflatan bir süreç içinde etkindi. Bireyci bir görme biçimine kilitlenmişti . . . Bu, nesneyi ve özneyi ayrıştırarak, tek bir gözlemcinin bakışına üstünlük tanıyan bir görme biçimidir. (1984: 262; daha genel olarak, turizmde görmenin rolü için bkz. Urry, 1992)

The Country and the City (Kır ve Kent) adlı klasik yapıtında Williams, genellikle kırsal "peyzaj"ı, çiftlik makinelerinden, işçilerden, telgraf tellerinden, elektrik direklerinden, otoyollardan, metruk araziden, kirli sulardan ve nükleer enerji santrallerinden ve başka turistlerden yoksun olarak düşündüğümüze işaret eder. Ancak tabii ki tüm bunlar kırsal alanda yaygındır. "Peyzaj" gerçekte insansızdır.

Gelecek kesimde, postmodern çözümlemelere göre kimliğin, geç yirminci yüzyılda nasıl dönüşmekte olduğu sorunu üzerinde durulacaktır. Bundan sonra, bu tür tartışmaların kırsal alandaki boş zaman etkinliği gelişimiyle nasıl ilişkili olduğuna geri döneceğim ve postmodern argümanda daha az farkına varılan benliğin kimi yönlerini çözümleyeceğim.

Burada çözümlenecek değişimleri anlamanın bir yolu, zamandır. Kabaca, en azından 1750'den bu yana modern dönem, saat-zamanının örgütsel ve deneyimsel önemine dayanılarak tanımlandı (Bkz. Adam, 1990). Buna, birçok özellik eşlik etti: vaktin nakit olması; zamanın geçmesine dikkat edilmesi; endüstriyel ilişkilerin, sistematik olarak saat-zamanı çevresinde, işgünü ve haftasının uzatılma ve kısaltılma çabaları etrafında yapılanması; insanların, geleceğe ve özellikle evlilik/kariyer aracılığıyla uzun dönemli planlamaya yönelik zamansal bir kimlik taşımaları; geleceğe duyulan güven nedeniyle hazların sistematik olarak ertelenmesi; geçmişe ve geçmişin yapay-olgularına dair belirgin bir nostaljinin bulunmaması; kültürel metinlerin başlangıç, gelişme ve sonuç içeren bir anlatısal yapı taşımaları; ve toplumsal gelişmeye ilişkin uzun dönemli tarihsel süreçlerin düşünülebilir ve gerçekleştirilebilir olmaları (Bkz. Lash ve Urry, 1994: 9. Böl.).

Modern kişi, girişimcinin güçlü bir "Protestan etiği" taşıması gibi bir tür paradigma durumu olan bu özelliklerin çoğunu kucaklar. Ancak, bu yüzyılın başlarındaki kültürel "modernizm" hareketinin bu özelliklerin kimisini reddettiği belirtilmelidir (Joyce'un *Ulysses*'inin klasik modernist roman olması).

Ayrıca saat-zamanının ortaya çıkışıyla asıl olarak sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş arasında kimi örtüşmeler vardır (Bkz. Ong, 1982). Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl kültürünün çoğu yazılıdır: ucuz kitapların büyük artışı ve günlük gazetelerin her on beş yılda bir iki katına çıkmaları, ulaşım tarifeleriyle ilgili yazılı zaman kayıtlarının tutulması, doğumların, ölümlerin, evliliklerin, vergilendirmenin, seyahatin vb. kaydedilmesiyle yurttaşların yaygın olarak yazılı biçimde belgelenmesi (Bkz. Lash ve Urry, 1994: 9. Böl.; ayrıca Hoffman-Axthelm, 1992, pasaport aracılığıyla modern kimliğin kurulma sürecine ilişkin).

Son zamanlarda bu tür modern toplumun dramatik dönüşüm geçirmekte olduğu tartışılmaktadır. Kimi çözümlemeciler, hiper-modern bir duruma doğru hareket ettiğimizi (Bkz. Giddens, 1991a), diğerleri ise, toplumun postmodern olduğunu (Bkz. Bauman, 1992) düşünüyorlar. Buna dair üç belirli yön çözümlenmiştir.

Birincisi, bu baskın yazılı kültürün, az çok yansız, biçimsel ve mesafeli bir tarzda değerlendirilen, görsel ve estetik bir kültürün aşırı tehdidi altında olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla bu durum, bir yandan sanat, yüksek kültür ile akademi, öbür yandan günlük yaşam ile popüler kültür arasındaki simgesel sınırların eridiği biçimle bağlantılıdır. Mimar Venturi'nin çok güzel belirttiği gibi, "yol kenarı eklektisizmi"nin oyuncul ve pastişli biçeminin gelişim sürecinde "Las Vegas'tan ders almamız" gerekiyor (Bkz. 1977; ve Featherstone, 1991, daha genel olarak). Eğer kültürle bir elit tarafından kabul ettirilen estetik veya ahlâki standartlar anlatılmak isteniyorsa, postmodernite gerçekte bir post-kültürel durumdur.

İkincisi, postmodernite, modern dönemin geleneksel biçimde sabit kimlikleri yerine çok daha açık ve akışkan kimlikler getirir. Daha doğrusu, kimlik fikrinin kendisi, bir söylencesel yapımdır. Kellner şöyle özetlemektedir:

> Öznenin, postmodern kültürde, parçalı ve bağlantısız, coşkulu yoğunluklar değişimi halinde dağıldığı ve merkez bozumuna uğramış benliğin artık kaygı duymadığı. . . ve modern benliğin ideal ve olağandışı başarısı olan derinlik, gerçeklik ve tutarlılığı artık taşımadığı iddia edilmektedir. . . .postmodern kuramcılar, öznelerin, yığınlar haline dönüştüğünü, parçalı, kopuk ve kesintili yaşam biçiminin postmodern kültürün temel özelliği olduğunu savunmaktadır. . . . bu kuramlarda, kimlik oldukça kararsızdır ve kimi postmodern kuramlarda tümüyle gözden yitmiştir . . . "TV benliği, medya simulakrumundan alınacak her şeyi alan, mükemmel bir elektronik bireydir: gösteri toplumundaki bir tüketici olarak pazar kimliği." (1992: 145; bkz. ayrıca Featherstone, 1991)

Bu nedenle belirli bir boş zaman etkinliği olan TV izlemek, postmoderniteye ilişkin savların merkezinde yer alır. Bu çözümlemeler, oldukça eski olan, medyanın taraflı içeriği konularını ele almazlar. Daha doğrusu, artık bir sınıfsal tarafın olmadığı düşünülmektedir, daha çok bir medyasal taraf vardır. Postmodern kuramlar; biçimle, özellikle "temsili gerçekçilik"in parçalanması ve TV'nin yalın anlatılarıyla ilgilenir. Yaygın VCR kullanımının eşlik ettiği, kimi açılardan programlardan daha zevkli hale gelen Miami Vice, MTV, Max Headroom, reklamlar gibi (Bkz. Cubitt, 1991) postmodern

TV'de, gösteren, serbest kalmıştır ve imajlar, anlatı üzerinde üstünlük kazanır, estetik baskındır ve izleyici, imaj fazlalığının serbest oyunu tarafından baştan çıkarılır. Baudrillard'da bu argüman en uç noktasına dek taşınır - kültür, gösterilen veya içerik ya da etkiler olmaksızın saf imajlar halinde parçalanır (1981). Düzlüğün ya da derinliksizliğin bir etki azalması ürettiği, postmodern benliklerin derinliksiz ve tözsüz, yüzeysel ve tek-boyutlu oldukları, görünüşlerin ötesinde, çoklu yaşam biçimleri ve modaların oyuncul şekilde benimsenmesi ve atılması dışında benliğin olmadığı, modanın değil, sadece modaların olduğu söylenmektedir (Bkz. Ewen ve Ewen, 1982, kuralların değil sadece seçimlerin olduğuna ilişkin).

Üçüncüsü, saat-zamanının, artık modern toplumlardaki zamanın temelini oluşturmadığı ve "anlık" zaman olarak tanımlanana doğru bir değişimin olduğu ileri sürülmektedir. Geleceğin, şimdinin içinde eridiği, "geleceği şimdi istiyoruz"un "gelecek"e ilişkin bir panik ve anlık olanı arayış simgesi olduğu söylenmektedir (Bkz. Adam, 1990: 140). Bu durum kısmen, coğrafi açıdan uzak olayların günlük yaşamlarımıza girmelerinden kaynaklanmaktadır. Çoğunlukla ürkütücü trajik karakterler taşıyan olaylar dramatik biçimde insanların günlük yaşantılarına sokulmaktadır. Bağlantısız öyküler kolajının günlük yaşamlarımıza girip biçimlendirmesi nedeniyle tam bir zaman-mekân sıkışması yaşanır. Ve insanlar kendi iradelerinin dışında, anlık olarak bir trajediden diğerine "taşınırlar". Bu, risk dolu bir dünya olarak görülmektedir ve bu dünya, rutin biçimde her gün temsil edilen, haber değeri olan trajedilerde doruğa çıkan, geçici olarak örgütlenmiş süreçleri anlama olasılığının bile bulunmadığı bir dünyadır.

Sırası geldiğinde bu sonuçlar, TV/VCR izleyicilerinin kanaldan kanala atlamaları ve uzun bir programı sonuna dek izlemeye zaman harcamamaları nedeniyle üç-dakika kültürü denilen şeyin gelişimiyle bağlantılıdır. Daha doğrusu, şimdilerde pek çok program, her biri çok kısa süren ve kendinden önce ve sonra gelenlerle belirli bağlantısı olmayan görsel ve işitsel imajlar kolajından, "ses parçaları"ndan oluşan bir örüntüyü taklit ederek yapılıyor. Bu anlık zaman kavramı, "video-zamanı" olarak nitelendirilebilir (Bkz. Cubitt, 1991). Anlık zaman geleceği dağıtır; tişörtlerin ifade ettiği

gibi: "geleceği şimdi istiyorum". Anlık tepkilerin sonucu olarak, özellikle telefon, teleks, faks, elektronik sinyaller ve benzerleri nedeniyle, geleceğin dağıldığı gözüküyor ve gelecek artık insanların inanacakları bir şey olarak işlev görmüyor.

Bu anlık zaman gelişimini üç önemli sonuç izlemektedir. Birincisi, modernitenin nesnel zamanı giderek, kendini yaratan ve Giddens'ın dediği gibi "yaşam-takvimleri"ni içeren, kişiselleşmiş, öznel zamansallıklara yerini terk eder (Giddens, 1991a: 6. Böl.). Zaman konusunda sorumluluk ve üstlenme, kurumlara göre daha az ayarlanırken, daha çok bireylerin kendi yaşam planlarının öznel zamanlarını nasıl yarattıklarına göre ayarlanmaktadır. Bu, bireylerin, geleneksel olarak toplumsal yaşama anlam ve düzen kazandıran kuşaklar, yer, akrabalık, ve geçiş ritüelleriyle ilişkili toplumsal kurumlardan giderek çözülmeleriyle ilişkilidir (Giddens, 1991a: 146-8). Ahlâk ve hatta monarşi ahlâkı bile, giderek toplumsal rollerle daha az ilişkili, özel bir sorun ve zaman aracılığıyla dışsal olarak kabul ettirilmiş bir yapılanma olarak görülür. Ahlâkın yapılanması, benlik ve zaman aracılığıyla giderek özelleşir.

İkincisi, geleceğe güvenin yitirilmesinin anlamı, olasılıkla hazzın ertelenemez olmasıdır. Bekleme kültürünün daha az önemli olmasının ve anlık zamanın yayılımının kimi göstergeleri şunlardır: Boşanma ve hane halkının diğer çözülme biçimlerinde ve ayrıca özellikle evli kadınların evlilik dışı ilişki isteklerinde belirgin artış vardır. Muhafazakâr eleştirmenlerin söylediği gibi, kuşaklar boyunca güven duygusunda, sadakat ve aile bağlarında bir azalma görülmektedir. Aile ilişkileri, daha kolay gözden çıkarılabilmektedir. Daha genel olarak modalarda, ürünlerde, emek süreçlerinde, fikirlerde ve imajlarda uçuculuk ve kısa ömürlülüğün hâkim olduğu bir "kullan-at toplumu"nda, ürünler ve imajlar giderek daha çok kullanılıp atılmaktadır. Ürünler, değerler ve "geçici sözleşmenin" her şey olduğu kişisel ilişkiler giderek daha çok geçicileşmektedir. Bu, hızlanan iş döngüsü, yeni ürünlerin çoğalması ve esnek teknoloji biçimleriyle ilgilidir. Uzun dönemli işler ve kariyerlerde bir düşüş, kısa dönemli iş sözleşmelerinde bir artış yaşanmaktadır. Yirmidört-saat ticaretinin gelişiminin anlamı, yatırımcı ve aracıların tahviller ve dövizlerin alım ve satımı için asla beklemek zorunda kalmamalarıdır. Ürünlerin elde edilebilmesi, in-

sanların yeni tarz veya modaları tüketmek için başka bir yere gitmeyi beklemek zorunda kalmayacakları ölçüde olağanüstü artmıştır (Bkz. Toffler, 1970; Lasch, 1980; Harvey, 1989:299, "tarzlar pazarı" üzerine; Lawson, 1989)

Üçüncüsü, anlık zaman üzerindeki bu vurgunun anlamı, bireylere ait zaman-mekân yollarının eşzamanlı olmaktan çıkmalarıdır. İnsanların zamanlarında büyük bir çeşitlilik arayışı vardır. Kitle tüketim örüntülerinin yerini daha çeşitli ve parçalı örüntüler alırken, insanlar daha az kolektif olarak örgütlenirler. Zaman-mekândaki eşzaman bozulmasının pek çok göstergesi vardır: Atıştırmanın artan önemi, yani aile ya da iş arkadaşları arasında aynı yerde ve belirli öğünlerde yememek; kişilerin belirli zamanlarda ortak etkinliklere katılmak zorunda oldukları kitle turizmine karşı çıkan "serbest ve bağımsız gezginlerin" artışı; çalışanların artık aynı zamanda başlayıp bitirmedikleri çalışma düzenlerine sahip olduğu esnek zamanın artışı; özel bir programın otantik, ortak seyredilmesinin anlamını yok ederek, TV programlarının saklanması, tekrarlanması ve parçalanmasını sağlayan VCR'nin gelişimi. Bu durum, yaşamları olağanüstü karmaşık zaman-mekân yolları sergileyen kişilerin, niteliksel zaman üzerinde durmalarıyla ilişkilendirilebilir. Buna örnek olarak, iki ya da daha fazla insan arasında görülen zaman ve mekâna yönelik yüksek düzeydeki eşzaman bozumu nedeniyle, insanlar arasındaki kesintisiz etkileşimin kısa fakat tatlı anlarını yakalamak üzere, romantik akşam yemeği ya da kısa tatil türü çabalar gösterilebilir.

Şimdiye dek anlık zamanı, geleceğe ilişkin bir güven eksikliğiyle ilişkilendirdik. Ancak, bunun başka bir yönü daha var, yani geçmişin dikkate değer çekiciliği. Bir zamanlar bu tür nostalji biçimsel olarak belirli zamanlar ve yerlerle sınırlıydı. Şimdi nostaljinin her yerde olduğu görülüyor. Neredeyse geçmişten gelen her yaşantı ve yapay-olguyu ve hatta endüstriyel devrimin "karanlık şeytansı fabrikalarını" ya da 1950'lerin müzik kutularını kapsıyor. Lowenthal, bu tür nostaljiyi "acısı dinmiş anı" olarak niteler (1985:8). Hewison, Britanya'nın eşya imalatında değil; daha çok nostalji veya miras imalatında uzmanlaşmaya başladığını söylemiştir (1987). Bu tür endüstrileşmiş miras, dikkati sistematik biçimde günümüzdeki toplumsal mahrumiyet ve eşitsizlik bi-

çimlerinden saptırma işlevi görmektedir. Bu nostalji, idealize edilmiş bir geçmişe yöneliktir; tarihin değil, mirasın sıhhileştirilmiş versiyonuna yöneliktir. Lowenthal, burada zihinsel bir rahatsızlık olduğunu ileri sürer:

> Bir zamanlar küçük bir elitin derdi ve tesellisi olan nostalji, şimdi toplumun çoğu kesimini cezbetmekte ya da kederlendirmektedir. Soykütüğü avcıları, kökenlerini bulmak için arşivleri tarıyor; milyonlar tarihi evlere akın ediyor; orta sınıflar antikalara dalıyor; hediyelik eşyalar tüketici pazarlarını dolduruyor. . . "*Şimdiye* karşı artan bir isyan ve geçmişe artan özlem"in savaş sonrası ruh halini örneklediği söyleniyor. (1985:11)

Michael Wood benzer şekilde, insanların şimdiye yönelik tutunacak şeylerini ve geleceğe dair modernist inançlarını yitirmek istemedikleri için, 1970'lere dek düzenlenen nostaljik gezintilerin örtülü ve kararsız olduğunu savunmaktadır. Fakat: "Günümüzde, şimdi o kadar üzüntüyle doludur ki.... nostaljimizin bolluğu ve samimiyeti, şimdiden genel bir el çekme ve kaçışı gösterir" (1974:346). Burada birçok yön tanımlanabilir: Geleceğin, anlık zaman ve hesaplanamayan riskler tarafından zayıflatılması nedeniyle geleceğe dair güven yitimi; şimdideki toplumsal yaşamın son derece hayal kırıcı olması ve önemli açılardan geçmişin şimdiye tercih edilmesi -gerçekten de bir altın çağ vardı; eski yerlere, zanaatlara, evlere, kırsal alana, vb. yönelik artan estetik duyarlılık- sonuçta ister eski bir sanat eseri, ister eski bir bisküvi kutusu olsun neredeyse eski olan her şeye değer yüklenmesi; geçmişin yeniden sunulma ihtiyacı- turistlerin bakışına uygun, temizlenmiş bir miras görünüşü yaratmak; temel toplumsal ilişkileri kısmen saklayan bir yapay-olgusal tarih, yapay-olgular aracılığıyla tarihin yorumlanması; "gerçek" geçmişi elde edilemez kılan ve anlatının yerine gösteriyi geçiren imajlar ve stereotipler aracılığıyla geçmiş araştırılırken, parodiden daha çok pastişin artan önemi; "tarih" diye bir şeyin olduğu inancı, geçmişin risk ve tehlike, yıkıcılık ve baştan çıkarıcılık yaratma kapasitesi, güvenli, steril ve kırpılmış bir hale getirilerek geçmişin bir metaya dönüştürülmesi (Bkz. Lowenthal ve Binney, 1981; Lowenthal, 1985; Write, 1985; Hewison,

1987; Vergo, 1989; Corner ve Harvey, 1991; Walsh, 1992).

Şimdiye dek, postmodernitenin üç süreç dizisi içerdiğini ileri sürdüm: kültürün görselleşmesi, değişmez kimliklerin çöküşü ve zamanın dönüşümü. Bu kesime yazdığım sonuç bölümünde, Zukin'in yakın zamandaki bir postmodern *kentsel* peyzaj çözümlemesinden başlayarak, yerler açısından bunun ne tür içerimler taşıdığını kısaca ele alacağım. Zukin şöyle yazar:

> Gördüğümüz şeyi nasıl örgütlediğimize ilişkin bir farklılık duyumsuyoruz: mekân ve zamanın görsel tüketiminin, geleneksel mekânsal kimliklerin çözülmesini ve yeni çizgiler boyunca yeniden yapılmasını zorlayarak, nasıl hız kazandığı ve endüstriyel üretim mantığından nasıl soyutlandığı...görsel tüketimin düş peyzajları. (1992b: 221; bkz. ayrıca Harvey, 1989, zaman-mekân sıkışması üzerine)

Zukin, müteahhitlerin, aynı zamanda içlerinde tüketimin gerçekleştiği sahneler, dekorlar olan iktidarın yeni peyzajlarını, görsel tüketimin düş peyzajlarını nasıl kurabildiklerinden söz eder. Bu tür yapılmış peyzajlar, insanların doğdukları ya da taşındıkları yer üzerinde tarihsel olarak kurulmuş toplumsal kimlikleri açısından önemli sorunlar taşımaktadır. Buna karşın Euro-Disney'deki Main St. ya da Gateshead'ın yakınlarındaki Metro Centre'deki temalı Akdeniz köyü gibi postmodern peyzajlar, tümüyle yere ilişkindir. Ancak buraları, tüketilen yerlerdir. İnsanların doğdukları veya yaşadıkları ya da bir toplumsal kimlik duygusu sağlayan yerler değillerdir. Yer simüle edilir. O halde postmodernleşme, anlık zaman tarafından mekânın fethedilmesidir. Meyrowitz'in dediği gibi, "Dünyamız, pek çok insana aniden anlamsız görünebilir; çünkü modern tarihte ilk kez, dünya görece olarak yersizdir" (1985: 309).

Ayrıca bu, yurttaşlığın doğasındaki dönüşümlerle de ilişkilidir. Belirli bir yerde yaşayan insanlar, bu ikametten dolayı kimi haklardan ve görevlerden yararlanmışlardır. Yurttaşlık sadece ulusal haklar ve görevler sorunu olmamıştır, ayrıca bir yerellik sorunudur da. Çeşitli yurttaşlık hizmetleri, belirli boş zaman etkinlik tipleriyle ilişkili olanlar da dahil, yerel olarak sağlanırdı. Bunlar asıl olarak yöre insanları için sunulurdu; insanların genel haklara sahip oldukları kabul edilirdi ve bu hakların kullanılması ücret karşılığında

düzenlenmezdi. Boş zaman etkinliklerinin bu şekilde sağlanmasına ilişkin çok duygusal olmamak gerekiyor; çünkü bu tür sağlanışlar içinde yapılanmış, özellikle cinsiyeti çevreleyen, bir çok *de facto* eşitsizlik vardı. Bununla birlikte, savaş sonrası bir kısım yerleşme, bir yerde yaşayan yurttaşlara sağlanan kamusal boş zaman olanakları fikrini benimsemişti.

Daha yakın zamanda, bu durum, Britanya'da, postmodernite ve Thatcherizmin birleşik saldırısı altında dönüşmüştür. Söz konusu değişimler şunlardır: yerel yönetim harcamalarına saldırı ve yetkililerin ihtiyari harcama alanını azaltma çabaları; boş zaman etkinliklerinin özelleştirilmesinin teşvik edilmesi; yerel alanlardaki turistik gelişim üzerinde durulması; insanlara, yerel ikametten dolayı daha genel haklara sahip olmaları açısından değil, daha çok hizmet tüketicileri olarak yaklaşılması; kültür ve sanatın, bir alanın ekonomik gelişim stratejisinin parçası olarak algılanmasında ve ekonomik açıdan meşrulaştırılmasındaki artış; bir alanın görsel görünüşünün, bir boş zaman etkinlik yeri yapmaktan çok, turizm için pazarlanabilir kılmak üzere dönüştürülmesi; yer-pazarlamasının, yerleri imajlara dönüştürecek ölçüde artan önemi. Bu değişimler, politik-yurttaşlıktan tüketici-yurttaşlığa ya da kamusal boş zamandan özel turizme bir dönüşümle nitelenebilir.

Şu ana dek postmodern konumdan eleştirmeksizin söz ettim. Toplumsal kimliğe ilişkin iki önemli yönün yeterince incelenmemesi nedeniyle, bu açıklama, kısmi ve çok genel bir çözümlemedir. Bu yönler, boş zaman ve turizm konularıyla ilgilidir ve aşağıda daha ayrıntılı olarak kırsal alan ve boş zaman çözümlemesi bağlamında tartışılacaklardır.

C. KİMLİK VE KIRSAL ALAN

Değinilmesi gereken birinci nokta, insanların beğenilerinin, değerlerinin ve normlarının, eğitim, aile, kültür, hükümet, yasa ve benzerleri gibi "topluma ait" kurumlarca giderek daha az belirlendiğini, toplumsal yaşamın bir "gelenekselsizleştirilmesi" olduğunu öneren argümanla ilişkilidir. Bu tür geleneksel kurumların merkeziliklerini yitirmelerinin bir sonucu, toplumun kurumlarından

oldukça ayrı olarak, birey ve grupların "yeni sosyallikler (sociations)" olarak adlandıracağım, "kendi" kurumlarını kurmayı daha fazla tahayyül edebilmeleridir (Bkz. Hetherington, 1990).

Bu tür "yeni sosyallikler, geleneksel cemaatlerden farklıdır, çünkü insanların seçme ve ayrılma özgürlükleri vardır. İnsanlar, ortak hedefler ya da deneyimlerden aldıkları duygusal doyum nedeniyle üye olarak kalırlar. Üyelik seçime dayanır ve doğrusu pek çok insan oldukça hızlı biçimde bu tür sosyalliklere girecek ve çıkacaktır. Yeni toplumsal kimlik türlerinin denenebildiği yerler oluşturmaları bakımından önemlidirler. İnsanları güçlendirebilirler, kimlik-sınanması için güvenilir toplumsal mekânlar oluşturur ve yeni vasıfların öğrenilmesi için bir bağlam sağlayabilirler.

Bu tür kurumlar, birçok boyutta sınıflandırılabilir: "Merkez"deki erkin *merkezbozumuna uğrama* derecesi; örgütsel yapının *formel* uzmanlaşma derecesi; *yerel* düzeydeki katılım derecesi ve biçimleri; üyelik ile birlikte girebilecekleri *eylem* tipleri; ve kurumun uygun biçimde örgütlenip örgütlenmediğine ilişkin üyeliğin *düşünümsel* olma derecesi. Bu tür geleneksel olmayan kurumlara örnek olarak, gençlik birlikleri, daha yeni politik baskı grupları, kadın grupları, sadece bir kez kurulmuş politik örgütlenmeler (Greenham Common gibi), demiryolu koruma dernekleri, gezgin grupları ve benzerleri verilebilir.

"Çalışma-dışı" olma anlamında boş zaman örgütlenmeleri olmadıklarının belirtilmesine karşın, Hoggett ve Bishop bu heveslerin kimisini "komünal boş zaman" biçimleri olarak nitelendirir (1986). Bu tür yeni sosyallikler, "karşılıklılık normları" ile pekiştirilmiş, karmaşık bir karşılıklı yardımlaşma sistemi aracılığıyla, başkaları için çalışmayı gerektirmektedir. Yeni sosyallikler üç ana özelliğe sahiptir. Birincisi, bunlar, tehdit altında olduklarında çoğu kez güçlükle pekiştirilen bir özellik olan *öz-örgütlenme*ye sahiptir. İkincisi, çeşitli türden sanatsal, yazılı, sportif, sözlü, görsel vb. ürünler açısından üretkendirler. Ve üçüncüsü, bu ürünler büyük ölçüde *üyeliğin kendisi tarafından tüketilir* ve pazaryerine ya da devlete taşınmaz (Hoggett ve Bishop, 1986: 40). Açıkça, kampanya oluşturan sosyallikler, bir ölçüde bunlardan farklıdırlar; ama gerçekte burada bile çoğu üretken etkinlik üyeliğin kendisine yöneltilmektedir. Hoggett ve Bishop şöyle be-

lirtir: "Grup üyeleri kendi gruplarının kimlik ve niteliklerini tüketilecek bir ürün olarak görürler" (1986: 42). Bu *sosyallikler* sadece edilgin bireysel boş zaman etkinlikleri değillerdir, ayrıca "iletişime, vermeye, yaratıma ve estetik hazza, yaşamın üretimi ve yeniden üretimine, sevecenliğe, fiziksel, duyusal ve entelektüel kapasitelerin gerçekleştirilmesine, meta-dışı kullanım-değerlerinin yaratımına" da bağlıdırlar (Gorz, 1985).

8. Kısımda özellikle vurgulamaya çalıştığım gibi bunu ifade etmenin bir başka yolu, tüketimin toplumsal doğasına işaret etmektir. Bir tür alışılmamış boş zaman pratiği olan eski görünümlü otomobil yarışı üzerine yapılan son araştırma özellikle bunu açığa çıkarır. Moorhouse bununla, bir heves, bir hobi ya da insanların yoğun kolektif ilgisini harekete geçiren bir etkinlik olarak ilgilenmektedir (1991; bkz. ayrıca Abercrombie, 1994: 53-5). Bu tür bir hevesin birçok toplumsal düzeyi vardır: otomobilleri yapan ve süren, bu etkinliği yazan ve ileten profesyonellerden oluşan çekirdek kadro; yaşamlarında bu tür otomobil yarışlarını merkezi ilgi odağına yerleştiren, ama başka işlerde çalışan amatör hevesliler; önemli bir arkaplan bilgisi taşıyan ilgili halk; ve genel halk. Otomobil yarışının metalaşmaya maruz kalmış olmasına karşın, metalaşma ile profesyonel olmayanların özellikle vurguladığı amatörlüğün erdemleri arasında ilgi çekici bir gerilim vardır. Ayrıca, otomobil yarışının "organik entelektüeller"i denilebilecek kişiler özellikle cemaatin, sıkı çalışmanın ve vasfın değerleri üzerinde dururlar ve doğrusu, bunları pazar ilkelerinin karşıtı olarak görürler. Özellikle ticari çıkarın taşıdığı tehlikelerini eleştirirler ve profesyonel yarışçıların, hevesleri nedeniyle pek çok yenilikten sorumlu olan, çok sayıdaki amatörün varlığına nasıl bağlı olduklarını belirtirler. Aslında Moorhouse, hevesliler arasında vasıfların ve gizli bilgilerin korunmasının gerçekte, hevesin kendisinin metalaşması için gerekli olduğunu öne sürer (1991: 226). Abercrombie, çeşitli hevesler etrafında gerçekleşen bu kolektif tüketimin, uzmanlık rezervlerini, vasfı ve "kolektif tüketici"nin yetkesini gösterdiğini söyler (1994: 55).

"Kırsal alan", özellikle çeşitli türden koruma, spor ve hobilerle ilişkili olan, bu çok sayıdaki heves ve *sosyalliklerin* yeridir veya nesnesidir. Bu hevesler arasında geçen mücadenin alanıdır; ve

mücadeleler, sadece açık siyasa üzerinde değil; ayrıca örgütlerin doğası ve yarıştırılan "kırsal alan" kavramı üzerinde de gerçekleşir. Bu tür yeni *sosyallikler*, kırsal alanda bulunan diğer iki kurumlar dizisiyle de çatışır. Bir yanda, kırsal alanın "doğal" parçası olarak *gözüken* ve kendi adına yetkili olarak konuşabilen "geleneksel kurumlar" vardır. Her ne kadar kimisi giderek daha az "geleneksel" biçimde davranıyor olsa da, bu kurumlar, aileyi, kiliseyi, tarımı, mülkiyeti ve toprağı kapsarlar. Ve öte yanda, kırsal alanı sadece pek çok kazançlı gelişim yerinden biri olarak gören ve kırsal alanın, boş zaman kaynağına dönüştürülünce, *asla* daha önceki durumuna geri döndürülemeyeceği olgusuna aldırmayan yeni boş zaman/turizm şirketleri vardır.

Bu yüzden kırsal alan, içinde çeşitli *sosyalliklerin* özellikle önemli olduğu, olağanüstü karmaşık bir toplumsal sistemdir. Geleneksel kurumlar ve yeni boş zaman şirketleri arasında olduğu kadar, bu yeni *sosyallikler* arasında da çatışmalar (savaş oyunlarına karşı doğalcılar) vardır. Tüm bu örgütler, kısmen farklı türden boş zaman etkinlikleriyle ilgilidir ve potansiyel çatışma alanı uçsuz bucaksızdır.

Bu çatışmalar, bu tür *sosyalliklerin* artan sayısı nedeniyle 1960'lardan beri giderek belirginleşmektedir. Ve korumayla ilgili olan sosyallikler özellikle önem kazanmıştır. Savaş sonrası İngilteresi'nde çeşitli koruma türlerinin artışı, 1962 yılında Euston istasyonundaki kemerli geçit üzerinde süren büyük koruma savaşıyla başladı (Bu örneğin ayrıntıları için bkz. Walsh, 1992). Bunu, özellikle küçük kasabalar ve kentlerdeki ve ardından kırsal alandaki pek çok başka koruma çatışmaları izledi. İtiraz edenler her zaman başarılı değildi; 1970'ler süresince Britanya'da 350.000 yapı yıkıldı. Ancak Britanya'da şu anda etkin olan koruma gruplarının yaklaşık yarısının 1970 sonrası dönemde kurulduğu vurgulanmaktadır (Örneğin Heritage in Danger, 1974; Society for the Interpretation of Britain's Heritage, 1977; National Pier's Society, 1980 vb). Benzer şekilde 1983'te Lowe ve Goyder, çevreci hareketin iki-üç milyon üyeye sahip olacak denli şanslı olduğunu, 1970'ten sonra büyüklüğünün ikiye katlandığını ve 1960'tan itibaren de dört katına çıktığını belirtmektedir. 1960'ların sonu ve 1970'lerin başı, korumacı ve çevreci grupların oluşum hızında

T.C.
E.Ü. İlahiyat Fakültesi
Hatice Bayraktar Kütüphanesi

büyük bir artış gösterdi. Lowe ve Goyder, şöyle devam eder: "Fakat grupların üyelik istatistikleri, çoğu grubun hızlı büyüme yaşadığı ve çok sayıda yeni grubun ortaya çıktığı 1970'lerin başına dek dramatik bir artış göstermez" (1983:17).

Gerçek bir "yeşil dalga"nın yaşandığı 1980'ler boyunca kırsal alan çevre gruplarının üyeliğinde çarpıcı bir artış gerçekleşti (Harrison, 1991: 161; Lowe ve Flynn, 1989). 1990'ların başlarına dek Britanya'da yaşayan her on kişiden birinin bir çevre örgütünün üyesi olduğu hesaplanmaktadır; yaklaşık nüfusun dörtte biri, "etkin yeşil"dir (1988'deki yüzde 14 ile karşılaştırıldığında); nüfusun yüzde 40'ı bir bakıma yeşil tüketicidir; ve bir milletvekiline gelen postanın yüzde 40'ı çevre sorunlarına ilişkin mektuplardan oluşmaktadır (Worcester, 1993).

Yöre güzelleştirme derneklerinin gelişimi benzer bir örüntü izlemektedir. 1939'a dek yaklaşık 30 adet Kırsal İngiltere'yi Koruma Konseyi şubesi varken, 1960'lara kadar bu sayıda çok az artış olmuştur. Ancak 1960 ve 1970 yılları arasında bu tür yerel grupların sayısı, 300'den 1250'ye çıkarken, üye sayısı da yaklaşık 20.000'den 300.000'in üzerine yükselmiştir (Lowe ve Goyder, 1983: 88-9). Coğrafi dağılım, Londra'yı, Devon'u, North Yorkshire'ı ve Cumbria'yı çevreleyen yakın ilçelerdeki güzelleştirme derneği üye sayısındaki artışı; kuzeyde İskoçya, Midlands, Pennie bölgesinin, Güney ve Kuzey Galler'in çoğunda ise düşük üyelik sayısını göstermektedir. 1980'lerin inceleme verileri kırsal alanda gerçekleşen değişimlere yönelik hızlı bir ilgi artışı olduğuna işaret eder; buna rağmen işin ilginç yanı, bu artıştan turizm ve ziyaretçiler doğrudan sorumlu tutulmazlar (Harrison, 1991: 161-2).

Görünüşe göre, yerel çevreye yönelik ilgideki bu büyük artış doğrudan açıklanamaz. Birincisi, 1980'lerin başlarında üyelik yoğunluğundaki coğrafi çeşitlenme, bilinen herhangi bir çevre kalitesi ölçümüyle doğrudan orantılı değildir. Bunun, büyük bitişik kentlere olan uzaklıkla da sistematik biçimde ilişkili olduğu gözükmez. Belirli alanlara yönelik olduğu anlaşılan tehditlerin doğasıyla da ilişkili değildir. Önceki kısımda çözümlenen postmodern distopya türüne dayanarak açıklanması da kolay değildir. Bu kısımda yerlerin imajlara dönüşmeleri nedeniyle, çağdaş kültürün çeşitli yönlerinin, bir derinsizlik ve etkinin yüzeyselleşmesini içerdiği be-

lirtilmişti. Postmodern süreçler sığ ve derinliksiz bir yersizliğe yol açarken, nasıl oldu da aynı zamanda çok sayıda insan yeri korumaya yönelik yeni kurumlar oluşturmak üzere bir araya geldi?

Bu paradoksu çözmek için, yukarıda sunulan postmodern çözümlemenin ikinci sınırlayıcılığını göz önüne almamız gerekiyor. Bu yeni kurumların belirli bir boyutu, üyelerinin örgütlenme biçimi üzerinde değişik ölçülerde düşünebilmesidir. Çevreci, feminist ve korumacı hareketlerdeki pek çok eylemci, kendi örgütlenmesine ilişkin derin biçimde öz-düşünümselder ve örneğin hiyerarşiyi önleyen ya da belirli üyelik kategorilerinin gücünü sınırlayan veya toplantılarda alınan kimi ilkeleri somutlaştıran süreçleri kurumsallaştırmaya çalışacaktır. Başka deyişle bireylerin, daha düşünümsel olmaları, oluşturdukları veya katıldıkları kurumlar içinde, kurumun kendi gereksinmelerini karşılayıp karşılamadığı, seslerini duyurarak kurumda değişiklik için çaba göstermelerinin gerekli olup olmadığı veya ayrılmalarının gerekip gerekmediği, üzerinde düşünmeye zorlanmaları; tüm bunlar "geleneksizleştirme" sürecinin bir parçasıdır.

Bu düşünümlülüğe ilişkin olarak üç nokta daha vardır. Birincisi, düşünümlülük sadece bireysel özbilinç sorunu değildir. Ayrıca kurumlar içinde düşünümlülüğün somutlaştırma biçimleri de önemlidir. Başka bir yerde gelişmiş ekonomiler arasındaki başlıca farklılıkların, belirli kurumlaşmış düşünümlülük türlerine bağlı olduğu gösterilmiştir (Bkz. Lash ve Urry, 1994: 4. Bölüm, Anglo-Amerikan, Alman ve Japon sistemleri arasındaki farklılıklar konusunda). Benzer şekilde Giddens göstermiştir ki, çeşitli geleneksel kurumlardan koparılmış, mahrem iç benlik kültünün gerisinde, bir tür özelleşmiş düşünümlülüğü kurumsallaştıran başka örgütler ve sosyallikler yatmaktadır. Bunların merkezinde, sürekli kendini gözleme ve izlemeyle başlayan terapi söylemleri bulunmaktadır. Giddens, terapinin "kişiyi, kendi yaşam akışı üzerinde sistemli bir düşünüme sokan bir deneyim" olduğunu söyler. "Terapist olsa olsa, öz-terapi sürecini hızlandırabilen bir katalizördür" (1991a:71) O halde terapi, yaşamı planlama yöntembilimidir ve yaşam süresinin geleneksel ahlâk ve diğer kaygılardan ayrışma biçimini temsil eder.

Ancak, ikinci nokta, bu düşünümlülüğün en önemli yönlerinden

birinin, doğa ve çevre ile ilişkili olmasıdır. Beck'in tanımladığı şekliyle bir "endüstriyel" toplumdan bir "risk" toplumuna dönüşümün farkına varılması, bilimsel ve teknik sistemlerin felaketimsi sonuçlarının özellikle görünür kılındığı insan yaşamının bir tür evrenselleştirilmesini içerir (1992). İnsanlar ile doğa arasındaki ilişkilerin anlaşılma biçiminde son zamanlarda birçok dönüşüm gerçekleşmiştir. Örneğin, şimdilerde doğanın uysallaştırılmayı veya denetim altına alınmayı bekleyen bir şey olmadığı, korunması ve özenilmesi gerektiği düşünülmektedir. Çeşitli hayvanların, hatta kimi bitkilerin ve doğmamış olsalar bile insanların, günümüzde olduğundan daha kötü olmayan bir çevre niteliğini hak ettikleri düşünülüyor. "Yeryüzü"nün kendisi de haklara sahiptir ve bu yeni çevresel söylem, yerel bir çevredeki herhangi bir değişim önerisine karşı çıkılabileceği anlamını taşımaktadır. Özellikle, doğa ve çevre kalitesine yönelik bu kurumsallaşmış düşünümün girmesiyle birlikte, kırsal alan olağanüstü biçimde tartışmaya sokulmuştur. Tartışma sadece çevre üzerinde değil, neyin çevre olarak sayılması gerektiğine dair gerçekleşir. Kırsal alan, bu tür çatışmaların merkezinde yer alır.

Dahası, bu kurumsallaşmış düşünümlemenin bir parçası olduğu sürecin bu tür çevrelere yönelmesindeki neden, kırsal alanın bir boş zaman ve seyahat yeri olmasıdır. Bunun nedeni, pek çok insanın çeşitli çevrelere ilişkin düşünümleme kapasitesi; ve bozulmamış yerlerin neye benzemesi, havanın nasıl kokması, hava kalitesinin nasıl olması, estetik olarak haz veren çevrelerin nasıl görünmeleri gerektiğine dair bir anlayış geliştirmeleridir. Seyahatin, boş zamanın ve turizmin; "doğa"ya yönelik tehlikeleri düşünümleme ve bu tehlikelerle mücadele etme kapasitesinin yaratılmasına yardım etmeleri bir paradokstur, çünkü bu tehlikeler elbette ziyaretçilerin çok fazla olmasından da kaynaklanmaktadır (Bu iddia Lash ve Urry tarafından geliştirilmiştir, 1994: Kısım 4).

Üçüncüsü bu tür düşünümleme, tüm nüfus içinde basit biçimde yayılmaz. Çevre kaygısının, el emeği dışı işlerde çalışanlar ve özellikle profesyonel-yönetimsel işlerde çalışanlar arasında en belirgin durumda olduğu görülmektedir. Bu grup çoğunlukla "hizmet sınıfı" olarak kavramlaştılmaktadır. Savage ve diğerleri orta sınıf oluşumunun üç çeşit değere dayandırıldığını ileri sürerler:

mülkiyet, bürokrasi ve kültür (1992). Farklı zamanlarda ve farklı yerlerde bu değerler, oldukça yapışık ve etkili hizmet sınıfıyla sonuçlanır; başka bir durumda ise sonuçlanmaz. Bu süreci, iki olumsal faktör etkilemektedir: devletin rolü ve cinsiyet farklılıklarının etkisi. Son dönemde, "yönetimsel" ile "profesyonel" orta sınıf arasında oldukça belirgin bir bölünmenin geliştiğini öne sürmektedirler. Bu bölünme, kültürel farklılıklarda yansıtılır ve kültürel değerlerin farklı nitelikteki sahipliği, sınıfların gerçekten bu tarz oluştuğu sürecin bir parçasıdır.

Savage ve arkadaşları bu argümanı, orta sınıfların tüketim örüntüleri üzerindeki veri kaynaklarını çözümleyerek geliştirirler (1992: 6. Böl.). "Eğitim, sağlık ve refah" kamusal hizmetlerinde çalışanlar özellikle, opera, oyunlar, tırmanış, paten, tenis, klasik konser, masa tenisi, çağdaş dans, kamp yapma, gezinme, yoga, müzeler ve galerilerin tüketicileridirler; buna karşın özellikle balık tutma, şampanya, votka, viski, cin, golf, bilardo, İspanya tatilleri, bovling ve rock konserlerini az tüketirler! (1992: 108). Savage ve arkadaşları bunu, yirmili yaşlarında eğitimlerini hâlâ sürdürenler arasında da yaygın olan bir "estetik" yaşambiçimi olarak nitelendirirler. Bu tür bir grup, benliğin zinde ve sağlıklı olmasına yönelik bir düşünümlemeden kaynaklanan yeni "beden kültürü" biçimleriyle uğraşır ve parasal değerlerden daha çok bedensel değerlerin korunmasıyla ilgilenir. Bu grup, kırsal alanın başlıca kullanıcısı ve çevre örgütlerinin üyeleridirler.

İlgi çekici biçimde Savage ve arkadaşları bunların, daha pahalı boş zaman uğraşlarına maddi gücü yetenlerin oluşturduğu yeni bir "sağlıklı" yaşam biçiminin öncüsü olarak hareket ettiklerini ileri sürer ve şöyle özetlerler:

> Bir zamanlar, maddeciliğe ve profesyonelleşmiş tıbbın zorlamalarına direnen "alternatif" bir orta sınıf azınlığının uygulamaları olan şey, şimdilerde çok daha büyük ekonomik kaynağa sahip olanlarca geniş ölçekte benimsenmiştir. Fakat süreç içinde, başka kültürel pratiklerin yerini almamış, ancak bir "örnek" olarak onların yanı başına yerleşmiştir. 1960'ların karşı-kültürü, 1990'larda bir postmodern kültürel uymacılığa dönüşmüştür. (1992: 113)

Bu kavrayışlı argümana ilişkin iki noktanın belirtilmesi gerekiyor. Birincisi, bu sağlıklı yaşam biçimi, artan düşünümleme sayesinde, "kültür"e karşıt olarak "doğal" olana büyük önem veren bir anlayıştır. Özellikle doğa bir "bütün" olarak değerlendirildiğinde, hem bedene hem de çevreye tinsel önem yüklenebilmektedir. Kırsal alan, bu sağlık etkinliklerinin bazılarına yer sağlanmasında ve özellikle doğaya uygun biçimde davranılmadığının gösterilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İkincisi, postmodern kültürü "konformist" olarak tanımlamak tuhaftır. Postmodern kültür daha ziyade çok sayıda farklı "kültür"ün seçmeci biçimde örneklenmesidir; boş zaman etkinlik biçimlerini açıkça gösteren "geleneksel" sınırların daha az kesin olmasıdır. Savage ve arkadaşları pek çok profesyonelin, hem sağlıklı yaşam biçiminin izlenmesine hem de şampanya, şarap, viski, restoran yiyecekleri ve benzerlerinin aşırı biçimde tüketilmesine kapıldıklarını belirtir ("şampanyalı sağlık" yaşam biçimi! konusunda bkz. 1992: 114).

Profesyonel ile yönetimsel orta sınıf arasında güçlü bir ayrım yapıldığını belirtmiştik. Yönetimsel orta sınıfın, profesyonel hareketlilikten daha çok, kariyer ve örgütsel bağlılıkta kökleri olduğu görülmektedir. Savage ve arkadaşları yönetimsel orta sınıfı şöyle özetler:

> Önceden toprak aristokrasisi tarafından benimsenen kırsal kesim uğraşlarının, değişik versiyonları aracılığıyla "kaçış" aramaya eğilimlidirler. En azından yöneticiler açısından, "miras" ya da "kırsal alan" geleneğinin bol kazançlı versiyonuyla uğraşmak yerinde gözükmektedir. (1992: 116)

Aşırı biçimde viski, brandi ve şampanya tüketirler ve her türden av partisine, balık avına, squash ve golfe katılırlar.

Bu toplumsal örüntülerde yaşa göre (gençler özellikle briçe, bovlinge, balık avına ve Rover otomobillere direnirler!), cinsiyete göre (Profesyonel/yönetici kadınlar, aşırı biçimde yoga, formda olma/dans etme, binicilik, sağlık kulübü üyeliği, bale, paten ve vermut içmeye heveslidir) ve bölgeye göre (Londra kolaylıkla, en aşırı biçimde yüksek caz, bale, dans, rock konseri, müze ve şampanya tüketimiyle ayırt edilir) önemli çeşitlenmelerin ortaya çıkması

şaşırtıcı değildir.

Fakat bu çeşitlenmelere rağmen, Savage ve arkadaşları orta sınıfa ait üç genel yaşam biçiminin olduğunu ileri sürerler: münzevi, postmodern ve belirsiz. Her birinin açık bir toplumsal temeli vardır: Münzevi, kamu sektöründe çalışan hizmet profesyonelleri arasında; postmodern, özel sektör profesyonelleri ve uzmanları arasında; ve belirsiz, yöneticiler ve hükümet bürokratları arasında yer alır. Her biri kırsal alan açısından önemli ve farklı sonuçlar taşımaktadır.

1980'ler süresince, ilk iki yaşam biçimi kültürel açıdan daha büyük önem kazanmıştır. Birincisi bunun nedeni, toplumsal ve demografik eğilimlerin, toplumsal temelleri açısından sayılarını arttırmasıdır; ve bu temeller yaş, cinsiyet ve yer tarafından daha fazla değişikliğe uğratılmıştır. Ve ikincisi, bu üçü çok sıkı kapatılmış kültürel biçimler değillerdir. Birbirleri üzerine etkide bulunurlar ve genellikle, çağdaş toplumdaki tek kültürel örüntü olarak görülmemesine karşın, postmodern olan, diğer ikisi üzerine gölgesini düşürür.

Son dönemde Harrison tarafından bu argüman, kırsal alanla ilişkili olarak genişletilmiştir (1991). İster yaş-grubu, cinsiyet, ırk, sınıf veya isterse komşuluk olsun, kültürel "grup" normlarını aşma istekliliği sayesinde, bir hizmet sınıfı, başka pek çok grubun kültür ve boş zamanı üzerinde etkide bulunur. Harrison, kimliğin bu "merkez-bozumu"nun oyun, kimliklerin başlayış/bitişi ve vekâleten diğer insanların yaşamlarına katılma olanakları sayesinde sınırların aşılmasına yol açtığını öne sürer:

> Tema parkları, ortaçağ panayır ve şölenleri, pop festivalleri ve "canlı" müzeler, katılımcılar açısından yeni anlamlar taşıyan kimliklerin geçici olarak benimsenmesi için olanaklar sağlar. Postmodernizmin parçası olarak, bu grup normlarının parçalanması, insanların, "geleneğin mirasından ya da kolektif beklentilerden kurtularak", eklektik yaşamlara yönelmelerine ve pazaryerinde serbestçe davranmalarına izin verir. Fakat öte yandan bu tüketiciler bağlılıklarında vefasızdırlar ve talebin doyurulması veya denetimi daha az kolaydır. (Harrison, 1991: 159)

Burada son bir nokta belirtilmelidir, "kırsal alan"ın pazaryeri aracılığıyla sorunsuz olarak "metalaştırılabilmesi" sorunu. Aslında, 1990'larda üstünlük için mücadele eden üç "kırsal alan"ın olduğu; ve bu üçünün seçmeci örneklemesi üzerine önemli bir kültürel vurgunun olduğu önerilebilir. Bu kırsal alan kavramları, *Lefebvre'in* büyük yapıtı "mekânın üretimi"nde yaptığı ayrımlarla çakışır (1991; bkz. 1. Böl.).

Birinci kategori, "mekânsal pratik" kategorisidir: pazar mantığı tarafından üretilmiş ayrı bir mekân olarak kırsal alan. Bu, endüstriyel ve kentsel alanlara özgü arz ve talep çalkantısı yaşayan kırsal alanın hızlı bir metalaşmasıyla sonuçlanır. İkinci nosyon, "mekânın temsiliyetleri" nosyonudur. Bunlar belirli kırsal imajlar tarafından açığa vurulan, "İngilizlik" veya "İskoçluk" kavramları gibi kırsal alana eşlik eden mekân ideolojileridir. Ve üçüncüsü, "temsili mekânlar" nosyonudur: Hâkim kavramlara karşıtlık ya da düşmanlık gerektiren karmaşık simgeler ya da nosyonlar. Bu nosyon, kırsal alanı bir "heterotopya", değişen anlamlar ve dokunaklı anılar taşıyan, bir karanlık köşeler, gizem yeri, bir labirent olarak görür. Bu son nosyon kırsal alanın planlanmaması ya da homojenleştirilmemesini, "yorumlanmamasını" ve ziyaretçilerin umulmadık anlam ve anılar karşısında tökezlemesine izin verilmesini içermektedir. Kırsal alan elbette bu üç kavramın hepsidir. Bu kavramlar arasında ve onların birini ya da diğerini uygulamak ya da korumakla ilgili çıkarlar arasında uzun süredir devam eden çatışmalar vardır.

D. SONUÇ

Bu nedenle kırsal alanda gerçekleşen değişimlerin, ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamdaki daha geniş değişimlerden, özellikle uzak gibi görülen kasaba ve kentlerde oluşan değişimlerden ayrılamayacağı açıktır. İletişim araçlarında, sanatlarda, reklamda ve tasarımda kullanılanların, kültürel arabulucuların Britanya kültüründe oynadıkları önemli rolü başka bir yerde tartışmıştım (Urry, 1990: 90-1). Bu tür gruplar, modaya, biçemlerin hızlı ve oyuncul dönüşümlerine yönelik çok güçlü bir bağlılık taşırlar (Featherstone

1991). Özellikle yeni popüler biçemler karşısında hazır beklerler, "yeni"yi pazarlamaya heveslidirler, biçemleri avangarddan popülere, popülerden avangarda, popülerden jet sosyeteye vb. doğru taşırlar. Zevksiz olanın zevkli olanla, yeni olanın eski olanla, doğal olanın yapay olanla, yüksek kültürün popüler kültürle yan yana bulunduğu, çokuluslu, bölgesel ve etnik biçemlerin bir araya geldiği biçemsel bir eritme-potası vardır. Her şey modaya uygun olabilir; ve her şeyin modası geçebilir. Bu tür grupların, önceki kesimde çözümlenen postmodern yaşam biçiminin yaratılmasında özellikle etkin oldukları açıktır.

İnsanların ve yerlerin çoklu geleneklerin ölü ağırlığından kaçabilmeleri ve kendi yeni sosyalliklerini yaratabilmeleri nedeniyle, bu postmodern anında seçmecilik, elbette çok özgürleştiricidir. Fakat aynı zamanda da bir distopyadır; bu distopyada talebin "çalkalanması" birlikte, biçem-savaşları, gelişimleri başka yerlere taşır, özellikle 1980'lerin yeni gelişimlerinin hızlı biçimde modası geçerken sonuçta insanlar ve yerler yağmalanır. Bu bölümde çözümlenen çeşitli koşulların etkisi altında kırsal alandaki bu talep çalkalanması, "çevrilmedik taş bırakmayabilir". Fakat yirmibirinci yüzyılda, çok farklı türden insanlar tarafından -eğer hâlâ uygun terim olarak kalırsa- "ziyaret edilmiş" çok farklı bir kırsal alan olabilir. Gizemin, anının ve sürprizin bir "temsili mekânı" olarak kırsal alandan geriye çok şey kalacağı kuşkuludur. O zamana dek bu tür yerler, gerçekten de tüketilebilir, bitirilebilir, ziyan edilebilir, yok edilebilir.

Kaynakça

Abercrombie, N. (1990) 'The privilege of the producer', in R. Keat and N. Abercrombie (der.) *Enterprise Culture*, London: Routledge.

Abercrombie, N. (1994) 'Authority and consumer society', in R. Keat, N. Whiteley and N. Abercrombie (der.) *The Authority of the Consumer*, London: Routledge.

Abercrombie, N. and Urry, J. (1983) *Capital, Labour and the Middle Class*, London: Allen & Unwin.

Adam, B. (1990) *Time and Social Theory*, Cambridge: Polity.

Adler, J. (1989a) 'Origins of sightseeing art', *Annals of Tourism Research* 16: 7-29.

Adler, J. (1989b) 'Travel as performed art', *American Journal Sociology*, 94: 1366-91.

Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, London: New Left Books.

Aitken, H.G.J. (1960) 'The economy, management and foreign competition,' in G. Roderick and M. Stephens (der.) *Where Did We Go Wrong?: Industrial Performance, Education and the Economy in Victorian Britain*, Lewes: Falmer.

Allheit, P. (1982) *Alltagswissen und Klassenbewusstsein, Arbeitspapiere des Forschungsprojekts, 'Arbeiterbiographien'*, Bremen: Bremen University.

Altvater, E. (1973a) 'Some problems of state interventionism I', *Kapitalistate*, I: 96-116.

Altvater, E. (1973b) 'Some problems of state interventionism II', *Kapitalistate*, II: 76-83.

Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*, London: Verso. [Hayali Cemaatler, Çev.: İskender Savaşır, Metis Yay., 1995]

Anderson, K. and Gale, K. (der.) (1992) *Inventing Places*, Melbourne: Longman Cheshire.

Andrews, M. (1989) *The Search for the Picturesque*, Aldershot: Scolar.

Appadurai, A. (1990) 'Disjuncture and difference in the global cultural economy', *Theory, Culture and Society*, 7: 295-310.

Arcaya, J. (1992) 'Why is time not included in modern theories of memory?', *Time and Society*, 1: 301-14.

Ardener, S. (der.) (1993) *Women and Space*, Oxford: Berg.

Bachelard, G. (1969) *The Poetics of Space*, Boston: Beacon Press. [Mekânın Poetikası, Çev.: Aykut Derman, Kesit Yay., 1996]

Bagguley, P., Mark-Lawson, J., Shapiro, D., Urry, J., Walb, S. and Warde, A. (1990) *Restructuring. Place, Class and Gender*, London: Sage.

Banaji, J. (1976) 'Summary of selected parts o Kautsky's *The Agrarian Question*', *Economy and Society*, 5: 2-49.

Baritz, L. (1960) *The Servants of Power*, Westport, Conn.: Greenwood Press.

Barnes, T. and Duncan, J. (der.) (1992) *Writing Worlds*, London: Routledge.

Barrell, J. (1972) *The Idea of Landscape and the Sense of Place 1730-1840*, Cambridge: Cambridge University Press.

Barrell, J. (1980) *The Dark Side of the Landscape*, Cambridge: Cambridge University Press.

Barrell, J. (1990) 'The public prospect and the private view: the politics of taste in eighteenth century Britain' in S. Pugh (der.) *Reading Landscape: Country-City-Capital*, Manchester: Manchester University Press.

Barrett, M. *et al.* (der.) (1979) *Ideology and Cultural Production*, London: Croom Helm.

Barry, B. (1965) *Political Argument*, London: Routledge & Kegan Paul.

Barry, B. (1970) *Sociologists, Economists and Democracy*, Chicago: University of Chicago Press.

Barry, B. and Hardin, R. (der.) (1982) *Rational Man and Irrational Society*, Beverly Hills: Sage.

Barthes, R. (1972) *Mythologies*, London: Jonathan Cape. [Çağdaş Söylenler, Çev.: Tahsin Yücel, Metis Yay., 1998]

Baudrillard, J. (1981) *For a Critique of the Economy of the Sign*, St Louis: Telos Press.

Bauman, Z. (1987) *Legislators and Interpreters*, Cambridge: Polity. [Yasakoyucular ile Yorumcular, Çev.: K. Atalay, Metis Yay., 1996]

Bauman, Z. (1992) *Intimations of Postmodernity*, London: Routledge.

Beck, U. (1987) 'The anthropological shock: Chernobyl and the contours of the risk society', *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 153-65.

Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage.

Beckerman, W. (1974) *In Defence of Economic Growth*, London: Jonathan Cape.

Bedaux, C. (1917) *The Bedaux Efficiency Course for Industrial Application*, Bedaux Industrial Institute.

Bell, C. and Newby, H. (1976) 'Communion, communalism, class and community action: the sources of new urban politics', in D. Herbert and R. Johnston (der.) *Social Areas in Cities*, vol. 2, Chichester: Wiley.

Bell, D. (1974) *The Coming of Post-Industrial Society*, London: Heinemann.

Bendix, R. (1956) *Work and Authority in Industry*, Chischester: Wiley.

Benenson, H. (1982) 'The reorganisation of US manufacturing industry and workers' experience, 1880-1920: a review of bureaucracy and the labour process by Dan Clawson', *Insurgent Sociologist*, 11: 65-81.

Benjamin, W. (1976) *One-Way Street and Other Writings*, London: Verso.

Benn, S. I. (1976) 'Rationality and political behaviour', in S.I. Benn and G.W. Mortimer (der.) *Rationality and the Social Sciences*, London: Routledge & Kegan Paul.

Benton. T. (1977) *Philsophical Foundations of the Three Sociologies*, London: Routledge & Kegan Paul.

Berger, J. and Offe, C. (1982) 'Functionalism vs rational choice: some questions concerning the rationality of choosing one or the other', *Theory and Society*, 11: 521-6.

Bergson, H. (1910) *Time and Free Will*, London: Swan Sonnenschein.

Berman, M. (1983) *All that Is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity*, London: Verso. [Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor, Çev.: Ü. Altuğ ve B. Peker, İletişim Yay., 1998]

Bhabha, H. (der.) (1990) *Nation and Narration*, London: Routledge.

Bhaskar, R. (1975) *The Realist Theory of Science*, Leeds: Alma.

Bhaskar, R. (1979) *The Possibility of Naturalism*, Hassocks: Harvester.

Bianchini, F. and Schwengel, H. (1991) 'Re-imagining the city', in J. Corner and S. Harvey (der.) *Enterprise and Heritage*, London: Routledge.

Bicknell, P. and Woof, R. (1983) *The Lake District Discovered 1810-1850: The Artists, the Tourists, and Wordsworth*, Grasmere: Trustee of Dove Cottage.

Bird, J., Curtis, B., Putnam, T., Robertson, G. and Tickner, L. (der.) (1993) *Mapping the Futures*, London: Routledge.

Blau, P. and Duncan, O.D. (1967) *The American Occupational Structure*, New York: Wiley.

Bledstein, B.J. (1976) *The Culture of Professionalism*, New York: Norton.

Boden, D. (1994) 'Trust, modernity and the interaction order', Mimeo, Dept of Sociology, Lancaster University.

Bottomore, T.B. and Nisbet, R.A. (der.) (1979) *A History of Sociological Analysis*, London: Heinemann. [Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, Yay. Haz.: M. Tunçay ve A. Uğur, Ayraç Yay., 1997]

Boudon, R. (1981) *The Logic of Social Action*, London: Routledge & Kegan Paul.

Bourdieu, P. (1990) 'Time perspectives in the Kabyle', in J. Hassard (der.) *The Sociology of Time*, London: Macmillan.

Braverman, H. (1974) *Labour and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.

Brech, J. (1982) *Strike*, Boston: South End Press.

Brendon, P. (1991) *Thomas Cook: 150 Years of Popular Tourism*, London: Secker & Warburg.

Brenner, R. (1976) 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe', *Past and Present*, 70: 30-75.

Broadbent, T.A. (1977) *Planning and Profit in the Urban Economy*, London: Methuen.

Brody, D. (1980) *Workers in Industrial America*, Oxford: Oxford University Press.

Brown, E.H. and Browne, M.H. (1968) *A Century of Pay*, London: Macmillan.

Brown, E.R. (1980) *Rockefeller Medicine Men*, Berkeley: University of California Press.

Brown, G.C. (1935) 'AFL report on the Bedaux system', *American Federationist*, 42: 936-43.

Brunn, S. and Leinbach, T. (der.) (1991) *Collapsing Space and Time*, London: Harper Collins.

Buck-Morss, S. (1989) *The Dialectics of Seeing: Walter Benjamin and the Arcades Project*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

Burawoy, M. (1978) 'Towards a Marxist theory of the labour process: Braverman and beyond', *Politics and Society*, 3-4; 247-312.

Burgess, K. (1980) *The Challenge of Labour*, London: Croom Helm.

Burrage, M. (1972) 'Democracy and the mystery of the crafts', *Daedalus*, fall: 141-62.

Buttrick, J. (1952) 'The inside contract system', *Journal of Economic History*, 12: 205-21.

Buzard, J. (1993) *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to 'Culture' 1800-1914*, Oxford: Clarendon Press.

Cabinet Office (Enterprise Unit) (1985) *Pleasure, Leisure and Jobs: The Business of Tourism*, London: HMSO.

Cadbury, E. (1914a) 'Some principles of industrial organisation: the case for and against scientific management', *Sociological Review*, 7: 99-125.

Cadbury, E. (1914b) 'Reply to C.B. Thompson', *Sociological Review*, 7: 266-9.

Carney, J., Hudson, R. and Lewis J. (der.) (1980) *Regions in Crisis*, London: Croom Helm.

Carter, E., Donald, J., Squires, J. (der.) (1993) *Space and Place: Theories of Identity and Location*, London: Lawrence & Wishart.

Castells, M. (1977) *The Urban Question*, London: Edward Arnold.

Castells, M. (1978) *City and Power*, London: Macmillan. [Kent, Sınıf, İktidar, Çev.: A. Erendil, Bilim ve Sanat Yay., 1997]

Castells, M. (1983) *The City and the Grassroots*, London: Edward Arnold.

Chambers, I. (1994) *Migrancy, Culture, Identity*, London: Routledge.

Chandler, A.D. (1976) 'The development of modern management structures in the US and UK', in L. Hannah (der.) *Management Strategy and Business Development*, London: Macmillan.

Chandler, A.D. (1980) 'The United States: seed-bed of managerial capitalism', in A.D. Chandler and H. Daems (der.) *Managerial Hierarchies*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Chapman, M. (1993) 'Copeland: Cumbria's best-kept secret', in S. Macdonald (der.) *Inside European Identities*, Oxford: Berg.

Church, R.L. (1974) 'Economists as experts: the rise of an academic profession in the United States, 1870-1920' in L. Stone (der.) *The University in Society*, vol. 2, Oxford: Oxford University Press.

Clark, S. (1992) 'Leisure: *jeux sans frontières* or major Euorepan industry', in J. Bailey (der.) *Socila Europe*, London: Longman.

Clawson, D. (1980) *Bureaucracy and the Labour Process*, New York: Monthly Review Press.

Clover, C. (1990) '"Tourist honeypot" fears for the Cairngorms', *Daily Telegraph*, 12 September.

Cohen, G.A. (1978) *Karl Marx's Theory of History*, Oxford: University Press.

Cohen, G.A. (1980) 'Functional explanation, reply to Elster', *Political Studies*, 18: 129-35.

Cohen, G.A. (1982a) 'Functional explanation, consequence explanation, and Marxism', *Inquiry*, 25: 27-56.

Cohen, G.A. (1982b) 'Reply to Elster on "Marxism, Functionalism, and Game Theory"', *Theory and Society*, 11: 483-95.

Cohen, P. (1968) *Modern Social Theory*, London: Heinemann.

Coleman, D.C. (1973) 'Gentleman and players', *Economic History Review*, 26: 92-116.

Colson, F. (1926) *The Week*, Westport, Conn.: Greenwood Press.

Connerton, P. (1989) *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press. [Toplumlar Nasıl Anımsar?, Çev.: Alâeddin Şenel, Ayrıntı Yay., 1999]

Cooke, P. (1981) *Local Class Structure in Wales*, Cardiff: Department of Town Planning, UWIST, Papers in Planning Research no. 31.

Cooke, P. (1983) *Theories of Planning and Spatial Structures*, London: Hutchinson.

Cooke, P. (1985) 'Class practices as regional markers', in D. Gregory and J. Urry (der.) *Social Relations and Spatial Structures*, London: Macmillan.

Cooke, P. (1986) *Global Restructuring, Local Response*, London: Economic and

Social Research Council.

Cooke, P. (der.) (1989) *Localities: The Changing Face of Urban Britain*, London: Unwin Hyman.

Copley, F.B. (1923) *Frederick W. Taylor*, 2 vols, New York: Harper & Row.

Corner, J. and Harvey, S. (der.) (1991) *Enterprise and Heritage*, London: Routledge.

Cosgrove, D. (1984) *Social Formation and Symbolic Landscape*, London: Croom Helm.

Coward, R. and Ellis, J. (1977) *Language and Materialism*, London: Routledge & Kegan Paul. [Dil ve Maddecilik, Çev.: Esen Tarım, İletişim Yay., 1985]

Cowen, H. (1990) 'Regency icons: marketing Cheltenham's built environment', in M. Harloe, C. Pickvance and J. Urry (der.) *Place, Policy and Politics: Do Localities Matter?*, London: Unwin Hyman.

Crawshaw, C. (1994a) Altered Images, Tourism and the Environment Project Working Paper no. 2. Lancaster University.

Crawshaw, C. (1994b) *romancing the Lake District*, Tourism and the Environment Project Working Paper no. 3, Lancaster University.

Crick, M. (1988) 'Sun, sex, sights, savings and servility', *Criticism, Heresy and Interpretation*, 1: 37-76.

Crook, S., Pakulski, J. and Walters, M. (1992) *Postmodernization*, London: Sage.

Crouch, C. (1982) *Trade Unions: The Logic of Collective Action*, London: Fontana.

Cubitt, S. (1991) *Timeshift. On Video Culture*, London: Routledge.

Culler, J. (1981) 'Semiotics of tourism', *American Journal of Semiotics*, 1: 127-40.

Daniel, W. and Milward, N. (1983) *Workplace Industrial Relations in Britain*, London: HEB.

Daniels, S. and Cosgrove, D. (1988) 'Introduction: iconography and landscape', in D. Cosgrove and S. Daniels (der.) *The Iconography of Landscape*, Cambridge: Cambridge University Press.

Davies, T.M. (1978) 'Capital, state and sparse populations: the context of further research', in H. Newby (der.) *International Perspectives in Rural Sociology*, Chichester: John Wiley.

Davis, M. (1990) *City of Quartz*, London: Verso.

Deane, P. and Cole, W. (1962) *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge University Press.

Debray, R. (1981) *Teachers, Writers, Celebrities*, London: Verso.

Derrida, J. (1972) 'Sémiologie et grammatologie', in J. Derrida (der.) *Positions*, Paris: Editions de Minuit.

Devinat, P. (1972) *Scientific Management in Europe*, Geneva: ILO.

Dickens, P. (1987) *One Nation?: Social Change and the Politics of Locality*, London: Allison & Busby.

Disco, C. (1979) 'Critical theory as ideology of the new class', *Theory and Society*, 8: 159-214.

Dobb, M. (1976) 'A reply', in R. Hilton (der.) *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: New Left Books.

Donnison, D. and Soto, P. (1980) *The Good City*, London: Heinemann.

Dore, R. (1976) *The Diploma Disease*, London: Allen & Unwing.

Dower, M. (1965) *The Challenge of Leisure: The Fourth Wave*, London: Architectural Press.

Drabble, M. (1991) 'A vision of the real city', in M. Fisher and U. Owen (der.)

Whose Cities?, Harmondsworth: Penguin.

Dubofsky, M. (1983) 'Workers movement in North America, 1873-1970: a preliminary analysis', in I. Wallerstein (der.) *Labour in the World Social Structure*, Beverly Hills: Sage.

Dunford, M., Geddes, M. and Perrons, D. (1980) *Regional Policy and the Crisis in the UK: A Long-Run Perspective*, London: City of London Polytechnic, Department of Economics and Banking Working Paper no. 3.

Dunleavy, P. (1980) *Urban Political Analysis*, London: Macmillan.

Durkheim, E. (1968) *The Elementary Forms of the Religious Life*, London: George Allen & Unwin.

Durkheim, E. (1984) *The Division of Labour in Society*, London: Macmillan.

Eco, U. (1986) *Travels in Hyper-Reality*, London: Picador.

Economic Development (undated) *I've Never Been to Wigan, But I Know What it's Like*, Wigan: Economic Development.

Edgar, D. (1987) 'The new nostalgia', *Marxism Today*, March: 30-5.

Elbourne, E.T. (1914) *Factory Administration and Accounts*, London: Longman.

Elias, N. (1992) *Time: An Essay*, Oxford: Blackwell. [Zaman Üzerine, Çev.: Veysel Atayman, Ayrıntı Yay., 1999]

Elliott, P. (1972) *The Sociology of the Professions*, London: Macmillan.

Ellis, A. and Heath, A. (1983) 'Positional competition, or an offer you can't refuse', in A. Ellis and K. Dumar (der.) *Dilemmas of Liberal Democracies*, London: Tavistock.

Ellis, A. and Dumar, K. (1983) *Dilemmas of Liberal Democracies*, London: Tavistock.

Elster, J. (1978) *Logic and Society*, Chichester: Wiley.

Elster, J. (1979) *Ulysses and the Sirens*, Cambridge: Cambridge University Press.

Elster, J. (1980a) 'Cohen on Marx's theory of history', *Political Studies*, 18: 121-8.

Elster, J. (1980b) 'Reply to comments', *Inquiry*, 23: 213-32.

Elster, J. (1982a) 'Marxism, functionalism and game theory, the case for methodological individualism', *Theory and Society*, 11: 453-82.

Elster, J. (1982b) 'Roemer vs. Roemer: a comment on "New directions in the Marxian theory of exploitation and class" ', *Politics and Society*, 11: 363-73.

Engels, F. (1969) *The Condition of the Working Class in England*, London: Routledge. [İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu, Çev.: Y. Fincancı, Sol Yay., 1997]

Evans, D. (1992) A History of Nature Conservation in Britain, London: Routledge.

Evans-Pritchard, E. (1940) *The Nuer*, Oxford: Oxford University Press.

Ewen, S. and Ewen, E. (1982) *Channels of Desire*, New York: McGraw Hill.

Featherstone, M. (1991) *Consumer Culture and Postmodernism*, London: Sage.

Fine, B., Kinsey, R., Lea, J., Picciotto, S. and Young, J. (der.) (1979) *Capitalism and the Rule of Law*, London: Hutchinson.

Flatow, S. von and Huisken, F. (1973) 'Zum Problem der Ableitung des bürgerlicken Staates', *Probleme des Klassenkampfs*, 7.

Flynn, A., Lowe, G. and Cox, G. (1990) *The Rural Land Development Process*, ESRC Countryside Change Initiative, Working Paper no. 6.

Folch-Serra, M. (1990) 'Place, voice, space: Mikhail Bakhtin's dialogical landscape', *Enevironment and Planning D: Society and Space*, 8: 255-74.

Foner, P.S. (1955) *History of the Labour Movement in the United States*, vol. 2, New York: International Publishers.

Fothergill, S. and Gudgin, G. (1979) 'Regional employment change: a sub-regional

explanation', *Progress in Planning*, 12: 155-219.

Fothergill, S. and Gudgin, G. (1982) *Unequal Growth*, London: Heinemann.

Foucault, M. (1972) *The Archaeology of Knowledge*, London: Tavistock.

Frank, A. (1969) *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York: Monthly Review Press.

Frankel, M. (1955) 'Obsolescence and technical change in a maturing economy', *American Economic Review*, 45: 296-319.

Frankenberg, R. (1966) *Communities in Britain*, Harmondsworth: Penguin.

Frankenberg, R. (1988) ' "Your time or mine?" An anthropological view of the tragic temporal contradictions of biomedical practice', in M. Young and T. Schuller (der.) *The Rythms of Society*, London: Routledge.

Frisby, D. (1992a) *Simmel and Since*, London: Routledge.

Frisby, D. (1992b) *Sociological Impressionism*, London: Routledge.

Fröbel, F., Heinrichs, J. and Kreye, K. (1977), *The New International Division of Labour*. Cambridge: Cambridge University Press.

Frölich, N., Oppenheimer, J.A. and Young, O.R. (1971) *Political Leadership and Collective Goods*, New Jersey: Princeton University Press.

Game, A. (1990) 'Nation and idendity: Bondi', *New Formations*, 11: 105-21.

Game, A. (1991) *Undoing the Social*, Milton Keynes: Open University Press.

Game, A. (1994) 'time, spece, memory, with reference to Bachelard', in M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson (der.) *Global Modernities*, London: Sage.

Gans, H. (1986): 'Urbanism and suburbanism as ways of life', in R. Pahl (der.) *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pregamon.

Gasson, R. (1966) 'Part-time farmers in south-east England', *Farm Environment*, 11: 135-9.

Gasson, R. (1980) 'Roles of farm women in England', *Sociologia Ruralis*, 20: 165-80.

Gauthier, D. (1982) 'Reason and maximisation', in B. Barry and R. Hardin (der.) *Rational Man and Irrational Society*, Beverly Hills: Sage.

Geertz, F. (1983) *Local Knowledge*, New York: Basic Books.

Gersuny, J. (1978) *After Industrial Society*, London: Macmillan.

Gershuny, J. and Miles, I. (1983) *The New Service Economy*, London: Frances Pinter.

Giddens, A. (1976) *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*, London: Hutchinson.

Giddens, A. (1977) *Studies in Social and Political Theory*, London: Hutchinson.

Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan.

Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London: Macmillan.

Giddens, A. (1982) 'A commentary on the debate', *Theory and Society*, 11: 527-39.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity. [Modernliğin Sonuçları, Çev.: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., 1998]

Giddens, A. (1991a) *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity.

Giddens, A. (1991b) 'Structuration theory: past, present and future', in C. Bryant and D. Jary (der.) *Giddens' Theory of Structuration*, London: Routledge.

Goldthorpe, J.H. (1980) *Social Mobility and Class Structure*, London: Oxford University Press.

Goldthorpe, J. (1982) 'On the service class, its formation and future', in A. Giddens

and G. Mackenzie (der.) *Social Class and the Division of Labour*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gorz, A. (1985) *Paths to Paradise*, London: Pluto. [Cennetin Yolları, Çev.: Turhan Ilgaz, Afa Yay., 1985]

Green, N. (1990) *The Spectacle of Nature*, Manchester: Manchester University Press.

Gregory, D. (1985) 'Suspended animation: the stasis of diffusion theory', in D. Gregory and J. Urry (der.) *Social Relations and Spatial Structures*, London: Macmillan.

Gregory, D. and Urry, J. (der.) (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, London: Macmillan.

Grigg, D. (1969) 'Regions, models and classes', in R.J. Chorley and P. Haggett (der.) *Integrated Models in Geography*, London: Methuen.

Haber, S. (1964) *Efficiency and Uplift: Scientific Management in the Progressive Era, 1890-1920*, Chicago: Chicago University Press.

Habermas, J. (1976) *Legitimation Crisis*, London: Heinemann.

Habermas, J. (1979) *Communications and the Evolution of Society*, London: Heinemann.

Habermas, J. (1981) *Theorie des Kommunikativen Handels*, Frankfurt: Suhrkamp.

Hahn, F. (1980) 'Ulysses and the sirens', *Inquiry* 23: 479-82.

Hakim, C. (1987) 'Homeworking in Britain', *Employment Gazette*, February: 92-104.

Halsall, M. (1987) 'Hopeful hint of a renaissance along the Mersey', *Guardian*, 28 January.

Hamilton, A. (1990) 'The enchanted nightmare', *Guardian*, 10 August.

Hannah, L. (1976) *The Rise of the Corporate Economy*, London: Methuen.

Hannerz, U. (1990) 'Cosmopolitans and locals in world culture', *Theory, Culture and Society*, 7: 237-52.

Hardin, R. (1982) *Collective Action*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Harloe, M., Pickvance, C. and Urry, J. (der.) (1990) *Place, Policy, Politics: Do Localities Matter?*, London: Unwin Hyman.

Harré, R. (1970) *The Principles of Scientific Thinking*, London: Macmillan.

Harré, R. and Madden, E. (1975) *Causal Powers*, Oxford: Basil Blackwell.

Harris, R. (1983) 'Space and class: A critique of Urry', *International Journal of Urban and Regional Research*, 6: 115-21.

Harrison, C. (1991) *Countryside Recreation in a Changing Society*, London: TMS Partnership.

Harvey, D. (1982) *The Limits to Capital*, Oxford: Basil Blackwell.

Harvey, D. (1985) 'The geo-politics of capitalism', in D. Gregory and J. Urry (der.) *Social Relations and Spatial Structures*, London: Macmillan.

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell. [Postmodernliğin Durumu, Çev.: S. Savran, Metis Yay., 1997]

Hassard, J. (1988) *The Sociology of Time*, London: Macmillan.

Heal, F. (1990) *Hospitality in Early Modern England*, Oxford. Clarendon.

Heath, A. (1976) *Raitonal Choice and Social Exchange*, Cambridge: University Press.

Hebdige, D. (1988) *Hiding in the Light*, London: Routledge.

Hebdige, D. (1990) 'Fax to the future', *Marxism Today*, January: 18-23.

Hefferan, J. (1985) *The Recreation of Landscape*, Hanover: University Press of New England.

Heidegger, M. (1962) *Being and Time*, Oxford: Blackwell.

Held, D. (1990) 'Democracy, the nation-state and the global system', in D. Held (der.) *Political Theory Today*, Cambridge: Polity.

Henderson, J., and Castells, M. (der.) (1987) *Global Restructuring and Territorial Development*, London: Sage.

Hernes, G. and Selvik, A. (1981) 'Local corporatism', in S. Berger (der.) *Organising Interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism, and the Transformation of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Herrmann, E.S. (1981) *Corporate Control, Corporate Power*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hetherington, K. (1990) 'The contemporary significance of Schmalenbach's concept of the Bund', *Sociological Review*, 42: 1-25.

Hewison, R. (1987) *The Heritage Industry*, London: Methuen.

Hewison, R. (1993) 'Field of dreams', *Sunday Times*, 3 January.

Hills, S. (1982) *Competition and Control at Work*, London: Heinemann.

Hirsch, F. (1978) *Social Limits to Growth*, London: Routledge & Kegan Paul.

Hirsch, J. (1978) 'The state apparatus and social reproduction: elements of a theory of the bourgeois state', in J. Holloway and S. Picciotto (der.) *State and Capital*. London: Edward Arnold.

Hobsbawm, E. (1964) *Labouring Men*, London: Weidenfeld & Nicolson.

Hobson, J.A. (1913) 'Scientific management', *Sociological Review*, 6: 197-212.

Hobson, J.A. (1922) *Incentives in the New Industrial Order*, London: Parsons.

Hoffman-Axthelm, D. (1992) 'Identity and reality: the end of the philosophical immigration officer', in S. Lash and J. Friedman (der.) *Modernity and Identity*, Oxford: Blackwell.

Hoggart, K. and Kofman, E. (der.) (1986) *Politics, Geography and Social Stratification*, Beckenham, Kent: Croom Helm.

Hoggett, P. and Bishop, J. (1986) *Organizing Around Enthusiasms*, London: Comedia.

Holderness, G. (1988) 'Bardolatry: or, The Cultural materialist's guide to Stratford-upon-Avon', in G. Holderness (der.) *The Shakespeare Myth*, Manchester: Manchester University Press.

Holloway, J. and Picciotto, S. (der.) (1978) *State and Capital*, London: Edward Arnold.

Hooper, J. (1990) 'The highway to the Spanish by-ways', *Guardian*, 10 August.

Hopkins, A. (1990) 'Fragile Spain', *Sunday Times*, 24 June.

Horne, D. (1969) *God is an Englishman*, Sydney.

Humphries, J. (1977) 'class struggle and the persistence of the working class family', *Cambridge Journal of Economics*, 1: 241-58.

Ingham, G. (1982) 'Divisions within the dominant class and British "exceptionalism" ', in A. Giddens and G. Mackenzie (der.) *Social Class and the Division of Labour*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ingham, G. (1984) *Capitalism Divided*, London: Macmillan.

Jameson, F. (1991) *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*, London: Verso. [Postmodernizm, Çev.: N. Plümer, YKY., 1994]

Jay, M. (1992) *Force Fields*, London: Routledge.

Jencks, C. (1991) *The Language of Post-Modern Architecture*, London: Academy Editions.

Jessop, B. (1978) 'Corporatism, fascism and social democracy', ECPR Workshop

on Corporatism in Liberal democracies, Grenoble.

Johnston, B. (1990) 'Chianti turns sour for British expats', *Sunday Times*, 23 September.

Jones, A. (1978) 'Green tourism', *Tourism Management*, December: 354-6.

Josling, T.E. (1974) 'Agricultural policies in developed countries: a review', *Journal of Agricultural Economics*, 25: 229-58.

Kearns, G. and Philo, C. (der.) (1993) *Selling Places*, Oxford: Pergamon.

Keat, R. and Urry, J. (1982) *Social Theory as Science*, second edn, London: Routledge & Kegan Paul. [Bilim Olarak Sosyal Teori, Çev.: N. Çelebi, İmge Kitabevi, 1994]

Keat, R., Whiteley, N. and Abercrombie, N. (der.) (1994) *The Authority of the Consumer*, London: Routledge.

Keeble, D. (1976) *Industrial Location and Planning in the UK*, London: Methuen.

Keith, M. and Pile, S. (der.) (1993) *Place and the Politics of Identity*, London: Routledge.

Kellner, D. (1992) 'Popular culture and the construction of postmodern identities', in S. Lash and J. Friedman (der.) *Modernity and Identity*, Oxford: Blackwell.

Kelly, J. (1990) 'Malta: sink or swim?' *Daily Telegraph*, 29 August.

Kennett, S. (1982) 'Migration between British local labour markets and some speculation on policy options for influencing population distributions', *British Society for Populational Studies Occasional Paper 28*, Conference on Population Change and Regional Labour Markets, OPCS: 35-54.

Kern, S. (1983) *The Culture of Time and Space, 1880-1918*, London: Weidenfeld & Nicolson.

Kettle, M. (1990) 'Slippery slopes', *Marxism Today*, 7 January.

Kocka, J. (1978) 'Entrepreneurs and managers in German industrialisation', in P. Mathias and M. Postan (der.) *Cambridge Economic History of Europe*, vol. 7, Cambridge: Cambridge University Press.

Kocka, J. (1980) *White Collar Workers in America, 1890-1940*, London: Sage.

Kolko, G. (1963) *The Triumph of Conservatism*, New York: Free Press.

Kreckel, R. (1980) 'Unequal opportunity structures and labour market segmentation', *Sociology*, 14: 525-50.

Kuhn, T.S. (1970) *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: University of Chicago Press. [Bilimsel Devrimlerin Yapısı, Çev.: N. Kuyaş, Alan Yay., 1991]

Laclau, E. (1979) *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London: Verso.

Lakatos, I. (1970) 'Falsification and the metholodogy of scientific research programmes', in I. Lakatos and A. Musgrave (der.) *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lakatos, I. and Musgrave, A. (der.) (1970) *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press. [Bilginin Gelişimi ve Bilginin Gelişimiyle İlgili Teorilerin Eleştirisi, Çev.: H. Arslan, Paradigma, 1992]

Large, P. (1983) 'Globe trotting computers join the million mile club', *Guardian*, 2 May.

Larson, M.S. (1977) *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*, Berkeley: University of California Press.

Larson, M.S. (1980) 'Proletarianisation and educated labour', *Theory and Society*, 9: 131-75.

Lasch, C. (1977) 'The siege of the family', *New York Review of Books*, 24: 15-18.

Lasch, C. (1980) *The Culture of Narcissism*, London: Sphere.

Lash, S. (1984) *The Militant Worker, Class and Radicalism in France and America*, London: Heinemann.

Lash, S. (1990a) 'Coercion as ideology: the German case', in N. Abercrombie, S. Hill and B. Turner (der.) *Dominant Ideologies*, London: Allen & Unwin.

Lash, S. (1990b) *Sociology of Postmodernism*, London: Routledge.

Lash, S. (1991) 'Reflexive modernization', Unpublished Paper, Department of Sociology, Lancaster University.

Lash, S. and Friedman, J. (der.) (1992) *modernity and Identity*, Oxford: Blackwell.

Lash, S. and Urry, J. (1984) 'The new Marxism of collective action: a critical analysis', *Sociology*, 18: 33-50.

Lash, S. and Urry, J. (1987) *The End of Organized Capitalism*, Cambridge: Polity Press.

Lash, S. and Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space*, London: Sage.

Lawson, A. (1989) *Adultery: an Analysis of Love and Betrayal*, Oxford: Basil Blackwell.

Layton, E. (1974) 'The diffusion of scientific management and mass production from the US in the twentieth century', *International Congress of Historical Science*, 4: 377-86.

Layton, E. (1971) *The Revolt of the Engineers*, Cleveland: Press of Case Western Reserve University.

Lebowitz, M. (1980) 'Capital as finite', paper given at teh Marx Conference, University of Victoria, Canada.

Lecourt, D. (1975) *Marxism and Epistemology*, London: New Left Books.

Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.

Lehmbruch, G. and Schmitter, P. (der.) (1982) *Patterns of Corporatist Policy-making*, Sage Modern Politics Series, vol. 7, London: Sage.

Leong, W.-T., (1989) 'Culture and the state: manufacturing traditions for tourism', *Critical Studies in Mass Communication*, 6: 355-75.

Levine, A.L. (1967) *Industrial Retardation in Britain, 1880-1914*, London: Weidenfeld & Nicolson.

Levine, D. (der.) (1971) *Georg Simmel. On Individuality and Social Forms*, Chicago: Chicago University Press.

Lipietz, A. (1980) 'The structuration of space, the problem of land and spatial policy', in J. Carney, R. Hudson and J. Lewis (der.) *Regions in Crisis*, London: Croom Helm.

Litterer, J. (1963) 'Systematic management: design for organisational recoiling in American manufacturing firms', *Business History Review*, 37: 369-91.

Littlejohn, G., Smart, B., Wakeford, J. and Yuval-Davis, N. (der.) (1978) *Power and the State*, London: Croom Helm.

Littler, C. (1978) 'Understanding Taylorism', *British Journal of Sociology*, 290: 185-202.

Littler, C. (1982a) 'Deskilling and changing structures of control', in S. Wood (der.) *The Degradation of Work*, London: Hutchinson.

Littler, C. (1982b) *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies*, London: Heinemann.

Littler, C. (1980) 'The bureaucratisation of the shop-floor: the development of the modern work-system', Ph. D. thesis, University of London.

Livingstone, P. (1969) 'Stop the stopwatch', *New Society*, 10 July, 49-51.

Lodge, D. (1983) *Small World*, Harmondsworth: Penguin.

Lowe, P. and Flynn, A. (1989) 'Environmental politics and policy', in J. Mohan (der.) *The Political Geography of Contemporary Britain*, London: Macmillan.

Lowe, P. and Goyder, J. (1983) *Environmental Groups in Politics*, London: Allen & Unwin.

Lowe, P., Cox, G., Goodman, D., Munton, R. and Winter, M. (1990) 'Technological change, farm management and pollution regulation: The example of Britain', in P. Lowe, T. Marsden and S. Whatmore (der.) *Technological Change and the Rural Environment*, London: David Fulton.

Lowenthal, D. (1985) *The Past is a Foreign Country*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lowenthal, D. (1991) 'British national identity and the English landscape', *Rural History*, 2: 205-30.

Lowenthal, D. and Binney, M. (1981) *Our Past Behind Us: Why Do We Save It?*, London: Temple Smith.

Lynch, K. (1973) *What Time is this Place?*, Boston: MIT Press.

Lyotard, J. (1984) *The Postmodern Condition*, Manchester: Manchester University Press. [Postmodern Durum, Çev.: A. Çiğdem, Ara Yay., 1990]

MacCannell, D. (1976) *The Tourist*, London: Macmillan.

MacCannell, D. (1989) *The Tourist*, second edn, London: Macmillan.

MacIntyre, S. (1980) *Little Moscows*, London: Croom Helm.

Mack, J. and Lansley, s. (1985) *Poor Britain*, London: Allen & Unwin.

Mack, J. and Richards, J. (1986) *The Railway Station: A Social History*, Oxford: Oxford University Press.

Macnaghten, P. and Urry, J. (1993) 'Constructing the countryside and the passive body', in C. Brackenbridge (der.) *Body Matters: Leisure Images and Lifestyles*, Leisure Studies Association, no. 47.

Macnaghten, P. and Urry, J. (1994) 'Towards a sociology of nature', *Sociology* 28 (fortcoming).

Maier, C. (1970) 'Between Taylorism and technocracy: European ideologies and the vision of industrial productivity in the 1920s', *Journal of Contemporary History*, 5: 27-61.

Markus, T. (1993) *Buildings and Power*, London: Routledge.

Marshall, A. (1938) *Principles of Economics*, London: Macmillan.

Marx, K. (1973) *Grundrisse, Foundations of the Critique of Political Economy* (translated by M. Nicolaus), Harmondsworth: Penguin Books. [Grundrisse, Çev.: S. Nişanyan, Birikim, 1979]

Marx, K. and Engels, F. (1964) [1848] *Manifesto of the Communist Party*, London: Modern Reader. [Komünist Parti Manifestosu, Çev.: M. İ. Erdost, Sol Yay., 1998]

Marx, K. and Engels, F. (1976) *Collected Works*, vol. 6, London: Lawrence & Wishart.

Massey, D. (1978) 'Regionalism: some current issues', *Capital and Class*, 6: 106-25.

Massey, D. (1981) 'The UK electrical engineering and electronics industries: the implication of the crisis for the restructuring of capital and locational change', in M. Dear and A.J. Scott (der.) *Urbanisation and Urban Planning in Capitalist Society*, London: Methuen.

Massey, D. (1983) 'Industrial restructuring as class restructuring', *Regional Studies*, 17: 73-89.

Massey, D. (1984) *Spatial Divisions of Labour*, London: Macmillan.

Massey, D. and Meegan, R. (1982) *The Anatomy of Job Loss*, Andover, Hants: Methuen.

Masterman, M. (1970) 'The nature of a paradigm', in I. Lakatos and A. Musgrave (der.) *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mead, G.H. (1959) *The Philosophy of the Present*, La Salle, III.: Open Court.

Mellor, A. (1991) 'Enterprise and heritage in the dock', in J. Corner and S. Harvey (der.) *Enterprise and Heritage*, London: Routledge.

Mennell, S. (1985) *All Manners of Food*, Oxford: Blackwell.

Meyrowitz, J. (1985) *No Sense of Place*, Oxford: Oxfod University Press.

Middleton, D. and Edwards, D. (der.) (1990) *Collective Remembering*, London: Sage.

Miles, I. (1985) 'The new post-industrial state', *Futures*, December.

Miliband, R. (1970) 'The capitalist state: a reply to Nicos Poulantzas', *New Left Review*, 59: 53-60.

Miliband, R. (1973) 'Poulantzas and the capitalist state', *New Left Review*, 82: 83-92. .

Miller, S.M. (1975) 'Notes on neo-capitalism', *Theory and Society*, 2: 1-36.

Milner, D. (1984) 'The art and sport of rock climbing in the English Lake District', in Countryside Commission and Victoria and Albert Museum: *The Lake District; A Sort of National Property*, London: Countryside Commission and Victoria and Albert Museum.

Mishan, E. (1969) *The Costs of Economic Growth*, Harmondsworth: Penguin.

Montgomery, D. (1979) *Workers' Control in America*, Cambridge: Cambridge University Press.

Moorhouse, B. (1991) *Driving Ambitions*, Manchester: Manchester University Press.

Morgan. D.H.J. (1975) *Social Theory and the Family*, London: routledge & Kegan Paul.

Morley, D. and Robins, K. (1990) 'No place like *Heimat:* images of home(land) in European culture', *New Formations*, Autumn: 1-23.

Morris, A. (1991) 'Popping the cork: history, heritage and the stately home in the Scottish borders', in G. Day and G. Rees (der.) *Regions, Nations and European Integration*, Cardiff: University of Wales Press.

Morris, M. (1990a) 'Life as a tourist object', World Congress of Sociology, Madrid, July.

Morris, M. (1990b) 'Metamorphoses at Sydney Tower', *New Formations*, 11: 5-18.

Mulhern, F. (1981) ' "Teachers, writers, celebrities': intelligentsias and their histories', *New Left Review*, 126: 43-59.

Murdoch, J. (1990) 'A villa in Arcadia', in S. Pugh (der.) *Reading Landscape. Countr-City-Capital*, Manchester: Manchester University Press.

Murgatroyd, L. and Urry, J. (1983) 'The restructuring of a local economy: the case of Lancaster', in J. Anderson, S. Duncan and R. Hudson (der.) *Redundant Spaces in Cities and Regions*, London: Academic Press.

Nadworny, M.J. (1955) *Scientific Management and the Unions 1900-1932*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Nelson, D. (1975) *Managers and Workers: Origins of the New Factory System in the United States, 1880-1920*, Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press.

Nelson, R. (1959) *The Merger Movement in American Industry, 1895-1956*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Newby, H. (1977) *The Deferential Worker*, London: Allen Lane.

Newby, H. (1978) 'The rural sociology of advanced capitalist societies', in H. Newby (der.) *International Perspectives in Rural Sociology*, New York: Wiley.

Newby, H. (1979) *Green and Pleasant Land?*, London: Hutchinson.

Newby, H. (1980a) 'Rural sociology', *Current Sociology*, 28: 1-41.

Newby, H. (1980b) 'Urbanisation and the rural class structure: Reflections on a case study', in F. Buttel and H. Newby (der.) *The Rural Sociology of the Advanced Societies: Critical Perspectives*, London: Croom Helm.

Newby, H. (1982) 'Rural sociology and its relevance to the agricultural economist', *Journal of Agricultural Economics*, 33: 125-165.

Newby, H. (1985) *Green and Pleasant Land*, London: Wildood House.

Newby, H. (1990) 'Revitalizing the countryside: the opportunities and pitfalls of counter-urban trends', *Royal Society of Arts Journal*, 138: 630-6.

Newby, H., Bell, C., Rose, D. and Saunders, P. (1978) *Property, Paternalism and Power*, London: Hutchinson.

Newby P. (1991) 'Literature and the fashioning of tourist taste', in D. Pocock (der.) *Humanistic Geography and Literature*, London: Croom Helm.

Nguyen, D.T. (1992) 'The spatialization of metric time', *Time and Society*, 1: 29-50.

Nichols, T. (1969) *Ownership, Control and Ideology*, London: Allen & Unwin.

Nichols, T. and Beynon, H. (1977) *Living with Capitalism*, London: Routledge & Kegan Paul.

Nicholson, N. (1955) *The Lakers: The Adventures of the First Tourists*, London: Robert Hale.

Nicholson, N. (1978) *The Lake District*, Harmondsworth: Penguin.

Noble, D. (1979) *America by Design*, Oxford: Oxford University Press.

Nowotny, H. (1985) 'From the future to the extended present: time in social systems', in G. Kirsch, P. Nijkamp, K. Zimmerman (der.) *Time Preferences: An Interdisciplinary Theoretical and Empirical Approach*, Berlin: Wissenchaftszentrum.

O'Connor, J. (1973) *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St Martin's Press.

Offe, C. (1972) 'Political authority and class structures: an analysis of late capitalist societies', *International Journal of Sociology*, 2: 73-108.

Offe, C. (1975) 'Further comments on Müller and neusüss', *Telos*, 25: 99-111.

Offe, C. and Wiesenthal, H. (1980) 'Two logics of collective action: theoretical notes on social class and organisational form', in M. Zeitlin (der.) *Political Power and Social Theory* 1, Greenwich: Jai, 67-115.

Olson, M. (1965) *The Logic of Collective Action*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Ong, W. (1982) *Orality and Literacy*, London: Methuen.

OPCS (Office of Population Censuses and Surveys) (1991) *1991 Census-Economic Activity: Great Britain*, vol. 2, London: HMSO.

Orwell, G. (1938) *Homage to Catalonia*, London: Secker & Warburg. [Katalonya'ya Selam, Çev.: Julide Ergüder, Alan Yay., 1985]

Orwell, G. (1959) [1937] *The Road to Wigan Pier*, London: Secker & Warburg.

Ousby, I. (1990) *The Englishman's England*, Cambridge: Cambridge University Press.

Oxaal, I. (der.) (1975) *Beyond the Sociology of Development*, London: routledge & Kegan Paul.

Pahl, R. (1965) *Urbs in Rure*, London: London School of Economics, Geographical

Papers, no. 2.

Pahl, R. (1968) 'The rural-urban continium', in R. Pahl (der.) *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pergamon.

Pahl, R. (1975) *Whose City?*, Harmondsorth: Penguin.

Pahl, R. (1980) 'Employment, work and the domestic division of labour', *International Journal of Urban and Regional Reseacrh*, 4: 1-20.

Pahl, R. (1984) *Divisions of Labour*, Oxfod: Blackwell.

Palmer, B. (1975) 'Class, conception and conflict: the thrust for efficiency, managerial views of labour and the working class rebellion 1903-22', *Review of Radical Political Economy*, 7: 31-49.

Panitch, L. (1978) 'Recent theorization of corporatism: reflections on a growth industry', Ninth World Congress of Sociology, Uppsala, Sweden.

Parkin, F. (1979) 'Social stratificaiton', in T.B. Bottomore and R.A. Nisbet (der.) *A History of Sociological Analysis*, London: Heinemann.

Pashukanis, E. (1978) *Law and Marxism: A General Theory*, London: Ink Links.

Pearce, D. (1989) *Tourist Development*, Harlow: Longman.

Pearce, P. and Moscardo, G. (1986) 'The concept of authenticity in tourist experiences', *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 22: 121-32.

Pemble, J. (1987) *The Mediterranean Passion*, Oxford: Clarendon Press.

Perkin, H. (1961-2) 'Middle-class education and employment in the nineteenth century: a critical note', *Economic History Review*, 14: 122-30.

Perkin, H. (1976) 'The "social tone" of Victorian seaside resorts in the north-west', *Northern History*, XI: 180-94.

Perrot, M. (1974) *Les ouvriers en grève, France 1871-1890*, Paris: Mouton.

Person, H. (1920).

Phillips, M. (1990) 'Must do better', *Guardian*, 14 September.

Pichierri, A. (1978) 'Diffusion and crisis of scientific management in European industry', in S. Giner and M. Archer (der.) *Contemporary Europe*, London: Routledge & Kegan Paul.

Pickvance, C. (1985) 'The rise and fall of urban movements and the role of the comparative analysis', *Environment and Planning. D. Society and Space*, 3: 31-53.

Pickvance, C. (1990) 'Introduction', in M. Harloe, C. Pickvance and J. Urry (der.) *Place, Policy and Politics: Do Localities Matter?*, London: Unwin Hyman.

Pillsbury, R. (1990) *From Boarding House to Bistro*, Boston: Unwin Hyman.

Piore, M. and Sabel, C. (1984) *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books.

Pocock, D. (1982) 'Valued landscape in memory: the view from Prebends' Bridge', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 7: 354-64.

Pollard, S. (1965) 'Trade unions and the labour market 1870-1914', *Yorkshire Bulletin of Economic and Social Research*, 17.

Pollard, S. (1969) *The Development of the British Economy, 1914-67*, London: Edward Arnold.

Poon, A. (1989) 'Competitive strategies for a "new tourism"', in C. Cooper (der.) *Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management*, vol. 1, London: Belhaven Press.

Popper, K. (1970) 'Normal science and its dangers', in I. Lakatos and A. Musgrave (der.) *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press.

Poulantzas, N. (1969) 'The problem of the capitalist state', *New Left Review*, 58: 67-78.

Poulantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*, London: New Left Books. [Siyasal İktidar ve Sosyal Sınıflar, Çev.: Ş. Süer ve L. F. Topaçoğlu, Belge Yay., 1992]

Poulantzas, N. (1976) 'The capitalist state: a reply to Miliband and Laclau', *New Left Review*, 95: 68-83.

Przeworski, A. (1977) 'Proletariat into a class: the process of class formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to recent controversies', *Politics and Society*, 7: 343-401.

Przeworski, A. (1980) 'Material bases of consent: economics and politics in a hegemonic system', in M. Zeitlin (der.) *Political Power and social Theory*, 1: 21-66.

Przeworski, A. (1982) 'The ethical materialism of John Roemer', *Politics and Society*, 11: 289-313.

Redfield, R. (1947) 'The folk society', *American Journal of Sociology*, 52: 293-308.

Relph, E. (1976) *Place and Placelessness*, London: Pion.

Renner, K. (1978) 'The service class', in T. Bottomore and P. Goode (der.) *Austro-Marxism*, Oxford: Clarendon Press. [Avusturya Marksizmi, Çev.: C. A. Kanat, Kavram Yay., 1992]

Reynolds, H. (1988) ' "Leisure revolutions" - prime engines of regional recovery', *Daily Telegraph*, 2 December.

Riddell, P. (1983) *The Thatcher Government*, Oxford: Martin Robertson.

Rifkin, J. (1978) *Time Wars. The Primary Conflict in Human History*, New York: Henry Holt.

Robins, K. (1991) 'Tradition and translation: National culture in its global context', in J. Corner and S. Harvey (der.) *Enterprise and Heritage*, London: Routledge.

Roemer, J.E. (1981) *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.

Roemer, J.E. (1982a) 'Methodological individualism and deductive Marxism', *Theory and Society*, 11: 513-87.

Roemer, J. E. (1982b) 'New directions in the Marxian theory of exploitation and class', *Politics & Society*, 11: 253-87.

Romeril, R. (1990) 'Tourism – the environmental dimension', in C. Cooper (der.) *Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management*, vol. 1, London: Belhaven.

Rorty, R. (1982) *Consequences of Pragmatism*, Brighton: Harvester.

Routh, G. (1980) *Occupation and Pay in Great Britain*, London: Macmillan.

Roy, D. (1990) 'Time and job satisfaction', in J. Hassard (der.) *The Sociology of Time*, London: Macmillan.

Rubinstein, W.D. (1977) 'Wealth, elites and class structure in Britain', *Past and Present*, 76: 99-126.

Rule, J. and Tilly, C. (1975) 'Political processes in revolutionary France, 1830-32', in J.M. Merriman (der.) *1830 in France*, New York: New Viewpoints.

Sabolo, Y. (1975) *The Service Industries*, Geneva: ILO.

Sack, R. (1993) *Place, Modernity and the Consumer's World*, Baltimore: Johns Hopkins Press.

Samuel, R. (1985) 'Breaking up is very hard to do', *Guardian*, 2 December.

Sargant Florence, P. (1984) *Investment, Location and Size of Plant*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sarlvik, B. and Crewe, I. (1983) *Decade of Dealignment*, Cambridge: Cambridge

University Press.

Saunders, P. (1980) *Urban Politics*, Harmondsworth: Penguin.

Saunders, P. (1982) *Social Theory and the Urban Question*, London: Hutchinson.

Saunders, P. (1990) *A Nation of Home Owners*. London: Unwin Hyman.

Savage, M. and Warde, A. (1993) *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*, London: Macmillan.

Savage, M., Barlow, J., Dickens, P. and Fielding, T. (1992) *Property, Bureaucracy and Culture*, London: Routledge.

Savage, M., Barlow, J., Duncan, S. and Saunders, P. (1987) 'Locality research: the Sussex programme on economic restructuring, social change and the locality', *The Quarterly Journal of Social Affairs*, 3: 27-51.

Saville, J. (1957) *Rural Depopulation in the United Kingdom*, London: Routledge & Kegan Paul.

Sayer, A. (1982) 'Explanation in human geography: abstraction versus generalisation', *Progress in Human Geography*, 6: 68-88.

Sayer, A. (1992) *Method in Social Science*, London: Routledge.

Schivelbusch, W. (1986) *The Railway Journey. Trains and Travel in the Nineteenth Century*, Oxford: Blackwell.

Schmalenbach, H.S. (1977) *Herman Schmalenbach: On Society and Experience*, Chicago: University of Chicago Press.

Schmitter, P. (1974) 'Still the century of corporatism?', *Review of Politics*, 36: 85-131.

Scott, A.J. (1985) 'Location processes, urbanisation and territorial development: an exploratory essay', *Environment and Planning A*, 17: 479-502.

Scott, A.J. and Storper, A. (der.) (1986) *Production, Work, Territory*, Hemel Hempstead, Herts: George Allen & Unwin.

Selbourne, D. (1990) 'Club Yob', *Sunday Times*, 19 August.

Sen, A. (1967) 'Isolation assurance and the social rate of discontent', *Quarterly Journal of Economics*, 80: 112-24.

Sennett, R. (1991) *The Conscience of the Eye*, London: Faber & Faber. [Gözün Vicdanı, çev.: Süha Sertabiboğlu-Can Kurultay, Ayrıntı Yay., 1999]

Sewell, R. (1980) *Work and Revolution in France*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shadwell, A. (1906) *Industrial Efficiencey*, 2 vols, London: Longman.

Shadwell, A. (1916) 'The welfare of factory workers', *Edinburgh Review*, October: 375-6.

Shanks, M. (1963) 'The comforts of stagnation', in A. Koestler (der.) *Suicide of a Nation?*, London: Hutchinson.

Sharratt, B. (1989) 'Communicaitons and image studies: noters after Raymond Williams', *Comparative Criticism*, 11: 29-50.

Sharrock, D. (1990) 'Rainham's dreams for the future', *Guardian*, 27 July.

Shields, R. (1991) *Places on the Margin*, London: Routledge.

Shoard, M. (1987) *The Land is Our Land*, London: Paladin.

Shurmer-Smith, P. (1990) 'Home is where the heart is? Second home ownership on Ile de Moine, S. Brittany', Mimeo.

Shutt, J. and Whittington, R. (1987) 'Fragmentation strategies and the rise of small units: cases from the north west', *Regional Studies*, 21: 13-24.

Simmie, J. (1981) 'Beyond the Industrial City', Mimeo, Berkeley, California.

Smith, A. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell.

Smith, N. (1984) *Uneven Development*, Oxford: Basil Blackwell.

Smith, V. (der.) (1978) *Hosts and Guests*, Oxford: Blackwell.

Soffer, B. (1960) 'A theory of trade union development: the role of the "autonomous" workman', *Labour History*, 1: 141-63.

Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies*, London: Verso.

Sontag, S. (1979) *On Photography*, Harmondsworth: Penguin. [Fotoğraf Üzerine, Çev.: Reha Akçakaya, Altıkırkbeş Yay., 1999]

Sorokin, P. and Merton, R. (1937) 'Social time: a methodological and functional analysis', *American Journal of Sociology*, 42: 615-29.

Squire, S. (1993) 'Gender and Tourist Experiences: Assessing Women's Shared Meanings for Beatrix Potter', Mimeo.

Stark, D. (1980) 'Class struggle and the transformation of the labour process', *Theory and society*, 9: 89-130.

Stinchcombe, A.L. (1961) 'Agricultural enterprise and rural class relations', *American Journal of Sociology*, 67: 169-76.

Stinchcombe, A. (1974) 'Merton's theory of social structure', in L. Coser (der.) *The Idea of Social Structure, Papers in Honour of Robert Merton*, New York: Harcourt, Brace, Jovanoich..

Stinchcombe, A. (1980) 'Is the prisoners' dilemma all of sociology?', *Inquiry*, 23: 187-92.

Stone, K. (1974) 'The origin of job structures in the steel industry', *Review of Radical Political Economy*, 6: 113-73.

Storper, M. (1981) 'Towards a structural theory of industrial location', in J. Rees, G. Hewings, H. Stafford (der.) *Industrial Location and Regional Systems*, London: Croom Helm.

Strathern, M. (1992) *After Nature. English Kinship in the Late Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sweezy, P. (1976) 'A critique', in R. Hilton (der.) *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: New Left Books.

Taylor, C. (1980) 'Formal theory in social science', *Inquiry*, 23: 139-44.

Taylor, F.W. (1947) *The Principles of Scientific Management*, New York: Harper.

Thayer, R. (1990) 'Pragmatism in landscape: technology and the American landscape', *Landscape*, 30: 1-11.

Thompson, C.B. (1917) *The Theory and Practice of Scientific Management*, Boston: Houghton Mifflin.

Thompson, E.P. (1967) 'Time, work-discipline, and industrial capitalism', *Past and Present*, 38: 56-97.

Thrift, N. (1985) 'Flies and germs: a geography of knowledge', in D. Gregory and J. Urry (der.) *Social Relations and Spatial Structures*, London: Macmillan.

Thrift, N. (1990) 'The making of a capitalist time consciousness', in J. Hassard (der.) *The Sociology of Time*, London: Macmillan.

Tighe, C. (1990) 'Lake District "has room for more tourists"', *Daily Telegraph*, 9 September.

Tilly, L. and Tilly, C. (der.) (1981) *Class Conflict and Collective Action*. London: Sage.

Toffler, A. (1970) *Future Shock*, New York: Random House. [Şok. Gelecek Korkusu, Çev.: Selami Sorgut, Altın Yay., 1996]

Tönnies, F. (1955) *Community and Association*, London: Routledge & Kegan Paul.

Touraine, A. (1974a) *The Post-Industrial Society*, London: Wildwood House.

Touraine, A. (1974b) *The Academic System in American Society*, New York: McGraw Hill.

Travel Alberta (n.d.) *West Edmonton Mall*, Edmonton: Alberta Tourism.

Tribe, K. (1978) *Land, Labour and Economic Discourse*, London: Routledge & Kegan Paul.

Tuan, Y.F. (1977) *Space and Place*, London: Edward Arnold.

TUC Report (1933) *Bedaux Report*, London: TUC.

Turner, B.S. (1987) 'A note on nostalgia', *Theory, Culture and Society*, 4: 147-56.

Turner, R.H. (1961) 'Modes of social ascent through education: sponsored and contest mobility', in A.H. Halsey, J. Floud and C.A. Anderson (der.) *Education, Economy and Society*, New York: Free Press.

Turner, L. and Ash, J. (1975) *The Golden Hordes*, London: Constable.

Tweedie, J. (1990) 'Abroad thoughts from home: a tourist's taster', *Guardian*, 27 August.

Urry, J. (1973) 'Thomas S. Kuhn as sociologist of knowledge', *British Journal of Sociology*, 24: 462-73.

Urry, J. (1980) 'Sociology: a brief survey of recent developments', in B. Dufour (der.) *New Perspectives in the Humanities and Social Sciences*, London: Temple Smith.

Urry, J. (1981a) *The Anatomy of Capitalist Societies*, London: Macmillan.

Urry, J. (1981b) 'Localities, regions and social class', *International Journal of Urban and Regional Research*, 5: 455-74.

Urry, J. (1982) 'Duality of structure, some critical issues', *Theory, Culture and Society*, 1: 100-6.

Urry, J. (1983a) 'De-industrialisation, classes and politics', in R. King (der.) *Capital and Politics*, London: Routledge & Kegan Paul.

Urry, J. (1983b) 'Some notes on realism and the analysis of space', *International Journal of Urban and Regional Research*, 5: 122-7.

Urry, J. (1985) 'Space, time and social relations', in D. Gregory and J. Urry (der.) *Social Reltions and Spatial Structures*, London: Macmillan.

Urry, J. (1986) 'The growth of scientific management: transformation in class structure and class struggle', in N. Thrift and P. Williams (der.) *The Making of Urban Society*, London: Routledge & Kegan Paul.

Urry, J. (1987a) *Economic Planning and Policy in the Lancaster District*, Lancaster Regionalism Group Working Paper no. 21, Department of Sociology, Lancaster University.

Urry J. (1987b) *Holiday-making. Cultural Change and the Seaside*, Lancaster Regionalism Group Working Paper no. 22, Department of Sociology, Lancaster University.

Urry, J. (1988) 'Cultural change and contemporary holiday-making', *Theory, Culture and Society*, 5: 35-55.

Urry, J. (1990) *The Tourist Gaze*, London: Sage.

Urry, J. (1991) 'Time and space in Giddens' social theory', in C. Bryant and D. Jary (der.) *Giddens' Theory of Structuration*, London: Routledge.

Urry, J. (1992) 'The Tourist Gaze "Revisited"', *American Behavioral Scientist*, 36: 172-86.

Urry, J. (1994) 'Sociology of time and space', in B. Turner (der.) *Companion to Social Theory*, Oxford: Blackwell.

Urwick, L. (1929) *The Meaning of Rationalisation*, London: Nisbet.

Urwick, L. and Brech, E.F.L. (1946) *Management in British Industry*, London: Ma-

nagement Publications Trust.

Veblen, T. (1912) *The Theory of the Leisure Class*, New York: Macmillan.

Venturi, R. (1977) *Learning from Las Vegas*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

Vergo, P. (der.) (1989) *The New Museology*, London: Reaktion.

Virilio, P. (1986) *Speed and Politics*, New York: Semiotext. [Hız ve Politika, Çev.: M. Cansever, Metis Yay., 1998]

Wacquant, L. (1989) 'The ghetto, the state and the new capitalist economy', *Dissent*, Fall: 508-20.

Walby, S. (1986) *Patriarchy at Work*, Cambridge: Polity Press.

Walker, P. (der.) (1979) *Between Labour and Capital*, New York: Monthly Review.

Walker, R. (1978) 'Two sources of uneven development under advanced capitalism: spatial differentation capital mobility', *Review of Radical Political Economics*, 10: 28-37.

Walker, R. and Storper, M. (1981) 'Capital and industrial location', *Progress in Human Geography*, 5: 473-508.

Wallace, A. (1993) *Walking, Literature, and English Culture*, Oxford: Clarendon Press.

Walsh, K. (1992) *The Representation of the Past*, London: Routledge.

Walter, J. (1982) 'Social limits to tourism', *Leisure Studies*, 1: 295-304.

Walton, J. (1978) *The Blackpool Landlady*, Manchester: Manchester University Press.

Ward, C. and Hardy, D. (1986) *Goodnight Campers! The History of the British Holiday Camp*, London: Mansell.

Warde, A. (1985) 'Comparable localities: some problems of method', in L. Murgatroyd, M. Savage, D. Shapiro, J. Urry, A. Warde and S. Walby (der.) *Localities, Class and Gender*, London: Pion.

Warde, A. (1986) 'Space, class and voting', in K. Hoggart and E. Kofman (der.) *Politics, Geography and Social Stratification*, Beckenham, Kent: Croom Helm.

Watts, M. (1992) 'Spaces for everything (a commentary)', *Cultural Anthropology*, 7: 115-29.

Webb, S. (1918) *The Works Manager Today*, London: Longman.

Weber, M. (1930) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: Unwin. [Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, Çev.: Z. Gürata, Ayraç Yay., 1997]

Weber, M. (1958) *The City*, New York: Free Press.

Westaway, J. (1974) 'The spatial hierarchy of business organisations and its implication for the British urban system', *Regional Studies*, 8: 145-55.

Wheatcroft, G. (1990) 'We are all caught without escape in the tourist trap', *Daily Telegraph*, 20 November.

Wiebe, R.H. (1967) *The Search for Order*, London: Macmillan.

Wiener, M.J. (1982) *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850-1980*, Cambridge: Cambridge University Press.

Williams, R. (1973) *The Country and the City*, London: Chatto & Windus.

Wilson, A. (1992) *The Culture of Nature*, Oxford: Blackwell.

Wilson, E. (1991) *The Sphinx in the City*, London: Virago.

Wilson, E. (1992) 'The invisible flâneur', *New Left Review*, 191: 90-110.

Wilson, W. (1978) *The Declining Significance of Race*, Chicago: Universitiy of Chicago Press.

Wilson, W. (1987) *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass and*

Public Policy, Chicago: University of Chicago Press.

Winckler, J. (1977) 'The corporatist strategy: theory and administration', in R. Scase, (der.) *Industrial Society: Class, Cleavage and Control*, London: Allen & Unwin.

Wirth, L. (1938) 'Urbanism as a way of life', *American Journal of Sociology*, 44: 1-24.

Wishart, R. (1991) 'Fashioning the future – Glasgow', in M. Fisher and U. Owen (der.) *Whose Cities?*, Harmondsworth: Penguin.

Wolff, J. (1987) 'The invisible flâneuse: women and the literature of modernity', in A. Benjamin (der.) *The Problems of Modernity*, London: Routledge.

Wood, M. (1974) 'Nostalgia or never: you can't go home again', *New Society*, 7 November.

Wood, S. and Kelly, J. (1982) 'Taylorism, responsible autonomy and management strategy', in S. Wood (der.) *The Degradation of Work?*, London: Hutchinson.

Worcester, R. (1993) 'Business and the environment – the weight of public opinion', *Admap*, 325 (January): 1-5.

Wordsworth, W. (1984) *Illustrated Guide to the Lakes*, Exeter: Webb & Bower.

Wright, P. (1985) *On Living in an Old Country*, London: Verso.

Wright, P. (1992) *A Journey Through Ruins*, London: Paladin.

Wright Mills, C. (1959) *The Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press.

Yearley, S. (1991) *The Green Case*, London: Harper Collins.

Young, M. and Schuller, T. (der.) (1988) *The Rhythms of Society*, London: Routledge.

Zukin, S. (1991) 'Post-modern landscapes: mapping culture and power', in S. Lash and J. Friedman (der.) *Modernity and Identity*, Oxford: Blackwell.

Zukin, S. (1992a) 'The city as a landscape of power', in L. Budd and S. Whimster *Global Finance and Urban Living*, London: Routledge.

Zukin, S. (1992b) *Landscapes of Power*, Berkeley: University of California Press.

Dizin

A
ABD 26, 29, 44, 55, 82, 85, 89, 122, 128, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 138, 138, 139, 139, 141, 142, 143, 148, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 205
ABD Endüstriyel İlişkiler Komisyonu 135
Abercrombie 85, 89, 91, 128, 131, 133, 138, 139, 150, 246, 300
Adam 18, 32, 33, 34, 35, 38, 40, 293
Adler 32, 266
AFL 136, 146
aile sosyolojisi 60, 63
Allheit 88
Althusser 24, 74
Altvater 58
Ambrit yanıltmacası 141, 142
Amerika 71
Amerikalı siyahlar 44
Amerikan Emek Federasyonu (AFL) 135
Anderson, K. 49
Anderson, B. 231, 232
Andrews 273
anının metalaştırılması 46
Appadurai 209, 210
Apple 170
Arcaya 45
Ardener 44
artı değer 16
Ash 190, 253
asosyal birey 179

B
Bachelard 41, 46, 63
Bagguley 27, 172, 210
Baldwin 278
Banaji 115
banliyö 22
banliyöleşme (suburbanisation) 185, 186
Baritz 140, 141
Barnes 49
Barrell 229, 240, 241, 266
Barrett 54, 61
Barry 75, 76, 77, 78
Barthes 200
Baudelaire 166, 193
Bauman 199, 291
Baverman 142
BBC 38
Beamish Endüstri Müzesi 173, 233
Beck 251, 304
Beckerman 184, 185
Bedaux 145, 146, 147
bekleyiş kültürü 40
belirlenimcilik 25, 194
Bell 23, 160
Bendix 131, 133, 138, 140, 142
Benenson 131, 135
Benjamin 41, 42
Bennett, A. 281
Benton 98
Berger 86
Bergson 17, 41, 46
Berman 39, 166, 193, 195, 224, 288
Beynon 68
Bhaskar 89, 98, 114
Bianchini 221
Bicknell 273
bilgisayar 170
bilinç akışı romanı 13
Binney 296

Bird 49
bireyci 84
bireyci ideoloji 82
bireyci sosyalizm 80
bireysel özgürleşme 185
Bishop 299
Bledstein 141
Boden 31
Bottomore 61, 64
Boudon 90
Braverman 72, 130, 134, 135, 147
Brech 132, 143
Brendon 196, 289
Brenner 72, 86
Britanya 16, 22, 26, 27, 35, 48, 55, 57, 66, 68, 69, 71, 87, 97, 105, 106, 122, 124, 129, 142, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 179, 179, 190, 202, 205, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 229, 250, 252, 263, 278, 279, 281, 283, 287, 289, 295, 298, 308
Broadbent 123
Brody 136
Brown 141, 146, 152
Browne 152
Brunn 40, 209, 224
Buck-Morss 41, 42
Burawoy 134, 136
Burgess 143, 145, 150, 152, 155
burjuvazi 15, 88
Burrage 139
Buttrick 130
Buzard 270, 277

C-Ç

Cadbury 142, 144
Carter 49
Castells 24, 25, 26, 112, 226
cemaat 20, 22, 24, 28, 30, 80, 87, 215, 219, 227, 231, 276, 277, 281
cemaat kavramı 23
cemaat kültürü 26
Chambers 49
Chandler 131, 132, 150
Channel Tunnel 227, 230
Chapman 267, 282, 283
Charles, Prens 213
Chesterton 279
Church 141
Clark 232
Clawson 130, 131
Clover 258
coğrafi mekân 184
Coleman 153
Coleridge 274, 290
Coles 164
Colson 15
Connerton 46
Constable 240, 272
Cook, John 196
Cook, Thomas 195, 196, 196, 225, 289
Cooke 27, 96, 105, 114
Copley 149
Corner 297
Cosgrove 241, 290
Coward 67
Cowen 28, 214
Cox 247
Crawshaw 264, 267, 268, 270, 283, 284, 285, 290
Crook 36
Crouch 85
Cubitt 292
çevrenin görsel tüketimi 239
çevresel zarar 251

D

dakiklik 35
Daniel 161
Davis, T. M. 28, 195
Davis, W. 252
Deane 164
Debray 140
Defoe 264, 271
Derrida 68, 72
Devinat 142, 148, 149
Dickens 106, 281
dinlence yeri hiyerarşisi 179
Disco 139
Disneyland 204
Disraeli 281
Dobb 72

doğa sosyolojisi 47
doğal peyzaj 186
doğal zaman 33
Donnison 121, 121
Drabble 213
Dubofsky 132, 133
Dumar 185
Duncan 49
Dunford 121
Dunleavy 26, 112
durée 18, 30
Durkheim 14, 19, 33
düşsel peyzaj 37
düşünüm (reflexivity) 194, 198

E
Eco 204
edilgen peyzaj 269
Edwards 46
egoizm 81
Einstein 34
ekolojik 21
Elbourne, E. T. 144
elektronik birey 292
Elliott 154
Ellis 68, 185, 186
Elster 71, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 91
emek havzası 123
emek zamanı 15
emek zamanları 15
emek-gücü 15
endüstri devrimi 278, 280
endüstri turizmi 216
endüstriyalizm karşıtlığı 278
endüstriyel kapitalizm 35, 36
endüstriyel radikalizm 85
endüstriyel turizm 191
endüstriyel üretim mantığı 37
Engels 15, 18, 21, 64 ,165, 243
epistemoloji 17
erekbilim 62
Escoffier 202
etkileşimci 62
etkileşimcilik 63
etnometadoloji 63, 62
Euro-Disney 37, 297
ev sahibi-konuk ilişkisi 202
Evans-Pritchard 15
Ewen 293

F
Featherstone 203, 292
feminizm 49
feodalizm 72
finans-kapital 151
Fine 61, 67
Fisher-Clark 164
Flatow 58
Florence 155
Flynn 247, 302
Folch-Serra 259
Foner 132
Fordizm 39, 151, 195
Fothergill 116, 117, 119, 120
Foucault 68, 72
Frank 60
Frankel 151
Franklin 16
Friedman 193, 288
Frisby 20

G
Gale 49
Game 17, 41, 244
Gans 22
Gaskell 281
Gasson 113
gay kültürü 24
Geertz 172
Gershuny 115, 163
Giddens 29, 30, 31, 32, 53, 68, 72, 85, 87, 194, 196, 197, 224, 291, 294, 303
Gilpin 273
Goffman 172
Goldthorpe 68, 128, 133, 154
Gompers 135
Gorz 300
Goyder 301
göçmen gettoları 22
görsel tüketim 37, 239, 241, 245, 246
göstergebilim 229
Gray 273
Green 240, 271, 272
Gregory 12, 30, 96
Grigg 121
Gudgin 116, 117, 119, 120

H
Habermas 58, 86, 88, 90, 199
Hahn 79
Hakim 169
Hamilton 250
Hannah 150
Hardin 75, 77, 78
Hardy 196, 259
Harloe 210 ,244
Harré 98
Harris 121
Harrison 290, 302, 307
Harvey, D. 29, 36, 39. 40, 95, 100, 112, 194, 295, 297
Harvey, S. 242, 243
Haussmann 166,172, 193, 288
Hazlitt 275, 276
Heal 202
Heath 77, 185, 186
Hebdige 217, 229
Hefferan 240
Heidegger 17, 30, 72
Held 226
Henderson 226
Herdwick 253
Herrmann 132
Hewison 218, 219, 259, 275, 279, 295, 296
hız kapitalizmi 38
Hirsch 58, 185, 186, 187, 189
hizmet endüstrisi 48, 163
hizmet satıcıları 180
hizmet sektörü 211
hizmet tüketicileri 181
hizmet tüketimi 47
hizmetler sosyolojisi 26
Hobsbawm 131
Hoggart 96
Hoggett 299
Holderness 265, 274
Holloway 57, 58
Hooper 248
Hopkins 248
Horne 280
Huisken 58
hukuk sosyolojisi 61
Hume 98
Humphries 123

I-İ
ILO 149
ikinci ev 261
ikincil emek gücü 169
imaj ekonomisi 259
İngiltere 18, 48, 105, 106, 112, 115, 120, 121, 129, 153, 167, 170, 182, 202, 215, 233, 241, 242. 264, 265, 267, 270, 272, 274, 278, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285
İngiltere Göller Bölgesi 48, 186, 189, 197, 227, 253, 258, 263, 264, 265, 267, 268, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 288
insan ekolojisi 96
İşçi Partisi 105, 126, 219
işçi sınıfı 15, 25, 85, 95, 123, 125, 140, 150, 152, 174, 233, 280
işçi sınıfı cemaati 217
işlevselci 62
işlevselcilik 63, 73
izleyici bakışı 277

J
James 177
Jameson 36
Jay, 46
Jencks 172, 287
Jessop 58
Johnston 253
Josling 114

K
Kanada 71
kapitalist rekabet 16
kapitalist sanayileşme 18
kapitalizm 15, 16, 18, 19, 39, 43, 72, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 96, 103, 111, 112, 195, 201, 202, 203, 287
Kautsky 115
Kearns 40
Keat 89, 98, 114, 287
Keats 275
Keeble 121
Kellner 292
Kelly 148, 151, 252, 253
kendisi-için-sınıf 19
Kennett 119, 120

kent isyanları 171
kent kişiliği 20
kent sosyolojisi 21, 22, 24, 25, 26, 96, 113
kentsel alan 22, 111
kentsel görüngübilim 45
kentsel peyzaj 37, 45, 182, 197, 198, 204, 227, 239, 241
kentsel politika alanı 25
kentsel turizm 216
Kern 13, 194
Kettle 253
kır sosyolojisi 22, 24, 112, 113, 116
kırsal alan 21, 22, 23, 45, 111, 116, 117, 120, 124, 125, 126, 185, 231, 247, 255, 273, 278, 279, 280, 284, 289, 298, 300, 304, 308, 309
kırsal cemaat 22, 48
kırsal peyzaj 255
kırsal yaşam 22
kitle turizmi 184, 184, 185
Kocka 140, 148, 155
Kofman 96
kolektif eylem 48, 75, 87, 88, 89, 90, 91, 92
kolektif nostalji 173
kolektif turist bakışı 188, 189
kolektif tüketim 25, 26, 33
Kolko 133
Komünist Parti Manifestosu 21, 18, 165
komünyon 23
konukseverlik 202
korporatist 72
korporatizm 58, 89
koruma süreci 213
kozmopolitanizm 199, 228, 229
Kreckel 125
Kuhn 55, 62, 64, 65, 68
kullan-at toplumu 243, 294
kübizm 13
küçük burjuva 125, 126
kültürel coğrafya 281
kültürel homojenleşme 208
kültürel üretim 264
küresel kültür akışları 209
küreselleşme 169, 208, 226, 246

L
Lacan 68
Laclau 5
Lakatos 64
Larson 130, 139, 154
Lasch 168, 295
Lash 12, 29, 32, 36, 36, 36, 40, 46, 85, 88, 89, 94, 141, 161, 168, 170, 193, 198, 201, 202, 203, 209, 210, 246, 265, 287, 288, 291, 303, 304
Lawrence 281
Lawson 295
Layton 137, 145, 146
Lebowitz 122
Lecourt 63
Lefebvre 32, 41, 42, 43, 112, 308
Lehmbruch 72
Leinbach 40, 209, 224
Leong 262
Levine, D. 20
Levine, A. L.142, 144, 145, 148, 151, 152, 153
Lewis, C. Day 242
Liberalizm 84
Lipietz 121
Litterer 136, 137
Littlejohn 54, 56
Littler 130, 132, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 152
Livingstone 145, 146
Lodge 242
Lojkine 112
Lowe 247, 252, 261, 301, 302
Lowenthal 46, 279, 285, 295, 296
Lowry 215
Lynch 259
Lyotard 243

M
MacCannell 192, 198
MacIntyre 28
MacKenzie 193, 198
Madden 98
Maier 142, 148, 153
Mandela 205
Marksizm 13, 49, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 87, 92
Marshall 150, 153
Marx 15, 16, 18, 19, 21, 39, 60, 64, 73, 76, 95, 96, 99, 100, 130, 165, 243

Massey 27, 103, 104, 117, 121
Masterman 62
Mead 17, 18
medya 26, 38, 231, 292
medya ürünleri 251
Meegan 104, 118, 121
mekân sosyolojisi 24
mekân-zaman çözümlemesi 46
mekânsal pratik 43
mekânsal yeniden yapılanma 27
mekânsallık 27
Mellor 213, 220
Mennell 196, 202
merkezbozumuna uğramış benlik 38
Merton 14, 33
meta 15, 61, 103, 123, 162, 180, 199, 219, 296, 308
metalaşma 48
metropolitanizm 272, 281
mevcudiyet-erişimi 30
Meyrowitz 297
Middleton 46
Miles 163, 161
Miliband 60
Miliband/Poluntzas 57
Mills 158
Milner 267 ,267
Milward 161
mimari 37, 106, 210, 215, 286, 287
mimarlık 172, 191
miras turizmi 191
Mishan 183, 184, 185, 262
modern kentsel çevre 38
modern toplum 32
modern yaşam 21
modernite 265
Montgomery 130, 131, 132
Moorhouse 300
Morgan 60
Morley 225
Morris 244, 245, 246, 246, 257, 261
Mosca 64
Moscardo 177
MTV 38
Muhafazakâr Parti 106, 162
Mulhern 140
Murdoch 273
Murgatroyd 117
Musgrave 64

N

Nadworny 134, 135, 146
Nelson 130, 132, 134, 137
Newby 22, 23, 68, 113, 114, 115
Nichols 68, 155
Nicholson 264, 271, 273
Nietzche 73
Nisbet 61, 64
Noble 133, 137, 138, 138, 139
nostalji 166, 173, 174, 215, 218, 295, 295, 296

O-Ö

O'Connor 58
Offe 58, 71, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 92
olay-ontolojisi 98
Olson 75, 76, 77, 80
oluş zamanı 17
ortaçağ kenti 20
Orwell 217, 218, 219, 281, 282
Ousby 198, 199, 265, 274, 276, 277, 281, 282
Oxaal 67
oyun kuramı 79, 92
oyun-kuramsal 73, 81
oyun-kuramsal Marksizm 78

P

Pahl 113, 114, 115, 180
Palmer 133, 135, 136
Palmer 272
Panitch 58
paradigma 36
Pareto 64
Paris 24, 42, 47, 69, 166, 178, 182, 195, 240, 271, 272, 278, 288
Parkin 64
Pashukanis 61
pastoral yaşam tarzı 23
Pearce 205, 206
Pemble 240, 241
Perkin 179
Perrot 88
Person 136, 137
peyzaj 43, 44 , 167, 181, 182, 188, 197, 198, 209, 210, 215, 227, 229, 239, 240,

241, 243, 247, 253, 256, 259, 266, 267, 271, 279, 279, 280, 281, 284, 285, 289, 290, 297
Phillips 252
Philo 40
Picciotto 58
Pichierri 148
Pickvance 26, 221
Pierce 177
Pillsbury 205
Piper, John 272
pitoresk 23
Pocock 242
politik özyönetim 26
politik radikalizm 85
politik sosyoloji 68
Pollard 145, 152, 279
Poluantzas 60
Poon 206
Popper 55
post-endüstriyelizm 159
Post-Fordizm 39
post-kültürel 36
post-turist 192
postmodern benlik 38
postmodern distopya 302
postmodern dönem 37
postmodern kültür 292
postmodern peyzaj 37
postmodern tüketim merkezi 37
postmodern TV 38
postmodernizm 36, 40, 204, 291, 307
Poulantzas 72
pozitivizm 62, 63
proletarya 76
promosyon 40
Przeworski 72, 85
psikanaliz 13

Q-R

Quincey 275
Redfield 21, 22
Renner 133
Reynolds 212
Richards 193, 198
Riddell 162
Robins 210, 225, 232, 233
Roemer 82, 86
romantizm 48, 190, 240, 264, 265, 290
Romeril 251
Rorty 72
Routh 161
Rubinstein 150, 154
Rule 86

S

saat-zamanı 14, 15, 16, 36, 198
Sabolo 138
Sack, R. 11
sahnelenmiş otantiklik 192
Salvo 271
Samuel 171
sanayisizleşmiş kentler 44
Saunders 26, 112
Savage 41, 107, 284, 305
Sayer 98, 102, 114, 117, 119
Schivelbusch 166, 167, 194, 198
Schmalenbach 23
Schmitter 72
Schwengel 221
Scott 100, 106
Selbourne 254
Sennett 37
sessiz dinlence 267, 268, 269
Sewell 88
seyahat 178
seyahat endüstrisi 200, 277
seyahat yazını 270
seyahatin demokratikleşmesi 178
Shadwell, A. 144
Shakespeare 265, 275
Shanks 154
Sharratt 259, 260
Shepherd, David 158, 161, 174
Shields 43, 198, 216, 265, 268, 280, 281, 283
Shoard 250
Shurmer-Smith 261
Shutt 169
sınıf politikası 25
sınıfın mekânsal yoğunlaşması 28
Simmel 20, 21, 22, 36, 198
siyah alt-sınıf 44
Soffer 130
Soja 13, 36, 195
Sontag 196, 197, 201, 241

Sorokin 14, 33
Sosyalist İktisatçılar Konferansı 67, 69
sosyalizm 80
Soto 121, 121
Southey 274
Squire 284
Stark 91, 130, 132, 133, 139, 149
Stephen 276
Stevenson 276
Stinchcombe 113
Stone 131
Storper 100, 101, 118, 121, 122, 123
Stourhead Parkı 246
Strather 285
Sweezy 72

T

tarihsel maddecilik 75
Taylor 80, 81, 89, 132, 137, 143, 144, 145, 148
Taylorizm 143, 151
teknik uzmanlık ideolojisi 138
teknolojik peyzaj hatası 256
Thatcherizm 162, 287, 298
Thayer 256
Thompson, C. B. 136, 144
Thompson, E. P. 15, 35, 36, 130
Thoreau 276
Thrift 35
ticarileşmiş konukseverlik 202
Tilly 86
Toffler 243, 295
toplumsal mekânsallaşma 32, 43
toplumsal zaman 14, 33
Touraine 139, 160
Tönnies 23
Tuan 97
turist bakışı 181, 182, 183, 184, 188, 190, 191, 198, 225, 241, 245, 246, 256, 258, 260, 270
turist endüstrisi 187
turist hizmetlerinin tüketimi 180, 181, 191
turist imajı 282
turist-ilişkili hizmetler 178
turizm 177, 180, 181, 187, 191, 194, 199, 200, 203, 204, 223, 225, 227, 228, 230, 231, 237, 238, 241, 245, 246, 247, 248, 250, 250, 251, 252, 257, 260, 261, 262, 271, 273, 304
turizm endüstrisi 206
turizm hizmetleri tüketimi 181
turizm stratejisi 211
Turner, B. S. 174
Turner, J. B. 138
Turner, V. 190, 253
Turner, W. 232
Turner, R. H. 156
turist bakışı 270
tüketici yurttaşlık 226
tüketim sosyolojisi 177, 178
tüketim/yer ilişkisi 1§1
Türkiye 253
Tweedie, Jill 249

U-Ü

ulaşım teknoloji 195
Urry 12, 29, 32, 36, 36, 40, 46, 46, 65, 85, 87, 89, 90, 91, 94, 96, 98, 101, 105, 106, 114, 115, 116, 117, 121, 121, 122, 128, 131, 133, 138, 139, 150, 161, 168, 170, 178, 179, 181, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 204, 209, 210, 216, 218, 221, 241, 243, 245, 246, 247, 258, 260, 265, 270, 287, 288, 291, 303, 304, 308
Urwick 142, 143, 144, 149
üç dakika kültürü 38, 293

V-W

varlık 17
varlık zamanı 32
Veblen 179
Venturi 37, 292
Vergo 297
Wacquant 45
Walby 103
Walker 101, 118, 121, 122, 123, 125, 128
Wallace 274, 275, 276, 290
Walsh 297
Walter 187, 188, 189, 190, 191, 246, 255, 269
Walton 289
Ward 196, 259
Warde 41, 105, 105, 106
Warner 64
Watts 226

Webb 144
Weber 15, 16, 19, 20, 64
Weberci 62, 68
West 273
Westaway 121
Wheatcroft 262
Whittington 169
Wiebe 139, 141
Wiener 142, 143, 150, 151, 153, 153, 154, 278, 280
Wiesenthal 71, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 92
Wigan 218, 282
Williams 23, 241, 272, 280, 290
Wiltshire 246
Winckler 58
Wirth 21, 22
Wolff 44
Woof 273
Worcester 302
Wordsworth 273, 274, 275, 277, 290
Wright, P. 42, 49, 278
Wright, M. 173
Write 296

Y

yapılaşmacılık 72
yapısalcı 24
yapısalcılık 63
yaşanmış zaman 32
yazınsal peyzaj 274
yeni sosyallikler 299, 301
yer çözümlemesi 49
yer sosyolojisi 10, 48
yer tüketimi 47
yer-imajı 268, 283
yer-söylencesi 43, 48, 198, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270
yerel pazarlar 125
yerel sınıf yapıları 125
yerel sivil toplumlar 125
yerellik 94
yerellik etkileri 107
yeşil dalga 302
Young 273
yöntembilimsel 78
yurttaşlık 209, 226

Z

zaman ontolojisi 17
zaman sosyolojisi 33, 35
zaman ve mekân sosyolojisi 10, 14
zaman ve mekân toplumsal kuramı 24, 33
zaman-coğrafyası 30
zaman-mekân ilişkileri 17
zaman-mekân mesafeleşmesi 31, 33
zaman-mekân sıkışması 39, 40, 194, 204, 242, 243, 246, 293
zamansal düzenlilik 15
Zukin 37, 230, 240, 297